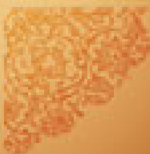
Kur'an-ı Kerim

ALLAH'I

Nasıl Tanıtıyor

Prof. Dr. Veli Ulutürk

Kur'ân-ı Kerîm
Allah'ı Nasıl Tanıtıyor

Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor

Prof. Dr. Veli ULUTÜRK

KUR'ÂN-I KERÎM ALLAH'I NASIL TANITIYOR

Editör
Firdevs BAŞARI

Görsel Yönetmen
Engin ÇİFTÇİ

Kapak
İhsan DEMİRHAN

Sayfa Düzeni
Ahmet KAHRAMANOĞLU

ISBN
978-975-6079-56-0

Yayın Numarası
51

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası
Sarnıç Yolu Üzeri No: 7 Gaziemir / İZMİR
Tel: (0232) 252 20 96
Mart 2007

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Merkez Mah. Soğuksu Cad. No: 31 Tek-Er İş Merkezi
Mahmutbey/İSTANBUL
Tel: (0212) 410 50 00 Faks: (0212) 444 85 96

Yeni Akademi Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 522 09 99 Faks: (0216) 328 35 89
www.akademiyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

İkinci Bölüm

KUR'ÂN'IN ULÛHİYETİ TANITIŞINDAKİ USÛLLER

ÖNSÖZ

Kerîm Kitâbını göndererek insanlığa Kendi Ulûhiyetini tanıtan Cenâb-ı Hakk'a hamd ederiz. Yüce Kitâbımızın ve varlıklar âleminin tercümanı sevgili Resûlü'ne (sallallahu aleyhi ve sellem), hânedan ve arkadaşlarına sâlât ve selam olsun.

Yüce Rabbimizin, rızasını tahsil husûsunda, bize bir âhiret azığı olur ümidiyle böyle bir tez çalışması için, O'nun, inayet ve tevfikini anarak söze başlamayı, bir tahdis-i ni'met sayarız. Maksada gelince:

İnsanı, "konuşan hayvan", "düşünen hayvan" gibi çeşitli ayırıcı vasıflar nisbet ederek tarif etmektedirler. Bizce, onu "İnanan veya dindar olmaya kabiliyetli varlık" diye tarif etmek de uygun olsa gerektir. Yani inanç, insan davranışlarının çekirdeğini teşkil eden bir âmildir.

İnsan, akîde mevzuunda bir karara varmadıkça Allah düşüncesinde sabit bir görüşe ulaşmadıkça, hiç bir mevzuda sıhhatli bir karar veremez. İnsanın, Allah ve kâinatla olan alâkalarını açıklayan ve insanın kâinattaki yerini belirten âlemşümul bir inanca ihtiyaç vardır. Bu itibarla Ulûhiyet mefhumu, İslâm'da, bütün sistemin mihrakını teşkil eder. Diğer bütün prensipler ve fikirler bu yüksek mefhumun etrafında örülür.

Her zaman olduğu gibi, bugün için de Ulûhiyet inancı, insanın en mühim meselesidir. Bu fikirden hareketle, Allah'ın insanlara son mesajı olan Kur'ân-ı Kerîm'de Ulûhiyetin nasıl tanıtıldığını çalışma mevzuu olarak seçtik. Şüphesiz ki Allah, Kendi Zât'ını en iyi, yine Kendisi tanıtmaktadır. Biz bu çalışmamızda, O'nun, insanları varlığından haberdar ediş usûl ve üslûblarını anlamaya gayret ederken, Kur'ân'ın tanıtışına perde olmamaya ihtimam gösterdik.

Çalışmamızın birinci bölümünde, önce Allah'ın kâinatı kaplayan fiillerini ele aldık ve ağırlığın daha çok insana müteveccih olduğunu gördük. Allah'ın fiilleri isimlerine delâlet ettiği için, müteâkiben, Kur'ân'da yer alan ve her biri Allah'ın bir vasfına delâlet eden yüz civarındaki isimini, lügat manâları ve Kur'ân'da geçtiği muhtevalarına göre ayrı ayrı izâha çalıştık. Sonra da bu fiil ve isimlerin Kur'ân'da nasıl bir Zât'ı anlattıklarını inceledik.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, Kur'ân'da ulûhiyetin tanıtılışına dair deliller ve usûlleri izâha gayret ettik. Bütün bu aklî, fıtrî ve naklî deliller karşısında, insanın, Allah'ı ne derecede tanıyabileceği ve nasıl bir ma'rifet gerçekleştirebileceğini, Ma'rifetullah kısmında ele aldık. Çünkü bilmeyen takdir edemez (Zümer, 67). Bilmeyenin, Hâlık'ın hukûkuyla mahlûkun hukûkunu karıştırması daima muhtemeldir. İkinci bölümün son kısmında ise, Kur'ân'ın ulûhiyeti tanıtmada kullandığı metod ve üslûbu ele alarak, felsefe ve kelâmdan farklı olabilen taraflarını ortaya koymaya çalıştık.

Bu çalışmamızda esas kaynaklar, Kur'ân'ın en muteber tefsirleri olmakla beraber, inanç meselesi günümüzde, daha çok üzerinde durulan bir mevzu olduğu için, hâssaten zamanımıza yakın tefsirlere, Doğu ve Batı menşe'li neşriyata sıkça başvurulduğu da görülecektir. Çünkü bu mesele insanlığın müşterek meselesidir.

Bu çalışmamız sırasında Abbâs Mahmud el-Akkâd'ın "*Allah*", Abdulkerîm el-Hatîb'in "*Allah Zaten ve Mevdûen*", Muhterem Suat Yıldırım'ın "*Kur'ân'da Tanrılık*" isimli fakültemizde yapılan doçentlik tezi, Said Havva'nın "*Allah*" isimli kitabı, Sayın İ. Agâh Çubukçu'nun "*İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*", Sayın Bekir Topaloğlu'nun "*Allah'ın Varlığı*" kitablarını gördük ve bunlardan istifade ettik. Bu çalışmalardan bir kısmı felsefî mahiyette, yahut umumî mânâda, bir kısmı da kelâmî mâhiyettedir. Ulûhiyeti Kur'ân'a göre ele alan Sayın Suat Yıldırım'ın çalışması ise, "*Esmâ-yı Hüsnâ ve Şirk Tanrıları*" açısından meseleyi incelemektedir. Bu çalışmamızın farklı tarafı, Kur'ân'ın, bütünüyle ulûhiyeti tanıtışıyla birlikte, tanıtmada Kur'ân'ın delillerini, metod ve üslûb özelliklerini işlemiş olmamızdır.

Âyet meâllerini çoğunlukla Süleyman Ateş'in "*Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*" adlı eserinden aldık.

Bir doktora tezi olan bu çalışmamızın ismi "*Kur'ân-ı Kerîm'de Ulûhiyetin Tanıtılışı*" iken, daha anlaşılır kılmak için baskıda "*Kur'ân-ı Kerîm Allah'ı Nasıl Tanıtıyor?*" şeklinde değiştirdik.

Çalışmamızda bilerek hata yapmamaya çalıştık. Buna rağmen dikkatlerimizden kaçabilenlerin bize hatırlatılmasına müteşekkir kalırız.

Çalışmamız boyunca bize cesaret verici ve yönlendirici yardımlarını esirgemeyen Muhterem tez hocam Prof. Dr. Suat YILDIRIM'a ve ayrıca, bu çalışmamızda kitab ve usûl yönünden yardımlarını gördüğüm fakültemiz öğretim elemanlarına kalbî teşekkürlerimi ifade eder, nâçiz çalışmamızın, dünya ve âhirette, bize ve okuyanlara faydalar getirmesini Rabbimiz Teâlâ hazretlerinden niyaz ederiz. Muvaffak eden Allah'tır.

Veli ULUTÜRK
Erzurum - 1982

DÖRDÜNCÜ BASKININ ÖNSÖZÜ

Allah'a hamd olsun, kitabın ilk baskısında işâret ettiğimiz önsözdeki hususlar daha güncel ve konuşulur hâle gelmiştir.

İnsanın çeşitli ayırıcı vasıflarla tanımının yapıldığını, bizce asıl tarifinin "inanan varlık" veya "inanma kâbiliyeti olan varlık" diye tanımlanmasının gerektiğini belirtmiştik. Bugün artık basında insanın "inanma geninin" bulunduğuna dair haberler okumaktayız. İnanç insanın fıtratının bir gereğidir. Çünkü insanın topraktan yaratılan bir bedeni ve Allah'tan verilen bir rûhu vardır. İnsan bu iki unsuruyla insandır. Her ikisinin de beslenmeye ihtiyacı vardır. Vücût maddî gıdalarla beslenip geliştiği gibi, rûh da manevî gıdalarla, ibâdetlerle, Allah'ı zikirle beslenip gelişir.

Yunus'un dediği gibi "Bu can bu tende konaktır." Hep aslına anavatanına dönmeye müştaktır. Tıpkı Mevlânâ'nın, kamışlıktan koparılan ve bağrına delikler açılan neyi'nin aslına, anavatanına dönmek iştiyakıyla inlediği gibi. Bu ney hep ayrılıklardan şikâyet eder. İnsan nefsine bir gün, "irci'î = dön" emri verilene kadar, bu dünya gurbetinde türlü meşakkatlerle imtihan edilecektir. Sürgünümüz uzadıkça hasretimiz artacaktır.

Kur'ân gerçekleri artık bir bir keşfedilmektedir. Seyyid Kutub merhûmun dediği gibi, bu çağda insanlar, fevç fevç ilim vâdisinden İslâm'a gireceklerdir. Çünkü Kur'ân hak ve hakikatin tâ kendisidir. "*Onlara âyetlerimizi hem dış dünyalarda hem de kendi nefislerinde göstereceğiz ki onun (Kur'ân'ın) hak olduğu onlara apaçık belli olsun. Rabb'inin her şeye şahit olması yetmez mi?*" (Fussilet, 41/53)

Kitabımızın bu yola hizmet konusunda rağbet görmesi ve yeni yeni baskılarının yapılması bizi sevindirmektedir. Zaten bizim bundan başka gâyemiz de yoktur. Bizi bu niyyetimize bağışlamasını Yüce Mevlâ'dan dileriz. Bütün duaların kökü mesâbesindeki bu ana konuya hizmet hususunda kitabımızın bir katkıda bulunması bizim için en büyük mutluluk kaynağı olacaktır.

04.01.2007

Prof. Dr. Veli ULUTÜRK

Sakarya Üni. İlâhiyat Fakültesi

KISALTMALAR

A.e .:	Aynı eser.
A.e. a. y:	Aynı eser aynı yer.
A.g.m.:	Adı geçen makale
bkz. :	bakınız.
c.:	cilt.
Çev.:	Çeviren.
Eİ.:	Encyclopedie de I'İslâm.
hk.:	hakkında.
Krş.:	Karşılaştırınız.
md.:	madde.
Nşr.:	Naşir, tahkîk.
s.:	sayfa.
vb.:	ve benzeri.
vd.:	ve devamı.
ts.:	tarihsiz.
yy.:	yayınları

GİRİŞ

KUR'ÂN-I KERÎM'İN NAZİL OLDUĞU ORTAMDA ULÛHİYET HAKKINDAKİ İNANÇLAR

Yüce Allah'ın yeryüzünde insan neslini ve dinini Hz. Âdem'le başlatması, beşeriyetin ilk dininin tevhid dini olduğunu göstermektedir. Bu, bütün semâvî dinlerde kabûl edilen bir gerçektir. Kitabımız Kur'ân-ı Kerîm Allah katında gerçek dinin İslâm olduğunu belirtmekle, Allah'ın birliğini öğreten vahye dayalı bütün dinlerin esasta bir olduğunu ifade eder. Ancak, zamanla, bu tevhid dini İslâm'ın tebliğcileri tarafından yenilenmiştir.

İnsanlığın ilk dinî inancının tevhid esasına dayandığını, bugün artık tekâmülcü görüşün tesirinden sıyrılabilen birçok modern dinler tarihi, etnoğrafya ve sosyoloji araştırıcıları da kabul etmektedirler. Lang Pere, Schimdt, Pettazoni, Mircea Eliade, Herve Rousseau'yu hemen bunlar arasında sayabiliriz. Dinler tarihi, türlü meslek ve fikir cereyanlarına bağlanmakla beraber dinin, doğuştan, yine Allah tarafından insanlara telkin edilmiş olduğunu savunur.[1] Ulûhiyet fikrini zihin için zarûrî ve apriori bir gerçeklik sayar.[2] Dünyanın hiçbir yerinde politeizmden monoteizme doğru devamlı bir geçiş görülmemiştir. Son asrımızdaki tekâmülcü görüşlerin bu husustaki fikirleri yanlıştır. Tarihte ve milletlerde tek Allah'a

---

1 Muhammed Abdullah Derâz, *ed-Dîn*, s. 158

2 Cemil Sena, *Tanrı Anlayışı*, s. 11.

inanma, dâima bir peygamber şahsiyetinin yaptığı radikal ve ıslah edici bir inkılâb sonunda meydana gelmiştir.[3] İnsan, hiçbir yerde ve hiçbir çağda dini, kendisinin icad ettiğini düşünmemiş, aksine onu, ilâhî bir vedia olarak aldığını kabul etmiştir.[4] O hâlde akl-ı selim sahiplerinin bu hususta tutumu, dinleri sanatların ve tekniğin seyriyle karşılaştırmak yerine; tarihin başlangıcından bugüne kadar bilinen dinlerin seyri ile karşılaştırmak olmalıdır. Aslında tertemiz tevhid akîdesine sahib olan topluluklar zamanla hurâfelere ve şirk lekelerine bulanmışlardır. İşte biz bu kısımda İslâm dini geldiği sırada Arabistan'daki ve eski dünya denilen üç büyük kıtaya hâkim olan ulûhiyet anlayışlarının ne durumda olduğunu ele alacak ve günümüzde bu konuya nasıl bir tavır takınıldığına kısaca temas edeceğiz. Böylelikle insanlığın bu en önemli meselesine Kur'ân'ın getirdiği mesajı almaya bir fikrî hazırlık yapmış olacağız.

Araplar Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'den öğrendikleri[5] tek Allah'a kulluk etmeyi zamanla unutmuşlardı. O'na birtakım eşler ortak tutmuşlardı. Az önce belirttiğimiz gibi bütün toplumlarda durum böyle olmaktadır. Ancak zaman içerisindeki bu sapmaların da işaret ettiği bir gerçek vardır ki, o da, insan topluluklarının ulûhiyet inancından yoksun olarak yaşayamayacağıdır. Bu durum, kutup noktasına yönelemeyen mıknatıs ibresinin kararsız ve zoraki hareketlerine benzer. Bir yaşındaki bir çocuğun yiyecek zannederek, eline ne geçerse ağzına götürmesi gibi, peygamberlerin irşadlarını, çeşitli sebeblerle unutan, bu yüzden de temyiz kâbiliyetlerini yitiren bu zavallılar, fıtratlarında meknûz bir ihtiyâcın zorlamasıyla, her gördükleri şeyi mâbud zannetmişler, gerçek mâbuddan beklenecek feyzi onlardan beklemişlerdir.[6]

Kur'ân-ı Kerîm nâzil olduğu sırada Arapların, "Allah" adında bir yüce ilah tanıdıklarını yine her şeyden önce Kur'ân-ı Kerîm'den öğreniyoruz. "*Andolsun ki, onlara gökleri ve yeri yaratan, güneşi, ayı buyruğu altında tutan kimdir? diye sorarsan, şüphesiz "Allah'tır" derler. Öyleyse niçin aldatılıp döndürülüyorlar?*" (Ankebût, 61) Bu âyetten, o devir Araplarının Allah'ı

---

3 Herve Rousseau, *ed-Dîn*, çev. Osman Pazarlı, s. 53
4 A. e., s. 29 vd.
5 Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, s. 104.
6 M. R. Balaban, *İlim-Ahlâk-İmân*, s.258, Ferit Kâm'dan..

göklerin ve yerin yaratıcısı olarak kabul ettiklerini anlıyoruz. "*Andolsun ki, kendilerini kimin yarattığını onlara sorarsan elbette "Allah" derler. O halde nasıl olup da (Allah'a ibadetten) çeviriliyorlar.*" (Zuhruf, 87) âyetinden de yine kendilerini yaratanın Allah olduğunu kabul ettiklerini öğreniyoruz. Allah'ın, gökten yağmur indiren, yeryüzündeki canlıları yaratan varlık olduğunu (Ankebût, 63), Kâbe'nin Rabbi (Kureyş, 3) olduğunu da kabul ediyorlardı.[7] Ve nihayet yeminlerinin en samimi ve kat'î olanlarını Allah'a yapıyorlardı (Fâtır, 42). Onların yüce yaratıcıyı "Allah" adıyla tanıdıklarını birçok cahiliye şâirlerinin şiirlerinden de anlıyoruz.[8]

Araplar bu vasıflarla tanıdıkları Allah'a günlük ibadetlerinde hiç yer vermiyorlardı. Ne zaman ciddî bir durumla karşılaşırlarsa, o zaman O'nun adını hatırlıyorlardı. Bu gerçeği yine Kur'ân'dan öğreniyoruz. Yukarıda meâlini verdiğimiz âyetlerden de anlaşılacağı gibi, onlar bir soru karşısında kaldıkları veya denizde boğulma gibi (Ankebût, 65), çok sıkıştıkları anlarda Allah'ı hatırlıyorlardı. Yaratıcı, mülkün sâhibi, yağmur yağdırıp rızık veren ve kendilerini koruyup himâye eden (Kureyş, 4) Yüce Allah'ı kısaca, rubûbiyet sıfatlarıyla tanıyorlar; fakat bu yüce vasıfların gereği olan ulûhiyetini tanımıyorlardı. O'na ibadet yerine, Kur'ân'ın esnâm, evsân, evliyâ, erbâb, tâğût, endâd, enşâb, şufeâ dediği birtakım putlara tapıyorlardı. Allah'ı bir üstün tanrı olarak bilseler de, neticede dinî hayatları esas itibarıyla putlarına yönelmiş ve bu Yüce Yaratıcıyı unutmuşlardı. Bu durum bir düşüştü, lâhûtdan nâsûta düşüş. Câhil toplumlarda insanlar, göremedikleri ve düşüncelerine sığdıramadıkları Yüce Yaratıcıyla aralarına girecek vasıtalar koymaktadırlar. Önce yardım görme ve şefaat umuduyla (Zümer, 3; Yunus, 18), korku veya menfaat sâikıyla, dünya hayatları bakımından daha müşahhas faydalar bulacaklarını sandıkları putlara bağlanmışlar, sonra ilk delâletleri unutularak, çıkış noktasında başlayan sapma, giderek artmış ve varlıkları temsil eden maddelere tapar duruma düşmüşlerdir.[9] Arap müşrikliği için ileri sürülen bir görüşe göre, putlara sırf maddesinden dolayı değil, onlara gaybî kuvvetlerin indiği yer veya akıllı, müdebbir, iradeli,

7 Şu âyetlere de bkz. Lokman, 25; Zümer, 38; Zuhrûf, 9.
8 Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*, s, 83-103.
9 Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Tanrılık*, s. 5.

olayları değiştirecek kuvvette zarar ve fayda verebilen ruhların bir sembolü kabul ettikleri için tapıyorlardı.[10] Diğer bir görüşe göre de Hz. İsmâil'in nesli Mekke'de pek çoğaldılar ve Mekke'ye sığmaz hâle geldiler. Aralarında harbler düşmanlıklar meydana geldi, bir kısmı bir kısmını oradan sürdüler. Sürülenler Mekke'ye ve Kâbe'ye saygı ve bağlılıklarından dolayı oradan yanlarına birer taş aldılar. Konakladıkları her yerde kendilerine uğur getirsin diye, sevgi ve saygılarını ifade için, onları bir yere koyar, etrafında dönerlerdi. Bu davranışları onları gitgide hoşlarına giden şeylere tapmaya götürdü. Asıl dinlerini unuttular, putlara taptılar.[11] Hatta zamanla puta tapıcılığı Allah'ın kendilerine emretmiş olduğunu iddiâ edecek hale geldiler (En'am, 148). Uzak bir tanrı haline getirdikleri Yüce Allah'ı bırakarak koyu bir putçuluğa daldılar. Artık sayısız umûmî ve husûsî putları olmuştu. Bu putların bulunduğu eve tâğût deniyordu. Putlar da, putların bakıcıları da tâğûtlar da kutsal sayıldı. Bu tâğûtların beşyüz kadar olduğu söylenir.[12]

Müşriklerin pek çok putları arasında Lât, Menât, Uzzâ, Hubel en meşhurlarıydı. İbn Abbâs ve Mücâhid'den rivayete göre ilk üçünü Allah'ın isimlerinden çıkarmışlardı.[13] Allah'dan el-Lât'ı, el-Aziz'den el-Uzzâ'yı, el-Mennân'dan Menât'ı. Belki de Cenâb-ı Hakk'ın Ulûhiyetini taksim ettikleri gibi, isimlerini de taksim ederek müşahhaslaştırmak istemişlerdir. Bunlardan Lât, Tâif'de bulunuyordu. Dört köşe bir kaya parçasından ibaretti. Kureyş ve bütün Araplar ona saygı gösterirlerdi. Menât, Mekke ile Medine arasında sâhilde Kudayd denilen bir yerde dikiliydi. Evs ve Hazrec kabilesi Mekke, Medine ve komşu bölgelerde oturan herkes, tüm Araplar onu sayarlardı, kurbanlar ve hediyeler sunarlardı. Uzzâ, Mekke'den Irak'a çıkışta Hûrâz isimli bir vadide bulunurdu. Kureyş'in en büyük putuydu, onu ziyaret ederler, ona hediyeler sunarlar, yanında kurbanlar keserlerdi.[14] Hubel, Kâbe içinde ve çevresindeki putların en büyüğüydü. O Kâbe'nin içerisinde idi. Kırmızı akikten insan şeklinde bir puttu. Önünde fal okları

---

10 Derâz, *ed-Dîn*, s. 34 vd.

11 İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı*, çev. Beyza Düşüngen, s. 26.

12 M. Şemseddin, "*Kable'l-İslâm Araplar ve Tedeyyünleri*", *Dâru'l-Funûn İlâhiyat Fak.* mecmuası, III. 152.

13 İbn Kesîr, III, 269; Taberî, XIII, 283.

14 İbnu'l-Kelbî, s. 29-31

çekerlerdi.[15] Müşrik Araplar putlarına yemin ederler, çocuklarına, bunlara izafetle ad koyarlar, kurban keserler, saygıyla onları tavaf ederler, kıyam ederler, bir yolculuğa çıkarken ve yoldan dönüşte onları sıvazlarlardı.

Putperest Araplar çoğu putlarının ismini dişi koymuşlardı. Onlar melekleri de dişi isimle adlandırıyor ve onlarla Allah arasında bir neseb alâkası kuruyorlardı. Gûyâ melekler Allah'ın kızlarıdır diye onlara da tapıyorlardı (Zuhruf, 19-20). Müşrik Araplar cinlere de tapıyorlardı, bunlarla da Allah arasında bir soy alâkası kuruyorlardı (Saffât, 158). Horoz, karga, güvercin, yılan gibi hayvanların cinlerle ilgili olduğunu sanırlardı. Şâir, kâhin, arrâf ve büyücülerin de böyle olduğunu kabul ederlerdi.

Veddy, Suvâ, Yeğus, Yaûk ve Nesr isimli putları vardı. Bunlar aslında, İbn Abbâs'dan rivayete göre, muttakî beş zatın sembolleri idi.[16] Nesillerin değişmesiyle ilk delâletleri unutulmuş ve müstakil olarak tapılan putlar haline getirilmişlerdi. Bununla çok takdir ettikleri bu zatların Allah indinde şefaatlerini umuyorlardı. Müşriklerin Ba'l denilen bir putları daha vardı (Saffât, 125). Bazı Arap kabileleri Şi'râ yıldızına tapıyorlardı.[17] Kur'ân-ı Kerîm'in, ay-güneş ve yıldız gibi gök cisimlerinden çokça bahsetmesinin bir sebebi de, Araplar içerisinde böyle gök cisimlerine tapanların bulunmasındandır. Allah, bunlara tapılmayacağını, bunların Rabbinin Kendisi olduğunu bildirir (Fussilet, 37; Necm, 49).

Bu derece koyu puta tapıcılığa saplanmış Müşrik Araplar, bu ulûhiyet anlayışını babalarından tevârüs ettiklerini ve putlarının kendilerini Allah'a yaklaştıracaklarını iddiâ ediyorlardı (Zümer, 39). Ruhlarına işlemiş putçuluk yüzünden en çok garipsedikleri düşünce hâlis tevhid inancı ve ölümden sonra dirilme fikridir (Kâf, 3-5). "*O bütün tanrıları bir tek tanrı mı yapmış? Bu cidden âcaib bir şey!*" (Sâd, 5) diyorlardı.

İnsanlık için bütün dalların birleştiği kök mesâbesinde olan ulûhiyet inancının bu derece çıkmaza girdiği bir cemiyette sosyal hayatın da tefessüh etmesi elbette tabiîdir. Arapların lisanları, cömertlikleri ve hürriyete

---

15 A. e., 36

16 Buhârî, *el-Câmiu's-Sahih*, Nuh Suresi'nin tefsirinde.

17 Taberî, XXVII, 77'de Kelb kabilesinin bu yıldıza taptığını söyler. Zemahşerî, bu yıldıza tapanların Huzâa kabilesi olduğunu belirtir, IV, 34.

düşkünlükleri dışında, bozulmadık tarafları kalmamıştı. Yığın yığın hurafeler ve türlü iptilâlar içerisinde, şaşkın, yönünü yolunu bilmeyen kalabalıklar halinde idiler. Bunlar müşrikti. Ya kitap ehli dediğimiz Yahudi ve Hristiyanların ulûhiyet inançları ne durumda idi. Şimdi kısaca onlara bir göz atalım.

Kur'ân'ın nazil olduğu sırada Arabistan'ın Teymâ, Fedek, Hayber, Vâdi'l-Kurâ bölgelerinde ve Medine'de Yahudiler bulunuyorlardı. Yahudilerin ilahı Yahova'dır. Yahova tek tanrıdır ve yaratıcıdır (Tekvin, 1, 1). Fakat bunun yanında Tanrıya yakışmayacak şeyler isnad ederler. Meselâ, tanrı Yahova Hz. Yakub ile güreşir; Yakub O'nu yener (Tekvin, 32, 22-32). Yahudilere göre Yahova yalnız kendilerinin tanrısıdır. Kendilerini Allah'ın evladları ve sevgilileri kabul ederler (Mâide, 18), seçilmiş millet olduklarına inanırlar.[18] Kur'ân-ı Kerîm, yine onların ulûhiyete yakışmayacak iddiâlarını nakleder. Buzağıya taptıklarını (Bakara, 92-93); Üzeyir'e (aleyhisselâm) Allah'ın oğlu dediklerini (Tevbe, 30); din adamlarını rabb edindiklerini (Âl-i İmrân 64); Allah'ın eli bağlıdır (cimridir) dediklerini (Mâide, 64); Tanrı'dan şikayetlerini, sabırsızlıklarını, ahitlerinde durmadıklarını (Bakara, 55, 58-59, 61, 64; Mâide, 24); kitaplarını tahrif ettiklerini (Nisâ, 46); Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'i tanıdıkları halde inanmadıklarını (En'am, 20); Hz. Mûsâ'ya "*Sen ve Rabbin gidin, savaşın, biz burada oturuyoruz.*" dediklerini (Mâide, 24); yine Hz. Mûsâ'ya "*Biz Allah'ı açıkça görmedikçe sana imân etmeyiz.*" dediklerini (Bakara, 55) ve bazı peygamberlerini öldürdüklerini (Nisâ, 21) haber verir.

Yahudilerden Feresîler âhireti kabul, Sadûkîler ise red ederler.[19]

Bütün bunlar, Yahudilerin Hz. Mûsâ'nın dininden ne kadar uzaklaştıklarını izaha kâfîdir sanırım.

Kur'ân nâzil olduğu sırada Kuzey Arabistan sakinleri olan Gassânîler, Bizans'ın himayesinde yaşıyorlardı. Bunlar Hristiyanlığın Yâkûbî mezhebine girmişlerdi.[20] Irak tarafındaki Hîre emirliği de Sâsânîlerin himayesinde

---

[18] Bkz. E. Jacob, *Theologie de l 'Ancien Testament*, s. 163-165, Delachaux et Niestle 32 rue de Grrenelle, Paris, 1968.

[19] Felicien Challaye, *Dinler* Tarihi, çev. S. Tiryakioğlu, s. 192.

[20] Neşet Çağatay, s. 64 vd.

idi.[21] Bunlar da Nastûrî Hristiyanlığına girmişlerdi.[22] Bir de Arabistan'ın Yemen taraflarında Necrân Hristiyanları vardı. Arabistan'ın Hicâz bölgesinde ise Hristiyanlık hemen hemen yoktu. Araplar Hristiyanlık hakkında Yahudilikten daha az şey biliyorlardı. Şimdi Hristiyanlığın ulûhiyet inancını kısaca özetleyelim.

Hristiyanlık her şeyden önce "Kudretli bir Baba, göğün ve yerin Yaratıcısı" olan bir tek Tanrı'nın varlığını[23] kabul etmektedir. (Markos, 12, 29) Tanrı hakikattir: "Tek gerçek, Tanrı'dır." (Yuhanna, 17, 3). Kâmildir (Matta, 5, 48). Her şeyi görür, işitir (Matta, 6, 4). Tanrı kudretlidir, kendisinden korkulur (Luka, 1, 49-51). Mecâzî-müteşâbih mânâdaki Baba, Tanrı'nın şefkat, muhabbet ve himayesini (Yuhanna, 1, 14), oğul da mecâzen sevilen, himâye edilen kul mânâsını ifade ederken; Hz. Meryem'in, İsâ (aleyhisselâm)'a Cebrâil vasıtasıyla hâmile kalıp, onu babasız doğurmasından, Hristiyanlar fitneye tutularak zamanla bunları hakîkî mânâya aldılar, böylece teslise kapı açtılar. Allah'a hakîkî mânâda baba, Hz. İsâ'ya da (hâşâ) Allah'ın oğlu dediler. Baba ile oğulun yanında bir de Rûhu'l-Kudüsü ilah kabul ederek teslisi tamamladılar. Rûhu'l-kudüs, ancak IV. asırda oğul kavramından ayrı bir kişi haline geldi. Baba ne yaratılmış, ne de doğurulmuştur. Oğul babadan doğmuştur. Rûhu'l-Kudüs ise babadan ve oğuldan çıkmadır.[24]

Kitap, âhiret, cennet, cehennem, melek, şeytan ve cin inancı vardır (Matta, 5, 18; Luka, 22, 16. bablar; Matta, 12, 24; Matta, 12. 24; 13, 50; 22,13; 26,53; Luka, 4,41).

Âdem ile Havvâ'nın hatalarını aslî günah kabul ederler. Onlara göre, bunun ağırlığı, bundan böyle insanlık üzerine çökecektir. Dikkate değer olan nokta şudur ki, bu düşünce ne peygamberlerde, ne Mezmurlarda ne de İncillerde bulunmaktadır. İsâ da bununla ilgili bir îmâda bulunmamaktadır. Günahın, dünyaya Âdem'in işlediği hatâ ile girdiğini ileri süren St. Pavlus'tur.[25] Bu hurafeyi kabul ettikten sonra da devamı şöyle yakıştırılmıştır : Bu günahkâr insanlığı kurtarmak için (hâşâ) Allah, Hz.

21 Neşet Çağatay, s. 66.
22 A. e., s. 74.
23 F. Challaye, s. 258.
24 A. e., s. 259
25 A. e., a.y.

İsâ şeklinde tecessüd (incarnation) ederek çarmıhta kendisini fedâ etmiş ve insanlığı kurtarmıştır.[26]

Yuhanna İncili'nin baş tarafında görülen "Kelâm Allah nezdinde idi ve kelâm Allah idi" (Bab 1, 1) sözü, Yahudi filozofu Philo'dan alınıp eklenmiştir.[27] Esasen dine beşerî felsefe karışınca vahyi daimâ bulandırıyor.

Kur'ân-ı Kerîm Hristiyanların teslis (üçleme) akîdesini küfür olarak tavsif eder. (Mâide, 73), Hz. İsâ'nın Allah'ın kulu ve resûlü olduğunu açıklar (Nisâ, 171; Saff, 6), yaratılışının Hz. Âdem gibi farklı olduğunu belirtir (Âl-i İmrân 59). Allah, Hz. Âdem'i nasıl anasız babasız, topraktan yaratmışsa, Hz. İsâ'yı da babasız olarak bir anadan yaratmıştır. Yine Kur'ân Hz. İsâ'ya ve anası Hz. Meryem'e ilah denilmesini ayıplar (Mâide, 72, 116). Hristiyanlar Meryem'i ilah saydıklarını öteden beri inkâr ederler. Hristiyanlık tarihinde, Collyridiens diye adlandırılan IV. asırda Arabistan'da doğup sonra kaybolan bir Hristiyan cemaati, tekerlekli bir taht üzerinde Meryem'i tâzim ediyor, ona pastalar takdim ediyorlardı. Tamamen mahsus, geniş bir ibadet merasimi Meryem'e aitti.[28] Hristiyanlar geçmişte olduğu gibi, şimdi de "tecessüd eden kelâmın annesi" olarak Meryem'e Tanrı'nın annesi derler. O'nun heykelinin karşısına geçip takdimlerde bulunan, huşû ile eğilerek ona dua eden ve ondan ancak Allah'ın yapabileceği şeyleri isteyen normal dindarlar, fiilen onu tanrılaştırmaktan başka bir şey yapmış olmuyorlar. Bu davranışlarının temelini de mezkur dogmalarda bulabilmektedirler. Kur'ân Hristiyanların keşişlerini ve din adamlarını Tanrı derecesinde tutmalarını da takbih eder (Tevbe, 29, 31). Râhipleri onlara bir şeyi helâl ve haram yapıyorlardı. Bu ise, onlara ulûhiyet vermektir.

Görüldüğü gibi, bir şirk dini haline gelen Hristiyanlıktan da insanlığı kurtaracak ulvî bir mesaj beklenemezdi. Artık tasfiye zamanı gelmişti. İran'daki Zerdüştlük, her şeyin yaratıcısı, insanlara iyilik yapan, Âhuramazda denilen bir tek ilah kabul ediyorduysa da, bu tek tanrıcılık uzun zaman asıl şeklinde yaşayamamıştır. Yeni Avesta'da bazı eski tanrılar

---

26 A. e., s. 260
27 F. Challaye, s.258.
28 Bkz. S. Yıldırım, s. 322 vd; D. Masson, I. 93 vd. da Duchesne, Histoire ancienne de l'Eğlise, II, 622'den.

yine kabul edilmiştir ki bunlar Yazata, Mitra, Anathia, Ateş-Atar, Rüzgar-Vayu gibi tanrılardır.[29] İskender'in İran'ı zaptından sonra Zerdüştlük bir müddet silinmiş, sonradan Sâsânîler devrinde Mazdeizm adıyla yeni bir canlılık kazanmıştır. Mülkte ve kadında ortaklığı ileri süren Mazdeizm[30] ise açık bir dualizm şeklini almıştır. Şerre Tanrı'nın dışında bir sebep arayıp onu Tanrı karşısına ikinci bir tanrı olarak dikmekten ibaret olan bu dualizm (ikicilik), bir şirk dini ve giderek sonunda da Mecûsî ateşperestliği haline gelmiştir.

Hindistan'a hakim olan dinler arasında Hinduizm ise hadiselerin yaratıcısı yerine, hâdiselere tapma yüzünden, tapılanların tapanlardan çok olduğu bir putçuluk halinde idi. Hakîkaten Hind panteonunda 400 milyon put mevcuttu.[31] Hindistan ve Çin'de yayılan Budizm ile Jainizm ulûhiyet fikri bulunmayan dinler olarak görünmektedirler. Zaten bunları bu yüzden birer felsefe sistemi olarak değerlendirenler vardır.[32]

Dinî problemlerle çok az ilgilenmiş olan Konfüçyüs eski ahlâkî gelenekleri disiplin ve kâide haline getirerek Çin milletinin bozulmasını önlemek istemiştir.[33] Sonraları, kendisine tapılmış, kurduğu sistem din halini almıştır.[34] İslâm'ın zuhûru arefesinde, Konfüçyüs'ün Çin'de kurduğu sistem çözülme ve yıkılma halinde idi.[35]

İşte Kur'ân nazil olmaya başladığı sırada eski dünya denilen kıtalara hâkim olan dinlerin ulûhiyet anlayışları bu durumda idi. Her meselenin başı olan ulûhiyet anlayışı bozulunca, şirâzesi kopan kitabın tüm sayfalarının dağıldığı gibi, beşer hayatı da ağır buhranlara düşmüştü. Harpler, kıtaller, anarşi, fuhuş ve her türlü ahlâksızlık, zulüm ve tahakküm, zayıfların ezilmesi, sefâlet beşeriyetin ufkunu karartmıştı. Bu durumu en iyi tesbit eden vesîka yine Kur'ân'ın şu beyanıdır; "*İnsanların işledikleri günahlar yüzünden, fesat karayı ve denizi kapladı, karada ve denizde fesat*

29 H. Rouseau, s. 59; F. Challaye, s. 140.
30 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. M. Sait Mutlu, I,23.
31 M. Hamidullah, s. 20.
32 M. H.Rousseau, 169'da çev. Osman Pazarlı'nın ek açıklamaları.
33 F. Challaye, s. 111; C. Senâ, s. 72.
34 Mehmet Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi*, s.356 vd., Ankara, 1975.
35 M. Hamidullah, s. 19.

zuhûr etti. Belki dönerler diye (Allah, böylece) onlara yaptıklarının bir kısmını tattırıyor." (Rûm, 41) Bu âyet-i kerîme, Arap müşrikleri, Yahudiler, Hristiyanlar ve bütün dünyanın sosyal vaziyetini, cihanda hüküm süren fesâdı haber veren tarihî bir vesîkadır.

Bugün insanlık ulûhiyet inancı karşısında hangi tavırdadır. Şimdi de buna bir göz atalım. İslâm Âlemi'nin batı Hristiyan âlemiyle münasebeti uzun asırlar, daha ziyade harpler şeklinde ve bir üstünlük psikolojisi ile cereyan etmiştir. Ortaçağ muharref Hristiyan kilisesinin tahakkümcü ve ilme karşı, engizisyonlara kadar varan baskılı ve fıtrata aykırı ağır dinî tatbîkatı, Batı'da dine karşı bir nefretin uyanmasına sebep olmuştur. İlmî buluş ve keşifler bir rönesans ortaya koyunca, dine karşı olan nefret ve düşmanlıklar da kuvvet kazanmıştır. Bulunan ilmî gerçekler, tekniğe uygulanmak suretiyle Batı'da sanayi inkılâbını ortaya çıkardı. Batıda ilim-din mücadelesini ilim kazanmış oldu. Kiliseye itimat sarsıldı. Kilise günden güne hakimiyetini yitirmeye başladı. Batı aydınları elinde, bir de dinin temellerini yıkmaya yönelen tenkitler gelişti. Dine karşı cereyanlar artık dizgin tanımıyordu. Bu tenkitleri şu dört grup altında toplamak mümkündür: 1- Biyolojik tenkitler ki,bariz temsilciliğini Julian Huxley'de bulan,insanı tekâmül yoluyla açıklamak isteyen görüştür. 2- Ekonomik ve sosyal tenkitlerdir ki, Marks'ın üstyapı (super struction) teorisiyle temsil edilir. 3- Psikolojik tenkitler Freud'un projeksiyon teorisinde yer alır. 4- Târihî tenkidler ise, en ziyade Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd üzerine hücumda görülmektedir.[36] Dine karşı tenkidlerin sahibi filozoflardan önde gelenleri Voltaire, Auguste Comte, Baron D'Holbach, Feurbach, E. Haeckel, Nietzsche, Freud, Marks'dır. Sanayi inkılâbıyla ulaşım ve haberleşme vasıtaları da gelişmiş, bu kişilerin yıkıcı fikirleri süratle halk kitlelerine yayılma istîdadı göstermiştir. Bunlar arasında hümanist cereyanları ve son olarak da J.P. Sartre'ın inkârcı eksistansiyalizmini saymak gerekir.

İlim, endüstri ve düşüncedeki üç büyük devrimle birlikte üretim de artmış, bunun sonucu olarak refah yaygınlaşmıştır. Bugün artık batı insanının en büyük derdi, dünyâ ve âhiretteki kurtuluşu değildir. Şimdi

---

[36] Krş. H. Rousseau, s. 10. vd.

insanlar kendilerine yeni kutsal şeyler (!) bulmuşlardır. Bunlar, iyi yaşama, konfor ve eğlence şeklinde hülâsa edilebilir. "*Nefsânî keyf ve arzusunu ilâh edinen kimseyi gördün mü? (...).*" (Furkân, 43) Bunları elde etmek için de gerekli vasıtalar, para ve iktidârdır. İnkâr ve âmilleri başlığı ile bu hususlara ileride genişçe temas edeceğimiz gibi bunlar, bilhassa bugünkü batı dünyasının iki tanrısı haline gelmiştir.[37] İnsanlar bugün batılısıyla ve hatta doğulusuyla, çoğunluk itibarıyla fikren değilse bile fiilen maddeci bir hayat tarzı yaşamaktadırlar. Maddeci zihniyet, kendisine inanmayanları bile peşinden sürükleyebilmektedir. Bundan, bugünkü İslâm dünyasını da müstesnâ tutamayacağız.

İslâm dünyası, Batı'daki bu gelişmelere önceleri, üstünlük duygusuyla ilgisiz kalmıştı.[38] Bu yüzden de XVI. asırdan itibaren Avrupa'daki gelişmeleri iyi takib ederek değerlendirememiştir.[39] Rönesansın getirdiği buluşlar tekniğe uygulanmak suretiyle sanayi hareketi neticelerini verince, Avrupa bilhassa askerî sahada doğuya karşı açık bir üstünlük sağladı. Bu maddî üstünlük karşısında önce bir şaşkınlık geçiren Doğu İslâm dünyası, yavaş yavaş Batıya ilgi duymaya yöneldi.[40] Giderek bu ilgi ve yaklaşım hayranlığa dönüştü. Önceleri üstünlük psikolojisiyle önemsemedikleri Batı'yı, şimdi aşağılık duygusuyla taklide koyuldular. Böylelikle batı inkârcı felsefeleri ve bilhassa fiilî materyalizm denilebilecek batı yaşayış tarzı, önce aydınlar arasında köprü başı tuttu. Gittikçe daha geniş kitlelere inmekte olan bu yaşayış tarzı, İslâm dünyasında ulûhiyet inancını zedelemek istîdâdı göstermektedir. Her sahadaki taklitçiliğin sonucu olarak zamanla bir batılı, bir maddeci gibi yaşamaya alışan müslüman kitleler bugün artık yaşadıkları gibi inanmak noktasına gelmektedirler. Aslında, doğuda görülen bu kayma hareketi, Avrupa'da hâkim olan materyalizmin Şark-İslâm dünyasına karşı giriştiği siyâsî ve kültürel emperyalizmin bir neticesi olarak kendini göstermiştir. Mesele, ulûhiyet inancı meselesi haline gelmeye yönelmiştir. Bugün İslâm dünyası kendi içinde, âile âile, bucak

---

37 A. e., s. 10

38 Bkz. Bernard Lewis *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, s. 35, Ankara, 1970.

39 H. Ziya Ülken, *T.C. Düşünce Tarihi*, I, 40 vd. İstanbul, 166; Krş. Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 178 vd.

40 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, 184, Ankara, 1970.

bucak, ülke ülke, imân-inkâr mücadelesine sahne olmaktadır. İnkâr felsefe ve ideolojilerini benimseyenler, fıtratlarındaki din ve ilah ihtiyacını bunlarla tatmin yoluna girmektedirler. İdeolojileriyle ilgili her şeyi mukkaddes tanıyor, liderlerine ve davetçilerine Tanrı derecesinde saygı gösteriyor, edebiyât ve eserlerinde ona davet ediyorlar. Böylece maddecilik ve inkar felsefeleri menfî bir çeşit din haline gelmek üzeredirler. Bu menfî dinlere bağlananlar, onun yolunda canlarını veriyorlar, bunlara aykırı gördükleri gerçek din, nizam ve fikre hürriyet tanımak istemiyor, sadece kendi ideolojilerine inanan herkesi kardeş kabul ediyorlar. Artık coğrafya tanımayan bu yeni dinlerin (!) mensupları bir âile, bir ordu, bir ümmettir.

İslâm öncesi cahiliye çağında olduğu gibi, inanç fesadına bağlı olarak, şimdi de "*İnsanların işledikleri günahlar yüzünden fesat karayı, denizi kapladı. Belki dönerler diye (Allah böylece) onlara yaptıklarının bir kısmını tattırıyor.*" (Rum, 41) âyetinin ifade ettiği gerçek, "inkarın altından terör çıkar" müşâhedesini bir laboratuvar tesbiti halinde bizlere arzetmektedir.

İşte Kur'ân, bütün bunlara o gün cevap vermiş, bugün de cevap vermektedir. Bütün meselelerin esasını teşkil eden ulûhiyet meselesini, Kur'ân'ın düne, bugüne ve tüm çağlara nasıl takdim ettiğini artık safha safha görebiliriz.

Birinci Bölüm

KUR’ÂN-I KERÎM’İN ULÛHİYETİ TAKDİMİ

KUR'ÂN-I KERÎM'İN ULÛHİYETİ TAKDİMİ

Ulûhiyet Kavramı Hakkında Genel Bilgi

İnsanlığın, tarihte ve günümüzde, canlı, cansız ve mânevî çeşitli varlıkları ilâh edindiklerini görüyoruz. Kur'ân-ı Kerîm'in insanlığa takdim ettiği ulûhiyetin, insan şeref ve fıtratına uygun, her kemâli kendinde bulunduran ulûhiyet olduğunu görüyoruz. Kur'ân'da Kendini, ef'âl, esmâ ve Zât'ıyla izhâr eden ulûhiyetin, burada umumî mânâda bazı husûsiyetlerini dile getireceğiz.

"Ulûhiyet" kelimesi "ilâh" kelimesindendir. "İlâh" ise, "elehe-ilâheten" yani "abede-ibâdeten" gibi kulluk, ibâdet etmek, tapmak mânâsından "fi'âl" vezninde mef'ûl mânâsınadır. Yani kendisine tapılan, kulluk, ibâdet edilen demektir ki, önder tutulan mânâsına "imâm" veznindedir.[41] Şu halde ilâh, tanrı, mâbûd demektir.[42] İlâhe, ulûhe ve ulûhiyyet kulluk eylemek, ibadet etmek mânâsınadır. Ulûhiyet, mâbudluk yani Türkçesi tanrılık demektir.[43] Kendisine tapınılan nesnelere ilâh(tanrı) denmesi, onlara tapanların itikadı nokta-i nazarındandır. O mânâda âlihe (ilâhlar), birçok tanrılar vardır. Fakat bunlar aslında tanrılığa lâyık değildirler. Şu âyette bu iki mânâ da geçmektedir: "*Allah ile birlikte diğer bir tanrı daha*

---

41 Cevherî, *es-Sıhâh*, 'LH md., VI, 2223.

42 İlâh maddesinin iştikâkı için ayrıca bkz. Rağıb el-Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 21; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I, 127; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XVII, 358-361; Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, IX, 374 vd.

43 Asım Efendi, *el-Okyanûs* (Kâmus Tercemesi), IV, 791.

(edinip) tapma. Ondan başka hiç bir Tanrı yok (...)." (Kasas, 88) Tanrılığa lâyık ve müstehak bir tek Tanrı vardır, O da Allah'dır.

Kur'ân-ı Kerîm'in tanıttığı Mutlak Varlığın, her kemâli, ulûhiyet niteliğinde toplanarak ancak Allah'da birleşmiştir. İlâhiyet yani en büyük sevgi, en büyük korku ve saygı, her türlü övgü ve yüceltme ile ibâdete hak sahibi demek olan mâbudluk, ancak Allah'a mahsustur.[44] Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'dan başka ilâh olmadığı gerçeği, vahyin her safhasında ve değişik tonlarda anlatılır. Çünkü rubûbiyet, yani Rabb oluş yalnız Allah'ın şânındandır. Rubûbiyeti olmayana ulûhiyet verilemez. Diğer bir ifade ile ulûhiyet, rubûbiyeti gerektirir. Bunlar örfen ve şer'an birbirleriyle mütelâzımdırlar.[45] Rabb kelimesini izah ederken de üzerinde durulacağı gibi, rubûbiyet lügatta, mâlik, seyyid, müdebbir, mürebbî, kayyûm ve mün'im vasıflarını ifade eder.[46] Hakîkî mânâda Mâlik olan ise sadece Allah'tır. Çünkü her şeyin yaratıcısı O'dur. Bir şeye sahib olabilmek için onu varlığa getirmek yani yaratmak gerekir. Allah, kendinden başka her şeyin tek yaratıcısı ve onlara varlık verenidir. Mahlûkâtı kim yaratıp var ettiyse onların sahib ve mâliki yani Rabbi de O'dur. Şu halde Rab'lik yaratmayı gerektirmektedir. Rubûbiyetin en başta gelen hususiyeti yaratmadır. Yaratan elbette yarattıklarının Mâliki, Sahibi, Seyyidi olur. "*(...) De ki : "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O tekdir, kahreden (her şeye üstün gelen) dir.*" (Ra'd, 16), "Allah her şeyin yaratıcısıdır, O her şeyin yöneticisidir." (Zümer, 62)

Şu hâlde bu noktadan kalkarak Cenâb-ı Hakk'ın tüm mülkün sahibi (Mâlikü'l-mülk) olduğu gerçeğine varıyoruz. Nitekim Allah, Mâlikü'l-mülk ve Rabbü'l-âlemindir. Gökleri, yeri, bu ikisi arasında olanları ve bunlarda bulunanları yaratan Allah, elbette âlemlerin Rabbi olmak vasfına sâhiptir. "*Rabbiniz O Allah'tır ki gökleri ve yeri altı günde yarattı. Sonra (emri) Arş üzerine hükümrân oldu (...).*" (A'râf, 54), Hz. Mûsâ ile ulûhiyet üzerine tartışmasında "*Firavun dedi ki: "(Ey Mûsâ) âlemlerin rabbi nedir?" (Mûsâ): "Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir, eğer işin içyüzünü düşünüp gerçeği anlayan kimseler*

44 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IX, 6296.

45 Bkz. Yûsuf ed-Decvî, "*Tevhîdü'r-Rububiyye ve Tevhîdü'l-Ulûhiyye*", Nûru'l-İslâm dergisi, IV, sayı, 4, s. 255-260; *Selâmet el-Azzâmî, Furkânu'l-Kur'ân*, s. 87.

46 İbn Manzûr, RBB md., *el-Mufaddal*'den naklen,

iseniz (bunu anlarsınız) dedi. (Firavun) çevresinde bulunanlara: İşitiyor musunuz?" dedi. (Mûsâ): "O sizin de Rabbiniz, evvelki atalarınızın da Rabbidir" dedi. (Firavun): "Size gönderilen (bu) elçiniz mutlaka delidir" dedi. (Mûsâ devamla): "Eğer düşünürseniz O, doğunun, batının ve bu ikisi arasındakilerin Rabbidir." dedi" (Şuarâ, 23, 28). Göklerin ve yerin ve bunlarda bulunanların (Mâide, 120), göklerin ve yerin ve bu ikisi arasında bulunanların mülkü Allah'a aittir (Mâide, 17). Allah mutlak surette mülkün sâhibidir (Âl-i İmrân 26). Doğu da batı da O'nundur (Bakara, 115). Gece ve gündüzde barınan her şey O'nundur (En'âm, 13).

Mülk sahibinin mülkünde tasarruf ve tedbiri herkesin kabûl edeceği bir husustur.[47] Rubûbiyetin gereği olarak Cenâb-ı Hakk mülkünde dilediği gibi tasarruf eder (Bakara, 253). Mülkündekilerin rızkını O verir (Sebe, 24). Yetiştirir, büyütür, terbiye eder, çeşitli nimetlerle besler (Lokmân, 20). Onları varlıkta tutar (Fatır, 41). Onların her türlü ihtiyaçlarını bilir ve vaktinde imdâtlarına yetişir, çünkü Kayyûmdur (Bakara, 255; Âl-i İmrân 2).

Kısaca rubûbiyetini birkaç noktada ifadeye çalıştığımız âlemlerin Rabbi olan Allah'ın mâlik olduklarına emretmek, onlara helâl ve haram kılmak, kısaca din ve şeriat koymak da rububiyetinin bir gereğidir. İşte Kur'ân Rabbimizi bize bu yönüyle de tanıtır. "*(...) iyi bilin ki yaratma da emretme de O'na mahsustur.*" (A'râf, 54) İşte bu emirlerinden birisi de insanların kendisine kulluk etmesidir, yani, ulûhiyetini tanımasıdır. Bu kadar yüce niteliklerle mevsuf olan Rab'den başkasının ulûhiyete, yani mâbûd edinilmeye hakkı yoktur. Şu halde kendisine kulluk edilmeye, ibâdetle yönelinip tapılmaya lâyık olan işte bu Rabb'dir. Bu gerçek mâbûdun ve tek Rabb'in Kur'ân'daki özel adı "Allah"tır. "*(O), göklerin, yerin ve bunlar arasında bulunan şeylerin Rabbidir. O'na kulluk et ve O'na kullukta sabret. Hiç O'nun bir adaşı olduğunu bilir misin (hayır, yoktur).*" (Meryem, 65). Araplar bile, başka tanrılara tapıyorlar; ama onlara ilâh diyorlardı, Allah demiyorlardı.[48]

Şu halde Kur'ân, ulûhiyeti rubûbiyetin tabiî bir neticesi olarak takdim eder, asırlar boyu insanlığın zihnini bulandıran çeşitli tanrıların şaşkınlı-

---

47 Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIV, 127.
48 Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, s. 309.

ğından kurtarır;[49] âdetâ bir formül üslûbu içerisinde tek Allah'a ibadeti (tevhidi) isbat eder. Şu âyetlere bakınız: "*İşte Rabb'iniz olan Allah budur. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyin yaratıcısıdır. O'na kulluk edin. O her şeye vekildir.*" (En'âm, 102). Bu âyet-i kerîmede dört müterâdif haber birbiri arkasına gelir.[50] Bunlar ulûhiyet sorusuna âdetâ cevap veriyorlar. Bu Allah'tır, Allah Rabb olur. Rab'dan gayri ilâh olmaz, ilâh ise her şeyin yaratıcısı olur, o halde O'na ibadet ediniz, yani O'nu Tanrı tutunuz. Ulûhiyeti O'na tahsis ediniz demektir. Diğer bir ifadeyle yaratma, yarattığına Rabb olma kimin sıfatıysa, işte ilâh da O'dur. O'ndan başka ilâh yoktur, o halde O'na kulluk ediniz.[51] Beşeriyeti, ulûhiyet konusunda şirkin karanlık dehlizlerinden, hurafeli bataklığından, felsefenin çelişkili safsatalarından kurtaran, pırıl pırıl aydınlık Kur'ân mantığı işte budur. Zaten bozulmamış insan fıtratı da bu aydınlık gerçeği kabule müheyyâdır. "*De ki: "Sizi gökten ve yerden kim rızıklandırıyor? Ya kulak(lar)a gözlere kim sahiptir (onları yaratıp yöneten kimdir)? Ölüden diriyi, diriden ölüyü kim çıkarıyor? (Yaratma) iş (in)i kim düzenleyip yönetiyor?" "Allah" diyecekler. De ki : "O halde (O'nun azabından) korunmuyor musunuz?". İşte gerçek Rabbiniz Allah (budur). Gerçekten sonra sapıklıktan başka ne var? Öyle ise nasıl haktan sapıklığa çevriliyorsunuz?*" (Yunus, 31-32)

Şu halde Kur'ân nasıl bir ulûhiyete çağırıyor? "*Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki, (Allah'ın azabından) korunasınız. O (Rabb) ki yeri sizin için döşek, göğü de binâ yaptı. Gökten su indirdi, onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkardı. Öyleyse siz de bile bile Allah'a eşler koşmayın.*" (Bakara, 21-22).[52] Taberî (310/920) "Yarattığı için ibadet etmeliyiz" diyor.[53] Demek ki yaratana ibadet edilir. Mabûd ancak yaratandan olur. Yaratıcılık, bu âyette, mevsûl ile, Rabbi öven bir sıfat oluyor. Burada ibadetin veya rubûbiyetin bir tâ'lîli yani[54] sebebini

---

49 Seyyid Kutub, *Fî Zılâlî'l-Kur'ân*, I, 15 vd.
50 Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*, VII, 243 vd.
51 Bu türlü tefsirler için bkz. Râzî, XIII, 120; Âlûsî, VII, 243 vd; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, II, 148
52 Bu hususta şu âyetlere de bkz.: Nisâ, 1; Meryem, 36; Zümer 6; Mü'min, 61-62; Zuhruf, 64; Duhân, 8.
53 Taberî, I, 160
54 Âlûsî, I, 184

açıklama vardır. Çünkü Allah bizi var etmiştir. Varlık bir nimettir. Madem ki Rabbimiz Allah, bizi yaratmak suretiyle varlık sahnesine çıkarmıştır; o halde sırf bunun için Allah'a kulluk borcumuz vardır. Var olmasaydık, yok olacak, hiç olacaktık, ismimiz okunup söylenmeyecekti. Nitekim insan üzerinden böyle bir devir geçmiştir (İnsan, 1). Bahse değmez, anılmaz bir hiç olmakta bir değer yoktur. O halde Allah bizi yoktan var ettiği, kendisine muhatab tuttuğu, bir çok yüceliklere namzet kıldığı için, O'nun ulûhiyetini tanıyıp O'na kulluk etmeliyiz. Çünkü O'ndan başka ulûhiyete lâyık, bu işleri yapabilecek hiç bir varlık yoktur.[55] Öyleyse ulûhiyeti tanıyıp ona ibadet etme her şeyden evvel yaratılış ve yetiştirilişimizin bir şükrânıdır.[56]

Bu âyette (Bakara, 21-22) de önce ulûhiyetten hareket etmek suretiyle yaratıcı rubûbiyete varılıyor. Yukarıdaki âyetlerde, Allah'dan Rabb'a, Rabb'ın yaratıcı vasfına ve sonra ulûhiyete geçiliyordu. Tabir câizse meselâ, (Mü'min, 62) âyetinde bu türlü bir tâ'lil (tümdengelim, dedüksiyon) metodu, bahsettiğimiz (Bakara, 21) âyetinde de mukâbil-i istikrâ (tümevarım, endüksiyon) metodu vardır denilebilir.

Bu âyetler aynı zamanda Arap müşriklerinin rubûbiyetini ikrâr ettikleri Allah'ın ulûhiyetini inkâr ederek O'na şirk koşmalarını ortadan kaldırıyor. Yani rubûbiyetle ulûhiyeti birleştiriyor. Ancak rubûbiyet sahibi Zât ulûhiyete, tapınılmaya müstehaktır gerçeğini yerleştiriyor. Biri ikrâr edilince diğerinin de kabul edilmesinin zarûrî olduğunu ortaya koyuyor. Yani ilâh olan rabdir, rabb olan gerçek mânâda ilâhtır. Bunları ayırmak, Hâlikin hukûkunu mahlukun hukûkuna karıştırmak neticesine varır ki bu yaratıcıya karşı en büyük zulümdür (Lokman, 13). Tek Rabb ve tek ilâh ise sadece Allah'tır.

Kur'ân'ın tanıttığı ulûhiyete, yani en yüksek kemâldeki Zât'a boyun eğip, ibâdet etmek bir şereftir. "*(...) En yüksek sıfat(lar) Allah'ındır. O, öyle üstün, öyle hikmet sahibidir.*" (Nahl, 60) Kendisi gibi şahıslara veya kendisinden aşağı şeylere ibadet ise şerefsizliktir. Kur'ân insanları, tek ve Samed olan, doğurmayan, doğmayan, hiç bir dengi ve ortağı bulunmayan (İhlâs, 1-4) ilâhı birlemeye ve ibadete yöneltmekle onların şerefini kurtar-

55 Bu âyetin izahı için bkz.; Muhammed Reşit Rıdâ ve Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hâkîm* (*Tefsîru'l-Menâr*), I, 184.

56 Elmalılı, I, 265.

mıştır.[57] Kur'ân'ın tanıttığı yüce Zât'ı ilâh tanıyıp O'na ibadet etmemek ise, kâinatın kemâlâtını inkâr ve ilâhî hikmete karşı bir tecâvüzdür. Çünkü insanlar ibadetlerle tekâmül ederek yükselmeye muhtaç bir tarzda yaratılmışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in tanıttığı tanrılık tek yönlü değildir. Cenab-ı Hakk, eski tanrılarına karşı duydukları müthiş korkudan başka bir şeyle yola gelmeyecek zâlim putperestlere "Cebbâr, Kahhâr, Müntakim" isimleriyle; dünya malını isteyenlere "Muğnî, Vehhâb, Vâsî, Nâfî" sıfatlarıyla; ilâhî muhabbette fânî olmak isteyenlere "Vedûd, Müheymîn, Mü'min, Selâm, Ra'ûf, Rahmân, Rahim" isimleriyle tecellî eder. İşte Kur'ân'ın tanıttığı ilâh o yüce Allah'tır ki, ululuk ve büyüklüğün ne kadar görüntüsü varsa hepsini eşsiz Zât'ına hasretmiştir. Nasıl ki, hayalî tanrılara karşı ibadet maksadıyla yapılan fiil ve hareketlerin en güzel ve insana yakışanlarını, İslâm dininin öğrettiği ibadetler toplamışsa, câhillerin, müşriklerin, putperestlerin o hayalî tanrılarda var olduğunu sandıkları en yüce isim ve sıfatları da Allah, Kur'ân'da kendi Zât'ında toplamıştır. Bu itibarla, Kur'ân Arap Yarımadası'nda nâzil olmaya başlayınca, Zât-ı ilahiye hakkındaki bir değil, bir çok fikri düzeltmek Kur'ân'ın en başta gelen tâlimi olmuştur. Kur'ân'da ulûhiyet kavramı bir tarafın diğer tarafa gâlip gelmediği tam bir düşüncedir. Şirk ve teşbih ârızalarından hiç bir ârızaya müsâmaha etmez. Allah'a ne duyguda ne kalpte bir benzer tutmaz. Allah kalbe gelen her şeyden başkadır. Bilakis en yüce sıfatlar O'na mahsustur.[58]

Bazıları "Kur'ân, Allah'ı Cebbâr, Müntakim gibi korkunç bir şekilde tanıtıyor. Bu nerede, hristiyanlığın çocuklarına sevgi, rahmet manalarını ifade eden "Baba" ismini verdikleri Tanrı nerede?" diyorlar. Bunlar ya gafildirler, yahut gafil görünmek isteyenlerdir. Çünkü İslâm'da Allah'ın bir çok isimleri vardır. Allah kendisini her şeyden önce "âlemlerin Rabbi" olarak nitelemiştir. Baba kelimesi, "Rabbü'l-âlemîn" in yanında çok sönük kalır. İnsan, Allah'ı bir ismiyle bir cihetten, meselâ yalnız "rahmet" sıfatıyla tanırsa, Cenab-ı Hakk'ın azametini bilemez. Kur'ân'da Allah'ın isimleri birbiri arkasına atıfsız gelir. Haşr sûresinin sonunda daha da çok isimler arka

---

57 Arif, Abdulfettah Tabbâra, *Rûhu'd-Dîni'l-İslâmî*, s. 99.
58 Abbâs Mahmûd el-Akkâd, *Allah*, s. 153.

arkaya sıralanır. Bunlar Cenab-ı Hakk'ın her yönden tecellisini ifade ederler. Bu şuna benzer : Muhtelif unsur ve türden, değişik nisbetteki maddeler toplamından, karışım hâlinde yapılan bir ilâcı, yalnız bir unsurun ismiyle tanıttığımız zaman, diğer unsurları, yahut, bir ölçüye göre birleştirilen nisbetleri zâyi etmiş oluruz. En yüce sıfatlar Allah'ındır. O halde kim Allah'ın sıfatlarından yalnız birine bakarsa, şüphesiz o, Allah'ı kemâl ve celâliyle anlayamaz.[59] Kur'ân insanlara Allah'ı bilebilecekleri bütün yönleriyle tanıtır.

Gözümüzü açtığımız zaman, kâinatta kendimiz de dâhil ne görüyor ve göremiyorsak hepsi Allah'ın eseridir. Allah'ın sonsuz tecellileri vardır. Kur'ân'ı okuyan bir kimse, canlı cansız her varlığın Allah'ı gösteren şâhitler olduğunu anlar. "*Göklerde ve yerde bulunanlar, (her şeyi) O'ndan isterler. O, her gün (her an) yeni bir iştedir.*" (Rahman, 29) Kur'ân'da insan, dilediğini yapan Fa'âl, devamlı yaratan Hallâk, insanı şeş (altı) cihetten sarıp kuşatan Âlim bir Allah karşısındadır. Su üzerinde ürperen kabarcıklar gibi, parlayıp sönen sinema perdeleri gibi, varlık sahnesine sürüp çekilen görüntüler hep Cenab-ı Hakk'ın sonsuz fiilleridir. Fiiller isimlere, isimler sıfatlara, sıfatlar zâta delâlet ederler. Gerçi "Rabbimi Rabbim ile bildim" diyen, müessirden esere doğru gelen, Allah'ın ârif kulları varsa da, bu iyi bahtlı kulların insanlar içerisinde azınlık olduklarını sanıyor, umûmun mizâcına uygun gelen ve Kur'ân'da daha çok yer aldığını gördüğümüz, eserden müessire giden yolu izleyerek, Kur'ân'dan perde perde Cenab-ı Hakk'ı tanıtmaya çalışacağız.

I. ALLAH'IN FİİLLERİ

Cenab-ı Hakk'ın kâinatı kaplayan fiil, eser ve icrâatlarının tamamını bu kısımda tebâruz ettirmemiz mümkün olmayacak. Ancak Kur'ân'da bunların çok yaygın olanlarını buraya dercetmeye çalışacağız.

Kur'ân-ı Kerîm'de en çok yeri Allah'ın fiilleri tutar. O halde O'nu Kur'ân'da en çok tanıtan da fiilleridir. Allah, insanlara kendisini Kur'ân'da daha ziyade fiilleriyle izhâr ediyor. Varlıkta gördüğümüz her şey O'nun

---

59 Muhammed Muhammed el-Medenî, *Allah fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mecelletü'l-Ezher, XXXII, sayı, 8,s. 811.

fiil, eser ve icrâatlarıdır. Hatta Gazzâlî (505/1111) "Varlıkta Allah ve ef'âlinden başka bir şey yoktur" demiştir.[60] Tarihte geçmiş her şey de, O'nun fiillerinin tecellîsiydi. Çünkü Allah dilediğini yaratır (Maide, 17), dilediğini yapar (Bakara, 253; Âl-i İmrân 40). "*O her an bir iştedir.*" (Rahmân, 29). Diriltir, öldürür, aziz eder, zelîl eder, zengin eder, fakir eder, dua edenin duasını kabul eder, isteyene verir. Geceyi gündüzün içine, gündüzü gecenin içine sokar, hastalara şifâ verir, hasta olmayanı hasta eder. Kâinatı genişletir (Zâriyat, 47). Bütün işler O'na aittir (Râ'd, 31; Âl-i İmrân 154). Bir iş O'nu diğerinden alıkoymaz. Şu halde her an Allah'ın fiilleri karşısında bulunuyoruz.

Allah'ın kâinattaki icrâatlarında bir ıttırâd görülür. Buna Kur'ân "Allah'ın sünneti" adını verir. Kâinatta görülen determinizm bir tabiat kanunu değil, yani kendiliğinden olmuş değil; bilâkis Allah'ın kâinattaki bizim değiştiremeyeceğimiz sünnetidir. (Ahzâb, 38, 62; Fâtır, 43; Fetih, 23). Sosyal hayatta da değişmez sünnetleri vardır (İsrâ, 77; Enfâl 38). Ancak Allah kendi nizâmına mahkûm değildir. Dilerse bunları değiştirir. O'nun iradesini hiçbir şey kayıtlayamaz.. "*O, yaptığından sorulmaz, ama onlar (kullar) sorulurlar (...).*" (Enbiyâ, 23)

Allah kendi fiillerini bazen zahirî sebeplerine, bazen meleklere isnâd eder, bazen da zahirî sebepleri ve vasıtaları hiç zikretmeden kendi yüce Zât'ına nisbet eder. Meselâ "*(...) Nihayet birinize ölüm gelince elçilerimiz onun canını alırlar, onlar (bu hususta) hiç geri kalmazlar.*" (En'âm, 61) Bu âyette öldürme işi ölüm meleklerine isnâd edilmiştir. "*Allah ölüm zamanında canları alır (...).*" (Zümer, 42) âyetinde ve benzeri âyetlerde kendisine nisbet eder. Râzî (606/1209) der ki: "Gerçekte ölüm Allah'ın kudreti ile hâsıl olur. Bu, zâhir âleminde ölüm meleğine havale edilmiştir. O melek bu konuda reistir, yardımcıları, hizmetçileri vardır."[61]

Âlûsî (1270/1853). "Bizzat görüşmesi itibarıyla fiil ölüm meleğine isnâd edilmiştir. Allah'a da hakîkî âmir olması itibarıyla isnâd edilmiştir" [62] der. Kulların fiilleri hususunda da, kesb kula, yaratma cihetiyle de Allah'a

60 *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 15.
61 *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIII, 16.
62 *Rûhu'l-Meânî*, VII, 177.

isnâdı câiz görülmüştür.[63] "*Üstlerinde kanatlarını açıp yumarak uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları (havada) Rahmân'dan başkası tutmuyor. Doğrusu O her şeyi görmektedir.*" (Mülk, 19). Çünkü havada kalma, kuşta uçma kabiliyetini[64] Allah yarattığı için kendisine nisbet ediyor. Bir şeyin, varlığının sebeplerini ve mukaddimelerini yaratması bakımından Allah'a nisbet edilişi, onun Allah'tan başkasına nisbet edilemeyeceğini gerektirmez. Yoksa bu, umûmî illiyyet kanununun bâtıl olmasını gerektirirdi.[65] Sebepler mal sahibi değildir. Asıl mal sahibi onların arkasında iş gören ezelî Kudret'tir. Sebepler yukarıdan gelen emirleri ilân ve neşr eden yayın vasıtaları gibidirler. Cenâb-ı Hakk'ın izzet ve ululuğu sebeplerle perdelenmeyi iktizâ etmiştir. Yani bazı gâfil ve câhillerin Cenab-ı Hakk'dan şikâyete başlayınca, bunların hedefini değiştirmek için sebepler konulmuştur çünkü bu gibi kimseler hikmet ve güzellikleri göremiyorlar. Allah'ın ölüme hastalıkları, musibetleri ve Azrâil'i (aleyhisselâm) sebep ve perde kılması bu kâbildendir. Kur'ân'da Allah'ın eser ve icraatlarının böyle değişik isnâdları ilk bakışta yanlış anlaşılabilir düşüncesiyle, burada bu izahı gerekli gördük.

A- ALLAH'IN YARATMASI

1. Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı ile İlgili Fiiller

a) Doğrudan Doğruya Yaratma Mânâsı İfade Eden Fiiller

Kur'ân-ı Kerîm'de yaratma kavramı ile ilgili, fiil ve isim halinde pek çok tabir vardır. Yaratma mânâsı ifade eden isimleri ileride ele alacağız. Yaratma mânâsı ifade eden fiillerden bir kısmı doğrudan doğruya bu mânâyı taşıdıkları halde, diğer bir kısım fiiller de vardır ki, bunlar aslında yaratma mânâsında olmadığı halde, Allah'a isnâd edildiği zaman "Yaratma" mânâsı kazanan fiillerdir. Bu başlık altında doğrudan doğruya yaratma mânâsı ifade eden fiilleri ele alacağız.

---

63 A. e., XV, 265.
64 Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, II. 491.
65 Tabâtabâî, *el-Mîzân*, VII, 344.

1- Halaka Fiili خلق

"Halaka" Kur'ân'da çeşitli fiil şekillerinde toplam 182 defa geçmektedir. Bunlardan sadece iki tanesi "yapmak" mânâsıyla Hz. İsâ'ya nisbet edilir. (Âl-i İmrân 49; Mâide, 110). Bir defa da "uyduruyorsunuz, yalan söylüyorsunuz" mânâsında (Ankebût, 17) da insanlara nisbet edilir. Geri kalan bütün kullanışları yaratma mânâsındadır. Fiil şeklinin çoğu Mekkî âyetlerde görülmektedir.

"HLK" kökü, aslında doğru düzgün takdir etmek demektir. Bir aslı ve benzeri olmadan yoktan yaratmak mânâsında kullanılır. *"Hamdolsun o Allah'a ki gökleri ve yeri yarattı, karanlıkları ve aydınlığı var etti (...)."* (En'âm, 1) âyetinde bu fiilin "yoktan var etmek" mânâsında kullanıldığı "*(O) gökleri ve yeri (yoktan) Yaratandır.*" (En'âm, 101) âyetinin delâletiyle anlaşılmaktadır. Bir şeyden bir şey yaratmak mânâsına da kullanılır. *"İnsanı nutfeden yarattı (...).*" (Nahl, 4) "*Cinni de hâlis ateşden yarattı.*" (Rahmân, 15) âyetlerindeki gibi.[66] Demek ki HLK maddesi aslında her hangi bir itibar ile takdir etmektir. Arap kelamında önce geçmiş bir örneğe dayanmadan bir şeyi îcâd etmek (ibdâ) mânâsında kullanılmıştı.[67] İbn Fâris (395/1004) bu kökte bir de "bir şeyin düz olması" mânâsını zikreder ki "sahratün halkâ", düz, kaypak kaya demektir.[68] Kur'ân-ı Kerîm'de bu maddeden, "yarattı, yarattım, yarattın, yarattık, yaratır" şekillerinde Allah hakkında; "yaratamazlar, yaratılırlar, yaratıldı, yaratıldılar" tarzındakiler de mahluklar için kullanılır. Kur' ân'da Allah'ın yaratma icraatı en çok bu fiille ifade edildiği için, biz de yaratma kavramı ifade eden fiillere bununla başladık.

Bu maddenin mef'ulleri, Kur'ân'da çok geniş bir alana yayılmıştır. Gökler, yer ve bunlardakiler, yani her şeydir. Fâil zâhir veya zamir olarak dâima Allah'tır.

Kısaca HLK maddesinden olan bu fiil umumi mânâda bir yaratma ifâde eder. Bunun içerisine başlıca, takdir yâni ölçüp biçmek, yoktan var etmek, bir şeyden bir şey yaratma anlamlarının girdiğini söyleyebiliriz.

---

66 Râğıb, s. 157.
67 İbn Manzûr, XI, 372; Zebîdî, VI, 335.
68 *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, II, 213 vd.

2- Fatara Fiili فطر

Fatara fiili Kur'ân-ı Kerîm'de sekiz defa geçer. Hepsi de Mekkî surelerdedir. Bu durum yaratma mevzûunun imânda ne kadar mühim olduğunu anlatsa gerek.

"FTR" kökünün asıl mânâsı yarmaktır.[69] Allah'ın şu kavli bu mânâdandır: "*Gök yarıldığı zaman.*" (İnfitar, 1)[70] "Fatara'llahu'l-halka" Allah mahlûkâtı yarattı, esasen onları ilk defa yarattı demektir.[71] Açıp ortaya çıkarmayı da ifade eder.[72] Fatr, uzun yarık demektir. Allah'ın mahlûkatı fatr etmesi, onları vücuda getirmesi hey'eti üzere ibdâ etmesidir.[73] Âlûsî, fatr, ibdâ, yoktan yaratmadır der.[74] Elmalılı Merhum Hamdi Yazır bu kelime hakkında şu güzel mütâlaada bulunur: "İbn Enbârî, fatr'ın aslı bir şeyi ibtidasına şakketmek, yarmaktır der. Bundan anlaşılıyor ki lisanımızdaki yaratmak kelimesi daha çok bu kelimeyle alâkalıdır (Yarmaktan). Boşluk fezâsının ilk yarılışı , bu şakk, bu fatr iledir, bu ilk yaratılıştaki varlık hali bir fıtrattır. Bu maddeden diğerinin yaratılması da böyle bir şakk ile başlar. Bir tohumdan bir çemenin çıkması, bir hücreden bir hücerinin doğması hep bir şakk'tır. Bu şakk, ilk maddeye göre bir bozukluk, ikinciye göre bir ıslâh, bir vücûddur. Yoktan olsun, maddeden olsun bir şeyin ilk icad ve ibda'ı fatr, ilk varlık hâline de fıtrat denir. Tevâlîsine tabîat denir. Fıtrat tabiattan öncedir. Fâtır da bütün âlemi yokken yaratan, fıtratını ilkin ibdâ eden, yahut yaran, ademden vücûda çıkaran, semâvât ve arzı yaran ve yaracak olan demektir."[75]

Fatara fiilinin Kur'ân'da her defasında fâili Allah'tır. Yaratılanlar ise gökler, yer ve insanlardır.

Bu izahlardan anlaşıldığına göre fatara fiili bazılarınca yoktan yaratma (İbdâ' ve ihtirâ) mânâsınadır. Daha çok ibdâ'dan sonraki ilk şekil verme safhasını ifade eder.[76]

---

69 Cevherî, II, 781.
70 İbn Manzûr, VI, 361.
71 Zebîdî, II, 470 vd.; Râğıb, s. 382.
72 İbn Fâris, IV, 510.
73 Râğıb, s. 382.
74 *Rûhu'l-Me'ânî*, VII, 110.
75 *Hak Dini Kur'ân Dili*, III, 1889 vd.'dan sadeleştirilerek kısaltılmıştır.
76 S. Yıldırım, s. 187.

3- Berâe Fiili برأ

Berâe fiili Kur'ân-ı Kerîm'de "*Ne yerde ne de kendi canlarınızda meydana gelen hiç bir musibet yoktur ki biz onu yaratmadan önce bir kitapta (yazılmış) olmasın. Doğrusu bu Allah'a kolaydır.*" (Hadid, 22) âyetinde geçer.

Berâe yaratma kavramı içerisinde şu hususî mânâsı ile kendini gösterir: Daha çok canlıları yaratmak,[77] organları, unsurları âhenkli, düzgün ve mütenâsib yaratma, varlıkları muhtelif heyetleriyle birbirinden temyîz ve inşâ etme hususlarıdır.[78]

Bu fiilin iştikakındaki değişik görüşlerin sahiblerinin neticede farklı açıklamalara vardıkları anlaşılıyor.[79]

4- Zerâe Fiili زرأ

Zerâe fiili Kur'ân-ı Kerîm'de altı defa geçmektedir. Hepsi Mekkî sûrelerdedir. Yaratmak mânâsının fâili, müstetir veya açık her zaman Allah'tır. Mef'ûl ise, insanlar, cinler (A'raf, 179), rızık, nebat ve hayvanlardır (En'âm, 136, Şurâ, 11; Nahl, 13; Mü'minun 79; Mülk, 24). Bu kökten gelen kelimelerin çoğunu zürriyet kelimesi teşkil eder.

Zerâe fiiline umumî olarak yaratma mânâsını verenler olduğu gibi,[80] saçmak ve ekmek mânâlarını katanlar da vardır. İbn Fâris "Zera'ne'l-Arda", yere tohum saçtık demektir; "Zerâa'llahu'l-halka ve yezra'uhüm" denir ki mânâsı, Allah mahlûkatı tohum eker gibi saçtı demektir",[81] der. Çoğaltmak mânâsı da bu fiilin muhtevâsındadır. Bu mânâ yukarıda geçen saçmak, ekmek, yaymak manâsıyla ilgilidir. Âlûsî, "Tabersî'den ayrıca şu manâyı nakleder: Zuhur manâsına olup, tuzun beyazının açığa çıkması için savurmak da bu kelimeyle ifade edilmektedir."[82]

---

77 İbn Manzûr, I, 22; Zebîdî, I, 44, Tevrat'ta da "Bora" fiilinin Kur'ân'daki "halaka" kadar çokça geçtiği ve aynı mânâya geldiği ifade edilir. Bkz. D. Masson, *Le Coran et la Revelation*, Judeo Chretienne 1, 106 ve dipnotları.

78 Âlûsî, I, 260; Beydâvî, I, 157; İbn Fârîs, I, 236.

79 Bu farklı görüşler için bkz.: Taberî, II, 78 vd.; İbn Fâris, I, 236; Cevherî, I, 35; İbn Kayyim, *Şifâu'l-Alîl*, s. 280; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furuku'l-Lugaviyye*, s. 113.

80 Cevherî, I, 51

81 *Mu'cemu'l-Mekâyisi'l-Luğa*, II, 352 vd.;Zebîdî, I, 67.

82 *Rûhu'l-Me'ânî*, VII, 31.

Bu luğavî izahlardan ve geçtiği âyetlerin muhtevasından anlaşılıyor ki zerâe fiili, halaka gibi yaratma mânâsıyla birlikte, zürriyeti olan varlıkları (insanları, bitkileri, cinleri) yaratmakla beraber, onları çoğaltma, yayma, canlıları dünyaya ve yaşama ortamlarına dağıtma mânâlarını da ihtiva etmektedir. Şu halde berâe fiili ile yakınlığı daha ziyadedir.[83]

5- Ahya Fiili احيا

İhyâ, hayat vermek, diriltmek, yaşatmak, can vermek mânâsına gelir. Cenab-ı Hakk'ın canlıları yaratma icrâatını ifade eder.

Canlılar, bitki, hayvan ve insan türüdür. Melekler ve cinler de hayata mazhar şuur ve idrâk sahibi varlıklar ise de onların hayatı bu bizim bildiğimiz hayat tarzından farklıdır. Çünkü hayatın çeşitli şekilleri vardır.[84] Bütün canlılara hayat veren Allah'ın elbette en mükemmel hayat ile muttasıf olması gerekir. Onun için bütün canlıların hayatına ölüm musallat olacağı halde, yüce Allah'ın hayat sıfatı, ölümsüz bir hayatı ifade eder.

Cenab-ı Hakk'ın bu dünyada canlıları yaratması, bu fiilin bir tecellisi olduğu gibi, esas hayat olan âhiret hayatı da bu fillin bir tecellisi olacaktır. Allah'ın dünyada ölü toprağa bitkilerle can vermesi (Yâsîn, 33), ölüden diri çıkarması (En'âm, 95), öldükten sonraki yeniden diriltmeye (ihyâ, ba's) bir örnektir (Nahl, 65). Yüce Rabbimiz yeryüzünde yüzbinlerce çeşit ot, ekin, ağaç, hayvan ve insan gibi canlılarla, ilâhî bir ihyâ programı dahilinde öldükten sonra diriltmeyi tekrar edip duruyor.[85]

İhyâ fiili Kur'ân-ı Kerîm'de 49 defa geçer. Bunlardan sadece üçü, mecâzen, diri bırakmak mânâsında insanlara nisbet edilir. Birisi de kalbi ihyâ edecek manevî hasletlere nisbet edilir (Enfâl, 24). Geri kalan kırkbeşinin fâili hep Allah'tır.[86] Bu fiilin mef'ulleri de bitkiler, hayvanlar, insanlar, ölümden sonraki hayattır. İlk yaratılışı başlatan, tekrar onları hayata iâde edecektir. (Burûc, 13; Fussilet, 39; Yâsin, 79)

---

83 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 179.

84 Bkz. Râğıb, s. 138 vd.

85 Bu çalışmamızda, Muhyi'l-Mevtâ ismi ve hayat verme deliline bkz.

86 Bkz. M. Fuad Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 223 vd.

b) Allah'a Nisbetle Yaratma Mânâsı İfade Eden Fiiller

Bu grupta topladığımız fiiller, normal kullanışlarında yaratma kavramı ifade etmezler. Allah'a nisbet edilince, hemen Allah'ın yaratıcı vasfını hatırlatmaktadırlar. İbn Kayyim der ki: "Lafızlar üç kısımdır; bir kısmı sadece Rabb Teâlâ için kullanılır. el-Bâri', el-Bedi', el-Mübdi' gibi . Bir kısmı sadece kul için kullanılır, kâsib ve müktesib gibi. Bir kısmı da hem kul hem Allah için söylenmesi vâkî olan lafızlardır, sânî, âmil, fâil, münşi', mürîd ve kâdir gibi."[87]

1- Allah'ın "kün" emriyle yaratması كن

Kün (ol) emri kâne fiilindendir. Kevn hades demektir. Sîbeveyh (161/779), "ene a'rifuke müz künte" sözünden künte'nin 'yaratıldın' mânâsında olduğunu nakleder. Kevvene'ş-şey'e" bir şey ihdas etti demektir. Allah eşyayı tekvin edendir. Onları yokluktan (adem) varlığa çıkarır. "Kevvenehu fe tekevvenne" onu ihdas etti o da meydana geldi demektir.[88] Tekvîn önceki bir madde ile bir şey icâd etmektir de denilmiştir.[89] Kelâmcılardan bir çoğu "tekvîn" sıfatını buradan çıkarıyorlar ve ibdâ' mânâsında kullanıyorlar.[90]

Allah "ol" emriyle yaratır. Hz. İsâ'ya Allah'ın kelimesi denilmesi, böyle bir "ol" emri ile yaratıldığındandır (Âl-i İmrân, 47). Allah'ın yaratma kelimeleri tükenmez (Kehf, 109). Bu kelime Kur'ân'da mefûlsüz mutlak yaratma mânâsıyla sekiz defa geçer. "*Bir şeyin olmasını istedi mi O'nun işi ona sadece "ol" demektir, hemen oluverir.*" (Yâsîn, 82).[91] Arapçada bu sözün ifade ettiğinden daha hafif, daha kolay bir şey yoktur. İşte Allah'ın emri böyledir, böyle kolay yerine getirilir.[92]

Bu kelime Kitab-ı Mukaddes'te de geçmektedir. Ancak orada emr-i gâib şeklinde gelir. "Ve Allah dedi ışık olsun ve ışık oldu. Ve Allah dedi

---

87 İbn Kayyim, *Şifâu'l-Alîl*, s. 281.
88 İbn Manzûr XVII, 345; Zebîdî, IX, 324; Fîrûzâbâdî, *Basâir*, IV. 393.
89 Zebîdî, IX, 325.
90 Râğıb, s. 445.
91 Diğerleri için bkz.; Bakara, 117; Âl-i İmrân 59; En'âm, 73; Nahl, 40; Meryem, 35; Gâfir, 68.
92 Taberî, XXIII, 32.

suların ortasında kubbe olsun ve suları sulardan ayırsın. Ve Allah dedi gündüzü geceden ayırmak için gök kubbesinde ışık olsun; ve alâmetler için ve günler ve seneler için olsunlar" (Tekvin, 1, 3-7). Bu kelimenin emir sığasıyla olması Cenab-ı Hakk'ın müteâl, her şeyin üstünde gâlib, her şeyin mülk ve tasarrufunu elinde bulunduran, yaratma da O'nun, emretme de O'nun olan (A'râf, 54) şânına ne kadar lâyıktır!.

O'nun yaratıcı aksiyonu atâlette değildir. Öyle olsaydı yaratma yokluğa geri dönecekti.[93]

2- Enşee Fiili انشأ

İnşâ, "نشأ" kökünden if'âl babına nakledilmiş şekildir. İnşâ, bir şeyi icâd edip büyütmek, yetiştirip geliştirmek demektir. En çok da canlılar hakkında kullanılır.[94] "Enşe'allâhu halkahu", Allah yaratıklarını ilk olarak yarattı, yaratılışlarını başlattı[95] demektir. Fîrûzâbâdî: "İnşâ üç şekilde gelir : 1- Halk, yaratma mânâsına (Mü'minûn, 31; Mâide, 41), 2- Terbiye etmek mânâsına (Zuhruf, 18). 3- Gece ibadeti mânâsına (Müzzemmil, 6)"[96] der. İnşâ, kula da şurû (başlama) mânâsında ıtlak edilir.[97] "*Sizi yerden inşâ eden ve orada yaratan O'dur.*" (Hûd, 61), "*O'dur ki sizi bir tek nefisten inşâ etti.*" (En'âm, 98).

Kur'ân-ı Kerîm'de inşâ fiilinin fâili hep Allah'tır. Mef'uller ise, bahçeler, ağaçlar (En'âm, 141; Vâkı'a, 72; Mü'minûn, 19), insan (Necm, 32), insan zürriyeti (En'âm, 133; Mü'minûn, 31) ve nesilleri (Enbiyâ, 11; Mü'minûn, 42), cennet kadınları (Vâkıa, 35), insan organları (Mü'minûn, 78), bulutlar (Râ'd, 12), dünya ve âhiret hayatıdır (Yâsîn, 79; Ankebût, 20). Enşee fiili Kur'ân'da her zaman Mekkî sûrelerde geçmektedir.

3- Bedee Fiili بدأ

BD' maddesinden Kur'ân'da onbeş fiil geçmektedir. Bunların ikisi dışında (Yûsuf, 76; Tevbe, 13) hepsi yaratma mefhumu ile ilgilidir. Bunlardan

93 D. Masson, I, 118.
94 Râğıb, s. 493.
95 İbn Manzûr, I, 165 vd.
96 *Basâir*, II, 164'den kısaltılarak.
97 İbn Kayyim, *Şifâu'l-Alîl*, s, 282.

üçü if'âl babından muzârî şekliyledir. Bedee bir şeyi ilk olarak yaptı demektir.[98] Bedeeş-şey'e, bed'e bi'ş-şey'i, gibi. Çoğu defa bedee'l-halka şeklinde yaratmayı meful olarak almaktadır ki, yaratmayı ilk defa yapmak, yaratmaya başlamak, yaratmayı ilkin yapmak, yaratmayı başlatmak, ilk yaratılışı yaratmak demektir.[99] Çünkü bu fiilde bir nevî takdim, ileri sürme mânâsı bulunmaktadır.[100] Hepsi Mekkî âyetlerde geçen bu fiille, yaratışa dikkatler çekilerek, tekrar dirilişe imân konusu telkîn edilmektedir.

Şu halde hiç yoktan ilk defa yaratan, iâdeyi yani ikinci yaratmayı da yapacak olandır (Burûc, 13). Örneksiz ilk defa yaratmak, ilk şekli, ilk varlığa vermek ancak Allah'a mahsus bir keyfiyettir.

4- Ceale Fiili جعل

Ceale, bütün fiillere yayılan genişlikte bir fiildir. Faale, Sanaa ve diğer benzerlerinden daha umûmîdir. Bu fiil, Allah'a nisbet edilip bir mef'ûle müteaddî olduğu zaman yaratma mânâsı ifade eder. "*Karanlıkları ve aydınlığı var etti.*" (En'âm, 1) âyetinde olduğu gibi. Bir şeyden bir şey yaratmak mânâsında da Allah'a isnâd ile yaratma mânâsı ifade eder. "*Allah size kendi nefislerinizden eşler yarattı.*" (Şûrâ, 11) âyetinde olduğu gibi. Tasyîr mânâsıyla Allah'a nisbetinde de bir nevî yaratma mânâsı sezilmektedir. "*Odur ki arzı sizin için bir döşek yaptı.*" (Bakara, 22).[101] Yapmak ve hak veya bâtıl bir şeye hükmetmek, şurû' (başlamak) ve öteki mânâlarında diğer fiiller gibi yaratıklara nisbet edilir. Ceale fiilinin manası siyak, sibak ve mef'ullerinden anlaşılacak şekilde çok değişik kullanışlar arzeder. "Cealtü hâze'l-babe min şeceratin" yani bu kapıyı ağaçtan yaptım, demektir. "Ve cealna külle şey'-in mine'l-mai hayy" "*ve her canlı şeyi sudan yarattık.*"[102] (Enbiya, 30) Aynı tarzda iki kullanılıştır, isnadlar değişiktir. Birincisinde kula, ikincisinde Allah'a isnad edilmiştir.

Ceale, halk (yaratma) mânâsına olduğu zaman, yenilenme ve tekerrür mânâsında kullanılır. "*Allah gökleri ve yeri yarattı, karanlıkları ve aydınlığı*

98 Cevherî, I, 35; İbn Fâris, I, 212.
99 Zebîdî, I, 42; İbn Manzûr, I, 18
100 Râğıb, s. 40.
101 A. e., s. 94; İbn Kayyim, *Şifâu'l-Alîl*, s. 283.
102 İbn Manzûr, XIII, 117.

var etti." (En'âm, 1), "*Bir zamanlar Rabbin meleklere: "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, demişti.*" (Bakara, 30) âyetlerinde aydınlık ve karanlık her ikisi de zaman zaman yenilenir. Halife de kıyamete kadar, nesilden nesile yenilenir.[103]

Ceale fiili Kur'ân'da –tesbîtimizde yanılmamışsak– kırktan fazla âyette yaratma anlamında geçmektedir. Tasyîr mânâsı ifade eden 165 civarındaki değişik ifadelerin çoğu da yine Allah hakkında yaratma mefhûmuyla ilgilidir. Bunların pek çoğu Mekkî âyetlerde geçer. Çok geniş bir alana yayılan ceale fiilindeki yaratma mefhûmunun mef'ulleri şunlardır: Erkek ve kadın insan, insan nesli (Kıyame, 39; Secde, 8; Zümmer, 6), bütün canlılar (Enbiyâ, 30), insanların organları (İnsân, 2; Mülk, 23; Nahl, 78; Secde, 9; Ahkâf, 26), gece ve gündüz (Yunus, 67; Kasas, 73; Mü'min, 61), güneş ve ay (Nuh, 16), yıldızlar, burçlar (En'âm, 97; Furkân, 61), yeryüzü ve yeryüzü şekilleri (Bakara, 22; Tâhâ, 53; Mü'min, 64), dağlar (Râ'd, 3; Neml, 61; Fussilet, 10; Enbiyâ 31), yollar, geçitler, şehirler (Enbiyâ, 31; Sebe, 18), ırmaklar (Neml, 61), bahçeler, ağaçlar, meyveler, sular ve rızıklar (Yâsîn, 34-35; Nuh, 12) her neviden çiftler (Şûrâ, 11) ateş (Yasîn, 80), giyecekler (Nahl, 81), iç duygular, sevgi (Rûm, 21; Mümtahine, 7) dir.

Çok geniş yaratma konularından birer ikişer örnek verebildiğimiz bu fiilin, isim şekli olan "câil" Kur'ân'da altı defa geçer. Bunlardan birisi azamet cemisiyle cemîdir. Birisi tenvinli ve doğrudan yaratıcı mânâsında, diğerleri "tasyîr" mânâsındadır. Görüldüğü gibi bu kadar çeşitli sahaya taalluku olan bu kök, Kurân'da halaka'dan daha çok yer tutmakta; hem Mekkî hem Medenî sûrelerde geçmektedir.

5- Savvara Fiili صوّر

SVR kökünden savvara fiili tasvîr etmek, sûretlendirmek, şekil vermek demektir. Sûretin iki mânâsı vardır. Biri mahsûs ki, bunu avam-havas bütün insanlar ve hatta bir çok hayvan bile görmekle anlar. İkincisi ma'kûl olandır ki, bunu sadece havâs idrâk eder. Bunlar, akıl, düşünce gibi insanın temâyüz ettiği manevî vasıflardır. Şu âyetler her iki sûrete de işaret sayılabilir: "*Sizi yarattık, sonra size şekil verdik.*" (A'râf, 11), "*Sizi şekillendirdi, şekillerinizi güzel yaptı.*" (Mü'min, 64), "*Doğrusu Allah Âdem'i kendi*

---

[103] Fîrûzâbâdî, I, 274.

suretinde yaratmıştır." meâlindeki hadiste basar ve basîretle idrâk edilen insana mahsus hey'et (şekil ve sıfatlar) kastedilir. Allah'a izafesi teşbih ve ba'zıyyet bakımından değil, milk ve teşrîf yoluyladır.[104] İnsan bunlarla, Allah'ın yaratıklarından çoğuna üstün kılınmıştır.

Bu madde Kur'ân'da çok değildir. Mâzî, muzârî fiil şekli dört defa geçmektedir. Yukarıda meâlini verdiklerimizden başka "*Rahimlerde sizi dilediği gibi şekillendiren O'dur. O'ndan başka Tanrı yoktur. O azîzdir, hikmet sahibidir.*" (Âl-i İmrân 6), "*Gökleri ve yeri hakk ile (yüce hikmetle) yarattı, sizi şekillendirdi, şekillerinizi güzel yaptı.*" (Teğâbun, 3) âyetleridir.

Tasvîr, yaratma kavramı içerisinde halk ile yaratmadan sonra gelen bir mefhumu ifade eder. Bu kelimeler sanki şöyle bir sıralama düşündürür: "Önce Allah mahlûkatının maddesini yaratıyor, sonra onu canlandırıp şekilden önce âhenkleştiriyor, düzeltiyor ve sonra da dilediği son biçimi veriyor. el-Musavvir isminin geçtiği (Haşr, 24) âyetindeki el-Hâlık, el-Bârî, el-Musavvir isimlerinin birbiri arkasına gelişi, sanki (İnfitâr, 8) âyetinin simetriği gibidir. "*Ey insan seni engin kerem sahibi Rabbine karşı ne aldatıp isyana sürükledi? O (Rabb) ki, seni yarattı, sana düzen verdi. Dilediği sûrette seni terkîb etti.*" (İnfitâr, 8)[105] Yani suret verme daha sonra oluyor. Bu durum insanın yaratılış safhalarını açıklayan âyetten de anlaşılmaktadır. "*Ey insanlar, eğer öldükten sonra dirilmekten kuşkuda iseniz (bilin ki) Biz sizi (önce) topraktan, sonra nutfe (sperma) den, sonra alaka (embriyo) dan, sonra yaratılışı belli belirsiz bir çiğnem et parçasından yarattık ki, size (kudretimizi) açıkça gösterelim (..).*" (Hacc, 5). Bu âyetteki "muhallaka ve gayr-ı muhallaka" sureti belli belirsiz yani henüz son şeklini almamış manâsına alınmaktadır ki, suretin sonra verildiğini gösterir.[106]

Yeryüzündeki milyarlarca insanın ve sayılamayacak kadar canlının maddî ve manevî suretlerini veren, bunları, birbirine hem benzer ve hem benzemez şekilde yaratan Cenab-ı Hakk'ın, Kur'ân'da ilim, irâde ve kudret tecellîsine ufkumuzu bu denli açan, işte bu fiil ve ondan müştak el-Musavvir ism-i şerîfidir.

---

104 Râğıb, s. 289 vd; Fîrûzâbâdî, III, 451; İbn Manzûr, VI, 144; Zebîdî, II, 344.
105 S. Yıldırım, s. 249.
106 Âlûsî, III, 79.

6- Sevvâ Fiili سوّى

"Sevvâ" fiilinin masdarı olan tesviye, denkleştirmek, düzeltmek demektir.[107] Bir şeyi tesviye etmek, onu düzeltmek, yükseklik ve alçaklıkta beraber ve aynı seviyede yapmaktır.[108] Allah'ın, her şeyi, birbirine eşit değil de hikmetinin gereği kendi hilkatında düzeltip, denkleştirip, âhenkleştirmesidir. Meselâ parmakların tesviyesi (Kıyâme, 4) gibi.[109]

Bu fiil Kur'ân'da ondört defa geçmektedir. Onbirinin yaratma mânâsıyla fâili Allah'tır. Bu fiilin mef'ulleri, insanın yaratılışı, (Kıyâme, 38; Kehf, 37; İnfitâr, 7 vb.), göklerin yaratılıp düzenlenmesi (Bakara, 29; Nâziât, 28), umumî olarak yaratıp düzenleme (A'lâ, 2), kıyâmette Allah'ın parmak uçlarını bile toplayıp düzeltmeye kâdir oluşudur (Kıyâme, 4).[110]

Tesviye fiilinin tasvîr fiiliyle alakası vardır. Yaratmadan (halk) sonraki safhayı ifade ediyor. İnfitâr 7 âyetindeki "fe'adelek" fiili, tesviyeden de sonraki -tabir câizse- insana ince ayarını vermeyi ihsâs ediyor. İnsan ancak tesviyeden sonra rûh üflenebilecek kıvâma geliyor (Hicr, 29). En iyisini bilen şüphesiz ki Allah'tır.

7- Enzele Fiili انزل

İnzâl, Allah'ın nimetlerini ve hikmetlerini yaratıklara indirmesi, onlara vermesidir. Bu, ya bir şeyin kendisini indirmekle olur; Kur'ân inzali gibi. Yahut esbâbını indirmek ve ona yol göstermekle olur; demir, libâs vb. inzâli gibi.[111]

Yaratma mânâsı ifâde eden enzele fiilinin hepsi Allah'a nisbet edilmiştir. "*Andolsun biz elçilerimizi açık delillerle gönderdik ve onlarla beraber kitabı ve (adâlet) ölçü(sün)ü indirdik ki, insanlar adâleti yerine getirsinler.*

---

107 İbn Manzûr, XIX, 136; Zebîdî, X, 187.

108 Rağıb, s. 251.

109 Zebîdî, X, 187.

110 Kur'ân'da Cenab-ı Hakk'ın ba's hakkında parmak uçlarını bile toplayıp düzeltmeye kâdir oluşunun belirtilmesi insanların birbirine hiç benzemeyen bir hususiyetlerini dile getirmektedir. Bugün daktiloskopi denilen ve ilk defa 1875 de bulunmuş ve İngiltere'de 1884'de kullanılmaya başlanmış olan parmak izi metodu, her milletin polis teşkilatında tatbîk edilmektedir. Demek ki, bu âyetteki parmak uçlarının tesviyesi, insanın ba's'de en ince teferruatına kadar yeniden yaratılacağını açıklamaktadır. Parmak uçlarının zikri boşuna değildir.

111 Râğıb, s. 488.

Ve kendisinde büyük bir kuvvet ve bir çok faydalar bulunan demiri indirdik ki, Allah kimin (ondan istifade ederek) görmeden Allah'a ve Resûlüne yardım edeceğini bilsin (ortaya çıkarsın). Şüphesiz Allah kuvvetlidir, dâima üstündür." (Hadîd, 25) Bu âyetteki "demiri indirdik" kavlini Âlûsî'nin beyanına göre Hasan Basrî "halaknâhu" diye tefsir etmiştir.[112] Hattâ âyetin baş tarafındaki "kitap", yazı manâsına cins ismi, "mîzân" da mücerred adâlet ölçüsü olarak alınıp, bunları indirmenin de yaratmak mânâsında olduğunu çıkaranlar vardır. Bunları Allah'ın indirmesi, ilhâm ile bildirmesidir. Yani insanda Allah, yazı kabiliyeti ve doğruyu eğriden ayırma fıtratı yaratmıştır.[113] "*Sizi bir tek candan yarattı, sonra ondan eşini meydana getirdi ve sizin için davarlardan sekiz eş indirdi (deve, sığır, koyun, keçi).*" (Zümer, 6) âyetindeki indirmek fiilinin bu hayvanları yaratmak mânâsına geldiği açıktı[114] "*Ey âdemoğulları size çirkin yerlerinizi örtecek giysi, süslenecek elbise indirdik. Takvâ elbisesiyse, daha hayırlıdır. İşte bu(nlar), Allah'ın âyetlerindendir, belki düşünüp öğüt alırlar.*" (A'râf, 26) Gökten, yerden subjektif ve objektif, ferdî ve içtimâî, tabiî ve sunî sebeplerini, yollarını yarattık ve ihsan ettik demektir.[115]

Biz şu âyetlerde geçen "enzele" fiillerinde de yaratma mânâsı seziyoruz: Allah'ın Tih sahrasında İsrailoğullarına bıldırcın eti ve Kudret helvası indirmesi (Bakara, 57; A'râf, 160; Tâhâ, 80). Çünkü bunlar, sırf lütuf olarak, Allah tarfından doğrudan doğruya var edilen nimetlerdir. İnsan takatını zorlayan hicret, harb ve Hudeybiye sulh müzâkereleri esnasındaki heyecanlı, korkulu ve sıkıntılı zamanlarda Cenâb-ı Hakk'ın Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) ve mü'minlere indirdiği emniyet, uyku ve sekînet (huzur ve sükûn) gibi manevî lütufları ifade eden (Âl-i İmrân 154; Tevbe, 26,40; Fetih, 18, 26) âyetlerindeki indirme fiili de yaratma kavramıyla yakından ilgilidir. Merhum müfessir Hamdi Yazır'ın dediği gibi "Bunlar, vâridât-ı rahmâniye, ilâhî sükûn ve huzûr cümlesindendir. Bu uyku alelâde bir uyku

---

112 Rûhu'l-Me'ânî, XXVII, 188.
113 Elmalılı, VII, 4756; Beydâvî, II, 456.
114 İbn Kesîr, IV, 46; Beydâvî, I, 345.
115 Elmalılı, III, 2145; Beydâvî I, 345.

olmayıp, olağanüstü bir ilahî yardım olmuş ve müslümanlar bundan bir çok bakımlardan faydalanmışlardır."[116]

Görülüyor ki, Kur'ân-ı Kerîm'de yüce Allah'ın yaratıcı vasfını doğrudan doğruya ve dolaylı olarak gözler önüne seren fiiller çeşitlidir.

8- Enbete Fiili انبت

Bitirmek mânâsına olan bu fiil aslında bitki, hayvan ve her büyüyen nesne hakkında örfte, gövdesi olmayan bitkiler hakkında hususileşmiştir.[117] Şu âyetlerde yaratma mânâsı ne kadar barizdir: "*(...) Size gökten su indirdi de onunla, sizin bir ağacını dahi bitiremeyeceğiniz gönül açan bahçeler bitirdi.*" (Neml, 60), "*Allah sizi yerden bir bitki olarak bitirdi.*" (Nuh, 17) Yani sizi yerden inşâ etti.[118] Bitkiler hakkında kullanılışı hakîkat, diğer hususlarda kullanılışı mecaz, teşbih yahut istiâre yoluyladır.[119]

Görüldüğü gibi bu fiil, bitkiler ve insanlar için, Allah'a isnad suretiyle, yaratma kavramı ifade edecek şekilde Kur'ân'da yer almaktadır.

9- Ahrece Fiili اخرج

Râğıb "ahrece" kelimesinin, Allah'ın fiillerinden olan tekvîn (yaratma) hususunda kullanıldığını zikreder[120] "*Allah sizi annelerinizin karnından çıkardığı zaman hiç birşey bilmiyordunuz (...).*" (Nahl, 78), "*Taneyi ve çekirdeği yaran Allah'tır. O, ölüden diriyi çıkarır, diriden de ölüyü çıkarandır. İşte Allah budur. O halde nasıl (O'na inanmaktan) çevriliyorsunuz?*" (En'âm, 95)

Bu fiille yaratma mefhumu, şu alanlarda da Kur'ân'da yer alır. Çeşit çeşit meyveler (Fatır, 22), otlaklar (A'lâ, 4),[121] canlılar (Âl-i İmrân 27; Rûm, 19), ölüleri diriltmek (Yâsîn, 33; Kâf, 11), bulutlardan sular (Nûr, 43; Rûm, 48), kuşluk vakti ve sabah aydınlığı (Nâziât, 29), dâbbetü'l-ard (Neml, 82)ın çıkarılması mevzularıdır. Yani bunların yaratılmasıdır.

---

116 *Hak Dini Kur'ân Dili*, II, 1205.
117 Râğıb, s. 480.
118 Beydâvî, II, 507.
119 Âlûsî, XXIX, 74.
120 Bkz.: *Müfredât*, s. 145.
121 Bitkilerin yaratılıp çıkarılması hakkında bkz. Bakara, 22; İbrâhim, 32; Nâziât, 31; En'âm, 99; A'râf, 57; Tâhâ, 53; Yâsîn, 33.

10- E'âde Fiili أعاد

AVD, dönmek kökünden e'âde, söz vb. şeylerin tekrar edilmesi mânâsına iken,[122] Allah'a nisbet edilince bilhassa öldükten sonraki diriltmeyi ifade eder. Yani Cenâb-ı Allah ölüleri yeniden hayata döndürecektir. "*(...) Bizi tekrar kim döndürebilir?" diyecekler. De ki: "Sizi ilk defa yaratan döndürür.*" (İsrâ, 51), "*(...) İlk yaratmaya nasıl başladıksa, onu, yine öyle çevirir (yok eder)iz. Üzerimize söz, biz bunu mutlaka yapacağız.*" (Enbiyâ, 104). İâde onbeş âyette ba's (diriltme) mânâsında geçmektedir.[123]

11- Vada'a Fiili وضع

Rahmân sûresi onuncu âyette bu fiil, "*Yeri de (Allah) bütün mahlûkât için, yarattı.*" mânâsına Allah'a isnâd edilmektedir. Nitekim Râğıb "bu vad', vücud verme ve yaratma tâbiridir" der.[124] Cenâb-ı Hakk yeryüzünü de alçak olarak yarattı,[125] ortaya koydu[126] demektir. Bu âyetteki vada'a fiiline alçalttı, döşedi mânâsını veren müfessirler yanında, yarattı mânâsını verenler de fiilin Allah'a nisbet ile bu mânâyı kazandığını tebâruz ettirmiş oluyorlar. Hatta mîzân hakkında (Rahmân, 7) âyeti de yaratma mânâsıyla ilgili görülmektedir.

12- Elkâ Fiili القى

Atmak mânâsında[127] olan bu fiil, arzın yaratılışında, dağların, üzerine dikilişi mevzularında Allah'a isnâd suretiyle, yaratma mânâsı ifade etmektedir. Zaten yaratma mânâsına gelmeyen kullanışları, diğer fiillerde olduğu gibi, bunda da mevzumuz dışında kalmaktadır. "*Sizi sarsar diye arza ağır baskılar attı (elkâ), ırmaklar ve yollar (yarattı ki) doğru yolu bulasınız (amaçlarınıza eresiniz).*" (Nahl, 15) Lokmân, 10; Hicr, 19; Kâf, 7 âyetlerinde de fâil Allah, mef'ul ise yeryüzünde dağların yaratılmasıdır. Çünkü dağları yerin üstüne Allah'tan başka kimse kazık gibi atıp çakamaz.

---

122 Râğıb, s. 351 vd.
123 Bkz. M.F. Abdulbâkî, s. 413.
124 *Müfredât*, s, 526.
125 Âlûsî, XXVII, 102.
126 Celâluddin Mahallî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, II, 441.
127 Râğıb, s. 453.

Kalbî duygulardan sevgiyi de Allah atar (Tâhâ, 39). Yahudiler arasına düşmanlık ve buğz (Mâide, 64), kâfirlerin kalplerine korku (Enfâl, 12; Âl-i İmrân 151) atar. Allah Hz. İsâ'yı Meryem'e kelime ilkâ etmek suretiyle yaratmıştır (Nisâ, 171).

13- Sane'a Fiili صنع

Sane'a fiili, yaptı işledi mânâsındadır.[128] Daha doğrusu "İşi iyi yaptı" demektir. Her sanat fiildir; fakat her fiil sanat değildir. Fiil (iş) hayvanlara ve cansızlara nisbet edildiği halde sanat onlara nisbet edilmez.[129] Ebû Huzeyfe'den rivâyet edilen bir hadiste Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), "Allah şüphesiz her sâni'i ve sanatını yaratır" buyurmuştur. Bu hadis-i şerifte sane'a fiili, hem Allah hem kul için vârid olmuştur.[130] Ancak biz Allah'a nisbet edileni "yaratır" diye tercüme ettik.

Bu kökten Kur'ân'da Allah'a nisbet edilen bir kelime geçmektedir. O da "*Dağları (yerlerinde) donmuş sanırsın, oysa onlar bulut geçer gibi, yürür gider. Bu her şeyi gayet sağlam yapan Allah'ın sanatıdır. Doğrusu O yapmakta olduklarınızdan haberdârdır.*" (Neml, 88) Allah bunu yüce kudretiyle yapar, yarattığı her şeyi sağlam yapar,[131] koyacağı hikmeti ona göre koyar demektir.[132] Fiilin vârid olmasını kâfî görenler, bu âyetten, Allah'a sanî denilebileceğine istidlal etmişlerdir.[133]

Bu âyet, dağların yürüdüğünü haber verdiğine göre, dağların üzerinde bulunduğu yer küresinin de hareket ettiğini bildiriyor ki, bu da Kur'ân'ın bir mûcizesidir.[134]

14- Fe'ale Fiili فعل

Fiil ve amelin kullar için kullanılışı çoktur. Bu فعل kökünü Allah, fiil ve isim olarak kendi Zât'ına ıtlâk etmiştir. "Yef'alu'l-lahu mâ yeşâ" "*Allah dilediğini yapar.*" (Âl-i İmrân 40) şeklinde yaratma mânâsında geçmektedir.

128 İbn Manzûr, X, 76.
129 Râğıb, s. 286.
130 İbn Kayyim, *Şifau'l-Alîl*, s. 281.
131 Fîrûzâbâdî, III, 442 vd; Taberî, XX, 21'de Mücâhid'den.
132 İbn Kesîr, II, 278.
133 Âlûsî, XX, 35.
134 S. Ateş, s. 383.

Çünkü Allah Zât'ında ve sıfatlarında olduğu gibi fiillerinde de hiç bir şeye benzemez. Zaten âyetin muhtevası da bunu teyîd eder. Bu âyette Allah, Zekeriyyâ (aleyhisselâm)'a ihtiyarlık çağında, kısır karısından, Yahyâ (aleyhisselâm)'ı yaratıp verdiğini bildiriyor. Şu halde burada Cenab-ı Hakk'ın hayret verici bir sanatı ifade buyurulmaktadır.[135] Allah bu fiille Âd kavmine (Fecr, 6), Fîl Ashabı'na (Fîl, 1), Âd ve Semûd kavmine yaptığı helâk icraatını (Fecr, 6-7) hatırlatır. Allah dilediğini yapar (Hacc, 14).

'Âtâ ve Vehebe fiilleri de aslında vermek, bağışlamak mânâsında olduğu halde, Allah'a nisbetle, insanların veremeyecekleri şeyleri Allah'ın vermesi, onları bir çeşit yaratması mânâsına alınabilir. "*İhtiyarlık çağımda bana İsmâil ve İshâk'ı lutfeden Allah'a hamdolsun. Şüphesiz Rabbim duayı işiten (kabul buyuran)dır.*" (İbrâhim, 39)[136]

Buraya kadar Cenab-ı Hakk'ın yaratıcı vasfını ifade eden çeşitli fiiller gördük. Bunların çok ve çeşitli olmaları, bir yönden yaratma mefhumunun ehemmiyetini vurgularken, diğer yandan yaratmanın çeşitli taraflarını, farklı cihetlerini ve inceliklerini pekiştirerek beyân ederler. Bu fiiller ve ileride ele alacağımız Cenab-ı Hakk'ın yaratma mefhumu ile ilgili güzel isimleri, canlı-cansız, görünen-görünmeyen, varlık nâmına ne varsa hepsini kuşatmışlardır.

2. Yaratma Mefhumunun Yayıldığı Alan

a) Meleklerin ve Cinlerin Yaratılması

Kur'ân'da meleklerin yaratılışı hakkında açık bir beyan yoktur. Ancak Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu pek çok âyette yer alır (En'am, 102; Ra'd, 16; Fatır, 3; Zümer, 62; Mü'min, 62). Allah kendinden başka her şeyin yaratıcısıdır. Melekler de bu yaratıklardan nûrânî bir sınıfı teşkil ederler. Bütün yaratılanlar gibi melekler de Allah'ın kullarıdırlar. "*Göklerde ve yerde bulunan herkes Rahmân'a kul olarak gelecektir.*" (Meryem, 93) Melekler tenâsül yoluyla üreyen varlıklar olmadıkları için, erkeklik ve dişilikleri de yoktur. Kur'ân'da müşriklerin meleklere "Allah'ın kızları" demeleri, şid-

---

135 İbn Kayyim, *Şifâu'l-Alîl*, s. 284.

136 Ayrıca şu âyetlere de bkz. Kasas, 76; Enbiyâ, 51; A'râf, 190; İbrâhim, 34;Nisâ, 37; Kehf, 84; Neml, 15; Lokmân, 12, Câsiye, 16.

detle reddedilir. "*Rahmân'ın kulları olan melekleri dişi saydılar. Onların yaratılışlarına mı şâhid oldular ki (böyle hüküm veriyorlar)? Şâhidlikleri yazılacak ve (bundan) sorulacaklardır.*" (Zuhruf, 19) Tenâsül yoluyla üremedikleri için Allah melekleri tek tek yaratır. Meleklerin nûrdan yaratıldıklarına dâir hadisler vardır.[137]

Cinleri Allah, melekler gibi insanlardan önce "dumansız hâlis ateşten" (Rahmân, 15) yaratmıştır. "*Cinne de gelince onu da daha önce (vücûdun gözeneklerine) nüfûz eden çok sıcak ateşten yarattık.*" (Hicr, 27) Cinlerin ateşten yaratıldıklarını çok çeşitli âyetler haber verir. Bunlar ateşin çeşitli durumlarını bildirirler.[138] Cinler X ışınları gibi maddeden geçebilen, çeşitli şekillere temessül eden, şuurlu, Allah'ın insanlar gibi mesûl bir çeşit yaratıklarıdır. Tıpkı insanların topraktan yaratılıp da hayat sahibi bir varlık haline getirildikleri gibi, cinler de ateşten yaratılarak hayat sahibi bir mahiyete getirilmişlerdir. Mükelleftirler. Erkeklikleri dişilikleri vardır. Tenâsül yoluyla ürerler. Cinlerin atası İblis, ateşten yaratıldığını ileri sürerek soy davasına kalkışmış, kendisini unsuruyla şerefli olacak zannederek topraktan yaratılan Âdem (aleyhisselâm)'a saygı secdesinde bulunmamıştır. Gerçekte ise şeref, Allah'ın şeref dediği, kendisine imân ve teslîmiyettedir. Gerisi câhillik olur.

b) Hayatın ve Ölümün Yaratılışı

Allah hayatı ve ölümü yaratmıştır. "*O hanginizin daha güzel iş yapacağınızı denemek için ölümü ve hayatı yarattı. O üstündür, bağışlayandır.*" (Mülk, 2). Demek ki ölüm ve dirim insanların imtihan edilmeleri için birer vesile olarak yaratılmışlardır. Hayatın yaratılması herkes tarafından kolayca anlaşılabildiği halde, ölümün bir yaratma olarak nasıl izah edilebileceği açıklanmaya muhtaç bir husustur.

Kaderiye ve bazı ehl-i sünnet, ölümün ademî bir iş olduğuna zahib olmuşlardır. Burada bu fiili takdir mânâsına alanlar,[139] "mevt" kelimesi-

---

137 Müslim, *Zühd*, 60.

138 Bunlar için bkz. Âlûsî, XIV, 36; XXVII, 105; Elmalılı, V, 3059; VII, 4670; Taberî, XIV, 30; Beydâvî, I, 540 vd.; İbn Kesîr, IV, 271.

139 Beydâvî, II, 489.

ne bir muzaaf takdir edenler, ölümün sebeblerini yarattı, zamanını yarattı diyenler olmuşsa da,[140] ehl-i sünnetin çoğunluğu ölümün sırf yokluktan ibaret ademî bir iş olmayıp hayat gibi bir varlığı hâiz, vücûdî bir iş, varlığı bulunan bir hâdise olduğuna kâil olmuşlardır. Yani ölüm ile hayatın tekâbülü, yoklukla varlık gibi değil, hareket ve sükun, birleşme ve ayrılma, kalkmakla yatma, açıklıkla gizlilik, gelişle gidiş, acı ile tatlı gibi bir tezad karşılığı kâbilinden olması gerekeceğini söylemişlerdir... Ölen, hayattan, varlıktan büsbütün alakası kesilerek gitmiyor, ömrünün netîcesine göre iyi veya kötü veya karışık bir şekilde diğer bir doğuma sevk edilerek, acı veya tatlı diğer bir hayatta yüksek veya âdî bir mevkî almak üzere, ilk önce yaratan varlığa doğru başka bir âleme dönüyor.[141]

"Şu halde hayatın dünyaya gelmesi nasıl bir yaratma ve takdir ile ise, dünyadan gitmesi de bir yaratma ve takdir ile, bir hikmet ve tedbir iledir. En basit hayat bitkilerin hayatı olduğu halde, onların ölümü bile hayattan daha muntazam bir sanat eseri olduğunu gösterir. Zira meyvelerin, çekirdeklerin ve tohumların ölümü, çürüme, bozulma ve dağılma şeklinde görüldüğü halde, gayet muntazam bir kimyevî muamele ve ölçülü bir unsurlar birleşimi, hikmetli bir zerreler şekillenmesinden ibaret bir yoğurmadır. Tohumun görünmeyen, intizamlı ve hikmetli ölümü, başağın hayatıyla kendini gösteriyor. Demek ki çekirdeğin ölümü başağın hayatının başlangıcıdır. Hatta hayatın tâ kendisidir. Bundan dolayı ölüm de hayat kadar yaratılmıştır, intizamlıdır ve aynı zamanda bir nimettir. Ölüm aslında dünya vazifesinden bir terhis, bir paydos, bir yer değiştirme, bir varlık değişimi ve bâkî hayatın bir başlangıcıdır."[142] Ölüm ve hayat vermek, hiç bir varlığın kudretinde olan bir şey değildir. Cenab-ı Hakk, kendisini bizlere öldürerek ve dirilterek de tanıtır. Gerçekten ölüm hadisesini ortaya koymak da hiç bir fânînin gücü dahilinde değildir.

Katâde (118/736)'den gelen bir rivayet, "Allah, Âdemoğlunu ölümle zelîl etmiştir. Dünyayı yaşama ve yok olma yurdu; âhireti de karşılık görme ve bekâ yurdu yapmıştır"[143] şeklindedir. İleride hayat verme

---

140 Âlûsî, XXIX, 4.
141 Elmalılı, VII, 5156.
142 S. Nursî, *Mektûbât*, s. 5 vd.'dan sadeleştirerek.
143 Taberî, XXIX, 1.

delilinde daha genişçe üzerinde duracağımız hayat, ne kadar ilim, kudret ve sanat tecellîsi gösteriyorsa, yenilip yok edilemeyen ölüm gerçeği de o kadar ilim, sanat ve kudreti ortaya koyup durmaktadır. Allah dilemezse ölüm hadisesini ortaya koyabilecek hiç bir kuvvet yoktur. Kimse ölmek istemediği halde, kimse ölümü öldüremiyor, ortadan kaldıramıyor. Şu halde ölüm de hayat kadar Allah'ı tanıtıcı bir vâkı'adır. Ölüm, Kur'ân'daki ikili anlatım sisteminin bir tezâhür şeklidir. Benzer-benzemez, hayır-şer, rûh-beden, cennet-cehennem, gibi hayat ve ölüm de birbirinin tekâbülüdür. Bu, âyetin siyâkından da seziliyor.

c) Göklerin, Yerin ve Diğer Cansızların Yaratılması

Gökleri ve yeri yoktan var eden tabiri Kur'ân'da çok çeşitli şekillerde geçer. Halaka's-semâvâti ve'l-ard; Bedî'u's-semâvâti ve'l-ard; Fâtıru's-semâvâti ve'l-ard; Ce'ale's-semâe binâen; Beneynâ, rafe'a, sevvâ, zeyyennâ, kadâ –yapmak işi tamamlamak– kâme, göklerin ve yerin Allah'ın emriyle ayakta durması, bütün bunlar ve benzeri ifadeler, Kur'ân'da, göklerin ve yerin yoktan var edilişinden başlayarak çeşitli yaratılış safhalarına işaret eder.

Kur'ân, göklerin ve yerin altı zaman biriminde (gün) yaratıldığını bildirir.[144] Gökle yerin bir asıldan olduğunda şüphe yoktur (Enbiya, 30). Bugünkü astroloji incelemeleri de bunu gösteriyor. Bir zaman gökler ve yer gaz ve toz bulutu (nebula) halinde,[145] yani Kur'ânî tabirle duhân (duman) halinde idi. Sonra Allah tesviye edip gökleri ve yeri biçimine koydu. Kur'ân'da geçen bu altı günden maksadın, "mutlak vakit"[146] olduğu müfessirlerce açıklanmıştır. Şu halde Kur'ân'a göre gün, "an" mânâsına geldiği gibi, uzun devirler, çağlar mânâsına da gelmektedir. Allah gökleri ve yeri, bu ikisi arasında bulunanları, altı çağda, altı uzun devirde yarattı demektir.[147] Allah dilerse saniyeler içerisine yılları, mevsimleri yerleştirir. Dilerse çağları, uzun devirleri haftanın günleri içinde dürer. Allah, dünyaların oluşum devreleri olan bu altı nevbette, altı devirde, altı çağda kâinatı

---

144 Bu âyetler için bkz. A'râf, 54; Secde, 4; Yunus, 3; Hûd, 7; Furkan, 59; Fussilet, 9-12; Kâf, 38; Hadîd, 4.

145 Abdullah Kızılırmak, *Astroloji Dersleri*, II, 198 vd. İzmir, 1966.

146 Âlûsî, XI, 64-65; Beydavî, I, 351.

147 S. Ateş, s. 207,537.

tesviye ede ede, olgunlaştıra olgunlaştıra yarattı. Bir defada yaratma olsaydı, birbirini takîp etmeler ve tekâmül olmazdı. Kopuk kopuk yaratmalar olurdu. Cenab-ı Hakk'ın kudretinin son bulması şâibesi ortaya çıkardı. Atalarımız yaratılırsa biz olmazdık, biz olursak onlar olmazdı. O âlem bu âlem olmazdı, hiç biri diğerinin yaratılışına şâhit olamayacağından, yaratma delili bulunmaz, âlem ezelî bir tabiat zannedilirdi.[148]

Yahudiler: "Ve gökler ve yer ve onların bütün orduları itmâm olundu. Ve Allah yedinci günde yaptığı işi bitirdi; ve yaptığı bütün işten yedinci günde istirahat etti" (Tekvîn, 2,1 - 3) diyerek, Allah'a yorgunluk isnâd ederler. Kur'ân bunu reddederek: "*Andolsun ki biz gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık, bize hiç bir yorgunluk dokunmadı.*" (Kâf, 38)[149] buyurur.

Kur'ân, bu belirsiz yaratma günlerinden ikisinde dünyanın, müteâkib iki günde dünya üzerinde bulunanların, kalan iki günde de yedi gök âleminin yaratıldığını bildirir (Fussilet, 9-12).

Göklerin yedi kat olarak yaratıldığına dâir Kur'ân'da dokuz âyet geçmektedir.[150] Göklerin bu yedi katı hakkında tefsirlerde çeşitli mâlumât varsa da verilen izâhat umumiyetle eskimiştir. Nitekim Seyyid Kutub da Bakara, 29. âyetinin tefsirinde: "*Yedi göğün mânâsına dalmaya, şekillerini ve boyutlarını sınırlandırmaya mecâl yoktur*" der.[151] "*(Allah) gökleri, görebileceğiniz bir direk olmadan yarattı.*" (Lokmân, 10; Râ'd, 2) Bu âyetlerin mânâsı müfessirlerin[152] de çeşitli izahlarından anlaşılabileceği gibi şu iki neticeye varıyor: Allah gökleri direksiz yükseltmiştir. Yahut siz, Allah gökleri direksiz yaratmış görüyorsunuz, demektir. Bu takdirde göklerin direkleri vardır, fakat bu direkler sizin göremeyeceğiniz direklerdir, mânâsı çıkar. Bu ikinci takdirde âyet itme ve çekme kuvvetleri hakkında mecâz olmuş olur. Âyet birinci mânâ ile avama, ikinci mânâ ile kültürlü kimselere hitab ediyor. Aynı zamanda âyette bu görünmeyen kânunları

148 Elmalılı, III, 2175.
149 Aynı iddiâyı reddeden şu âyetlere bkz. Ahkâf, 33;Kâf, 15.
150 Bu âyetler için bkz. Bakara, 29; İsrâ, 44; Mü'minûn, 17-86; Fussilet, 12; Talâk, 6; Mülk, 7; Nuh, 8; Nebe, 12.
151 Fî Zılâli'l-Kur'ân, I, 61.
152 Taberî, XIII, 93 vd.; XXI, 65 vd.; İbn Kesîr, III, 442; Âlûsî, XIII, 89; Beydâvî, I, 512.

görmeye işaret vardır.[153] Bu görülmeyen manevî direkler sayesinde, gök cisimleri birbiri üzerine düşmekten ve aynı zamanda birbirlerinden sonsuzca uzaklaşmaktan alıkonulmuştur (Rum, 25; Fâtır, 41). "*Allah göğü tutuyor, yeryüzüne düşmesini önlüyor. Ancak O'nun izniyle düşebilir.*" (Hacc, 65).

Gök cisimlerinin hareketleri hakkında Kur'ân'da, "dönüyorlar" mânâsından daha öte gerçeklere işaret eden "yüzüyorlar" (Enbiya, 33; Yâsîn, 40), "akıyorlar" (Râ'd, 2; Lokman, 29; Fatır, 13; Zümer, 5) tabirleri geçer. Bunlar dönmeyi ifade ettikten başka, gök cisimlerini birbirlerinden belirli ölçüde uzaklaşmakta ve kâinatın genişlemekte olduğunu da haber vermiş olabilirler. Nitekim "*göğü kendi ellerimizle (kudretimizle) yaptık ve biz (onu) genişletiyoruz.*" (Zariyat, 47) âyetindeki "mûsiûn" kelimesine "muktediriz" mânâsı verildiği gibi, "genişletiriz" mânâsı da verilebilmektedir. Bugünkü yeni buluşlar Kur'ân'ı teyid ediyorlar. Galaksiler üzerinde gözlenen en ilgi çekici olaylardan biri onların tayf çizgilerinin kırmızıya doğru kaymasıdır. Bu olay galaksilerin yalnız bizden değil, birbirlerinden de uzaklaşmakta olduklarını gösterir. Hubble, bu uzaklaşım hızının birbirlerine olan uzaklıklarla orantılı olduğunu buldu.[154] Kâinatın genişlemesi çağdaş ilim tarafından yapılan en muhteşem keşif hadisesidir.[155]

Gök cisimlerinden yıldızların yaratılışı da önemli bir husustur. "*O'dur ki karanın ve denizin karanlıklarında yolu bulmanız için size yıldızları yarattı. Gerçekten bilen bir toplum için âyetleri geniş geniş açıkladık.*" (En'âm, 97) Eskiler, yıldızları, sâbit ve seyyâr yıldızlar diye ikiye ayırmışlardı. Bugün artık bütün yıldızların hareket ettikleri bilinmektedir. Bunu Halley 1715'de keşf etmiştir.[156] Yıldızlar da bütün kâinatın yaratıldığı esas itibarıyla hidrojenden ve kısmen de helyumdan oluşan ve kendi etrafında yavaşça dönen bir gaz kütlesinin çeşitli parçalara bölünmesinden yaratılmıştır.[157]

---

[153] Elmalılı, IV, 2495.

[154] Abdullah Kızılırmak, II, 33-35; *Meydan Larousse*, ek cilt (A-2), s. 907; *Türk Ansiklopedisi*, XVI, 42.

[155] Maurice Bucaille, *Kitâb-ı Mukkaddes, Kur'ân ve Bilim*, çev. Suat Yıldırım. s.248.

[156] Sezâi Heper, *Astronomi*, s. 145, İstanbul, 1964.

[157] Maurice Bucaille, s. 215 vd.

"*Yücedir O (Allah) ki gökte burçlar yaptı. Orada bir kandil ve aydınlatıcı bir ay var etti.*" (Furkân, 61). Burçlar, gökyüzündeki bazı yıldız kümelerine, insanların yerden verdikleri isimlerden ibârettir. Kur'ân'da Burûc suresi vardır. "*Nerede olursanız olun, yüksek burçlarda da bulunsanız ölüm sizi bulur.*" (Nisâ, 78) Bu âyetteki "yüksek burçlar"ı yüksek kaleler, şeklinde anlayanlar olduğu gibi, gökteki yıldızlardan mürekkeb burçlar diye anlayanlar da var.[158]

Cenab-ı Hakk sayısız yıldızlar arasında bize ısı, ışık ve enerji gönderen güneşi de yaratmıştır. Güneş orta büyüklükte bir yıldızdır. Güneşten çok büyük yıldızlar vardır.[159] "*Geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratan O'dur. Bunların her biri bir yörüngede yüzmektedirler.*" (Enbiya, 33), "*Ve ayı bunların içinde bir nur, güneşi de bir lamba yaptı.*" (Nuh, 16), "*Güneşi ışık, ayı nur yapan yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için aya (dolaşma) konakları düzenleyen O'dur (...).*" (Nebe, 13) Bu âyetlerden güneşin bizzat ısı, ışık ve enerji saçan yanar bir kandil, ayın ondan aldığı ışığı yansıtan bir gök cismi olduğu anlaşılıyor. "*Yücedir o Allah ki, gökte burçlar yaptı ve orada bir kandil ve nurlu bir ay var etti.*" (Furkân, 61) Müfessirler de bu farka işaret etmişlerdir. Ziyâ bizzat, nûr bil'arâz olur.[160] "*Biz gece ve gündüzü (kudretimizi gösteren) iki âyet yaptık. Gecenin âyetini sildik, yerine gündüzün âyetini aydınlatıcı yaptık ki, hem (yaşamanız için) Rabbinizden bir lütuf arayasınız ve hem yılların sayısını ve hesabını bilesiniz. Biz her şeyi açık açık anlattık.*" (İsrâ, 12) Gecenin alâmeti olan ayın silinmesinden, eskiden ayın da; güneş gibi ışık saçar bir yıldız olduğu anlaşılmaktadır.[161] Kur'ân'ın haber verdiği bu gerçeği modern astronomik keşifler, ancak bugün, kâinatın, yani yıldızların ve gezegenlerin dünya ile aynı maddeden, aynı elementlerden yapılmış olduğunu söylemekle ortaya koymuştur. Yani güneş sistemi sıkışan ve sıvı ateş haline gelerek parçalarını fırlatan bir nebula (gaz ve toz bulutu) dan meydana gelmiştir.[162] Nitekim Cenab-ı

158 Elmalılı, II, 1395,

159 Bkz. Sezâi Heper, s. 94-126; Thomas, L. Swihart, *Astrofizik ve Yıldızlar Bilgisi*, çev. M. Ünal Akyol, s, 184, İzmir 1970.

160 Beydâvî, I, 440; Âlûsî, XI, 68.

161 Elmalılı, V, 3169-3171; S. Ateş, s. 282.

162 Yılmaz Muslu, *Yaşayan Gezegen*, s. 6-10.

Hakk: "*İnkâr edenler görmediler mi ki göklerle yer bitişik idi, Biz onları ayırdık (...).*" (Enbiyâ, 30) buyuruyor.

Yüce Allah yerkürenin hem kendi etrafında hem güneş etrafında dönmesiyle geceyi, gündüzü ve mevsimleri yaratmıştır. (Enbiyâ, 33; Mü'minûn, 80; Nûr, 44; Furkân, 62; Zümer, 5).

Çoğu âyetlerde yerkürenin yaratılışı göklerin yaratılışı ile birlikte zikredilir. Bunda bile göklerle yerin aynı maddeden olduğuna işaret olsa gerektir. Şu halde dünyanın da, yüzerdöner bir gök cismi olduğunu söylemekte bir mübâlağa yoktur.[163] Ancak yeryüzünde hayatın pâyidâr olabilmesi için Allah onu döşek gibi (Bakara, 22), hayatın beşiği (Tâhâ, 53), durulacak yer (Neml, 61; Mü'min, 64), alçak ve boyun eğer (Mülk, 15) bir halde, toplanma yeri (Nebe; 25) yapmıştır. Yeryüzünde büyük büyük kıtalar, kara parçaları yaratmıştır (Râ'd, 4). Kur'ân'da yerin de yedi kat olduğu bildirilir (Tâlâk, 12). Yerin de yedi kat olması meselesi çeşitli şekillerde izah edilmişse de, ne tefsirler ne de şimdiye kadarki astronomik bilgiler, katî kanaat verecek bir tefsire ulaşamamışlardır.

Yeryüzü şekillerinden dağların yaratılışı, Kur'ân'daki ifadelerden öyle anlaşılıyor ki, yerin kütlesinin yaratılışından sonra olmuştur. Yerküresinin ilk zamanlarında yer kabuğunun soğumasından önce, kararsız, sallantılı idi.[164] Yerin üzerinde durulur hale getirilmesi ve dağların yaratılışı, Kur'ân'da daha ziyade irsâ (sağlam yerleştirmek), ilkâ (atmak) fiilleriyle ifade edilir. "*Sizi sarsar diye arza ağır baskılar attı. Irmaklar ve yollar yarattı ki doğru yolu bulasınız.*" (Nahl, 15), "*Dağları birer kazık yapmadık mı?*" (Nebe, 7) Dağlar yerin ilk teşekkülü sırasında, büyük çökmeler, yükselmeler, kırılma ve kıvrılmalarla yaratılmıştır. Bazalt tabaka en ağır olduğu için dibe çökmüş, onun üstünde granit tabaka, onun üstünde de en hafif olan kayalar yer almıştır.[165] Dağların yer yüzünü yaşanacak istikrara kavuşturmak için yaratılmasından,[166] yerin ilk yaratılış sırasında

---

163 A. e., s. 21; M. Bucaille, s. 220

164 M. Bucaille, s. 256.

165 A. e., s. 267,268; *Hayat Ansiklopedisi*, II, 904.

166 Dağların yaratılışı hk. şu âyetlere de bkz. Ra'd, 3; Hicr, 19; Lokmân, 10; Fussilet, 10; Enbiyâ, 31; Neml, 61; Kâf, 7.

çok hızlı döndüğü de anlaşılabilir. Bugün de yerküre dönmektedir (Neml, 88).

Allah, diğer yeryüzü şekillerinden ırmakları, yolları, geçitleri yarattı (Tâhâ, 53 ; Enbiyâ, 31; Neml, 61), vâdileri, ovaları, barınakları (Nahl, 81; Fatır, 27; Nahl, 15-16), denizleri yarattı, iki deniz arasına engel koydu (Rahmân, 19-20). Allah gökten su indirir ve onu yerdeki mahzenlerde biriktirir (Hicr, 22; Mü'minûn, 18-19; Zümer, 21). Yeraltı sularının yağmur sularının süzülmesinden meydana geldiği ve suların gökten yere ve denizlere, denizlerden, yeraltından, yerin üstüne ve buharlaşarak tekrar bulutlara olan deveranının bulunması ancak üç asırlık bir geçmişe sahibtir.[167] Kur'ân'da atmosferle ilgili pek çok âyetler de yer alır.

d) Canlıların, Bitkilerin ve Çiftlerin Yaratılışı

Canlılar için gerekli şartlar incelendiği zaman, her akl-ı selim sahibi, yeryüzünün bu iş için önceden hazırlandığı kanaatına varır. "Güneş tam gerekli uzaklığa konulmuş; gerekli büyüklükte yapılmış; radyoaktif elementleri kabuğunda konsantre olmuş; gecesini aydınlatmak ve tabiatın ritmini kontrol etmek için kâfî büyüklükte uydu ile techîz edilmiş; gece ile gündüzü ve mevsimlik sıcaklık değişmelerini meydana getirecek şekilde arz, kendi ekseni ve güneş etrafında döndürülmüş; sıcaklığı daha da sâbit tutmak için büyük kısmı su ile örtülmüş; bu maksatla büyük kıtalar, çukurluklar ve bunları doldurmaya yetecek kadar su ile donatılmış; gerekli özelliklere sahip bir atmosferle ve atmosferde bulut ve yağış teşekkülünü mümkin kılan tuzları ihtiva eden denizlerle techîz edilmiş; bu denizlerin kuvvetli alkali veya kuvvetli asit özellikte olmaması için her tedbîri alınmış; yumaklaşan çökelti maddelerinin sahip olduğu absorbsiyon tesiriyle denizlerini dolduran zehirli maddeleri uzaklaştırılmış, daha bunlar gibi binlerce hikmetin aynı maksat için işletilmiş olduğu bir dünya"[168] canlılar için hazır edilmiştir.

Yeryüzü şekillerinin yaratılıp, tamamlanıp düzene konulmasından sonra, yeryüzünde ilk canlılar yaratılmıştır. Allah bütün canlıları sudan

---

[167] M. Bucaille, s. 258.
[168] Yılmaz Muslu, s. 39; krş. Ayhan Songar, *Enerji ve Hayat*, s. 76.

yarattığını haber veriyor. "*İnkâr edenler görmediler mi ki, göklerle yer bitişik idi. Biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Hâlâ inanmıyorlar mı?*" (Enbiyâ, 30), "*Allah her canlıyı sudan yarattı. Onların kimi karnı üzerinde (sürünerek) yürür, kimi iki ayak üstünde yürür, kimi de dört (ayak) üstünde yürür. Allah dilediğini yaratır. Çünkü Allah her şeye kâdirdir.*" (Nûr, 45) Birinci âyette canlıyı ifade eden kelime, "hayy" kelimesidir ki çok şumullüdür. Canlıların en basiti bitkiler de buraya girer. İkinci âyette "dâbbe" kelimesi geçiyor. Bu kelime, yürüyen, hareket eden, debelenen demektir. Şu halde bu ikinci âyet, canlıların hareketli olan hayvan ve insan kısmına şâmildir. Ayrıca insanın da sudan yaratıldığını "*Ve O, sudan bir insan yarattı da onu neseb ve sıhr kıldı. Rabbin her şeye gücü yetendir.*" (Furkân, 54) bildirir. Birçok müfessir buradaki suyu nutfe olarak almışlarsa da Âlûsî, Beydâvî bunlarla birlikte "Âdem'in (aleyhisselâm) toprağının ekşidiği sudur. Toplanıp bir araya gelmesi, yumuşaması, şekil ve biçim kabul edecek hale gelmesi için, suyu insan maddesine katılan bir madde kılmıştır" derler.[169] Merhum Elmalılı: "Yalnız mâ-i dâfık, mâ-i mehin denilen insan nutfesinden değil, hiç insan tohumu yokken alelumûm hayatın menşei olan ve semâdan indirildiği zikredilen "Biz her şeyi sudan canlı yaptık" buyurulan sudan yarattı da, onu bir neseb kıldı, bir de sıhr" der.[170]

Bugün modern ilim de, hayatın ibtidâî şeklinin suda başladığını söylüyor. Işık enerjisiyle organik maddeler imâl edebilen fotosentetik bakteriler evvelâ suda yaşıyorlardı. Su güneşten gelen tahrib edici ışınları önlüyor, ancak fotosentez için gerekli ışık enerisini geçiriyordu.[171] "Mümkündür ki ozonun koruyucu tesiri meydana geldiği zaman hayat sudan karaya çıkmış olsun. Bu suretle ultraviyole ışınlarından korunmak için artık suyun altına saklanmak mecbûriyeti ortadan kalkmış oluyor, karalar da yaşanabilecek yerler haline gelmiş bulunuyor (...). Dünyamız hazırlandıkça yeni yeni canlı cinsleri yaratılmıştır."[172]

Hayat verme delilinde daha genişçe üzerinde duracağımız gibi, bütün bu şartlara rağmen yeryüzünde hayat ilâhî bir müdâhale olmadan müm-

---

169 Âlûsî, XX, 35 vd.; Beydâvî, II, 148.
170 Elmalılı, V. 3602.
171 Ayhan Songar, s. 33.
172 A. e., s. 37.

kin değildi. Nitekim George Gamow bir yazısında hayatın termodinamik kanunlarına aykırı olduğunu, yani canlılığın mümkin olmadığını matematik olarak isbatın kâbil olduğunu söyledikten sonra, "Araya giren başka bir faktör sebebiyle" canlılığın bir vâkı'a olarak mevcud bulunduğunu belirtir.[173] O halde hayat, canlılık denen hadise Cenab-ı Hakk'ı apaçık tanıtan bir gerçektir.

Canlılardan bitkilerin yaratılışı Kur'ân'da önemli bir yer tutar. Bittiği yerde kökleriyle tutunarak gelişip çoğalan, ömrünü tamamlandıktan sonra da varlığı sona eren yosun, ot, ağaç gibi canlı yaratıklara genel olarak bitki adı verilir. Hayvanlar gibi yer değiştirmemeleri, hücrelerinde klorofil adı verilen yeşil bir renk maddesinin bulunması, hücre maddesinin selülozdan olması bitkilerin umumî hususiyetleridir.[174] Bitkilerin canlı varlıklar olduklarına şu mealdeki âyetler işaret ediyor: "*Ölü toprak onlar için bir âyettir. Biz onu dirilttik, onda taneler çıkardık da ondan yiyorlar.*" (Yâsîn, 33) Kâinatın yaratılışının üçüncü ve dördüncü devrelerinde yeryüzü şekillerinin, yiyecek ve bereketlerinin yani bitki ve ağaçların yaratıldığı bildiriliyor (Fussilet, 10). Bundan da yerde ilk yaratılan canlıların bitkiler olduğu anlaşılır. Bugünkü ilmî nazariyeler de nebâtâtı, hayatın en basit şekli olarak görür. Onlara göre su yosunları nebâtî hayatın en basit ve ibtidâî şekilleridir.[175]

Kur'ân'da bitkilerin yarıtılışı daha çok "nebete" (bitmek), "inbât" (bitirmek) "harace" (çıkmak), "ihrâc" (çıkarmak) ve "inşâ" fiilleriyle anlatılır. Bunlar burada zikredemeyeceğimiz kadar çoktur.[176] Son olarak Allah'ın bir isminin geçtiği âyeti zikredelim: "*Muhakkak ki, taneleri ve çekirdekleri yarıp çatlatan Allah'tır. Ölüden diriyi O çıkarır, diriden ölüyü çıkaran da O'dur. İşte Allah bu. O halde nasıl olup da (imândan) çevriliyorsunuz.*" (En'âm, 95)

---

173 A. e., s. 74.
174 *Hayat Ansiklopedisi*, II, 611.
175 A. e., a.y.; Ahyan Songar, s. 33.
176 Bkz. Bakara, 22-61-261-267; A'raf, 57-58; Yunus, 24; İbrahhim, 32; Hicr, 19; Nahl, 11; Kehf, 45; Tâhâ, 53; Mü'minûn, 20; Şuara, 7; Neml, 60; Lokmân, 10 Secde, 27; Fâtır, 27; Yâsîn, 33, 36; Saffat, 146; Kâf, 7-9; Hadîd, 20; Nebe', 14-16; Nâziât, 31; Abese, 27-31; A'la, 7.

Allah yeryüzünde canlıların neslini devam ettirebilmeleri için onları çift yani erkekli dişili eşler halinde yaratmıştır. Bu eşli çift yaratılış, bitki hayvan ve insan için ortak bir hususiyettir. Canlı varlıklar erkek ile dişinin birleşmesiyle zürriyetlerini devam ettirirler. Çiftlerin yaratılışının Kur'ân'da çokça yer alışı, Kur'ân okuyan herkesin dikkatini çeker: "*Yeri de kurumuş ölmüş görürsün. Fakat Biz onun üzerine (gökten) suyu indirdiğimiz zaman titreşir, kabarır ve her güzel (nebâtî) çift elemanı bitiririz.*" (Hacc, 5), "*(Allah O'dur ki)... Gökten bir su indirir. Onunla (topraktan) her çeşit bitkiden çiftler çıkardık.*" (Tâhâ, 53).[177] Hattâ cennette çift meyveler olduğu bildiriliyor: "*İkisinde de her meyveden iki çift var.*" (Rahmân, 52)

Bitkiler "eşeyli" ve "eşeysiz" denilen iki yolla çoğalmaktadırlar. Eşeysiz üreme bölünerek üremedir ki, daha ziyade bakteri hücreleri böyle üremektedirler. Eşeyli üreme, erkek elemanlarla dişi elemanların çiftleşmesiyle olur. Bu elemanlar ya aynı bitki üzerinde yahut ayrı ayrı bitkilerde bulunurlar. Çiçekli bitkiler, bitkilerin ileri bir kısmıdır. Meyve de daha ziyade böyle yüksek yapılı bitkilerin üreme safhasının son noktasıdır. Hayvan ve insanların erkekli dişili çift yaratılışları çok eskiden bilinmekte ise de, bitkilerin de bu yapıda oluşlarını, insanlar yakın zamanda öğrenmişlerdir. Kur'ân görüldüğü gibi bu gerçeği ondört asır önce haber vermiştir. Çoğu defa rüzgarlar, tozlaşmayı, erkek hücreyi uçurarak dişi hücrenin tepesine kondurmak suretiyle temin ederler. "*Rüzgarları aşılayıcı olarak gönderdik de gökten su indirdik, böylece sizi suladık. (Yoksa) siz, suyu depo edemezdiniz.*" (Hicr, 22) Aşılayıcı rüzgarlar çiçeklerin tozlaşmasını sağladıkları gibi, âyetin siyâkından da anlaşılacağı üzere, yağmur yüklü bulutları sıkıştırarak, pozitif-negatif elektriklenmeyi aşılamak suretiyle bulutların boşalmasını da sağlıyor. Gök gürültüsü ve şimşekler, rüzgârların bu elektron aşılamasının, yani neticede yağmur aşılamasının bir tezâhürüdür.[178] Allah, ayrıca bazı bitkilerin erkek tohumlarında zamanı gelince uçmasına yardım eden uçurtma kuyrukları gibi kuyruklar yaratmıştır. Bundan başka arılar, karıncalar, böcekler ve kuşlar da bitkilerin tozlaşmasına yardım ederler. "*Ne yücedir O (Allah) ki, toprağın bitirdiklerinden, kendile-*

177 Bu konuda şu âyetlere de bkz.: Ra'd 3; Lokmân, 10; Yâsîn, 36; Zuhruf, 12; Zâriyât, 49.
178 S. Ateş, s, 262.

rinden ve daha bilmedikleri nice şeylerden çiftler yaratmıştır." (Yâsîn, 36) âyeti, insana daha geniş ufuklar açıyor. Bugün maddenin en küçük yapı taşı olan atomların bile birbirine zıt pozitif ve negatif elektrik taşıdıklarını görmekteyiz. Nitekim günümüzde gerek canlı âlemde, bir yandan son derece büyük, öbür yandan son derece küçük sistemlerde, ikili yapıların veya ikili fonksiyonların farkına varılmıştır.[179] Allah daha bilmediğimiz nice şeylerden çiftler yaratmıştır. O halde bu çiftler mefhumunu, cansızlara da teşmil eden İslâm âlimlerine hak vermek gerekir. Çünkü Arapça'da zevc eş, ezvâc eşler mânâsına geldikten başka, nevi, sınıfı, birbirine yakın ve zıddı bulunan şeylere de denir.[180] Şu halde her şeyin, eşi, benzeri, yakını , çeşidi, sınıfı, cevheri, arazı, zıddı ve terkibi vardır.[181] Yalnız yüce Allah'ımız tektir, eşi, benzeri, zıddı, misli ve dengi yoktur. Kendi yüce Zât'ını, yaratıklara mahsus özelliklerden bir de bu şekilde ayırarak bize tanıtmıştır. "*Gökleri ve yeri yaratandır. Size kendinizden eşler, hayvanlardan eşler yaratmıştır. Bu düzen (iç)inde sizi üretiyor. Zât'ına benzer hiç bir şey yoktur. O işitendir, görendir.*" (Şûrâ, 11)

e) Hayvanların Yaratılışı

Hayvanlar canlıların hareket edebilen, tesire tepki gösteren, sevk-i ilâhîleri bulunan kısımlarıdır. Bitkilerden daha ileri canlılardır. Bitkiler gibi hem yeryüzünü şenlendirirler hem de insanların hizmetine verilmişlerdir. Kur'ân, hayvanların yaratılışını ve onlardaki hikmetleri, hayvanlarda toplum hayatının bulunduğunu, anlaşma vasıtalarının olduğunu bildirir. "*Hayvanları da yarattı. Onlarda sizin için ısınma(nızı sağlayan şeyler) ve daha birçok faydalar vardır. Ve onlardan kimisini de yersiniz. Ve akşamleyin merâdan getirdiğiniz, sabahleyin merâya götürdüğünüz zaman onlardan zevk alırsınız. Yüklerinizi öyle (uzak) memleketlere taşırlar ki onlar olmasa, siz canlarınızın yarısı tükenmeden onlara varamazdınız. Doğrusu Rabbiniz çok şefkatli, çok merhametlidir. Hem binmeniz, hem de süs*

179 M. Bucaille, s. 282.
180 İbnu'l-Esîr el-Cezerî, *en-Nihâye, fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, II, 317, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1963.
181 Râğıb, s. 216.

için atları, katırları ve merkebleri (yarattı), ve daha sizin bilmediğiniz nice şeyler yaratmaktadır." (Nahl, 5-8), "*Allah O'dur ki, kimine binmeniz, kiminden yemeniz için size hayvanları yarattı.*" (Mü'min, 79), "*Görmediler mi ellerimizin yaptıklarından kendilerine ne hayvanlar yarattık da kendileri onlara mâlik oluyorlar.*" (Yâsîn, 71)

Gözle görülemeyecek kadar küçük mikroplardan tut da koca koca gergedanlara, fillere, balinalara kadar yüzbinlerce çeşit hayvanı, Allah, yeryüzünde yaratmış, insanların hizmetine koşmuş ve onlara rızıklarını hazırlamıştır. Bitkilerde olduğu gibi hayvanlarda da çeşitliliği ifade için, zevc-ezvâc kelimelerinden başka Kur'ân'da elvân kelimesi de geçmektedir. Çünkü elvân kelimesiyle de cins ve nevîler anlatılır.[182] "*Yeryüzünde yarattığı muhtelif renk (ve türlerdeki hayvanları bitki)leri de (sizin hizmetinize verdi). Şüphesiz bunda öğüt alan bir toplum için ibret vardır.*" (Nahl, 13)

Yarattığı hayvanların kimisi dört ayakla, kimisi iki ayakla yürür, kimisi sürünür, kimisi yüzer, kimisi de uçar. Hayvanların yaratılışları, yaşayış tarzları, tenâsül hayatları, beslenme ve sindirim sistemleri, arılar, karıncalar ve kuşlar gibi toplum hayatı olanlar (En'âm, 38) vardır. Aralarındaki konuşma ve anlaşma sistemleri, akıllara durgunluk verecek çeşitlilik ve zenginliktedir. Bir misâl olarak deveyi alalım: "*Onlar halâ (ibretle) bakmazlar mı o deveye, nasıl yaratılmıştır o?*" (Gâşiye, 17) Ağır yüklerle yerden kalkması, meşakkatli işlere uygun acâib durumu, çok kuvvetli iri cüssesi, bereketi, ağır yükleri uzaklara taşıması, açlığa susuzluğa sabrı, diğer hayvanların pek yemeyeceği diken vb. şeyleri yiyip süt vermesi, iki sulama arasının on güne kadar sürmesi, onca gövdesine rağmen yatarken kalkarken, çökerken otururken insanlara itaâtı, büyük küçük herkes ve her hayvanın katarıyla birlikte onları yedebilmesi, güzel sesten anlayıp müteessir olması[183] tabanlarının geniş ve yassı olması dolayısıyla kumluk arazide kolayca yürümesi[184] devenin nasıl hârika bir yaratılışla yaratıldığının anlaya-

---

[182] Râğıb, s. 457.

[183] Âlûsî, XXX, 116.

[184] Bu hususiyetinden dolayı araplar deveye, çöl vapuru (sefînetü's-sahra) demişlerdir. M. Mahmut Hicâzî, *el-Vahdetü'l-Mevdû'iyye fi-l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 160.

bildiğimiz bazı hususiyetleridir. "*Hayvanlarda da sizin için ibret vardır: Karınlarının içindekinden size içiriyoruz. Onlarda sizin için daha bir çok faydalar var, aynı zamanda onlardan yersiniz. O (hayva)nların üzerinde ve gemilerin üzerinde taşınırsınız.*" (Mü'minûn, 21-22)

Görüldüğü gibi sayılamayacak kadar çeşitli hayvanları yaratmak suretiyle Allah, varlığını, ilim, irade kudret ve sanatını bize tanıtmaktadır.

f) İnsanların Yaratılışı

Cenab-ı Allah kâinatı yaratıp, orada her türlü bitki ve hayvanları var edip yaydıktan sonra, daha doğrusu insanın yaşaması için toprakta taş kömürü, petrol ve tabiî gaz gibi enerji kaynaklarına varıncaya kadar, her şeyi hazır ettikten sonra, bu kurulu nizâma, âdeta insanı yaratıp buyur etmiştir. Şu halde insan, canlılar arasında en son yaratılan canlıdır. Bu kâinat sarayına insan, hâkim ve halife olmak (Bakara, 30) üzere yaratılmıştır. Bu husus Kitab-ı Mukaddes'te de belirtilir (Tekvin, 1, 2). İnsan eşref-i mahlûkâttır. İnsan, bütün bu canlı cansız yaratıkların en sonuncusu ve en mütekâmilidir. Bunu ilim de din de böyle söylüyor.

Allah, insanların atası ve ilk peygamberi Hz. Âdem'i topraktan yaratmıştır. Bu gerçek pek çok âyette dile getirilir. "*O'nun âyetlerinden (sonsuz gücünün işaretlerinden) biri sizi topraktan yaratmasıdır. Sonra siz (yeryüzüne) dağılan insanlar oldunuz.*" (Rûm, 20), "*Allah yanında İsâ'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı,*[185] *sonra "ol" dedi, o da (can gelip) oluverdi.*" (Âl-i İmrân, 59). Âdem'in (aleyhisselâm) yaratılışı, her ferdin de bir bakıma topraktan yaratılışı demektir. Çünkü herkesin, Âdem'in (aleyhisselâm) yaratılışında bir hissesi vardır. Âdem (aleyhisselâm), cinsinin diğer fertlerini ihtiva eden bir numûne olarak yaratılmıştır. Onun böyle yaratılması, furû'undan her ferdin de aynı şekilde yaratılması demektir. Bir çok âyette Allah'ın "*Sizi topraktan yarattı (...).*" (En'am, 2; Kehf, 37; Fâtır, 11; Mü'min, 67) buyurması, Âdem'in (aleyhisselâm) yaratılışının bütün neslinin yaratılışını topluca ihtiva etmesindendir.[186] Hz. Âdem'in çocukları olan diğer insanların da topraktan yaratılışı insanın gıdâlarının ve yaratıldığı

---

[185] Krş; Hacc, 5; Mü'minûn, 12; Hicr, 26-28-33; Rahmân, 14 vb.
[186] Âlûsî, XVI, 70.

nutfenin ve kanın netice itibârıyla bu topraktan hâsıl oluşu şeklinde de tefsir edilmektedir.[187]

İnsanın topraktan yaratılışı, toprakta bulunan elementlerden pek çoğunun insan vücûdunda bulunuşuyla, ilmî olarak da müşâhede edilmektedir.[188] Modern ilim, insan vücûdunun yeryüzünün ihtivâ ettiği elementlerin (çoğunu), kendisinde topladığını ispat etmiştir. Toprağın taşıdığı elementlerin (çoğu) şunlardır: Karbon, oksijen, hidrojen, kükürt, azot, kalsiyum, potasyum, sodyum, klor, mağnezyum, demir, manganez, bakır, iyod, florid, kobalt, çinko, silisyum ve alüminyumdur. Toprağı meydana getiren bu elementlerden, insanda da değişik oranlarda yer aldığını görüyoruz. Bu nisbet topraktan toprağa değiştiği gibi, insandan insana da değişmektedir. Fakat yine de bunlardan birer parça hepsinde bulunmaktadır.[189] Bu durum şu hadisi bize hatırlatıyor: "*Doğrusu Allah Âdem'i arzın her tarafından aldığı bir kabza topraktan yaratmıştır (bundan dolayı) Âdemoğulları toprağın miktarına göre (vücûda) gelmişlerdir. Onlardan kırmızısı, siyahı, beyazı ve bunlar arası (renkte olanlar) vücûda gelmiştir. Yumuşak huylusu, sert huylusu, kötüsü ve iyisi (vücûda) gelmiştir.*"[190] Bu durum insanların değişik ırk kabiliyet ve karakterde oluşlarının gözle görülür yapısını teşkil etse gerek.

İnsanın çamurdan yaratılışı da uzun tekâmül safhaları geçirmiştir. Topraktan başlayan yaratılış, çamur haline gelir "Rabbin meleklere demişti ki: "Ben çamurdan bir insan yaratacağım." (Sâd, 71). "*O'dur ki her şeyin yaratılışını güzel yaptı ve insanı yaratmaya çamurdan başladı.*" (Secde, 7) Çamur bu safhada iken yapışkan bir şekle giriyor "*(...) Biz kendilerini yapışkan bir çamurdan yarattık.*" (Saffât, 11). Bu yapışkan çamur daha sonra bir "sülâle", bir hülâsâ (Çamur özü) haline gelir. "*Andolsun ki biz insanı çamurdan (meydana gelen) bir süzmeden yarattık*" Bu âyetteki "sülâle"

---

187 A. e., XVI, 207-208.

188 Thomas Peter Bennet ve Earl Friden, *Biyokimyâda Modern Konular*, çev. Dr. Altan Günalp, s. 5-10, M.E. Basımevi, İstanbul, 1979.

189 S. Kutub, *Zilâl*, XVII, 117'de "*Allah ve'l-İlmu'l-Hadîs*", s. 180'den naklen; M. Mahmûd Hicâzî, s. 144.

190 Ebû Davud, *Sünen*, 16.

kelimesi müfessirlerce, bulanıklık arasında süzülmüş çamur hülâsası,[191] bir şeyden sıyrılıp çıkarılan netice,[192] olarak izah edilir. Çünkü sülâle aslın değil, ondan çıkarılan hülâsasının ismidir. İşte insan yaratılış mertebesinde, önce böyle çamurdan süzülüp çıkarılan bir sülâleden yaratılmıştır.[193] Kur'ân'da bir de "hame-i mesnûn" denilen çamurun bir safhası daha vardır ki, bu tabire başlıca iki türlü mânâ verilmiştir: Hame; "ham'e"nin çoğuludur, siyaha çalan, değişen çamur, "mesnûn" da değişken demek olduğu gibi, kokan çamur mânâsına da gelir. Bu mânâlar İbn Abbâs, Mücâhid ve başkalarından rivâyet edilmiştir.[194] "Hame-i mesnûn", "Sinetü'l-vech" den alınarak eritilip kalıba dökülmüş çamur demektir. Katâde'den "mesnûn"un kokmuş mânâsı rivayet edilmiştir. "Sin" dökmekten "mesnûn" masbûb (kalıba dökülmüş) demektir.[195] Birinci mânâya göre çamura bu safhada şekil verildiği anlaşılabilir. "*Sizi yarattık, sonra size şekil verdik (...).*" (A'râf, 11) Mesnûn kokmuş mânâsıyla alınırsa çamurun su ile karışmasından sonra uzun zaman geçmesiyle, mayalanıp kokar bir hal aldığı anlaşılabilir. Çamura şekil verildikten sonra, tesviye edilir ve kurur. "*İnsanı ateşte pişmiş gibi kuru çamurdan yaratık.*" (Rahmân, 14) Bu âyette geçen "salsâl" pişmemiş, vurulunca ses çıkarır, tınlaması işitilir kuru çamur[196] demektir. Pişmiş olursa "fahhâr" tuğla, kiremit olur.[197] Bu safhalarda uzun zaman geçtiğini hadislerden anlıyoruz.[198] Bu safhada artık insanın tasvîr ve tesviyesi tamamlanmış, sıra bir başka yaratılış olan "rûh üflemeye" gelmiştir. "*(...) Sonra onu düzeltti, ona Kendi rûhundan üfledi. Ve sizin için kulak (lar), gözler ve gönüller yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!*" (Secde, 9), "*Onun (şeklini) düzeltip ona Rûhumdan üflediğim zaman derhal ona secdeye kapanın.*" (Sâd, 72), "*Sonra onu bambaşka yaratık yaptık (...).*" (Mü'minûn, 14) İnsan rûh üflenince canlanıyor ve söz anlar duruma

191 Beydâvî, II, 104.
192 İbn Atiyye'den naklen Âlûsî, XVIII, 12.
193 Elmalılı, V, 3432-3433.
194 et-Tucîbî, Ebû Yahyâ Muhammed b. Sumâdıh, Muhtasaru Tefsiri't-Taberî, I, 348, Kâhire, 1390/1970.
195 Âlûsî, XIV, 33-34; Beydâvî, I, 540.
196 İbn Kesîr, II, 550.
197 Elmalılı, V, 3056-3057.
198 Bkz. Müslim, Birr, 31.

geliyor. İşte insan ancak bu safhada hitab edilmeye lâyık, değerli bir varlık olmuştur.

Yüce Allah, ilk insan ve ilk peygamber, beşeriyetin atası Âdem (aleyhisselâm)'ı yarattıktan sonra, onun eşini de kendinden yarattı. "*Ey insanlar, sizi bir tek kişiden yaratan ve ondan eşini yaratıp ikisinden bir çok erkek ve kadınlar üreten Rabbinizden korkun.*" (Nisâ, 1), "*O'dur ki sizi bir tek nefisten yarattı, gönlü ısınsın diye ondan eşini var etti (...).*" (A'râf, 189), "*Sizi bir tek candan yarattı, sonra ondan eşini meydana getirdi (...).*" (Zümer, 6) Bu âyetlerdeki "nefs" ile muradın Âdem (aleyhisselâm), eşinin de Havvâ annemiz olduğu sarihtir. Müfessirler de bunu böyle izah ederler. İnsanlığın anası Hz. Havvâ'nın yaratılış keyfiyeti Kur'ân'da yer almaz. Ancak rivâyetlerde Havvâ vâlidemizin, Âdem'in (aleyhisselâm) en kısa sol eğe kemiğinden yaratıldığı haber verilmektedir.[199] Keyfiyet bizce meçhuldür.

İlk insan ve eşinden de onların zürriyeti olan tüm insanlar bir ana ve babadan yaratılagelmektedirler. İnsan neslinin bir erkek ve bir kadından yaratılışı, yine hârika safhalar arzeder. "*Ey insanlar, eğer öldükten sonra dirilmekten kuşkuda iseniz (bilin ki) biz sizi (önce) topraktan, sonra nutfe (sperm) den, sonra alâka (embriyo) dan, sonra yaratılışı belli belirsiz bir çiğnem et parçasından yarattık ki, size (kudretimizi) açıkça gösterelim. Dilediğimizi belirtilmiş bir süreye kadar rahimlerde tutuyoruz, sonra sizi bir bebek olarak çıkarıyoruz. Sonra güç (ve kâbiliyetler)inize ermeniz için (sizi büyütüyoruz) (...).*" (Hacc, 5), "*Andolsun biz insanı çamurdan (meydana gelen) bir süzmeden yarattık. Sonra onu bir nutfe (sperm) olarak sağlam bir karar yerine koyduk. Sonra nutfeyi alâka (embriyo) ya çevirdik, kemiklere et giydirdik; sonra onu bambaşka bir yaratık yaptık. Yaratanların en güzeli Allah ne yücedir!*" (Mü'minûn, 12-14), "*Sizi bir tek candan yarattı, sonra ondan eşini meydana getirdi ve sizin için davarlardan sekiz eş indirdi. Sizi annelerinizin karınlarında üç karanlık içinde yaratmadan yaratmaya: (Nutfeden alakaya, alâkadan et giydirilmiş kemikleri) geçirerek yaratmaktadır (...).*" (Zümer, 6) Rahmin bu üç karanlığını, batın zulmeti, meşime zulmeti, rahim zulmeti, "sulb, rahim, batın" şeklinde

---

[199] Bkz. Nisâ, 1'de Taberî VII, 515 vd.; İbn Kesîr, I, 448; Beydâvî, I, 201; Âlûsî, IX, 137-138.

açıkladıkları gibi,[200] "Parametrium, Miometrium, Endometrium" dokuları olarak da açıklamışlardır. Bu dokular, ışık, ısı ve su geçirmez zarlarla sarılmıştır. Kur'ân, "ışık geçirmez bu perdelere zulmet diyor ve insanın üç zulmet içinde yaratıldığını söylüyor" şeklinde açıklayanlar da vardır.[201] Ne yüce söz, ne ebedî mucize!. Rahimdeki cenine rûh üfürülüşünü müfessirler, Hacc, 5. âyetteki "Bir başka yaratılış haline gelme" olarak nitelemişlerdir.[202] Bu rûh üfleme, cenîne ana rahminde 120 günlük iken vukû buluyor.[203]

Görüldüğü gibi insan neslinin yaratılışı da tavırdan tavıra geliştirile geliştirile, her safhada yeni unsurlar ilave edilip yeni mâhiyetler verilerek yaratılmıştır (Nuh, 15). Nihâyet rûh üfürülecek kıvama getirilip, yeni bir yaratışla insan olmuş, görür, işitir, düşünür, Allah'ın hitab ettiği şuurlu bir varlık haline gelmiştir. "*O Allah'tır ki sizi za'fdan yarattı (pek zayıf bir kökten, spermden yarattı). Sonra zayıflığın ardından (size) bir kuvvet verdi. (Güçlü kuvvetli delikanlılar oldunuz). Sonra kuvvetin ardından da zayıflık ve ihtiyarlık verdi. (Allah) dilediğini yaratır, O, bilendir, gücü yetendir.*" (Rûm, 54) Allah dilediğine erkek evlâd verir, dilediğine kız, dilediğine hem kız hem erkek verir dilediğine de hiç vermez (Şûrâ, 49-50).

İnsanın bir yaratık olarak doğuştan gelen zaafları vardır. Zayıf yaratılmıştır (Nisâ, 28). Acelecidir, sanki aceleden yaratılmıştır (Enbiyâ, 37; İsrâ, 11), sabırsızdır, çabuk şikâyet eder (Meâriç, 19-21). Bir izaha göre ihtilâf üzere yaratılmıştır.[204] (Hûd, 118-119). İnsana kötülüğün de bildirilmesi onun bir zaafını teşkil eder (Şems, 7-9; Kâf, 16).

Yaratık olmak hasebiyle doğuştan gelen zaaflarıyla birlikte yine de insan, canlılar arasında kendine verilen üstün kabiliyetlerle en güzel biçimde (ahsen-i takvîm) yaratılmıştır (Tîn, 4). Allah insanlara gözler, kulaklar, kalbler, akıllar vermiş (Mülk, 23), diller, dudaklar vermiş (Beled, 8-9) tir. Gerek fizikî ve cismânî bakımdan, gerekse manevî ve rûhânî bakımdan insan, Cenab-ı Allah'ın isimlerine mazhar olabilecek şekilde mikro ve

---

200 Beydâvî, II, 317.
201 S. Ateş, s. 458.
202 İbn Kesîr, IV, 46.
203 Müslim, *Kader*, I.
204 Elmalılı, IV, 2837.

makro âlemin buluştuğu yer olarak yaratılmıştır. "*Sen küçük bir cisim olduğunu sanırsın, halbuki en büyük âlem sende dürülmüştür.*" "*Andolsun biz Âdemoğullarına çok ikram ettik, onları karada ve denizde (hayvanlar ve taşıtlar üzerinde) taşıdık. Onları güzel rızıklarla besledik ve onları yarattıklarımızın bir çoğundan üstün kıldık.*" (İsrâ, 70) Görüldüğü gibi insanı ayrı bir îtinâ ile yaratan Allah, onun yaratılışında bir çok isimlerinin tecellîsini göstererek Kendisini tanıtmış ve yaratma sanatını izhâr etmiştir.

B- ALLAH'IN KÂİNATTAKİ DİĞER İCRÂATLARI

1. Cansızlarla İlgili İcrâatı

Kur'ân'ı okuyan kimse, bütün varlıklarla olduğu gibi, cansız varlıklarla bile bir anlaşma ve uyuşma havasına girer. Bütün varlıkların kendisini saygıyla karşıladığını, aynı yüce Rabbin eseri olduklarını, bütün eşyanın kendisine mûnis bir dost gibi davrandığını hisseder. Materyalist düşünce sistemlerinde olduğu gibi, her şey kendisiyle mücadele edilmesi gereken bir vahşet ve düşmanlık intibâı vermez. Bilâkis tabiat dediğimiz bütün varlık ve hatta cansızlar bile ona, aynı Yaratıcının emirlerine boyun eğen, fıtrî vazifelerini sadakâtle yerine getiren itâatlı askerleri gibi görünür. Onların bu dünyadaki imtihanında, kendisine yardımcı olmak için emrine müheyyâ beklediklerinin şuurundadır. Çünkü "*(...) Göklerin ve yerin askerleri Allah'ın dır. Allah bilendir, her şeyi hikmetle yapandır.*"(Fetih, 4)

Cansız tabiat dediğimiz eşya Kur'ân'da âdetâ canlı gibidir. Allah onlara hitab eder. Tâ başta, kâinatın yaratılışında, "*Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve arza: "İsteyerek veya istemeyerek (varlığa) gelin" dedi "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları iki günde yedi gök yaptı ve her göğe emirini (yani onu yöneten kânunlarını) vahyetti. Ve biz en yakın göğü lambalar ile ve koruma (koruyucu güçler) ile donattık. İşte bu, O azîz, alîm, (Allah)ın takdiridir.*" (Fussilet, 11-12) âyetinde belirtildiği gibi, bütün cansız eşyaya da emrini vahyetmiş, bildirmiştir. "*(Firavun): "Rabbiniz kim ey Mûsâ?" dedi (Mûsâ): "Rabbimiz her şeye yaratılışını (varlığını ve biçimini) verip sonra ona yol gösteren (yaratılış*

gayesine uygun yöne yönelten)dir" dedi." (Tâhâ, 49-50) Şu halde herkes ve her şey vazifeli bir memurdur. Emirle hareket eden bir askerdir. Bu ve benzeri âyetlerdeki hitab ve konuşmaların bir temsil olduğunu, gerçekte cansızların böyle bir konuşmaları ve cevap vermeleri bulunmadığını ileri sürenler bulunsa da, bu cansızlar âlemi tâ yaratılışlarından beri lisan-ı hâl ile Allah'ın emirlerine tam bir itaat ile boyun eğmektedirler. Yani cansız dediğimiz etrafımızdaki kâinat niçin yaratıldılarsa hiç sapmadan o gayeye hizmet ediyorlar. Cibilliyet ve fıtratlarındaki gayeleri tahakkuk ettiriyor ve kendilerine aynı Rabbın verdiği emri harfiyyen yerine getiriyorlar. Çünkü yaratma, emir ve idare O'na mahsustur (A'râf, 54).

Daha düne kadar cansız dediğimiz tabiatın hareketsiz, donuk olduğu sanılırdı. Bugün artık maddenin dibindeki en küçük parçası olan atomun, güneş sistemine eş süratle ve düzenle hareket ettiği görüldü. Halbuki önceleri hareketin canlılara mahsus bir hususiyet olduğu sanılıyordu. Eğer frekansına inebilsek, bu zerrelerin ve bütün cansızların, kendi lisan-ı hâl-leriyle yaptıkları tesbihlerini de işitebileceğiz. On asır önceki perdesi açık kulların "her şey canlıdır. Hayy isminin tecellîsine mazhar olmayan bir şey yoktur. Tesbihlerini işitiyoruz[205] demelerinin, Kur'ân mantığına sahib bir kimse yadırgamaz. "*Yedi gökle yer ve bunların içinde bulunanlar. O'nu tesbih ederler. Hiç bir şey hariç değil, hepsi O'na hamd ile tesbih eder. Fakat siz onların tesbihini iyi anlamazsınız. O, hakîkaten halîmdir, gerçekten çok bağışlayandır.*" (İsrâ, 44) İşte şuursuz tanıdığımız hayvanların, güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların ve bütün cansızların her zerresi bile, yüce Yaratıcının şanının yüceliğini söylemektedirler. Atomlardaki ve atomlardan meydana gelen kâinattaki bu düzen ve faaliyet, hepsinin bir yerden emir aldıklarını ve şevkle durmadan o emri yerine getirmek için çalıştıklarını haykırmıyor mu? Bundan sesli ilân mı olur?!! Cenab-ı Hakk'ın isimlerinin tecellî ve nakışları olan cansızlar âlemi de, işte böyle çok sesli konuşan Allah'ın tekvînî âyetleridir.

Yalnız insan, Rabbini tesbihten gâfil bulunuyor. Diğer varlıklardan farklı olarak insanın bu tesbihi iradeli ve şuurlu olarak yapması istenmiştir. İnsan, iradesiyle gaflete düşüyor. Halbuki Allah'a imâna, O'nu

---

[205] Mehmed Ali Aynî, *Şeyh-i Ekber'i Niçin Severim*, s. 33-38 vd., İst. 1341.

tesbih ve ibadete, Allah'ın kullarının en lâyık olanı insandır. İşte bunun için Abdullah oğlu Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) yürüdüğü zaman ayaklarının altındaki çakıl taşlarının tesbihini duyardı. Dâvud (aleyhisselâm) da mezmurlarını okuduğu zaman dağlar ve kuşlar onunla birlikte zikre gelirlerdi.[206] "*Dâvud'a dağları ve kuşları boyun eğdirdik. Onunla beraber tesbih ediyorlardı. Biz (bunları) yaparız.*" (Enbiyâ, 79), "*Biz dağları ona râm etmiştik; akşam sabah onunla tesbih ederlerdi. (Her taraftan) toplanıp gelen kuşları da. Hepsi onun nağmesine katılırlardı.*" (Sâd, 18-19), "*Görmedin mi göklerde olan herkes (her şey), güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların bir çoğu hakîkaten Allah'a secde ediyor. Bir çoğunun da üzerine azab hak olmuştur (...).*" (Hacc, 18), "*(Yerden) biten (otlar) ve ağaçlar (Allah'a) secde etmektedirler.*" (Rahmân, 6), "*Allah'ın yarattığı şeylere bakmıyorlar mı?; Gölgeleri (nasıl) sağdan soldan sürünerek Allah'a secde ederek dönerler?*" (Nahl, 48), "*Göklerde ve yerde olanların hepsi ister istemez Allah'a secde ederler. Gölgeleri de sabah akşam (uzayıp kısalarak O'na secde etmektedirler.)*". Secde iki türlüdür: 1- Mükellef akıllıların meşrû şekilde Allah'a taabbüden yaptıkları secde, 2- Mahlûkâtın hepsinin Cenab-ı Hakk'ın iradesinin gereğine boyun eğmeleridir."[207] Demek ki, bu varlıkların tesbih ve secdeleri fıtrîdir. Onlar fıtrat kanunlarına uymaktadırlar.

Maddî yönüyle insan için ve insanın faydalanması için yaratılan cansızlarla (Bakara, 29) insan, Kur'ân'da işte böyle bir manevî bağ içerisine girer. Aynı Zât'ın eseri olduklarını beraber haykırırlar. "*Sonra bunun ardından yine kalbleriniz katılaştı; şimdi onlar taş gibi, hatta daha da katıdır. Çünkü öyle taş var ki içinde ırmaklar fışkırır; öylesi de var ki Allah korkusundan yukarıdan (aşağı) düşer. Allah yaptıklarınızı bilmez değildir.*" (Bakara, 74) İşte Allah cansız varlıklarda da hüküm ve icrâatını böyle yürütür.

2. Hayvanlarla İlgili İcrâatı

Yaratılışlarını önceki mevzuda zikrettiğimiz hayvanları Cenab-ı Hakk insanların emrine vermiştir. Allah'ın her şeyi bir hikmetle yarattığı gibi

206 S. Kutub, *Zilâl*, XVIII, 109.
207 M. Reşîd Rıdâ, *Menâr*, I, 265.

hayvanları da bir çok faydalar için yaratmış, hem onlarla dünyayı şenlendirmiş, hem de onlarla insanları rızıklandırmıştır. Cenab-ı Hakk hiç bir mahlûku boşuna yaratmadığı gibi, başıboş da bırakmamıştır. Ne için yaratılmışlarsa o maksada uygun cihazlarla onları donatmış ve o gayeye yöneltmiştir. Bu itibarla yumurtadan henüz çıkan ördek yavrusu hemen suda yüzüyor, kuş yavrusu kanatlarını uçmaya hazır bulup uçuyor; diğerleri de böyledir. "*(Mûsâ): Rabbimiz her şeye yaratılışını (varlığını ve biçimini) verip sonra ona yol gösteren (yaratılış gayesine uygun yola yöneten)dir, dedi.*" (Tâhâ, 50) Yani yüce Rabbimiz, kâinatı kuşatan merhametiyle mahlûkatını yaratıp ortada başıboş, şaşkın bırakmamış, onlara, ifâ edecekleri fonksiyona göre yollarını göstermiştir. Bütün hayvanlar ve kuşlar yuvasını yapmayı, rızkını arayıp bulmayı, düşmanından korunmayı, tenâsül hayatını ve neslini korumayı vb. biliyor. Bütün bunları hayvanlara fıtrî ve cibillî olarak Allah öğretmiştir.

Allah cansız varlıklara vahyettiğine göre hayvanlara da elbette vahyetmiştir. Yani yaratılış gayelerine uygun bilgiyi onlara öğretmiştir ki bunda insanlar için çok ibretler vardır. "*Hayvanlarda da sizin için ibret (alınacak dersler) vardır. Onların karınlarının içinden ve bağırsak muhteviyâtıyla kan arasındaki birleşmeden çıkan ve onu içenler için içimi kolay olan saf bir sütü, Biz size içecek olarak veriyoruz.*" (Nahl, 66), "*Rabbin bal arısına (şöyle) vahyetti: Dağlardan, ağaçlardan ve kurdukları çardaklardan evler edin! Sonra her çeşit meyvelerden ye de, Rabbinin yollarına boyun eğerek yürü! Onun karınlarından renkleri çeşit çeşit bir içecek çıkar ki onda insanlara şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünen bir millet için (Allah'ın büyüklüğüne) işaret vardır.*" (Nahl, 68-69) Burada, Allah'ın arıya bal yapmasını vahyetmesi yani bildirip öğretmesi, diğer bütün hayvanlar için de sadece bir örnektir. Bunda ne kadar büyük bir ibret olduğunu düşünmeli! Bugün balı insanlar yapamıyor. Bala biraz şeker eriyiği karıştırılsa sahteliği hemen anlaşılıyor. Şu halde Cenab-ı Hakk, bu uçar sineklerin ufacık vücudlarının her birine insanların yapamıyacağı böyle şifalı bir gıdayı imâl edecek fabrikaları yerleştirmiş, dağ bayır çiçekten çiçeğe uçuruyor. Hayvanların Allah'tan aldıkları bu talimlerine Kur'ân "vahy" diyor. İnsanlar, insiyâk, içgüdü sevk-i tabiî gibi isimler veriyorlar. Böyle birer isim takmakla mese-

le basitleştirilip, ehemmiyetsizleştirilmeye çalışılıyor. Bir isim takmakla işi izah etmiş mi oluyoruz? Hayır. Böyle bir isim takmakla, işin azameti gözlerden kaçırılmak istenmektedir. Bu maddeci taktik, bir çok konuda cereyan ediyor. Buna ileride genişçe temas edeceğiz.

Hayvanlar arasındaki muhabere, çok geliştirilmiş sinir sistemleriyle çarpıcı bir mahiyet gösterir. Arıların, karıncaların, yarasaların, örümcek ve kuşların muhâberesi bunlara örnek gösterilebilir.

Kuşların gökyüzünde uçuşları bize Allah'ın uçma kanununu öğretmiştir. Yerde iki ayakla, dört ayakla yürüyen hayvanlar, iki tekerli, dört tekerli vasıtaları, denizde yüzenler de yüzme kanununu öğretmiştir. İbret alacaklara daha nice örnekler ve dersler vardır. Biyonik ilmi bunun en yakın misâlidir. "*Göğün boşluğunda Allah'ın emrine boyun eğdirilmiş olan kuşlara bakmadılar mı? Onları Rahmân (olan Allah)dan başka tutan kimse yoktur.*" (Nahl, 79). "*Üstlerinde kanatlarını açıp yumarak uçan kuşları görmüyorlar mı? Onları (havada) Rahmân'dan başkası tutmuyor.*" (Mülk, 19) Çağdaş bilgiler uçuşlarını programlamak konusunda, bazı göçmen kuş cinslerinin ne derece mükemmel bir noktaya ulaştıklarını göstermiştir. Zirâ hayvanın genetik kodunda kaydedilmiş, gerçek bir göç programı vardır... Hiç tecrübesi olmayan, yardımcısı da bulunmayan yavru kuşlar, 25 bin km. uzunluğunda Pasifik Okyanusu üzerinde 8 şeklindeki karmaşık güzergâhını, hareket noktasında tesbit edilen tarihte dönecek şekilde tamamlayabiliyor. Böylesi bir seyâhatın çok karmaşık direktiflerinin, mecbûrî olarak kuşun sinir hücrelerinde kayıtlı olması gerektiği kabul edilmektedir. O direktifler kesinlikle programlanmıştır. Programlayan kimdir?[208]

Kur'ân'da hayvanlar konuşturulur. Hz. Süleyman'ın hayvanlarla konuşması meşhurdur. "*(...) De ki: "Ey insanlar, bize kuşların dili öğretildi. Ve bize her şeyden (bolca bir pay) verildi. İşte bu, büyük bir lütufdur.*" (Neml, 16). Hayvanların kendi aralarında anlaştıkları herkesin bildiği bir gerçektir. Anlaşma vasıtalarına onların dili diyebiliriz. Nitekim karınca vâdisinde Hz. Süleyman, bir karıncanın "*Ey karıncalar, dedi, yuvalarınıza girin ki Süleyman ve orduları, farkında olmayarak sizi ezmesinler.*" (Neml, 18) deyişini anlar, güler ve Rabbına şükreder. Hüdhüd kuşu Süleyman

---

[208] M. Bucaille, s. 289.

(aleyhisselâm)'a Saba melikesinden haber getirir ve Hz. Süleyman'dan onları tevhide davet mektubu götürür.

Bütün canlıları idare eden Allah'tır. "*(...) Hiç bir canlı yoktur ki Allah onun perçeminden tutmuş olmasın (onu dilediği gibi yönetmesin). Gerçekten Rabbim doğru bir yol üzerindedir. (O âdildir, yanında kimse zulme uğramaz).*" (Hûd, 56)

Az önce hayvanların da toplulukları bulunduğuna temas etmiştik. Hayvanlar da kendi aralarında bir cemaat, bir ümmettir. "*Yeryüzünde yürüyen hiç bir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş yoktur ki (onlar da) sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz kitabda hiç bir şeyi eksik bırakmamışızdır. Sonra (onlar), Rabblerinin huzurunda toplanacaklardır.*" (En'âm, 38) Bu âyetin mânâsı şudur: Hayvanların hepsi de sizin gibi önce topraktan sudan yaratılmış, bir çeşit hayata kavuşturulmuş, bir düzen altına alınmış, hepsinin sizin gibi rızıkları, ecelleri takdir edilmiş, belli bir vakte kadar yer, içer, beslenirler. Hepsi sizin için birbirlerine benzer cinsiyet taşır, hepsi sizin gibi toplanır tanışır, yanaşır ve kaçar, koklaşır veya dövüşür, hepsi sizin gibi birbirlerinden doğar, ürer, bir asıldan çıkar, çoğalır, çeşitlenir, hepsi sizin gibi canlı hayatı yaşar, çeşit çeşit bölükler, birbirine uygun sınıflarladır. Yerde sürünenleri, havada uçanları ile her çeşidi size benzer, sizin benzerlerinizdir. Hepsi ilâhî takdir ve rabbânî tedbir dairesinde özel nizamlar, geçerli kanunlar altına konulmuş, halleri mahfûz, işleri kanunlu, iyilikleri geçerli sizin gibi birer ümmet ve binâenaleyh size birer ders-i ibrettirler. Hepsi aslî yaratılışları ve varlık düzenleriyle ilâhî kudretin birer deliller dizisi ve hikmet kitabının âyetleridirler.[209]

Allah hayvanları yaratmış yeryüzüne yaymıştır. Nerede neyin yaşayıp barınacağını O biliyor. Ona göre dağıtmış yeryüzüne (Lokmân, 10). Her hayvan her yerde yaşamaz. Kutuplarda yaşayanlar başka, ekvatorda yaşayanlar başkadır. İnsanlar gibi çeşit çeşittirler (Fatır, 28). Herbirini yeryüzünde uygun yerlere O dağıtmıştır (Şûrâ, 29). Rızıkları Allah'a âittir (Hûd, 6). Onları insanlara râm etmiş, kocaman kocaman hayvanlara, hatta yırtıcılarına bile insanlar hâkim oluyorlar (Yâsîn, 71; Zuhruf, 13). Sıcak çöller-

[209] Elmalılı, III, 1919 vd'dan sadeleştirilerek kısaltılmıştır.

dekilerini, kutuplardakilerini, kovuklardaki haşerelerini, toprak altındaki kurtcuklarını, üç karanlık içindeki cenînlerini, göklerdeki kuşlarını, suların derinliklerinde yüzen balıklarını hep O rızıklandırıyor.

Cenab-ı Hakk'ın bunca icraatlarına meşher ve mazhar olan hayvanlar da Rablerını tanıyor. O'nu tesbih ediyor ve ibadetlerini biliyorlar. "*Görmedin mi göklerde ve yerde olan kimseler, kanatlarını çırparak uçan kuşlar, Allah'ı tesbîh ederler? Her biri kendi duasını ve tesbihini bilmiştir. Allah da onların ne yaptıklarını bilmektedir.*" (Nûr, 41), "*Görmedin mi (Allah'ı) göklerde, yerde bulunan kimseler, güneş ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanlardan bir çoğu hep (Allah'a) secde ediyorlar (?..).*" (Hacc, 18). Cansızlar Allah'ı tesbih ve tenzih ederler.[210] Hayvanların olsun bitkilerin olsun, doğma ve üreme şumûlüne giren her şey, yeryüzünü istîlâ edip hâkimiyeti altına almak azmindedirler. Böylece yeryüzünü kendisine ve zürriyetine mahsus özel bir mescid yapmakla hikmetli yaratıcının güzel isimlerini açıklayarak O'na sonsuz bir ibadette bulunmak isterler.

Tesbih ve ibadet sınırsız çeşitleriyle her şeyde vardır. Fakat her şeyin kendi tesbihlerinin ve ibadetlerinin bütün yönlerini bilip hissetmesi gerekmez. Çünkü bir şeyin olması, kalbin hâzır olmasını gerektirmez. Şu halde bütün çeşitleriyle hayvanlar da, bütün hareket ve sükunlarıyla, Allah'ın nizamına boyun eğmeleriyle ve lisan-ı halleriyle Allah'ı tesbih edip yüceltiyorlar.

C- ALLAH'IN İNSANLARLA İLGİLİ DİĞER FİİLLERİ

1. İnsana Verilen Değer ve Şeref

Allah insana tâ yaratılışından beri ayrı bir değer vermiştir. Onu bizzat elleriyle yaratmış (Sâd, 75); ona Kendi Rûhundan üflemiş (Hicr, 29); meleklere Âdem (aleyhisselâm)'e secde etmelerini emretmiş (Bakara, 34); ona isimleri öğretmiş (Bakara, 31); kâinata halife yapmıştır (Bakara, 30). Bütün Esmâsına ayna olabilecek toplayıcılıkta yaratmıştır. Bu hususiyet meleklerde yoktur. İnsanı en güzel biçimde yaratmıştır (Tîn, 4). "*Andolsun biz Âdemoğullarına*

[210] Krş. Ra'd, 13; Hadîd, 1;Haşr, 1-24; Saff,1; Cum'a, 1; Teğâbün, 1.

(güzel biçim, mîzaç ve aklî kabiliyetler vermek suretiyle) çok ikrâm ettik, onları karada ve denizde taşıdık, onları güzel rızıklarla besledik ve onları yarattıklarımızın bir çoğundan üstün kıldık." (İsrâ, 70). Akılla, konuşmayla, yazı, ilim ve sanat kabiliyetiyle mîzacının mutedil, suretinin güzelliği, boyunun dik oluşuyla, yerdekilere hâkimiyeti, geçim vasıtalarını kolayca bulmalarıyla[211] Allah insanları diğer varlıklardan üstün kılmıştır. Bu âyete dayanarak insan cinsini melek cinsinden üstün saymışlardır. Maddî, manevî pek çok kabiliyetlerle donatılan insanoğlu, âlemin küçük bir nüshası haline gelmiştir. Nasıl dev bir yıldız küçüle küçüle bir nötron yıldızı olmuşsa, sanki kâinat da küçülüp insan suretini almıştır. Maddî varlığımız olan vücûdumuz, muhteşem bir kudret mûcizesidir. Sanki milyarlarca evden meydana gelmiş harika bir şehir gibidir.

Modern ilim de insan vücûdunun yapısını en karmaşık ve dakik işleyen bir makine olarak takdir ediyor. "*Kendi nefislerinizde de (nice âyetler var. Bunları) hiç de görmüyor musunuz?*" (Zâriyât, 21) Zaten nefsini bilen Rabbini bilir. Maddî bünyesiyle böylesine kompleks bir yapıya sahib olan insana, Allah çok büyük şerefler vermiştir. İnsanın fıtratında bir define gibi saklı olan manevî kabiliyetlerinin de olgun meyvelerini kabrin ötesinde toplayabilmesi için, bu dünyada o kabiliyetleri en yüksek bir şekilde inkişâf ettirmesi gerekir.[212] Hz. Âdem'e isimlerin öğretilmesi de meleklere karşı hilafete kabiliyetli olduğunu gösteren bir olaydır. İnsanın câmiiyyeti yani icmâl ile hemen her şeyi özünde bulundurması, bir ağacın bütün hey'etiyle meyvesine yönelmesi gibi, bütün kâinatın da hilkatin en mükemmel meyvesi olan insana yöneldiğini ortaya koyar.

Allah insana kâinatı teshîr etmiştir, göklerde ve yerdekileri ona râm etmiştir (Câsiye, 13). Hatta denilebilir ki kâinatı insan için yaratmıştır (Bakara, 29). Onu insana imtihan meydanı yapmıştır (İbrâhim, 32-33; Mülk, 2; Sâd, 27). İnsanı yeryüzünde şerefli bir makama yerleştirmiş (A'râf, 10), orada tasarrufa kudret vermiştir.[213] Kur'ân'da insana boyun eğdirilen şeyleri, güneş,

---

[211] Beydâvî, I, 592; İbn Kesîr, III, 51.
[212] Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm*, s. 21.
[213] Âlûsî, VIII, 86.

ay, gündüz, gece (Nahl, 12), göklerde ve yerdeki her şey (Lokmân, 20; Hacc, 65), deniz (Câsiye, 12; Nahl, 14), gemiler ve hayvanlar (Zuhruf, 13), kurbanlık hayvanlar (Hacc, 36-37) olarak görürüz. Kısaca göklerde ve yerde olan her şey insanın emrine verilmiştir.

Bütün bunlar, insanın, yaratılışın gayesi olduğunu gösterir. İnsanın eşyadan daha mütekâmil ve şerefli olduğunu ifade eder.[214] Hiç bir beşerî sistem ve felsefe insana bu kadar şeref ve pâye vermemiştir. Son birkaç asırda yayılan maddeci felsefe ve nazariyetler, insanı bu yüksek tahtından indirerek, acınacak derecede, bir eşyâ seviyesine düşürmüşlerdir.

2. İnsan En Güzel Rızık ve Nimetlerle Beslenmiştir

Allah, insanı bu uzun ve geniş mülke halife yaptığı için, ona, arzdaki gizli hazinelere uzanmaya kuvvet vermiştir. Bunların kimisi açık kimisi gizlidir. İnsan bu nimet ve hazinelerin bir kısımını bilir, bazılarının da ancak tesirlerini bilir. Bir kısmını da hiç bilmeden istifade eder. Gerçekten o, gece gündüz, her an, hududunu çeşidini sayıp idrâk edemeyeceği Allah'ın bol nimetlerine gömülmüştür.[215] "*Görmediniz mi Allah, göklerde ve yerde bulunan her şeyi size boyun eğdirdi. Ve size zahir ve batın (dış ve iç; görünen, görünmeyen; bildiğiniz, bilmediğiniz) nimetlerini bol bol verdi (...).*" (Lokmân, 20). İnsanlar, canlılar arasında en temiz ve en iyi rızıklarla beslenmişlerdir (İsrâ, 70). Hayvanlar, ot, kabuk, saman, diken yiyor da Allah, onlardan hasıl ettiği süt gibi temiz bir gıdayı insanlara sunuyor. Bitkiler, çamur, su ve gübre ile besleniyor; fakat insanlara, pek çoğu da özel ambalajlarında, üzüm, nar, incir, portakal, elma, hurma gibi sayısız güzel ve temiz meyveler ve yiyecekler ikrâm ediyorlar. Bunlar, Allah'ın yaratıklarından insandan başkasına nasib edilmemiştir. Hayvanlar, buğdayın, pancarın, pamuğun çöpünü, samanını, kepeğini, çiğini, posasını yerken insanlar undan mamul ekmeğini şekerini, yağını, pişmiş etini ve her şeyin özünü yer.

Kur'ân'da insanlara bahşedilen nimetleri anlatan âyetler pekçoktur (Bkz. Nahl, 5-14). Allah insanlara mallar, oğullar (İsrâ, 6), bahçeler, pınarlar

---

[214] Elmalılı, VI, 4315.
[215] S. Kutub, *Zilâl*, XXI, 78.

(Şuarâ, 134), eşler (Nahl, 72) vermiş, içimi tatlı güzel sular (Fâtır, 12) bahşetmiş, içlerinden bazılarına mülk ve saltanat (Mâide, 20) lütfetmiş, insan için arılara bal yaptırmıştır (Nahl, 65-66). "*Çardaklı çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurma(ları), ekin(leri), zeytinleri, narları, birbirine benzer ve benzemez biçimde yaratan hep O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin, hasad günü hakkını verin; fakat israf etmeyin; çünkü O, israf edenleri sevmez!*" (En'âm, 141). Allah herkese istediğini vermiştir (İsrâ, 20). Dahası da var: "*Şükrederseniz artırırım.*" (İbrâhim, 7) diyor. Allah'ın bunca lütuf ve ihsanları, nimetleri gerçekten sayıya gelmez. "*Ve size her istediğinizden verdi. Eğer Allah'ın nimetini saymak isterseniz sayamazsınız! (Buna rağmen) yine de insan çok haksızlık edendir, çok nankördür.*" (İbrâhim, 34)

Bu şekilde Allah, çeşit çeşit nimetleriyle insanlara Kendisini tanıtır. Sayılamayacak kadar bunca nimetleri ihsan eden Mün'imi tanıyıp takdir etmek elbette bedihi ve zaruridir.

3. Allah'ın İnsana Teklifte Bulunması, Hilafet ve Emânet

Allah, her türlü kabiliyetle mümtaz olarak yarattığı insana teklifte bulunmuş ve yeryüzüne onu halife olarak göndermiştir. "*O sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği şeylerde sizi imtihana çekmek için kiminizi derecelerle kiminizin üstüne çıkarandır (...).*" (En'âm, 165)

Hilâfet, başkasına niyâbettir.[216] Demek ki Allah, Kendi iradesinden, kudret ve sıfatlarından insana bazı salahiyetler vermiş ki, kendisine izafeten, O'na nâib ve vekil olarak, mahlûkatı üzerinde bir takım tasarruflarda bulunsun, Cenab-ı Hakk'ın hükümlerini icrâ ve infâz eylesin, kanunlarını yürütsün, nesilden nesile de aldıkları bu emâneti birbirine devrederek idâme etsinler. İnsan bu hilâfet görevinde kendisini aslâ asîl kabul etmeyecek, kendi zatı ve şahsı namına ahkâm yürütmeyecektir.[217] Yani hiç bir zaman insan kendisini Allah'dan müstağnî ve bağımsız hissetmeyecektir. İnsanların, cüz'î ihtiyarlarına aldanarak, ayaklarının kaydığı bir nokta da

---

216 Râğıb, s. 156.
217 Elmalılı, I, 299.

burasıdır. İnsanlara tevdî edilen bu hilâfet görevi, Allah'ın insanlara bir nevî emanetidir.

"*Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar, on(un sorumluluğun)dan korktular; onu insan yüklendi. Çünkü o, çok zâlim, çok câhildir.*" (Ahzâp, 72) Bu âyetteki "emâneti" müfessirler, taat, ferâiz, teklif, akıl, kabiliyeti[218] gibi çeşitli kavramlarla da izah etmişlerse de bütün bunlar teklif ve imtihan neticesine varmaktadır. Hilâfete dair âyetlerin sonunda da imtihan mefhumunun vurgulanması, hilâfet ve emanetin birbiriyle yakından ilgisi olduğunu gösterdiği gibi, insanlara olan teklifi de ifade etmektedir. Diğer yaratıklar, fıtrî olarak, kendiliklerinden, Allah'ı tanıyıp yollarını bulurlar.[219] İnsan ise, Allah'ı tanıyıp Allah'ın hukûkunu ve aynı zamanda hemcinsleri olan insanların hukûkunu, iradesiyle yerine getirmekle mükellef tutulmuştur. İşte insan yüklendiği bu emaneti yerine getirmezse, emanete hıyanet etmiş olacağından, âyette insan zalûm ve cehûl olarak nitelenmektedir.

Kur'ân'da emânetin veya teklifin fiilî neticesi demek olan imtihan mefhumu, çeşitli fiil ve isimlerle ifade buyurulmuştur. بلو kökünden "imtihan ettik, ederiz vb."; فتن kökünden "imtihan ettik, sınadık, sınandılar vb."; نظر kökünden "bakalım nasıl amel edeceksiniz?" (Yunus, 14) tarzında; علم kökünden de "belli edip ortaya çıkarmak" mânâsında çeşitli âyetlerle ifade edilir. Bunların yanında mesûliyet kavramı ihtiva eden âyetlerde de müstetir olarak hep bu mefhum yer alır.

Ancak Allah mutlak adalet sahibi olduğu için insana teklifini gücü nisbetinde yapmıştır (Bakara, 286; Mü'minûn, 62). Verdiklerinde ve verdiği kabiliyetler derecesinde imtihan eder.[220] (En'am, 165). Bu itibarla herkesin sorumluluğu farklıdır. Çünkü O yarattığını en iyi bilendir (Mülk, 14).

Şu halde Allah, yaratıp kendisine muhatab tuttuğu insanı fıtratındaki kabiliyetlerini inkişaf ettirerek yaratıcısını tanıyıp, O'na iradesiyle teslim olmak için halife kılmıştır. Kur'ân, insana, bu mükellefiyetini devamlı hatırlatır.

---

218 Beydâvî, II, 253 vd.; İbn Kesîr, III, 52.
219 S. Kutub, *Zilâl*, XXII, 50.
220 Âlûsî, VII, 73; Şevkânî, II, 186; S. Kutub, *Zilâl*, XXVIII, 148.

4. Allah'ın İnsanlara Vahyedip Peygamber Göndermesi

Allah insanlardan bazılarını seçerek onlara vahyetmiş, onları risâletle görevlendirmiştir. İnsanlara ancak bir insan örnek olabileceği için, Allah peygamberleri kendi cinslerinden seçmiştir. Peygamberler, insanlara Allah'ı, kâinatı, insanın vazife ve mesûliyetlerini, yaratılış gaye ve neticelerini tanıtmışlardır. Peygamberler, gaybî bir Zât'ın binlerce nişan taşıyan, mûcize ve âyet gösteren husûsî ve sadık tercümanıdırlar. Varlıklar âleminin garib ve hayret verici hazinelerinin tanıtıcısı ve âdeta teşrîfat memurudurlar.[221] Ulûhiyet tezâhürsüz olmaz, O'nun tezâhürü peygamber göndermekle olur. Peygambere olan vahiy ise, yüce ulûhiyet sırlarından bir sırdır.[222] İnsanlar peygamber şahsiyetini ilk insandan beri tanımaktadırlar. Bunlar tarihen sâbit gerçeklerdir. Bu vâkı'a, bizzat onları gönderenin varlığına ve birliğine açık bir delildir.[223] Sayılarını Allah'ın bileceği kadar çok peygamber gönderilmiştir (Zuhruf, 6).

Nübüvveti ve risâleti inkâr eden Allah'ı hakkıyla tanıyamaz. Peygamberler, kendileri istemeden, istemek niyetinde olmadan bu görevle tavzîf edilmişlerdir.[224] Bu da bize bir gönderenin varlığını isbat eder. Nübüvvet aynı zamanda insanların imtihanı için önemli bir unsurdur (İsrâ, 15). Allah'ın varlığını, birliğini, ilim ve kudretini kabul eden herkes, böyle bir Zât'ın insanlara emir ve nehiylerinin bulunacağını da kabul eder. Bu emir ve nehiylerin ise bir mübelliği, bir ulaştırıcısı lâzımdır. Onlar peygamberlerdir.[225]

Beşeriyete son peygamber Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) olmuştur. Peygamberlik onunla ortaya çıkmış bir yenilik değildir (Ahkâf, 9). Allah'ın mesajını insanlara son defa ve en mükemmel olarak ulaştıran Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem), âlemlere rahmet olduğu (Enbiyâ, 107) ve her kavme şâhid olacak bir ümmete gönderildiği için (Bakara, 143) onun daveti cihânşümuldür (Sebe; 28; A'râf, 158).

---

221 S. Nursî, *Mesnevî-i Nûriye*, S. 19.
222 S. Kutub, *Zilâl*, XXX, 27; XVI, 68.
223 Mâturîdî, Kitabu't-Tevhîd, s.20.
224 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân Esasları*, s. 74.
225 Râzî, XIII, 74.

Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem); beşerin tanıyabileceği en mükemmel şekilde Allah'ı insanlığa tanıtmıştır.

5. Allah'ın İnsanlara Kitaplar Göndermesi

Yüce Allah, insanlara bir rahmet eseri olarak, peygamberlerden sonraki nesillerin de irşadı için, ellerinde bir vesika bulunsun diye onlara hidayet yollarını gösteren, hakkı bâtıldan ayıran, vahiyleri ihtiva eden kitaplar göndermiştir. Bu ilâhî kitaplar da Allah'ın varlığına ve birliğine birer şâhid ve delildirler. Aynı zamanda, fıtrî kabiliyetler yanında, peygamberlerle birlikte insanların imtihan şartlarını tamamlayan önemli bir unsurdurlar. Böylece Allah'ın insanlara karşı olan hücceti tamam olmaktadır. "*De ki: Üstün delil Allah'ındır (...).*" (En'âm, 149)

Allah'ın insanlara son mesajını taşıyan kitabı ise Kur'ân-ı Kerîm'dir. "*Sana da kendinden öncekileri doğrulayıcı ve onları kollayıp koruyucu olarak bu Kitabı indirdik. Onların aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve sana gelen gerçekten ayrılıp onların keyiflerine uyma!*" (Mâide, 48), "*Peygamberi kitapla gönderişimiz de bir rahmettir, nimettir. Gerçekten O semî'dir, alîmdir.*" (Duhân, 6) Bu kitap gerçekten âlemlere bir rahmet eseri olarak gönderilmiştir. O'nda hiç bir şey eksik bırakılmamıştır (En'âm, 38; Nahl, 89). Her şey çeşitli ifade şekilleriyle tekrar tekrar açıklanmıştır (İsrâ, 41). Bindörtyüz senedir bu kitap meydan okumakta olduğu hâlde kendisine bir nazîre yapılamamıştır. Arap edebiyatı altın devrini yaşadığı zamanda, O'nun dili, üslûbu, nazmı, telîfi, kısaca fesâhat ve belâğatı onları mağlûb etmiştir. O'nun ihtiva ettiği ilimler, ıslâh siyaseti, ihtiva ettiği mâziye ve istikbâle dair gaybî haberler, her devirdeki insan topluluklarının idâresine yetecek ahkâmı ve her gün bir yenisi keşfedilmekte olan bâkir gerçekleriyle bu Kitap, okuma ve kitabet bilmeyen bir ümmî zâtın eseri olmadığını, ulûhiyetten gelen pek çok nişanlarla bize, Allah kelâmı olduğunu göstermektedir. Hadislerle arasındaki bâriz fark ve Hz. Peygamberi itâb eden bazı âyetler de bunun açık delillerindendir.

Beşer tarihinde eşsiz bir medeniyet kuran bu kitap, Allah'ı insanlara tanıtan en önemli bir beyyine olarak ortada durmaktadır. Çünkü bir mektup elbette bir gönderenden gelir, bu Kitap da öncekiler gibi,

âlemlerin Rabbinden gönderilmiş, O'ndan mesajlar taşıyan ilâhî bir fermandır.

Bu kitap sayesinde, bugün insanlar içerisinde, ulûhiyeti şanına yakışır en doğru şekilde tanıyanlar, müslümanlardır. Zaten bu çalışmamız, baştan sona, Kitabullah'ın Allah'ı insanlara bütünüyle tanıtmasını işlemektedir.

6. Allah'ın Peygamberlere Mûcizeler İndirmesi

Allah, peygamberlerinin elinde zaman zaman alışkanlık perdesini yırtan hârika olaylar gerçekleştirmiştir ki, bunlara mûcize denir. Kur'ân'da "âyet" ve "sultân" isimleriyle geçen bu mûcizeler, gaflet perdesini yırtan, doğrudan doğruya Allah'ı ve peygamberin gerçekliğini isbat eden hâdiselerdir. Çünkü peygamberler kendiliklerinden mûcize gösteremezler. "*Dediler ki; Ona Rabbinden bir mûcize indirilmeli değil miydi? De ki; "Şüphesiz Allah, bir mûcize indirmeye kâdirdir; fakat çokları bilmezler.*" (En'âm, 37), "*Peygamberleri onlara dediler ki; "Biz de sizin gibi insandan başka birşey değiliz. Fakat Allah, kullarından dilediğine nimetini lûtfeder. Allah'ın izni olmadan biz size (kâhir) bir hüccet getiremeyiz. İnananlar Allah'a dayansınlar.*" (En'âm, 37)

Nuh'un (aleyhisselâm) tufânı (Yunus, 73), İbrâhim'in (aleyhisselâm) attıkları ateşte yanmaması (Enbiyâ, 69), Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'in bir parmak işaretiyle ayı iki parça etmesi (Kamer, 1) vb. mûcizeler insanlık tarihinde sâbit bir gerçek olarak yer almış bulunurken, insanlar, bunlara bir mânâ vermeyecekler mi? Aslında mûcizeler Allah'ın tabiata mahkûm olmadığını, kimsenin değiştirmeyeceği sünnetlerini, irade edince, kudretiyle aynı zamanda nasıl değiştirdiğini, değiştirebileceğini, insanlara Allah'ın varlığını, birliğini, ilim irade ve kudretini gösteren âyetleridir. Esasen basiretleri açık olanlar için etrafımızdaki her mahlûk, yaratılışıyla, hayat şartlarıyla, nizam ve sırlarıyla, insanları hayret ve acze düşüren birer sanat mûcizeleridir. İnen mûcizeleri anlamayanlar, inecek olanları da anlamazlar.[226]

---

[226] Elmalılı, III, 1918.

"Varlığın bilmeye ne hâcet kürre-i âlem ile,
Yeter idrâkine halkettiği bir zerre bile."

Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) in en büyük mûcizesi Kur'ân'dır. Hulâsa mûcizeler de Allah'ı tanıtıcı fevkâlede hâdiseler olarak, beşer tarihinde yer almış vak'alardır.

7. Allah'ın Hidâyete Tâbî Olanları Dünya ve Âhirette Mükafâtlandırması

Allah, kendisini tanıyıp hidâyete tâbî olanlara kısmen dünyada, âhirette de tamemen, yardım, nusret, müjde, nimet ve mükafât verecektir. Yani bu dünyadaki imtihanın neticesini karşılıksız bırakmaması tabiîdir. O'nun şânına, va'dini yerine getirmek yaraşır. "*Sonunda elçilerimizi ve inananları kurtarırız. Böylece üzerimize düşen bir borç olarak mü'minleri kurtarırız.*" (Yunus, 103) Nitekim İbrâhim ve Lût'u (aleyhisselâm) ve onunla birlikte inananları, inkârcı zâlimlerden kurtarıp bereketli ülkelere yerleştirmiştir (Enbiyâ, 71). Yunus (aleyhisselâm)'ın duasını kabûl ederek onu tasadan kurtarmıştır. "*İşte inananları biz böyle kurtarırız.*" (Enbiyâ, 88). Sâlih'i (aleyhisselâm) ve onun mü'minlerini, feşatçı kavminin arasından kurtarmıştır (Neml, 53). Lût'u (aleyhisselâm) ve âilesini sapık ve azgın kavminin tasallutundan kurtarmıştır (Neml, 57). Nuh'u (aleyhisselâm) ve gemiye aldığı mü'minleri tûfandan kurtarmıştır. Mûsâ'yı (aleyhisselâm) ve beraberindeki kavmini Firavun'un elinden ve azabından kurtarmıştır (Şûrâ, 65). Hûd'u (aleyhisselâm) ve mü'minlerini de Âd kavminin cebbâr ellerinden kurtarmıştır (A'râf, 72). Mü'minlere yardım ve zafer vermiştir (Enfal, 62; Kasas, 35; Hacc, 60; Sâffât, 171-173; Mü'min, 51; Nasr, 1). Onlara müjdeler vermiştir (Enfâl, 10). İşte Allah, daha dünyada iken böyle kurtuluşlar nasib etmiştir. İmân ehlini ve takvâ sahiplerini çeşitli dünya sıkıntılarından kurtarmıştır (Fussilet, 18; Zümer, 61). Kaldı ki burası imtihan yurdu olan dünya hayatıdır. Asıl mücâzât ve mükafat âhirette olacaktır. Onun için âhiret hayatı Kur'ân'da genişçe yer alır. Bir diriliş olacak, Allah'a varılıp toplanılacak. Nitekim Kur'ân'da âhiretin varlığı anlatılmak suretiyle de insanlara Allah tanıtılır. Kur'ân'da haşr ve tekrar diriliş ilk yaratmaya kıyas edilerek; zor olanı yaratan, kolay olanı elbette yaratır, çünkü yoktan ilk yaratma daha zordur, şeklinde anlatıldığı gibi;

ölü durumda olan yeryüzünü, yağmurla Allah nasıl diriltiyorsa, insanları da öyle diriltecek tarzında aklî ve hissî örneklerle izah edilir. Ayrıca bir şeyi zıddına çeviren, onu benzerine çevirebilir. Su ile ateş birbirine zıt şeylerdir. Gövdesinin çoğunu suyun teşkil ettiği yeşil ağaçtan Allah nasıl ateş çıkarıyorsa, insanı da öldükten sonra öylece diriltir.[227] Dönüş Allah'a olacak (Gâşiye, 25), bütün işler ona döndürülecektir (Fatır, 4), herkesi kıyamette toplayacaktır (Şura, 15).

Allah mü'min ve müttakîleri âhirette cennetle (İnsan, 12), cennette çeşitli nimetlerle mükafatlandıracak (Kasas, 83; Hacc, 14; Zümer, 20; Sebe; 4). Cennette temiz içecekler var (İnsan, 21); orada her türlü temiz yiyecekler ve meyveler vardır (Rahmân, 52), ipek ve atlas giyecek ve eşyalar (Rahmân, 54), el dokunmamış güzel cennet kadınları var (Rahmân; 70-74), ziynet eşyaları vardır (İnsan, 21), oradaki nimet kesilmez (Fussilet, 8). Orada Allah, mü'min ve muttakî kullarına hiç bir gözün görmediği, hiçbir hatıra gelemeyecek olan mükafatlar hazırlamıştır. Orada istedikleri her şey vardır (Zümer, 34) ve bütün bunlardan daha büyük olmak üzere Allah'ın rızası (Tevbe, 72) ve cemâl vardır (Kıyâme, 22-23). Bütün bunları bizlere haber veren Zât aynı zamanda kendisini bizlere tanıtmaktadır.

8. Allah Kâfir ve Azgınları Dünya ve Âhirette Çeşitli Şekillerde Cezalandırır

Esas olan Hakk'tır, bâtıl ârızîdir. Bâtılı benimseyen kâfirlerin dünya hayatında bazı zamanlar gâlip ve muzaffer görünmesi, imtihanın bir nevî tecellîsidir. Yoksa batıl devamlı değildir. Kâfir ve azgınların üstün göründükleri zamanlar, nihayet dünyada olabilir. Oysaki dünyada da Allah, bir çok zamanlarda, onları çeşitli şekillerde cezalandırmıştır. Bunlara dair örnekleri günlük hayatımızda da görmekteyiz. Bazı münkir ve kâfirlerin dünyada iken cezalandırıldıklarının, inanan salih kimselerin de yükseldiklerinin örnekleri eksik değildir. Kur'ân'da da fert ve cemiyet olarak bunların örnekleri pek çoktur. Allah'ın, Kâbil'i, Kârun'u, bahçe sahibini helâk edişini ferdî örnekler olarak zikredebiliriz. Toplum halindeki cezalandırışa şunlar misâl olabilir: Allah Nuh kavminin inkârcı azgınlarını tûfânda

[227] H. Atay, s. 81.

boğdu (Hûd, 39-40-43). Âd kavminin kâfir azgınlarını uğultulu bir kasırga ile helâk etti (Hâkka, 6). Semûd kavminin inkârcı zâlimlerini korkunç bir ses çarptı da yurdlarında çökekaldılar (Hûd, 67). Lût kavminin azgın sapıklarını, şehirleriyle birlikte Allah, altını üstüne getirdi, üzerlerine de taş yağdırdı (Hûd, 82). Şuayb'ın (aleyhisselâm) kavmi Medyen halkının inkârcılarını da Allah, korkunç bir sesle helâk etti (Hûd, 94). "*(Ya Muhammed) bu sana anlattıklarımız o şehirlerin haberlerindendir. Onlardan kimi hâlâ ayakta kimi biçilmiştir.*" (Hûd, 100), "*İşte Rabbin zulmeden şehirleri yakaladığı zaman böyle yakalar. Çünkü O'nun yakalaması çok acı ve çok çetindir.*" (Hûd, 102), "*(Halkı) zulmeden nice şehri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka bir topluluk getirdik.*" (Enbiyâ, 11), "*Eyvâh bize, dediler, gerçekten biz (nefislerimize) zulmedenlermişiz! Bu mırıldanmaları sürüp giderken biz onları, biçilmiş (ekin gibi) yaptık, sönüp gittiler.*" (Enbiyâ, 15).

Dünya hayatının bir neticesi olan âhirette ise kâfirlerin uğrayacağı âkibet daha de elîm olacaktır. Cehennem ateşinde türlü işkencelere tâbî tutulacaklar, orada zincirlere vurulacaklar (Hâkka, 32), irinden, zakkum ağacından başka yiyecekleri olmayacak (Hâkka, 36; Duhân, 43-46). İçecekleri, bağırsakları parça parça kesen kaynar sudur (Muhammed, 15). Giyecekleri katrandır (İbrâhim, 50). Azabı yeniden tattırmak için derileri değiştirilir (Nisâ, 56). Orada ebedî kalacaklardır (A'râf, 36).

Kur'ân'da Allah, kâfirlerin bu elîm âkıbetini haber vermekle onları küfür, zulüm ve azgınlıktan sakındırmak istediği gibi, insanlara kendi Zât'ı'nın ne müthiş icraatların sahibi olduğunu haber vererek, Kendini ve Kudretini tanıttırıyor. "*Din gününün maliki O'dur.*" (Fatiha, 3)

II. EL-ESMÂÜ'L-HÜSNÂ

(ALLAH'IN GÜZEL İSİMLERİ)

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ı tanıtıcı ikinci büyük tezâhür de Cenab-ı Hakk'ın isimlerinin bulunduğu âyetlerdir. "*Allah (O) Allah'tır ki kendisinden başka hiç bir tanrı yoktur. En güzel isimler O'nundur.*" (Tâhâ, 8). "De ki, "*İster Allah diye çağırın, ister Rahmân diye çağırın. Hangisiyle çağırsanız nihayet en güzel isimler O'nundur.*" (İsrâ, 110). Kur'ân'da Allah'ın yüze

yakın ismi geçer. Aynı konuda Tirmizî'nin Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği hadiste Allah'ın doksandokuz ismi zikredilir.[228] Kur'ân'da varid olan isimlerle, bu hadis-i şerîfte varid olan isimler arasında bazı küçük farklar vardır. Biz Kur'ân'da olanlar üzerinde duracağız. Cenab-ı Hakk'ın fiilleriyle ortaya koymuş olduğu eserleri, nasıl O'nun güzel isimlerine delâlet ediyorsa, bu isimler de Cenab-ı Hakk'ın her biri bir kemâl ifade eden sıfatlarına delâlet etmektedir. Sıfatlar da zata delâlet ederler. Kur'ân'da bu vasıflara sıfat denilmeyip de isim denilmesi, bu kelimelerin vasıflıkta o derece ileri olduklarını ve sanki isim haline geldiklerini hatıra getirir.[229] Ayrıca bu lafız farkı, bazı değişik görüşler ileri sürülmesine sebeb olmuştur. Meselâ, Gazzâlî, isimle sıfatın ayrı şeyler olduğunu, ismin değişmeyeceğini; fakat sıfatın farklı olabileceğini öne sürerek, kötü mânâlar hatıra getirmedikçe, iyi sıfatların Allah için -Kur'ân'da geçmese de- kullanılabileceğini iddiâ etmiştir.[230] Biz sıfatların nihayet isimleştiği kanâatına vardığımız için, ismi sıfat, sıfatı isim yerinde kullandık.

İsim, bir şeyin kendisiyle bilindiği addır.[231] Bir şeyin ismi o şeyin alâmetidir.[232] O halde Cenab-ı Hakk'ın sıfatlarını ifade eden isimler vardır. Bunlar pek çoktur, sayılarla sınırlandırılamazlar. Zaten Araplar çokluğu ifade için yetmiş, yetmişyedi, doksanyedi defa şeklinde ifade tarzları kullanırlar.[233]

Allah'ın isimlerinin çokluğu O'nun birliğine bir zarar vermez. Bir varlığın bir çok sıfatlarının bulunabileceği herkesçe takdir edilecek bir husustur. Meselâ, Ali isimli bir şahıs, uzun boylu sarı saçlı, zeki ve benzeri sıfatlarla nitelendirilebilir. Allah'ın sıfatları ezelîdir. Sıfatların ezelî oluşundan taaddüd lâzım geleceğini zanneden Mutezile, Allah'ın sıfatlarını nefyetmişlerdir. Halbuki Allah ezelden beri sıfatlarıyla birlikte vardır. Sıfatlar zattan ne ayrıdır, ne de gayrıdır. Meselâ bir kimsenin eli ondan ayrı değildir, tamamen o kimsenin kendi de değildir. Fıkıh fakihin ne

---

228 bkz. *Sünenü't-Tirmizî*, Da'avât, 83.

229 S. Yıldırım, s. 48.

230 *el-Maksadu'l-Esmâ*, s. 8 vd.; Râzî, I, 152 vd.

231 Râğıb, s. 244.

232 İbn Manzûr, XVI, 122.

233 Muhammed Muhammed el-Medenî, *Allah fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *Mecelletü'l-Ezher*, c. XXXII, sayı, 8, s. 812; Râzî, I, 154; Elmalılı, VII, 4880 vd., Said Havva, *Allah*, s. 144.

aynıdır ne de gayrıdır.[234] Elbette en yüce sıfatlar Allah'a mahsustur (Nahl, 60). Biz Allah'ın Zât'ını, hakîkat ve künhünü bilemeyeceğimiz için, O'nu eserleri ve eserlerin delâlet ettikleri sıfatlarıyla tanırız. Nasıl ki bir kitap okuyan kimse, kitabın muhtevasına göre, yazarı hakkında bir fikir edinir, onun kültürü, ihatası, ihtisası, edebî yönü vb. hususlarda bir çok sıfatlarını tanıyabilirse; aynı şekilde bu muhteşem kâinat denilen eseri dikkatle müşâhede eden bir kimse de, onu yaratanın bir çok yüce sıfatlarını anlar.[235] Zât sıfatsız olmaz. Zât'ı sıfatlarından, sıfatları zâttan ayrı düşünmek, hakikatı olmayan zihnî bir farz ve hayalden öteye geçmez. Sıfatları olmayan bir tanrı, matematik faraziyeler gibi, gerçekte varlığı olmayan, ancak zihinde farz olunan ma'dûm bir tanrıdır.[236] Kemâl sıfatlarından mücerred, emri ve nehyi olmayan, bir ulûhiyet manasızdır, varlığı ile yokluğu müsâvîdir.[237] Ulûhiyet düşüncesi bir sıfat düşüncesidir. Zihinlerimizin müessir Zât'a teveccühüne sebeb olan ve bizde O'na dair bir marifet yönü ifade etmek üzere bir takım zihnî tasavvurlar ve mefhumlar husûle getiren bütün sıfatlar lisânî şekiller giyerek[238] bize Cenab-ı Hakk'ı tanıtmaktadırlar. Yoksa Allah'ın sıfatları yaratıklarınkine benzemez. Allah'ın Zât'ını bilemediğimiz gibi, sıfatlarının keyfiyetini de bilemeyiz. Bizde de bazı mahlûk sıfatların bulunması Allah'takilerle mümâselet manasına gelmez. O'nun sıfatlarını ifade eden isimleri kendi Zât'ına mahsustur. "*Zât'ına benzer bir şey yoktur. O işitendir, görendir.*" (Şûrâ, 11) Allah'a isim vermeden, O'nu insanların kullandığı kelimelerden biriyle adlandırmadan, O'nun varlığını tasdik etmek mümkin değildir.[239] "Biz Allah'ı bu isimlerle bilmesek O'nun hakkında ne bilebiliriz ki? İsimler reddedilirse netice tam bir ta'tîl ve inkâra varmaktan başka bir şey olmaz. Allah'a isim vermek istemeyenler bile, yine de O'nu ifade için "İlk sebeb, yüce varlık, mutlâk varlık, varlığın esası" gibi isimler kullanmak zorunda kalmışlardır."[240]

İşte insanlarda ve bütün varlıklarda cüzî sıfatlar ve hatta varlıklarda

---

234 Gazzâlî, *el-İktisâd, fi'l-İ'tikâd*, s. 121.
235 S. Havvâ, *Allah Celle Celâlüh*, s. 140.
236 S. Yıldırım, s. 52.
237 A.Hamdi Akseki, 252.
238 Elmalılı, VIII,5742 vd.
239 Jean Delanglade, *Le Problem de Dieu*, s. 202 vd.
240 S. Yıldırım, s. 43.

görülen tezâhürler Yüce Mukaddes Varlığın sıfatlarının zuhûr yerleridir. Mümkin varlıkta bir hayat varsa, Vâcib Zât'ın varlığına bir ayna olmuştur. Eğer bir ilim varsa, O Yüce Zât'ın ilmine aynadır. Eğer onda bir kudret varsa, O Yüce Zât'ın kudretine bir aynadır.[241] Bu varlıklar çok cihetten, zıddiyet itibariyle de Allah'ın sıfatlarına ayna görevi yaparlar. Karanlığın ışığı gösterdiği gibi, insan fakrıyla, ihtiyacıyla, Allah'ın gınâsına, yok oluşuyla da O'nun bekâsına aynalık eder.[242] "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözünün bir mânâsı da budur. "Cenab-ı Hakk'ın yaratıklarındaki esrara daha çok vakıf olan kimsenin, Allah'ın isimleri hakkındaki bilgisi de daha çok olur."[243]

Sûfiyye mizacına göre, varlıklar içerisinde Cenab-ı Hakk'a, en mükemmel tecellî mazharı, insan-ı kâmildir; Cenab-ı Hakk insanı bunun için yaratmıştır. Melekler bunu anlayamadılar da "*Yeryüzünde fesat çıkarıp, kan dökecekleri mi yaratacaksın, işte biz Seni takdîs ediyoruz.*" dediler. Halbuki Cenab-ı Hakk'ın Cebbâr, Müntakîm gibi isimleri için de mazhar gerekirdi. Meleklerde bu cihet yoktur. Melekler bâtın, insan hem bâtın hem zâhir isimlerin tecellîsine[244] mazhardır.

İşte bu bakımdan Kur'ân Allah'ı tanıtırken hem isbat yönü ile hem selb ve nefy yönüyle tanıtır. Bir insanı bile bir sıfatla tanıtmak kâfî değildir. Mesela bir kimse için cesurdur demek, onun bir tarafını ifade eder. Ancak onu kemâliyle tanıtmak için her cihetten tanıtmak gerekir. Aynı şekilde Cenab-ı Hakk'ı hem lütuf, rahmet, hem de celâl sıfatlarıyla tanıtmalı ki, bu tanıtma tam bir tanıtma olsun. Bundan dolayı el-esmâü'l-hüsnâ (Allah'ın güzel isimleri), Cenab-ı Hakk'ı çeşitli yönleriyle tanıtan sıfatlardır.[245] Selbî yön için bize Kur'ân, umûmî bir prensip verir. "*O'nun benzeri bir şey yoktur.*" (Şûrâ, 11) Allah'ın Zât'ını bilme ve künhüne erme çabasındaki vehimlere karşı, bu prensibi her ihtiyaç halinde kullanırız.[246] Allah'ın ne olmadığını gösteren, O'nu noksanlık ve şirk şâibelerinden tenzîh eden

---

241 İmam Rabbanî, *Mektubât*, II, Nşr. H. Hilmi Işık, İstanbul, 1977.
242 S. Nursî, *Mektubât*, s. 263.
243 Râzî, XV, 67.
244 Muhyiddin İbnu'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gençosman, s. 90; Keza bkz. İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 140.
245 M. M. el-Medenî, s. 811; Muhammed el-Behiyy, *Min Mefahîmi'l-Kur'ân*, s. 18.
246 M. M. el-Medenî, sayı,7, s. 674.

sıfatlara selbî sıfatlar diyoruz. Çünkü çirkinlik ve eksiklik nefyedilmeden kemâl sâbit olmaz.[247] Bununla beraber Allah'ın sıfatları mevzuunda Kur'ân'da isbât yönü hâkimdir.

Kur'ân, zihnî ve teorik sıfatlar zikretmez; ulûhiyeti, nihâyetsiz taraflarını ortaya koyan canlı örneklerle insana tanıtır. Beşerî ifade de bulunan lafızları istiâre eder. Bu ilâhî isimler vesilesiyle insan, her türlü yaşayışında ulûhiyetle arasında bir bağ kurma imkânına kavuşur.[248] İnsan bu isimleri tanıdıkça, Allah'a olan şevk ve incizâbı artar. Onun ulûhiyete, her hamd ve övgüyle lâyık subûtî ve selbî nâmütenâhî kemâl sıfatlarını tanıyarak[249] en yüksek seviyede bir marifetullah gerçekleştirir. Bu isimlerle insan, içinde bulunduğu her haline uygun olan Cenab-ı Hakk'ın bir ismini bularak, onunla Allah'a yakarır, dua eder. Zât'ı tenzîh, ancak bu isimleri kavlî tesbihle imkân dairesine girer.[250]

Allah'ın bu isimleri ve sıfatları aynı zamanda insanlar için bir ahlâk örneğidirler. İnsanlar bu isim ve sıfatları kendi vüs'atleri dahilinde canlandırarak "Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmayı" kendilerine gaye bilirler.[251]

Allah'ın isimlerinin tevkîfî veya ıstılâhî olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Tevkîfî taraftarlarınca, şer'î naslarda vârid olmayan isimler Allah'a isbat olunmaz. Diğerlerince naks-ı îhâm etmeyen bir manâya delâlet eden isimlerin, Allah için kullanılması câizdir.[252] İsbât, tekyîf ve temsilsiz; tenzih, tahrîf ve ta'tîlsiz olur. Cumhurun görüşü budur. Gazzâlî, Allah'a yakışan bir sıfat vermeyi kabul, isim vermeyi ise sadece şer'î naslara bağlı görür. "Bir insana bile kendiliğimizden ad koyamazsak, nasıl olur da Allah için bu cür'eti gösterebiliriz? Biz, -din kullanmamış olsa bile- Allah'ın yüceliğine yakışan, sadece medih ifade eden sıfatları kullanabiliriz, kadîm ve mevcûd sıfatları gibi."[253]

---

[247] Elmalılı, IX, 6293.

[248] S. Yıldırım, s.352; L. Gardet, "Allah" md., yeni neşr, I 407/b.

[249] Elmalılı,IX, 6292 vd.

[250] Muhammed el-Behiyy, s. 18.

[251] Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, I, 95; M.el-Behiyy, s. 18.

[252] Râzî, I, 152; Âlûsî, IX, 12-123; İ. Hakkı İzmirli, I, 103.

[253] *el-Maksadu'l-Esnâ*, s. 8,95 vd. İsimle sıfat arasında böyle bir fark gözetmek cumhûrun görüşüne muhalif ise de biz burada bir istidrad yapmak ihtiyacını duyuyoruz. İsimler bir görüşe

"*En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na bunlarla dua edin. O'nun isimlerinde eğri (ve aykırı) yola gidenleri bırakın. Onlar, yapmakta olduklarının cezasına uğratılacaklardır.*" (A'râf, 180) Bu âyetten Allah'ın isimlerinde ilhâdı, müfessirler, Rahmân, Allah gibi değişik isimlerle Allah'ın yâd edilişini farklı varlıklar gibi telâkkî etmeye kalkışmak, şirk itikad ederek çağırmak veya dua etmek, Allah'ın güzel isimlerinden bazılarını aradan çıkarmak, müşriklerin Allah'ın isimlerini tahrif ederek, Allah'ın isminden müennes şekilde putlarına Lât, Uzzâ, Menâtı türetmek suretiyle isimler vermeleri, Allah için câiz olmayan naks ve fesat vehmettiren isimler kullanmak, tevkîfî olmayanlara sapmak, şuna buna ilah, ilâhe, mabûd, mabûde, yaratıcı demek gibi vecihlerle izah ettiler.[254] Çünkü bu isimler en güzel manâlara delâlet ederler.

---

göre zâtı ifade ederler; ancak bu, tesmiye mânâsında olmamalıdır. Nureddin es-Sabûnî, el-Bidâye'sinde 28 ve 29. sayfalarda "Allah" diyen kimseye, "Allah'ı andı" denilmesi, doğru olduğu gibi, "Allah'ın adını andı denilmesi de doğrudur" fikrini ifade eder. Gayr-i müslimleri İslâm'a davet ederken, Gazzâlî'nin görüşüne uyarak, o dillerdeki ulûhiyet ifade eden isimleri, şirk ve noksanlık îhâm etmedikçe, Allah'ın bir vasfı olması itibariyle, hiç olmazsa o milletlerin İslâm'a kazandırılmasına vesile olması için, kullanmaya bir ruhsat olsa gerektir, deriz. Çünkü milletler arasında ulûhiyetin değişik isimlerle anılması, bu mevzudaki âlemşumül idrâk ve şuûra geçişte bir takım tereddüdler ortaya koymaktadır. Bir çok kimsenin İslâm'a gelmesinde bu isim farklılığı, ulûhiyette farklılık zannedilerek, bir engel teşkil etmektedir. Bu durum itiraflarıyla sabit olmuş bir husustur. M. Bucaille'nin şu sözü câlib-i dikkattir: "Müslümanların Tanrı'sını Fransızca ifade ederken "Allah" kelimesini kullanmak, bu yersiz fikirlerin başta gelenlerinden biridir. Böyle yapmakla Müslümanların inandığı Tanrı'nın, Hristiyanların inandığından bir başka tanrı olduğu fikri verilmek istenir. Allah Arapça'da ulûhiyet gösterir; ve sözkonusu olan tek ilahdır. Şu halde Allah lafzının Fransızca'ya doğru bir şekilde çevirmek, ancak "Dieu" kelimesini kullanmakla mümkün olabilir. Bu Müslümana göre, Allah Hz. Mûsâ'nın ve Hz. İsâ'nın Tanrı'sından başkası değildir" der ve Vatikan metninin "Anadili Arapça olan Hristiyanların ulûhiyeti ifade etmek için kullanabilecekleri tek kelime "Allah" lafzıdır." dediğine dikkat çeker (M. Bucaille, s. 170 vd.). Ayrıca muhtedî, Amerikalı Ömer Faruk Abdullah bu hususu şöyle itiraf eder: "Allah'ı düşündüm, gerçek şu ki, Malcolm X'in kitabında Allah, Tanrı ve God aynı şeydi. Daha önce ise Allah başka bir Tanrı'dır ve Müslümanlar O'na inanıyor, diye biliyordum. Fakat o zamana kadar bildiğim, İsâ'nın, İbrâhim'in Tanrı'sı benim inandığım tanrı değildi (...)" O, değişik isimlerle de olsa bütün milletlerin Tanrısı'nın aynı Tanrı olduğu gerçeğini öğrenince çok sevindiğini belirtir (Konuşmalar, derleyen: Yusuf Yazan, Ömer Faruk Abdullah'la konuşma, s. 16 Akabe yayınları, Ankara, 1981). Rahmet ve keremi yüce Allah'ın kudretinin tecellîsi olarak yarattığı farklı dillerde, ulûhiyetinin değişik kelimelerle ifadesine, şirk şaibesi karışmamak şartıyla, cevâz verilmiştir. (Bkz. Âlûsî, IX, 121). Zaten Esmâ-i Hüsnâ'nın sınırlandırılamayacağı husûsu, bu çalışmamızın 103. sayfasında geçmişti.

[254] Elmalılı, IV, 2339 vd.; Beydâvî, I, Âlûsî, IX, 125.

Allah ismi, isbat ve nefiy yoluyla, bütün kemâl ve ulûhiyet sıfatlarını kendinde toplayan Cenab-ı Hakk'ın bir has (özel) ismidir.

İnsanlar mefhumları ancak, tahlîl veya terkîb yaparak öğrenebilirler. Cenab-ı Hakk'ın güzel isimlerini de biz, burada önce Zât'a taalluk eden mânâda olanlarını ele alacak, sonra, yakın mânâda olanlarını bir araya getirmek suretiyle, başlıklar halinde, kısa kısa işlemeye çalışacağız. Ulûhiyetin isimlerini bile taksim etmek beşerî vüs'ate zor gelmektedir. Ne kadar iyi tasnif etmeye çalışsak, yine de bazı açıklar kalmakta ve diğer başlıklarla tedâhüller olmaktadır. Çünkü isimler bazan, birden fazla manâlar taşımaktadır. Mümkin mertebe bu tedâhülleri biz burada asgarîye indirmeye çalıştık. L. Gardet de "Kur'ân'ın düzenini bozmadan, Allah ile ilgili konuları tasnif etmek halâ güçtür" der.[255] Şimdi burada isimler konusunda verdiğimiz, giriş mahiyetindeki umûmî bilgiden sonra, Kur'ân'da ulûhiyeti tanıtıcı mühim bir rüknü teşkil eden, ve ulûhiyetin sıfatlarına delâlet eden isimler mevzuuna geçebiliriz.

1. Daha Ziyâde Allah'ın Zât'ıyla İlgili İsimleri

Allah الله

Allah, bütün ilâhî sıfatları kendisinde toplayan Zâta delâlet eden alem (has isim) dir. Diğer bütün isim ve sıfatlar kendisine râcî olur,[256] Allah lafz-ı celîline isnâd edilirler, yani O'nu tavsif ederler. Halbuki bu lafız herhangi bir mevsûfun sıfatı olmaz. Ayrıca Allah bir âyetinde "*Hiç sen O'nun bir adaşını bilir misin?*" (Meryem, 65) buyurarak, benzersiz ve misilsiz olduğunu ifade buyurduğu gibi, Allah lafzının özel isim olduğunu da beyan etmiş oluyor.[257] Hak Tanrı'dan başka bir şeye "Allah" isminin verildiğine dair hiç bir bilgi yoktur. Aynı şekilde müşrik Arapların tapmış oldukları hiç bir ilâh bu isimle anılmamıştır.[258]

Allah kelimesinin çeşitli asıllardan geldiği öne sürülürse de,[259] bunlar

255 L. Gardet, *Eİ*, 407/a.
256 M. Reşid Rıdâ, I, 72.
257 Râzî, I, 157 vd.
258 218) S. Yıldırım s. 93.
259 Bunlar için bkz. Taberî, I, 122-126; VII, 54; XII, 482; Cevherî, 'LH md. VI, 2223; İbn

içerisinde "el-ilâh" ın hemzesi düşürülerek "Allah" haline geldiği şeklindeki görüş ağırlık kazanmaktadır. Nitekim ilâh kelimesi çokça geçtiği halde "el-ilâh" kelimesi Kur'ân'da hiç geçmemektedir. Allah kelimesi için bir takım kökler ileri sürülmektedir. Ezcümle "elehe", ibadet etmek; "elihe" şaşırmak, hayret etmek, "lâh" gizlenmek, perdelenmek, "vilâh" yönelip sığınmak kelimeleri bunlardan bazılarıdır.[260]

"Allah" lafzı bütün Kur'ân'da 2697 defa varid olmuştur. Bu lafız ilk defa beşinci sûre olan -nüzûle göre- Fatiha sûresinde zikredilmiştir.[261] Kur'ân'ın Allah hakkındaki beyanı, tamamıyla Allah'ın birliği, yüceliği, ulûhiyette tekliği, kemâlinin tam olarak teyîdi hususunda temerküz eder.[262] Şu halde Allah, bütün varlıkların derin saygıyla kendisine boyun eğmeleri gereken o malûm ilâhtır.[263]

İlâh اله

Tanrı, mâbûd mânâsına gelen bu isim, ibadet etmeyi ifade eden "elehe, ye'lehu" veya "tefa'ul" şekli olan "teellehe" den gelir.[264] İbn Fâris, "İlah, Allah Tealâdır. Mabud olduğu için böyle isimlendirilmiştir" der.[265] Kur'ân'da bu kökten hiç fiil gelmemiş olması dikkati çeker. Marife şeklinde "el-ilah" kelimesi de hiç varid olmamıştır. İlâh kelimesi gerçek Tanrı için kullanılmakla birlikte, Kur'ân'da müşriklerden naklen şirk tanrıları için de kullanılır. Fakat esas Tanrı birdir. O da Allah'tır. Allah'tan başka tapılacak Tanrı yoktur.

Rabb رب

Kur'ân'da ilk inen âyetlerde en çok kullanılan isim Rabb ismidir[266] (Alâk, 1-5; Müddessir, 1-7; Müzzemmil, 9-10; Kalem, 6-8; Fatiha, 1). Kur'ân, adetâ müş-

---

Fâris, 'LH md., I, 127; Râğıb, s. 21; Râzî, I, 159-164; İbn Manzûr, VII, 358-361; Zebîdî, X, 374 vd.; Beydâvî, I,6; M. Reşid Rıdâ, I, 44; Elmalılı, I, 28-30.

260 İbn Fâris, I, 127; V, 227; Râğıb, s. 21; Râzî, I, 159-161.

261 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 32.

262 L. Gardet, *Eİ*, I, 409/a.

263 Taberî, I, 122-126.

264 Râğıb, s. 21; Cevherî, VI, 2224.

265 *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, I, 127.

266 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s.23; L. Gardet; Eİ I. 407/a.

rik Arapların, Cenab-ı Hakk'ın tanıdıkları ve ikrar ettikleri "rubûbiyet" sıfatlarından onlara yaklaşarak, üzerlerinde bunca hakkı bulunan Allah'ı bırakıp da, hiç hakkı bulunmayan hayalî şeylere tapmanın mânâsız ve haksızlığına dikkatlerini çekerek, vicdanlarını uyandırmak ister.

Çünkü Rabb kelimesi, yaratma, büyütüp yetiştirme, terbiye etme, yağmur indirip rızık verme, sahib ve mâlik olma, görüp gözetme, tedbîr etme, nimet verme, ululuk ve efendilik mânâlarını bünyesinde toplayan, şefkat, sevgi ve merhamet neticesinde tezahür eden bir vasıftır.[267] Rabb kelimesi, fail için kullanılan bir masdardır. Kur'ân nazil olduğu sırada bu kelime Arapçada "itâat olunan efendi, her hangi bir durumu düzelten kimse, bir şeyin mâliki" mânâlarını ifade ediyordu. İslâm'da ise, benzeri olmayan efendi, verdiği nimetleriyle mahlukâtı, ıslah eden, yaratma ve emretmenin sahibi mânâsınadır.[268] Rabb kelimesi aslında "terbiye" den gelir. Terbiye ise bir şeyi, kemâline ulaştırıncaya kadar yavaş yavaş geliştirmektir.[269] Bir baba, bir mürebbî çocuğu yetiştirirken nasıl onun ihtiyaçlarını giderir, bütün hallerini görür gözetir, yanlış hallerini düzeltir, merhamet ve şefkatle bilmediklerini öğretirse,[270] yaratıkların Rabbi yüce Allah da bütün bunları ziyâdesiyle mahlûkatına bezletmiştir.

Rabb kelimesinin mutlak ve marife olarak kullanılışı sadece Allah içindir. Fakat Kur'ân'da "er-Rabb" şeklinde hiç varid olmamış olması dikkat çekicidir. Allah'tan gayrısı için ise, muzaaf olarak kullanılması câizdir. Bu kelime Allah lafz-ı celâlinden sonra Kur'ân'da Cenab-ı Hakk'ın en çok kullanılan ismidir (970 defa). İlk vahiyden itibaren "Rabb" kelimesi Kur'ân'da en çok, Rabbüke, Rabbühüm, şeklinde zamirlere yahut da Rabbü's-semâvâti ve'l-ardı, Rabbü'l-âlemîn, Rabbü'l-arş gibi mühim varlık ve kavramlara izâfe edilmek suretiyle kullanılır. Rabb vasfının her defasında muzâf olarak kullanılmasından şu neticeyi çıkarabiliriz: Kur'ân bu vasfı ulûhiyetin mahluklar âlemiyle nisbetlerini ve münâsebetlerini göstermeye vesile yapmaktadır. Zira Allah lafzı muzâf olarak kullanılmadığından, bu zarûrî ihtiyâç böylece giderilmiştir.

---

[267] İbn Fâris, II, 381 vd.; Cevherî, I, 130; Râğıb, s. 184; İbn Manzûr, I, 384; Zebidî, I, 260.
[268] Taberî, I, 141 vd.
[269] S. Yıldırım, s. 83.
[270] H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 23 vd.

Kur'ân'da dualar en çok bu isimle yapılır. İnsan yaratıcısına, sahib ve mâlikine, O'nun şefkat, merhamet ve sevgisine ilticâ ederek, O'na bütün dileklerini "Rabb" ismiyle açar. İbadet de, işte böyle rubûbiyette tek olan Rabba yapılır. "*(O) göklerin, yerin ve bunlar arasında bulunan şeylerin Rabbıdır. O halde O'na kulluk et ve O'na kullukta sabret. Hiç O'nun bir adaşı olduğunu bilir misin?*" (Meryem, 65).

Ehad, el-Vâhid الاحد، الواحد

Ehad kısaca "tek", vahid ise "bir" olarak terceme edilebilir.[271] el-Vâhid, şeriki ve adîdi olmayan, el-Ahad ise şebih ve nazîri olmayan demektir.[272] el-Ahad, tek, biricik anlamını taşır. İlk anda aynı manâya geldikleri sanılan el-Ahad ve el-Vâhid isimleri arasında, çeşitli ince farklar vardır. Kullanıldıkları yerler farklıdır.[273] Sanki İhlâs suresinde el-Ahad'den önceki "lem yelid ve lem yûled" bir nevî bu isminin tefsiridir. Yani hiçbir şey ondan teferrû' etmemiştir demektir. Teferrû ve tecezzî hudus alâmetidir, böylesi ilâh olamaz demektir. Selbî sıfatlara delâlet eder.[274] Kur'ân'da bir defa geçer (İhlâs, 1).

el-Vâhid, sayı olarak değil de şerîki olmamak bakımından Allah'ın bir olduğunu ifade eden isimdir. Vâhid, kabile içinde misli olmayan kimseye denir. Münferid demektir.[275] Bu vasıf Kur'ân'da otuz defa geçmiştir. 22 sinde Allah'ın sıfatı olarak gelir. Bu kökten fiil, tevhid ve çekimlerinin Kur'ân'da gelmeyişi dikkat çekicidir.[276] Allah'ın birliğini ifade eden bu isimler Kur'ân'da ulûhiyet meselesinin mühim mefhumlarıdır.

es-Samed الصمد

Kur'ân'da yalnız bir defa geçen bu isim (İhlâs, 2), Halîmî'ye (403/1012) göre "ihtiyaçlar için kendisine yönelinen" demektir; çünkü O buna lâyıktır. O'ndan sapanların sapması, O'nun istihkâkına halel getirmez. İbn

---

271 S. Yıldırım, s, 129.

272 Beyhakî, *Kitabu'l-Esmâ ve's-Sıfât' da el-Halîmî'den*, s. 32.

273 Krş. İbn Manzûr, IV, 461; Gazzâlî, *el-Madnûn bih alâ Gayr-ı Ehlih*, s. 134; Elmalılı, IX, 6277-6304.

274 Beyhâkî, s. 32.

275 İbn Fâris, VI, 90 vd.

276 S. Yıldırım, s. 131.

Abbâs'dan, "seyyidlikte, kâmil olan seyyid, şerefte kâmil şerîf, azametinde kâmil, hilminde kâmil gınâsında kâmil, ilminde kâmil, ceberûtunda kâmil olan Allah'tır" rivayeti gelmişir. Yine İbn Abbâs'dan "boşluğu olmayan" rivayeti vardır. "Doğmayan, doğurmayan, dengi olmayan, yemeyen, içmeyen, içinden bir şey çıkmayan, yaratıklarından sonra bâkî kalan" gibi mânâlar da nakledilmiştir.[277]

Samd masdarından ism-i meful mânâsında olan Samed, Arapça'da insanlar hakkında da kullandığı için, Cenab-ı Hakk için eliflamlı olarak gelmek suretiyle hasr ifade etmiştir. "*Allah, Samed Allah'tır.*" (İhlâs, 2).[278]

el-Hayy الحى

Hayy, hayat kelimesinden sıfattır. Hayat sahibi, diri demektir. Ebû Süleyman el-Hattabî (388/998). "Allah'ın sıfatları içinde Hayy, devamlı var olan, hayat ile mevsuf olan, hayatı ölümden sonra çıkmamış olan ve de hayattan sonra kendisine bir ölüm ârız olmayacak olandır. Diğer canlıların hayatına iki ucunda ölüm ârız olur" der.[279] Her canlının hayatı, kendine göre hakîkattır. Allah'ın hayatının ise hiç bir benzeri yoktur.[280] Allah olmasaydı, ne hayat olurdu, ne hayattan eser olurdu, ne de varlıktan.[281] Şuursuz, ilimsiz, kudretsiz hayat, Allah için tasavvur edilemeyeceğinden bu sıfat, Allah'ın ilim, irade ve kudretinin de esasıdır. Hayat varlığa ait bir kemâldir.[282]

Allah'ın zihinlerin dışında, hakîkî olarak var olması, Hayy olmasıyla mümkündür. Eski Yunan filozoflarının dediği, tanrısız dinlerdeki, mitolojilerdeki hayatiyeti olmayan tanrı, Kur'ân'da yoktur.[283] Hayattan mahrum olanda kemâl düşünülemez.

Hayy Allah'ın vasfı olarak beş âyette zikredilir. Hepsinde de eliflâm-

---

277 Beyhâkî, s. 58 vd.; İbn Fâris, III, 309 vd.; Âlûsî, XXX, 273-275; S. Kutub, *Zilâl*, XXX, 290; H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 34.

278 S. Yıldırım, s. 132.

279 Beyhâkî, s. 20.

280 Âlûsî, III, 7.

281 Elmalılı, II, 849; S. Kutub, *Zilâl*, III, 17-21.

282 M. Reşid Rıdâ, III, 23 vd.

283 S. Yıldırım, s. 186; S. Kutub, *Zilâl*, III, 17-21

lıdır. (Furkân, 58; Tâhâ, 111; Bakara, 255; Âl-i İmrân 2; Mü'min, 65). Bu âyetlerde geçtiği üzere, bu ilâhî vasıf,ya "ölümsüz" sıfatıyla, ya hasr ifadesiyle veya el-Kayyûm isminin iktiranıyla bildiğimiz diriler gibi bir dirinin değil, müteâl bir Zât'ın karşısında olduğumuzu bize hatırlatır.[284]

el-Kayyûm, el-Kâim القيوم، القائم

Kayyûm, kıyâm masdarından "kâim"in fey'ûl vezninde mübalağa siğasıdır. Halîmî'den "mahlûkâtından her şeyin üzerinde kâim olan, dilediği gibi, onları idare eden" mânâsı; Hattâbî'den "zevâl bulmayan devamlı kâim" mânâsı gelir. "Her şeyin gözetimini üzerine alan" mânâsı da zikredilir. Âyetteki Kayyûm ismini, müteâkiben gelen "O'nu ne bir uyuklama tutar, ne bir uyku" ibaresiyle de açıklamışlardır.[285] Her şeyin hıfz, himaye, rızık, tedbir ve tasrîfini istediği şekilde idare eden demektir.[286] Cenab-ı Hakk, kendi kendine vardır. Kendi Zât'ıyla sâbittir. O'nsuz bir şeyin varlığı ve varlığının devamı düşünülemez. O'ndan gayrısı ise O'nunla varlıkta kâim ve sâbit olmaktadır.[287]

Kur'ân'da Kayyûm vasfı üç defa geçer. Her defasında ıtlâk ifade ederek eliflamlı gelir. el-Hayy ismine mukârin olur (Tâhâ, 111; Bakara, 255; Âl-i İmrân 2).[288] Bu ismin ism-i âzam olduğu rivayetleri de vardır.[289]

Kâim, "hıfzeden, bilen, görüp gözeten" mânâsında (Ra'd, 33) âyetinde geçmektedir.[290]

el-Hakk الحق

Allah'ın vasfı olarak varlığı gerçek olan,[291] inkârı mümkün olmayan hikmetinin iktizâsına göre eşyayı var eden[292] ulûhiyeti hakk

284 S. Yıldırım, s. 187.
285 Beyhâkî, s. 48; Râzî, VII, 6.
286 Taberî, VI, 157 vd.; Beydâvî, I, 133.
287 M. Reşid Rıdâ, III, 29 vd.; Elmalılı, II, 849.
288 S. Yıldırım, s. 196
289 Beyhâkî, s. 47 vd.
290 İbn Kesîr, II, 516.
291 Âlûsî, XVII, 120;XXI, 103 vd.
292 Râğıb, s. 125.

olan,[293] son derece âdil yahut hakkı izhâr eden[294] mânâlarını ifade eder.[295] Her hakîkat bu büyük hakîkata dayanmakla, Allah'ın hakkın kendisi olmasıyla ayakta durur.[296] Hakk olan her şey O'ndandır ve O'na bir nisbet taşır.

Hakk ismi Kur'ân'da şu âyetlerde yer alır; Hacc, 6,62; Lokmân, 30; Nûr, 25; Fussilet, 53; Tâhâ, 114; Kehf, 44; Mü'minûn, 116; Yunus, 30.

el-Evvel الأول

Evvel kelimesi lisanda zaman veya rütbe bakımından önce geçen kimseyi tavsîf eder. Allah "bütün mevcûdâttan öncedir. Allah her şeyden hatta zamandan da önce olan mevcûddur. Çünkü var olanları yaratan Allah'tır."[297] Halîmî der ki: "Evvel, öncesi olmayan, âhir sonrası olmayandır. Çünkü önce ve sonra nihayettirler."[298] Allah'ın evvel oluşu, ikincisi olması mânâsına değil, her şeyi geçmesi mânâsınadır. Her sâbık O'nun evveliyetinde nihayetlenir.[299]

el- Evvel ism-i şerifi Kur'ân'da Hadîd suresinde eliflamlı olarak bir defa geçer (57, 3). Kıdem adıyla bilinen Allah'ın sıfatı, bu evvel isminden alınmıştır.[300]

el-Âhir الاخر

el-Âhir, varlıkların yok olmasından sonra bâkî kalandır, müsebbebât kendinde son bulandır. Allah'ın mercî' ve masîr olması mânâsınadır.[301] Nitekim Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) bir hadis-i şerifinde "(...) Allahım Sen evvelsin ki Senden önce bir şey yoktur; âhirsin ki senden sonra bir şey olamaz (...)" buyurarak bu mânâyı açıklamıştır.[302]

---

293 Âlûsî, XVII, 191.
294 A. e., XVIII, 130.
295 S. Yıldırım, s. 197.
296 S. Kutub, *Zilâl*, XXI, 84.
297 Âlûsî, XXVII, 165.
298 Beyhâkî, s. 11.
299 İbn Kayyim *Tarîku'l-Hicreteyn ve Bâbu's-Saâdeteyn*, s. 27.
300 S. Yıldırım, s. 240.
301 Âlûsî, XXVII, 165.
302 Beyhâkî, s. 10.

Âhir kelimesi Allah'dan başkaları hakkında mevsufla kayıtlı olarak geldiği halde, Allah hakkında geldiği Hadid, 3. âyetinde eliflâmlı olarak mutlak gelir. "Odur Evvel- Âhir ve Zâhir-Bâtın" Öbür zıt sıfatlar gibi, bu da mukabili ile birlikte kullanılmalıdır. Evvel Âhir şeklinde.[303] Allah'ın bekâ sıfatı el-Âhir ismine raci olmaktadır. Nitekim "*(...) O'nun vechinden başka her şey yok olacaktır (...).*" (Kasas, 88). "*Allah daha hayırlı daha bâkidir.*" (Tâhâ, 73); "*(Yer) üzerinde bulunan her şey yok olacaktır. Yalnız celâl ve ikram sahibi Rabb'inin Zât'ı baki kalacaktır.*" (Rahman, 26, 27).

Fa'âlûn li mâ yurîd, Fâilûn فعّال لما يريد، فاعل

"Fa'âlun li mâ yurîd", irade ettiklerini yapan demektir. Fa'âl yapan mânâsına gelen fâilin, tekerrür, devamlılık ve mübâlağa ifade eden siğasıdır. "Devamlı olarak, kesintisiz ve mükemmel tarzda yapan" demek olur.[304] Halîmî, "istedikçe bir işten sonra bir başka iş yapan; bir işi yapınca, diğerinden âciz kalan mahluklar gibi olmayandır" der.[305]

Allah Teâlâ'nın bu ismi aynı kökten gelen fiil şekilleriyle daha çok bildirilir (Bakara, 253; Âl-i İmrân 40; Hacc, 14 vb).

Fa'âlün li mâ yurîd, Kur'ân'da Allah'ın, hem kudretiyle hem de iradesiyle ilgilidir. Kur'ân'da Murîd isminin geçmeyişine rağmen yef'alü mâ yeşâ, yef'alü mâ yürid, Allah dilediğini yapar fiilleri ile, Allah'ın hiç bir kayda bağlı olmayan irade sıfatı, gereği kadar anlatılmaktadır. Bazı filozofların dediği gibi "Allah bu kâinatı bir defa yaratmış, artık bir daha karışmıyor" şeklinde bir ulûhiyet anlayışını Kur'ân, Allah'ın bu ismiyle reddetmiştir. Allah her an hikmetine uygun olarak yaratır, yapar ve bir işte bulunur (Rahmân, 29). Çünkü Kur'ân, mücerret ve nazarî bir tanrılık anlatan bir teoloji kitabı değil, daima işte faâl, yaratmakta olan, yarattıklarını varlıkta tutan, onların her türlü imdat ve ihtiyaçlarına yetişen, dualarına icabet eden, onları sıkıntıdan kurtaran bir Allah tanıtmaktadır.

Fâilûn, fâil'in cemisidir. Üç âyette azamet cemi olarak Allah'ı tavsif etmektedir (Enbiyâ, 17,79, 104).

---

[303] S. Yıldırım, s. 241.
[304] A. e., s. 155.
[305] Beyhâkî, s. 141.

2. Allah'ın Yaratma Mefhumu ile İlgili İsimleri

el-Hâlık, el-Hallâk الخالق، الخلاق

Yaratma ile ilgili fiiller konusunda genişçe bilgi verdiğimiz HLK (yaratma) masdarından el-Hâlık ism-i faildir, "yaratıcı" demektir. Hallâk ise, hâlık'ın mübalağa ve tekerrür ifade eden fa'âl şeklidir, "devamlı olarak mükemmel bir şekilde yaratan" mânâsına gelir.

Hâlık vasfı çoğu defa, Halıku külli şey; her şeyin yaratıcısı şeklinde muzâf olarak gelir (En'âm, 102; Ra'd, 16, Zümer, 62; Mü'min, 62). "*Allah'dan başka bir yaratıcı mı vardır?*" (Fâtır, 3) âyetinde ise, tenvinli gelmiştir. Eliflâmlı olarak yalnız bir âyette gelir (Haşr, 24). Bunların çoğu Mekkî âyetlerde geçer.[306]

Vâkıa', 59; Tur, 35 âyetlerinde el-Hâlikûn şeklinde azamet cemisiyle gelir. el-Hallâk ismi ise, el-Hallâku'l-Alîm şeklinde Hicr, 86 ve Yâsin, 81. âyetlerinde geçer.

Ahsenu'l-Hâlikîn احسن الخالقين

"Yaratanların en güzeli" demek olan bu isim, Mü'minûn, 14. ve Sâffât, 125. âyetlerinde geçmektedir. Bu vasıf "takdir ve tasvir edenlerin en mükemmeli" varlıkları farz edildiği takdirde mevhûm "yaratıcıların en güzeli", mukayese düşünülmeksizin "mutlak ve mükemmel yaratıcı" mânâlarında açıklanmıştır.[307]

Bedîu's-semâvâti ve'l-ard بديع السموات والارض

Bedî ismi, yoktan var eden mânâsında[308] faîl vezninde olup, mubdî mânâsınadır. Elîm, mu'lîm, basîr, mubsîr gibi. Geçmiş bir örneği olmadan yaratan icâd ve ihtirâ eden demektir.[309] Kur'ân'da yalnız iki âyette geçer

---

306 Bkz. S. Yıldırım, 175 vd.

307 Bu vasfın geniş izâhı için bkz. İbn Kayyim, *Şifâu'l-Alîl*, s.279; Bâkıllânî, *el-İnsâf*, s. 49 vd. nşr., M. Zâhid el-Kevserî, Mısır 1382/1963; Râğıb, s.157; Elmalılı, V, 3436 vd.; D. Masson, I, 105.

308 Taberî, XII, 11.

309 İbn Manzûr, IX, 351.

ve yalnız Allah'ı vasfeder. Her iki âyette de başlıkta olduğu gibi izafetle geçmektedir. "*Gökleri ve yeri îcâd edendir. Zevcesi olmadığı halde nasıl çocuğu olabilir? Her şeyi O yaratmıştır ve O her şeyi bilendir.*" (En'âm, 101). "O gökleri ve yeri îcad edendir. O, bir şeyin olmasını dilerse, ona ancak "Ol" der ve hemen olur" (Bakara, 117). Allah'ın bu vasfı, her şeyin ilk ve yoktan yaratılış safhasını ifade eder, diğer yaratma safhaları bundan sonradır.[310]

Fâtıru's-semâvâti ve'l-ard فاطرالسموات والارض

"Göklerin ve yerin yaratıcısı" demektir. Bu tarzda Kur' ân'da altı defa geçer (En'âm, 14; Yusuf, 101 vb). İbn Abbâs'dan nakledilen bir tefsire göre Fâtır, "ilkin yaratmaya başlayan" mânâsındadır. el-Halîmî "göklerin ve yerin bitişikliğini ayıran" demiştir (Enbiyâ, 30).[311] İlk defa yaratan mânâsı, "*De ki: "Sizi ilk defa yaratan (fatarakum) sizi tekrar diriltecektir.*" (İsrâ, 51) âyetinden de anlaşılmaktadır. FTR maddesi Kur'ân'da fazla zikredilmez.

Fâliku'l-Habbi ve'n-nevâ فالق الحب والنوى

"Tohumları ve çekirdekleri çatlatan, yarıp açan" demektir. Allah tohum ve çekirdekleri yer altında çürümekten, bozulmaktan korur. Onları canlanıp büyümeye hazırlar, sonra da inbât için onları açar. Tohumdan ekin, çekirdekten ağaç çıkarır. O'ndan başkası buna muktedir olamaz.[312] Falk, "bir şeyi açıp, bir kısmını bir kısmından ayırma"[313] demektir. İbn Abbâs'dan "yaratma" mânâsı rivayet edilmiştir.[314] Bu isim âyetin sonundaki, yuhricu'l-hayye mine'l-meyyit... kısmıyla atfen tefsir edilir.[315]

Bu isim yalnız bir âyette görülür. "*Taneleri ve çekirdekleri yaran muhakkak Allah'tır. Ölüden diriyi çıkarır, diriden ölüyü de çıkaran O'dur.*" (En'âm, 95)

---

310 S. Yıldırım s. 214
311 Beyhâkî s. 27.
312 A. e., s. 72'de Halimî'den.
313 Râğıb, s. 385.
314 Taberî, XXX, 351.
315 İbn Kesîr, II, 158.

Fâliku'l-ısbâh فالق الاصباح

"*Tan yerini ağartan*" demektir. "*Tan yerini ağartandır, geceyi dinlenme zamanı, güneş ve ayı vakit ölçüsü kılmıştır. Bu yegane gâlib, her şeyi bilenin nizamıdır.*" (En'âm, 96). Bu, isim beyazı karanlıktan ayıran, açan yahut sabahın karanlığını açan demektir.[316] Bu vasıflarıyla Allah, insanlara geniş bir marifet ufku açmaktadır. Bu vasıf sadece mezkûr âyette geçmektedir.

el-Bârî البارى

"Bir misali olmaksızın varlıkları icâd edendir",[317] "inşâ edendir."[318] Yahut varlıklara kalıb veren mânâsınadır,[319] Bera'e'de bir de şeklî temyîz mânâsı vardır.[320] Bârî ismi Kur' ân'da üç yerde geçer. İkisi İsrailoğulları hakkında "Bari' ikum" (yaratıcınız) şeklindedir. Bir âyette de eliflamlı olarak zikredilir: "*O öyle Allah'tır ki, Hâlık, Bârî', Musavvir'dir. En güzel isimler O'nundur.*" (Haşr, 24). Bu âyetteki üç vasfın muktezaları arasında bir derecelenme düşünülebilir.[321]

Bu madde daha ziyade Allah'ın canlıları yaratması ve onları düzgünleştirip denkleştirmesi mânâsını ihsâs etmektedir (Beyyine, 6-7; Bakara, 54).[322]

el-Musavvir المصور

Tasvîr masdarından ism-i fâildir. Allah hakkında "mahluklarını istediği sıfat ve seçtiği surette yaratan"[323] demektir. Suret hem maddî hem manevî olur. "*Size suret verip de suretlerinizi (suvaraküm) güzel yapan, sizi temiz şeylerle rızıklandıran Allah'tır.*" (Mü'min, 64) âyetinde suretin her iki şekline de işaret vardır.[324]

---

316 Şevkânî, II, 143.
317 İbn Manzûr, BR' md.; *Zebîdî*, I, 44.
318 Tabersî, *Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, IX, 267.
319 Beyhâkî, s. 24.
320 Ebû Hilâl el-Askerî, s. 113.
321 S. Yıldırım, s. 235.
322 A. e., s. 234.
323 İbn Kesîr, IV, 344.
324 Râğıb, s. 289.

el-Musavvir ismi, yalnız bir âyette eliflâmlı ve mutlak manâda Allah'ı tasvir eder. "*O Hâlık, Bârî, Musavvir Allah'tır (...).*" (Haşr, 24).

Muhyi'l-mevtâ محي الموتى

"Ölüleri dirilten" mânâsında Allah'ın bir vasfıdır. İki Mekkî âyette geçer (Rûm, 50; Fussilet, 39). Fiil şekilleri daha çok geçen bu isim için el-Hayy ismine ve hayat verme deliline bakınız.

3. Rızık ve İhsanla İlgili Esmâ-i Hüsnâ

er-Rezzâk, Hayru'r-râzıkîn الرزاق، خيرالرازقين

Rızk, Allah'ın, canlıya, beslenmek için gönderdiği şeydir, yani vücûdun kıvamı, büyümesi rızıkla olur.[325] Rızık, "kendisiyle faydalanılan şeydir" de denilmiştir.[326] Razk masdar, rızk isimdir. Rızık verene Râzık denir. Rezzâk, onun fa'âl vezninde mübalağasıdır. Rezzâk ve Râzık Allah'ın sıfatlarıdır. O halde O, rızıkları yaratan ve mahlukatına rızıklarını verip ulaştırandır. Rızık yiyecek olarak bedenlerle ilgili olduğu gibi, marifet ve ilim olarak kalp ve ruhlara ait olanı da vardır.[327] Şu halde, Rezzâk ismi, rızkı yaratan, onu veren ve sebeblere bağlayandır. Herhangi bir mahlûka rızkın ulaşmasına sebeb olan insana râzık denilebilirse de "rezzâk" sıfatı Allah'dan başkası için kullanılamaz.[328] Âlûsî, "Evlâ olan bence, Allah'tan başkasına râzık denilmemesi ve naslarda varid olanın aşılmamasıdır" der.[329] Halîmî, "Rezzâk, tekrar tekrar rızık veren, onu çoğaltıp genişletendir" der. Hattâbî'ye göre ise Rezzâk, "rızka kefil olan, her canlıyı yaşatacak zarûrî gıdayı üzerine alandır."[330]

Bu vasıf Kur'ân'da Yaratıcı'yı, yaratılanlardan ayıran tanıtıcı vasıflardan birisidir. Çünkü yaratıklar, rızka, yemeye, içmeye muhtaçtırlar. Allah'ın bunlara ihtiyacı yoktur. "*O doyurur, Kendisi doyurulmaz.*"

---

325 Zebîdî, VI, 355.
326 Cevherî, IV, 1481; Âlûsî, VII, 110
327 İbn Manzûr, XI, 405.
328 Râğıb, s. 194.
329 Rûhu'l-Me'ânî, XVII, 188
330 Beyhâkî, s. 66.

(En'âm, 14). Nitekim Allah, Hz. Meryem ve oğlu Mesîh'in ilâh olmadıklarını bu noktaya dayandırır. "*İkisi de yemek yerlerdi. Bak onlara âyetleri nasıl açıklıyoruz (...).*" (Mâide, 75). Teneffüs eden, gıda almaya muhtaç olan, dolup boşalan nasıl ilâh olur. Binaenaleyh sade yemek yediklerinden belli ki ne Mesîh ilâhtır ne de anası.[331] "*De ki: "Size göklerden ve yerden kim rızık veriyor?*" De ki: "*Allah." O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde, yahut açık bir sapıklık içindeyiz.*" (Sebe', 24).

er-Rezzâk vasfı Kur'ân'da sadece bir yerde "*Şüphesiz Rezzâk, kuvvet sahibi, Metîn Allah'tır.*" (Zâriyat, 58) şeklinde geçer. Bu kökten fiil şekilleri pek çoktur. Hepsinin fâili Allah'tır.

Hayru'r-Râzıkîn, "rızık verenlerin en hayırlısı" demektir. Beş âyette geçer.[332] Elbette Allah en hayırlı rızık verendir. Çünkü O, bu hususta tam kudret sahibidir. Rızkı tükenmek bilmez, kesilmez, başa kakmaz, karşılığında bir şey beklemeye muhtaç değildir. Mahlukların, mevhûm ve zahirî olarak, rızka sebeb olmalarında, bu husûsiyetler yoktur.[333]

el-Ekrem, el-Kerîm الاكرم، الكريم

Allah, çok çeşitli mânâları olan kerem ile vasıflandığı zaman, ondan tezahür eden in'âm ve ihsanının ismi olur. Aslında kendi konusunda iyi olan her şeye kerem vasfı verilir.[334] Şu halde kerim olan Allah, hak sahibi olmayan yaratıklarına, ibtidâen nimet verir, bir karşılık beklemeksizin bağışta bulunur, günahı örter, kötülük yapanı affeder.[335] el-Ekrem ise, hiç bir kerimin dengine çıkamayacağı, keremde hiçbir benzeri olmayan, ekremler ekremidir.[336]

Kur'ân'da Allah'ın keremi ilk defa el-Ekrem ismiyle bildirilir. "*Senin Rabbin nihayetsiz kerem sahibidir.*" (Alâk, 3) Daha sonra el-Kerîm ismi nâzil olur. "*Ey insan, kerîm Rabbine karşı seni aldatan nedir? O ki seni yaratmış; sana şekil vermiş, senin yaratılışını düzgün kılıp denkleştirmiş ve*

331 Elmalılı, III, 1779; Râzî , XII, 61.
332 Bkz. Sebe', 39; Mü'minûn, 72; Mâide, 114; Hacc, 58; Cum'a, 11.
333 S. Yıldırım, s. 219
334 Râğıb, s. 427 vd.
335 Beyhâkî, s. 53'de Hattabî'den.
336 A. e., s. 55.

istediği şekilde seni terkib etmiştir." (İnfitâr, 5-8). Diğer bir âyette ise Ganî ismine bitişik olarak gelir. "*Bu, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınayan Rabbimin lütfundandır. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur. Fakat nankörlük eden (bilsin ki) Rabbim müstağnidir, Kerîmdir.*" (Neml, 40) Bu âyetlerde kerîmin mânâlarının da açıklandığı hissediliyor.

Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm, azamet ve ikram sahibi demektir, iki âyette geçer (Rahman, 27, 78). Zü'l-Celâl'in mânâsı, daha ziyade azamet, ululuk, kadrinin ve şanının yüceliği, her şeyden üstünlüğü neticesine varan Celil vasfında toplanmaktadır.[337] İkrâm ise bundan önceki isimden anlaşılmış oldu. Yani Allah ululanmaya, karşı gelinmemeye, itaat edilip muhalefet edilmemeye lâyık olandır.[338] Mutlak ve yaygın bir istiğnâ sahibidir.[339]

el-Ğaniyy الغني

Ğaniyy, zengin olan, ihtiyacı olmayan demektir. Allah, kendisinde bulunan ve mâlik olduğu şeylerle kemâl sahibidir. Başkasına muhtaç olmayan müstağnîdir.[340] Allah'ın ismi olan bu vasıf, Kur'ân'da münferid olarak geldiği gibi (Yunus, 68; Zümer, 7; Muhammed, 38; vb), bir âyette Zü'r-rahme vasfıyla (En'âm, 133), bir âyette Kerim ismiyle (Neml, 40), bir âyette de Halîm ismiyle (Bakara, 263) terkib halinde gelir. En çok Ğaniyy Hamîd terkibi vardır (Lokmân, 12-26; Fâtır, 15; İbrâhim, 8; Hacc, 64; Mümtahine, 6 vb.). Bu çift kullanılışı ile Ğaniyy isminin mahlûkâta olan diğer ilgileri belirtilmiş olmaktadır.[341] "Rahmet sahibi Ğaniyy", "Hamd edilen Ğaniyy", "Ğaniyy Kerîm" gibi. Allah her şeyden müstağnîdir. Allah Kur'ân'da istiğnasını izhara önem verir. Varlıklardan hiç bir şeye ihtiyacı olmayan kullarının ibadetine de ihtiyacı olmayan Allah'tır. Kullarına teklifte bulunması, onları kemâle erdirmek için bir rahmettir.[342] Yoksa küfredenin küfründen mutazarrır

---

337 A. e., s. 23.
338 İbn Kesir, IV, 273).
339 Beydâvî, II, 442.
340 Beyhâkî, s. 36.
341 S. Yıldırım s. 188.
342 Âlûsî, VII, 30.

olarak, şükre ihtiyaç duyduğundan değil.[343] Zengin eden de fakir eden de O'dur (Necm, 48). "*Andolsun biz Lokmân'a hikmet verdik: "Allah'a şükret" (dedik), kim şükrederse kendisi için şükreder; kim nankörlük ederse Allah müstağnîdir, her hamde O lâyıktır.*" (Lokmân, 12). "*Ey insanlar siz, Allah'a muhtaçsınız. Ğaniyy Hamîd ise ancak Allah'tır.*" (Fatır, 15).

Şu halde Allah'ı tanıtıcı mühim isimlerden birisi de Ğaniyy vasfıdır. Yaratıklar ihtiyaç sahibidirler. Allah ise hiç bir şeye muhtaç değildir. Her ihtiyaç sahibi, ihtiyacı için O'na yönelir, O'ndan istimdâd eder.

Zu'l-Fadl ذوالفضل

"Lütuf ve ihsan sahibi" demektir. Kullarının dinlerinde ve dünyalarında nâil oldukları her şey, onların bir hakkı olmadan, kendi katından O'nun bir lütuf eseridir.[344]

Zû Fadlin ale'n-nâs, "insanlara karşı fazl sahibi" demektir. Allah'ın nimetlerinin hatırlatılmasından sonra bu vasıf müteaddid âyetlerde geçer.[345]

el-Vehhâb الوهاب

Vehb Hibe, karşılıksız olarak mülkünü başkasına vermektir. el-Vehhâb bu kelimeden mübalağalı ism-i fâildir. Allah'ın bir ismi olarak herkese istihkâkına göre veren demektir.[346] Halîmî: "istihkâkı olmadan bağışlarla in'âm ve ihsan edendir" der. Hattâbî de şöyle der: "Çeşit çeşit bağışları, fazla fazla ihsanları olmayan ve devam etmeyen kimse, vehhâb denmeye lâyık değildir. Mahlûklar ancak bazı hallerde mal ve nevâl hibe edebilirler. Bir hastaya şifa, bir kısıra çocuk, bir sapığa hidayet, bir mübtelâya âfiyet veremezler. Vehhâb olan Allah ise bütün bunlara kâdirdir. O'nun kerem ve rahmeti bütün yaratıkları kaplamıştır. Mevhibeleri, ihsanları devam etmektedir".[347]

Fiilleri dışında bu isim Kur'ân'da üç âyette geçer (Âl-i İmrân 8; Sâd, 9-35).

---

[343] A. e., XXI, 84.
[344] Tabersî I, 179.
[345] Bakara, 243-251; Âl-i İmrân 74-152 vb
[346] Râğıb, s. 533.
[347] Beyhâkî, s. 76.

Zi't-tavl ذى الطول

"Hayırları çok olan, kullarına ihsan etmek istediği zaman hiç bir hayırda daralmayandır", İbn Abbâs'dan "genişlik ve ğına sahibi" rivayeti gelmiştir.[348] Katâde de "nimet ve fazl sahibidir" demiş.[349] Tavl, 'nimet' ve 'fazl'a tahsis edilmiştir.[350] Kur'ân'da bir âyette geçer (Mü'min, 3).

4. Rahmet, Af ve Gufrâna Dair Esmâ-yı Hüsnâ

er-Rahmân, er-Rahîm, Erhamü'r-râhimin, Hayru'r-râhimin, Zû rahme الر حمن، الرحيم، الرحم الراحمين، خير الراحمين، ذورحمة

Rahmet kelimesi "rikkat (yufkalık) ve ihsan" mânâsına gelir.[351] Rahmân ve Rahîm bu kökten fa'lân ve fa'îl vezninde mübalağa ifade eden iki sıfattır. el-Hattâbî der ki: "Cumhura göre Rahmân, rahmetten müştaktır, rahmet sahibi demektir. O'nun bu hususta benzeri yoktur. Onun için rahîm tesniye ve cemî yapıldığı halde, rahmân tesniye ve cemî yapılmaz. Rahmeti bütün mahlukâtın rızıklarına ve geçim sebeblerine şâmildir. Mü'min, kâfir, iyi, kötü herkese yaygındır".[352] er-Rahmân ve er-Rahîm Kur'ân'da Allah'ı ayrı ayrı tavsif ettiklerine göre aralarında bazı farklar vardır:

a) Rahmân "sıfat-ı gâlibe" den olarak, ulûhiyetin ikinci bir ismi olarak kullanılmıştır. Geçtiği yerlerin çoğunda böyledir. Sıfat olarak geldiği yerler oldukça azdır. er-Rahîm ise mevsufsuz olarak hiç kullanılmamıştır, geçtiği her yerde Allah ismini tavsif etmiştir.

b) er-Rahmân her zaman eliflâmlı geldiği halde, Rahîm bir çok defa eliflâmsız gelmiştir.

c) Arapça'da olduğu gibi Kur'ân'da da er-Rahmân insanlar hakkında hiç kullanılmamıştır, sırf Allah'ın sıfatı olmuştur. Rahîm ise bir âyette (Tevbe, 128) Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'i tavsif etmiştir.

d) er-Rahmân harf-i cerle teaddî etmez, fiil ameli yapar. Rahîm ise

348 Beyhâkî, s. 43'de Halîmî'den.
349 İbn Kesîr, IV, 70.
350 Râğıb, s. 312.
351 A. e., s. 191; İbn Fâris, II, 498.
352 Beyhâkî, s. 50.

harf-i cerle teaddî ve rahmete mevzu teşkil eden her şeye taalluk eder.[353] Bu hususta daha pek çok farklar zikredilir.[354]

Bu kök şefkat etmek, merhamet etmek mânâsında kullanılır. Fiil şekilleri hemen her zaman bu mânâdadır (A'râf, 23; Yusuf, 53; Hûd, 43 vb.). Allah rahmeti kendi nefsine yazmıştır (En'âm, 12, 54; Mâide, 21,32,45). Rahmet daha ziyade rızık tarafında tecellî eder.

Ulûhiyetin özel ismi olmak üzere ekseriya Rahmân ismi Kur'ân'da 57 defa zikrolunmuştur. "*İster Allah diye çağırın, ister Rahmân diye. Hangisini derseniz, en güzel isimler O'nundur.*" (İsrâ, 110)

er-Rahîm ismi Kur'ân'da 114 defa geçmiştir.[355]

Erhamürrâhimîn, merhamet edenlerin en merhametlisi demektir. Kur'ân'da dört defa Hz. Mûsâ, Hz. Yakub, Hz. Yusuf, Hz. Eyyûb'un dualarında yer alır (A'râf, 151; Yusuf, 64-92; Enbiyâ, 83). Bu isimle Allah'a yakarılacağı bize öğretiliyor demektir.

Hayrurrâhimîn, merhamet edenlerin en hayırlısı demek olan bu isim, iki duada geçmektedir (Mü'minûn, 109-118).

Zû rahme vâsi'a, geniş rahmet sahibi demek olan bu ismi, sadece En'âm, 147. âyette geçmektedir.

Bu kadar çeşitli ve çok sayıda rahmet isimlerinin Kur'ân'da varid oluşu, müsteşriklerin, Kur'ân'da Allah'ın sadece Cebbâr ve Kahhâr olduğu, -haşâ- merhametsiz bir Allah anlatıldığı, iddialarının ne kadar esassız ve garazkârâne olduğunu gösterir.[356]

Kâinatı bütünüyle içine alan pek geniş bir merhamet müşâhade edilmektedir. Bu merhamet, hikmet, inayet, in'âm gibi çok sıfatları içine alır. Bu sıfatlar bir Rahmân ve Rahîm'in varlığını gerekli kılar. Çünkü sıfat mevsûfsuz olamaz.[357]

Şu halde bütün kâinat Cenab-ı Hakk'ın bu rahmet isimlerinin bir tecellî sergisidir, denilebilir.

---

353 S. Yıldırım, s. 104'den kısaltılarak,

354 Bunlar için bkz. Taberî, I, 126-134; Âlûsî, I, 58-63; Elmalılı, I, 31-37; Râzî, I, 233-234.

355 Bunların geçtiği âyetler için bkz. M.F.Abdulbâkî, s. 307 vd.

356 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 61 vd.

357 S.Nursî, *Mesnevî*, s. 48.

er-Raûf الرؤف

Re'fet, rahmettir.[358] Raûf da bu kelimeden mübalağa ifade eden sıfat şeklidir ki "rahmetin ileri bir şekliyle merhamet sahibi olan müşfik" mânâsına gelir.[359]

Allah'ın bu vasfı Kur'ân'da mü'minler hakkında (Tevbe, 117; Nûr, 20), bazan umûm insanlar hakkında (Bakara, 143, 207; Nahl, 7, 47) gelir. Tevbelerin kabulü, insanlar için hayvanların yaratılması, insanların karanlıklardan aydınlığa çıkarılması, mü'minlerin kalblerinin kinden arıtılması Cenab-ı Hakk'ın re'fetinin bir tecellîsidir. Fiil şekli hiç geçmeyen bu vasıf, şu âyetlerde de görülür: Âl-i İmrân 30; Hacc, 65; Hadid, 9; Haşr, 10

el-Afuvv العفوّ

Afuvv, afv masdarından mübalağa ve tekerrür ifade eden bir sıfattır. Afv, "suçtan vazgeçmek, onu izale etmektir."[360] Afuvv, çok affedici demektir.[361] Kur'ân'da fiileri de çok geçen Afuvv ismi, dört defa "Afuvv Gafûr"bir de "Afuvv Kadîr" şeklinde geçer. İnsanlar hakkında da, gücü yettiği halde affetmek güzel bir ahlâk örneği sayılır. İnsanları affa teşvik (Hacc, 60; Nisâ, 149), çirkin bir adetin kaldırılması (Mücadele, 2), güç yetirilemeyen dinî bir emir (Nisâ, 99), dinî kolaylıklar (Nisâ, 43), bu vasfın geçtiği âyetlerde pekiştirilen hususlardır.

et-Tevvâb, Kâbilu't-Tevb التواب، قابل التوب

Tevbe'nin aslı rucû demektir.[362] Kul hakkında, günah işlemekten Allah'a dönmek; Allah hakkında ise, cezalandırmadan mağfirete dönmektir.[363] Hem kul hem Allah için kullanılan bu kelime, Allah hakkında "alâ" harf-i cerriyle müteaddî olmak hususiyetiyle ayrılmaktadır. Şu âyette ikisi de bir arada geçmektedir: Sümme tâbe'aleyhim li yetûbû, "*sonra Allah*

358 Râğıb, s. 208.
359 Gazzâlî, *el-Maksadü'l-Esnâ*, s. 91.
360 Râğıb, s. 339; Beyhakî, s. 55'de Hattâbî'den.
361 Cevherî VI, 2433.
362 İbn Faris, I, 357.
363 Beydâvî, I, 50.

tevbe etsinler diye onların tevbelerini kabul buyurdu. Çünkü Allah, tevbeyi çok kabul eden, çok esirgeyendir." (Tevbe, 118). Tevvâb da bu kökten, "kullarının tevbesini her seferinde çokça kabul eden"[364] mânâsında bir mübalağa siğasıdır.

Tevvâb sıfatı Kur'ân'da Allah'ın ismi olarak bir âyette (Nasr, 3) yalnız, dokuz âyette "Tevvâb Rahîm" şeklinde geçer.[365] Bir defa da "Tevvab Hakîm" şekli, Allah'ın kendisine tevbe edenleri bağışlamakla kalmayıp, rahmet ve ihsan ettiğini de ifade eder.

Tevvâb isminin geçtiği bu âyetlerin muhtevaları, bir itaatsızlık (Bakara, 37), İsrailoğullarının buzağıya tapmaları (Bakara, 54), peygambere itaatsizlik (Nisâ, 64), zinâ edenler (Nisâ, 16), cihaddan geri kalanlar (Tevbe, 118), gıybet edenlerin (Hucurât, 12) tevbeleridir. Bazan mutlak olarak da zikredilir.

Kâbilu't-tevb, tevbeyi kabul eden demektir. Yalnız bir âyette varid olmuştur. "*O günahı bağışlayan, tevbeyi kabul eden, azabı çetin olan, lütuf sahibi olandır (...).*" (Mü'min, 3) İki defa da fiil şeklinde Allah'ın tevbeyi kabul edeceği bildirilir. (Tevbe, 104; Şûra, 25).

el-Gafûr, el-Gaffâr الغفور، الغفار

Gafûr ve mağfiret masdarları setr, yani örtmek[366] demektir. Gafûr ve Gaffâr, "kullarının günahlarını affetmekle örtendir".[367] Bunlar mübâlağa sığasıdırlar. Gazzâlî bunlar hakkında şu farkı belirtir: "el-Gâfir, mağfiret fiilinin yalnız aslına; el-Gafûr, günahlarının çokluğu nisbetinde mağfiretinin de çok olduğuna delâlet eder. Hatta günahların sadece bir nevini bağışlayana gafûr denilemez. el-Gaffâr ise, günahları tekrar tekrar, çokça bağışlayan demektir. Öyleki bütün günahları bir tek defada mağfiret eden ve fakat defalarca günaha dönen insanı bağışlamayan, Gaffâr ismine müstehak olmaz."[368]

el-Gafûr ismi Kur'ân'da 91 defa geçer. Bazan eliflâmlı, bazan eliflâm-

---

364 Râğıb s. 76.
365 Bkz. Bakara, 37, 54, 128, 160; Tevbe, 104, 118; Hucurât, 12; Nisâ, 16, 64.
366 İbn Fâris, IV, 385.
367 Taberî, IV, 139.
368 *el-Maksudu'l-Esnâ*, s. 17 vd.

sız gelir. İki âyette tek başına gelmiştir (Kehf, 58; İsrâ, 25). Bu isim esmâ-i hüsnâ'dan Vedûd, Azîz, Şekûr, Afuvv ve Halîm isimleriyle gelir. En çok Rahîm ismiyle varid olmuştur.[369] Bu bitişmelerde bazan derecelenme (Gafûr Rahîm, Gafûr Şekûr, Gafûr Vedûd), bazan dengelenme (Azîz Gafûr), bazan da tekid (Afuvv Gafûr), durumları görülür.[370]

Gâfiru'z-zenb, "günahları mağfiret eden" demektir. Bir âyette gelir (Mü'min, 3).

el-Gaffâr, beş âyette geçer, ikisinde yalnız (Tâhâ, 82; Nuh, 10), diğerlerinde "el-Azîz el-Gaffâr" terkibi halindedir (Mü'min, 42; Sâd, 66; Zümer, 5).

Hayru'l-gâfirîn, mağfiret edenlerin en hayırlısı manâsındadır. Bir âyette geçer (A'râf, 155). Elbette Allah'ın mağfireti en hayırlı olanıdır.

Zû mağfira, mağfiret sahibi manâsındadır. İki âyette geçer. (Fussilet, 43; Ra'd, 6).

Vâsi'ul-mağfira, mağfireti geniş olan demektir. Bir âyette geçer (Necm, 32).

Cenab-ı Hakk'ın mağfireti, kullarının çok çeşitli günahlarına şâmil olduğu için, burada bunların hepsini saymak, çok yer tutacağından, kısaca, dilerse bütün günahları bağışlar, diyerek hülâsa edebiliriz. "*(Tarafımdan onlara) de ki: "Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Çünkü O çok bağışlayan, çok esirgeyendir.*" (Zümer, 53)

el-Mucîb, el-Mucîbûn المجيب، المجيبون

Mucîb, kabul etmek, cevab vermek manâsına olan icâbe masdarından ismi-i fâil vezninde Allah'ın bir ismidir. İcâbe ve isticâbe aşağı yukarı aynı manayadır. Halîmî der ki: "İsteyeni istediğine kavuşturan demektir. O'ndan başkasının buna gücü yetmez."[371]

Kur'ân'da icâbe ve istecâbe ve Allah'ın da'vetini kabul, yahut duâları ve dilekleri kabul muhtevasında gelirler. "*Kullarım sana beni sorarlarsa,*

369 Bakara, 173,192,199,218,226, diğerleri için bkz. M.F. Abdulbâkî s. 501 vd..
370 S. Yıldırım, s. 144.
371 Beyhâkî, s. 205.

(bilsinler ki) Ben şüphesiz onlara yakınım. Benden isteyenin, dua ettiğinde duasını kabul ederim (ucîbu)." (Bakara, 186), "*Biz de onun duasını kabul ettik (festecebnâ) ve kendisine bulaşan derdi kaldırdık.*" (Enbiyâ, 84)

Kur'ân-ı Kerîm'de ulûhiyetin en fârık vasıflarından birisini de, duaları, dilekleri kabul, darda kalanları sıkıntıdan kurtarmak teşkil eder. Putların ve sahte tanrıların, insanların duasını kabul edip bir dileklerini yerine getiremeyecekleri sık sık vurgulanır (Ra'd, 14; Neml, 62; Mü'min, 50; Fatır, 14). İlerde bu mevzuu, kalbî ve ruhî tecrübe başlığı altında genişçe ele alacağız.

Mûcib ismi bir âyette Karîb ismi ile beraber geçmektedir. "*(...) Öyle ise O'ndan mağfiret dileyin; sonra da O'na tevbe edin; Muhakkak ki, Rabbim yakın, Mucîb'dir.*" (Hud, 61)

el-Mucîbûn, azamet cemisi ile bir âyette Allah'ı vasfeder. "Andolsun Nuh bizi çağırmıştı. Biz ne güzel icabet edenleriz." (Sâffât, 75)

el-Halîm الحليم

Allah'ın ismi olarak Halîm, "Kendisini gazab tahrik edemeyen, bir câhilin cehli, bir âsînin isyanı kendisini öfkelendiremeyen afv ve teennî sahibi" demektir.[372] Âcizken affeden, Halîm denilmeye lâyık değildir. Halîm gücü yettiği halde affeden, cezada acele etmeyen teennî sahibi demektir. Allah hakkında yalnız başına hiç gelmeyen Halîm vasfı, esmâ-i hüsnâdan Gafûr, Alîm, Şekûr'a mukarin olarak Allah Teâlâ'yı tavsif eder.[373]

eş-Şekûr, Şâkir الشكور، الشاكر

Şükr, "nimeti düşünüp ilân etme, zıddı ise nankörlük olup nimeti unutup örtmektir"[374] "Yapılan ihsanı bilmek ve yaymak"[375] mânâsı da verilmiştir. Şâkir bu masdardan ism-i fâil, Şekûr mübalağa sığasıdır ki, tekerrür ve mübalağa ifade eder. "Allah'ın kullarına şükrü, onları bağışlaması, amellerinin karşılığını vermesi ve onları övmesidir".[376] Şâkir ve Şekûr bazan insanlar için de kullanılır (Nahl, 121; İbrâhim 5; İsrâ, 3 vb.).

---

372 A. e., s. 53'de Hattâbî'den,
373 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 216 vd.
374 Râğıb, s. 265.
375 Zebîdî, III, 312.
376 Taberî, III, 247.

Şekûr, üç âyette "Gafûr Şekûr" terkibiyle (Fâtır, 30-34; Şûrâ, 23), bir âyette de "Şekûr Halîm" terbiyle (Teğâbün, 17) gelir.

Şâkir, ismi ise "Şâkir Alîm" şeklinde iki âyette (Bakara, 158; Nisâ, 147) gelir. Şâkir isminin Alîm ismiyle beraber gelmesi, Allah'ın her ameli bildiği, onun zayî olmayacağı, karşılığının verileceği mânâsını müşirdir.[377]

el-Vedûd الودود

Vudd, mevedde, masdarlarından vâdd ism-i fâilinin Vedûd, mübalağa sığasıdır. Vedûd, İbn Abbâs'dan rivayete göre "kullarını mağfiret ile seven demektir." Fe'ûl vezninde mefûl mânâsına da gelir. Yani salih kulları O'nu sever, muhabbet eder demektir. Bu vezin fâil mânâsına alınırsa Âlûsî'ye göre, "seven" mânâsınadır, önceki mânâ hilaf-ı zahirdir.[378]

Vedûd ismi Kur'ân'da iki defa geçer. "*O"dur Gafûr Vedûd.*" (Buruç, 14), "*Rabbinizden mağfiret dileyin, O'na tevbe edin. Muhakkak ki Rabbim Rahim, Vedûd'dur.*" (Hûd, 90)

el-Hâdî الهادي

el-Hâdî, hudâ ve hidâye masdarından ism-i fâildir. Hidayet, "lutf ile yol göstermektir".[379] "İrşâd için öne geçmedir" şeklinde de izah edilmiştir.[380] Allah'ın ismi olan el-Hâdî, "kurtuluş yolunu gösteren, kullarının ayaklarının kayıp sapmaması ve kendilerini alçaltacak ve helâk edecek şeylere düşmemesi için kurtuluş yolunu onlara açıklayan" demektir.[381] Allah'ın bütün yaratıklara şâmil bir umûmî hidayeti vardır ki, İbn Abbâs'dan rivayet edildiğine göre bu, "*Allah her şeye hilkâtini verdi, sonra da (onlara) yol gösterdi.*" (Tâhâ, 50) âyetinin mefhumudur. Her şeyi yaratıp can vermesi, onlara tenasül hayatlarını, yiyeceklerini, içeceklerini,

---

377 S. Yıldırım, s. 190.
378 *Rûhu'l-Me'ânî*, XXX, 92.
379 Râğıb, s. 538.
380 İbn Fâris, VI, 42.
381 Beyhâkî, s. 82'de Halîmî'den.

meskenlerini ve doğumlarını öğretmesidir.[382] Diğeri de akıl sahiblerine peygamberler göndererek yol göstermesidir. "Onları buyruğumuz ile, insanları doğru yola götüren (yehdûn) önderler yaptık" (Enbiyâ, 73) âyetinde olduğu gibi.

Fiil şekli Kur'ân'da çokca geçen bu maddenin, isim şekli Hâdî çok değildir. "*Hidayet edici ve yardım edici olarak Rabbin yeter.*" (Furkân, 31), "*Allah imân edenlere elbette hidayet edicidir.*" (Hacc, 54).[383] Allah'ın Hâdî oluşu ulûhiyeti tanıtıcı vasıflardan birisidir. Çünkü batıl tanrılar yol gösteremezler (Yunus, 35).

el-Mubîn المبين

Bâne ve ebâne, vazıh ve açık olmak manâsında[384] lâzım olduğu, ebâne'nin de müteaddî manâsıyla açıklamak ve izhar etmek mânâsına geldiği bilinmektedir. Bu kökten Allah'ın ismi olan el-Mubîn, "gizli olmayan, saklanmayan" demektir. "*Allah gizli de değildir saklı da. Çünkü O'na delâlet eden bir çok fiileri vardır. Bundan dolayı O'nun hakkında bir şey bilinemeyeceği söylenemez.*"[385] "Her hakkı izhar eden ve varlığında hiç bir şüphe câiz olmayan Hakk Tealâ" dır.[386] Yahut "el-Mubîn, ulûhiyeti açık olan veya eşyayı zâtında oldukları gibi izhar edendir" mânâsı da verilmiştir.[387]

Fiil şekilleri Kur'ân'da çokça gelen BYN kökünden Mübîn sıfatı, Kur'ân, resûl, belağ, dalâl vb. çeşitli şeylerin sıfatı olur. Bir âyette Allah'ı tavsif eder. "*O gün Allah onlara hakk olan cezalarını tastamam verecek ve onlar da Allah'ın hakk, Mübîn olduğunu bileceklerdir.*" (Nûr, 25) Bu âyette Mübîn, enne'nin ikinci haberi sayılınca Allah'ın ismi olmaktadır.[388]

---

382 A. e., s. 84.
383 Ayrıca şu âyetlerde de bkz. Ra'd, 23; Zümer, 23-36.
384 İbn Fâris, I, 327.
385 Beyhâkî, s. 13'de Halîmî'den.
386 Elmalılı, V, 3493.
387 Âlûsî, XVIII, 130.
388 A. e., A. y.

Mursil (în) مرسلين

İki yerde gelen mursil (în) ismi, azamet cemisiyle, göndericiler mânâsında Allah'ı tavsif etmektedir. "Biz esasen (resûl) göndericiyiz." (Duhân, 54) Peygamberler ve vahiy haberlerini[389] gönderenleriz mânâsında (Kasas, 45) da geçer.

el-Velî, el-Mevlâ الولى، المولى

VLY kökü, yakınlık,[390] yardım ve birinin işini üzerine almayı ifade eder.[391] Velâye ve vilâye, bunun masdarlarıdır. Velî, birinin işini üzerine alandır, dosttur, yani düşmanın zıddıdır,[392] yardımcıdır.[393]

el-Velî Kur'ân'da onüç kadar yerde açık olarak Allah'ı tavsif eder. "Hamde lâyık Velî (Şûrâ, 28)", "Velî ancak Allah'tır" (Şûrâ, 9). "Sensin bizim Velîmiz." (A'râf, 155; Sebe; 41 vb.).

el-Mevlâ, Velî ile aynı mânâyadır. Ebû Ubeyde, Taberî gibi eski müfessirler böyle izah etmişlerdir.[394] Ancak Kur'ân'da yalnız Allah hakkında gelmektedir; halbuki velî insanlar için de kullanılır. Mevlâ ismi oniki kadar âyette Allah'ı tavsif eder (Yunus, 30; En'âm, 62; Enfâl, 40; Hacc, 78; Muhammed, 11 vb.).

el-Vâlî, Hattâbî'ye göre "eşyanın maliki, mütevellisi, mutasarrıfıdır. Onlarda istediği gibi tasarruf eder, onlarda emrini infaz eder, hükmünü yürütür, bozan mün'im mânâsına da gelir."[395] Bir âyette geçer. "*(...) Bir millet kendinde olanı değiştirmedikçe Allah da onların durumunu değiştirmez. Allah bir kavme kötülük istedi mi, onu geri çevirecek yoktur. Zaten onların Allah'dan başka koruyup kollayanları da yoktur.*" (Ra'd, 11)

---

389 Beydâvî, II, 195.
390 İbn Fâris, VI, 141; Râzî, XIII, 17 vd.
391 Fîrûzâbâdî, V, 281; Râğıb, s. 533.
392 Cevherî, VI, 2529; Şevkânî, II, 125; Âlûsî, III, 14.
393 Âlûsî, VII, 177; Şevkânî, I, 276.
394 *Mecâzu'l-Kur'ân*, II, 215; Taberî, VII, 278.
395 Beyhâkî, s. 68.

en-Nasîr, Hayru'n-nâsırîn النصير، خيرالناصرين

Nasr, yardım etmek masdarından nasîr, yardım eden, teyîd ve takviye eden demektir.[396] Halîmî şöyle der: "Velisini yardımsız ve kendi haline bırakmayacağına güvenilendir."[397]

Fiil şeklinin çokça geçtiği Nasîr ismi, Kur'ân'da daha ziyade, "*Sizin O'ndan başka velîniz ve yardımcınız yoktur.*" (Bakara, 107), "*Allah'tan başka kendileri için bir velî ve yardımcı bulamazlar.*" (Nisâ, 173) gibi nefiy cümlelerinde geçer. Bir de en çok geçtiği şekil "*O ne güzel Mevlâ, ne güzel Yardım Eden'dir.*" (Hacc, 78; Enfâl, 40) şeklinde medih fiili ni'me' ye fâil olduğu durumlarla, kefâ fiili ile ilgili geldiği yerlerdir. "*Hidayet edici ve yardım eden olarak Rabbin yeter.*" (Furkân, 31) şekilleridir.

Hayru'n-nâsırîn, yardım edenlerin en hayırlısı demektir. Yalnız bir âyette gelir. "*(...) Halbuki Allah'tır sizin Mevlânız, O yardım edenlerin en hayırlısıdır.*" (Âl-i İmrân 150)

Bu vasıf, ulûhiyeti tanıtıcı mühim unsurlardan birisidir. Çünkü sahte tanrılar yardım edemezler. "*Belki yardım olunurlar, diye, Allah'tan başka tanrılar edindiler. (O tanrılar) onlara yardım edemezler. Tersine kendileri onlar için hazırlanmış askerlerdir. (Onları korumaktadırlar).*" (Yâsîn, 74-75) Allah ise çoğu defa insan istemeden ve ihtiyacını daha kendisi bilmeden evvel yardım eder.[398] Muzafferiyyet ve muvaffakiyyet ancak O'ndan gelir (Enfâl, 10). Peygamberlere (Enbiyâ, 77; Tevbe, 40), mü'minlere (Enfâl, 10; Bakara, 286) yardım eder. O'nun yardım ettiğine kimse gâlip gelemez (Âl-i İmrân 160).

el-Müsteân المستعان

İstiâne, yardım istemek masdarından Müsteân, kendisinden yardım istenilen demektir.[399] İstiâne Kur'ân'da doğrudan ve bir vesile ile, her zaman, Allah'tan olacak şekilde geçmektedir. "*Ancak Allah'tan yardım*

---

[396] Taberî, II, 489.
[397] Beyhâkî, s. 70.
[398] Râzî, IX, 31.
[399] Suyûtî, *Celâleyn*, I, 490.

dileriz." (Fâtiha, 5) Sabır ve namazla Allah'tan yardım dilenilir (Bakara, 45, 153). "*Allah'tan yardım isteyin.*" (A'râf, 128)

Kur'ân'da el-Müsteân ismi sadece iki defa geçer. Bunlar da eliflâmlı ve mutlak mânâdadırlar. Yani sebebler tükenip kesilince sadece Allah'tan yardım istenilerek, O'na yönelmeyi bu âyetler öğretir. Her ikisi de birer peygamberin duasında geçer (Yûsuf, 18; Enbiyâ, 112). İkincisi müşriklerin Peygamberimize (sallallahu aleyhi ve sellem) karşı uydurdukları yalan ve iftiralar mevzuundadır.[400]

el-Kâfî الكافى

Kifâyet eden, yeten, deruhte eden[401] mânâsına ism-i fâildir. Allah'ın ilâhiyette ortağı bulunmadığı için bütün yeterlilikler, ancak O'nun hakkında doğrudur. İbâdetin ve rağbetin sadece O'na, ümidin de sadece O'ndan olması gerekir.

el-Kâfî sıfat olarak bir âyette geçer. "*Allah kuluna kâfî değil midir? Seni, O'ndan başka şeylerle korkutmak istiyorlar. Allah'ın saptırdığını, doğru yola koyacak yoktur.*" (Zümer, 36)

es-Selâm السلام

Allah'ın vasfı olarak es-Selâm, "kullara gelen ayıp, noksanlık ve fenâdan sâlim olan" demektir.[402] Bazıları da "mahluklarını zulmünden selâmette kılandır" der.[403] Bunlardan birincisi lâzım mânâsı ile düşünülünce, ikincisi ise müteaddî olarak verilen mânâdır. Şu hadis-i şerif ikisini de ifade etse gerektir: "Allahümme ente's-Selâmu ve minke's-Selâm",[404] yani "Allahım Sensin Selâm ve selâmet de Sendendir" Bu iki mânâyı birleştirerek şöyle diyebiliriz: "Kendisi her türlü eksikliklerden sâlim olduğu gibi, yaratıklarına da selâmet verendir."[405]

---

400 İbn Kesîr, III, 203.
401 Zebîdî, KFY md., X, 316.
402 İbn Fâris, III, 90; Râğıb, s. 239.
403 Taberî, XXVIII, 54.
404 Müslim, Mesâcid, 135-136.
405 S. Yıldırım, S. 244.

Kur'ân'da çeşitli fiil ve isim şekli kullanılan bu maddeden Allah'ın ismi olarak es-Selâm, bir âyette geçmektedir. Eliflâmlı ve mücerred olarak Allah'ı tavsif eder. "*O (...) Selâmdır, Mü'mindir, Müheymindir (...).*" (Haşr, 23)

el-Mü'min المؤمن

İmân masdarından ism-i fâil olan bu vasıf iki mânâya gelir. Tasdik eden, yahut emîn kılan, güven veren demektir. Bu iki mânâya göre de açıklanmıştır. İbn Fâris, "kuluna va'd ettiği sevabda sadık olan, evliyâsını azapdan emin kılıp, onlara zulmetmeyendir" der.[406] Halîmî'ye göre: "Tasdik eden" demektir. Çünkü O, vaadedince vaadinde durur. Adalet ve rahmetini kullarına tanıtmasıyla, onları yahud evliyasını zulümden emin kılan demektir.[407] "Kendini tevhid eden" mânâsına da geleceğini söylemişlerdir. Çünkü "*Allah şâhidlik eder ki, kendisinden başka Tanrı yoktur (...).*" (Âl-i İmrân 18) buyurulmuştur.[408]

Bu maddenin fiili de ismi de Allah hakkında Kur'ân'da birer defa geçer (Kureyş, 4; Haşr, 23).

Refî'u'd-Derecât رفيع الدرجات

Sıfat-ı müşebbehedir. Fâiline muzâf olarak, kısaca, "dereceleri yüce olan" mânâsındadır. Yüceliğine hiç bir kemâlin yükselemediği yüksek kemâl sahibi demektir.[409] Mefûlüne muzâf olarak, dereceleri yükselten mânâsına gelir.[410] Kullarından dilediklerine çok yüksek dereceler verendir.[411]

RF' kökünden fiiller hem hissî hem manevî yükseklikler için kullanılmaktadır. Daha çok manevî yükseklikler hakkında geçer. Hem lâzım hem müteaddî mânâdadır. Müteaddî gelişi daha çoktur.

---

406 *Mu'cemu Mekâyîs-i'l-Lüğa*, I, 125.
407 Zebîdî, IX,135; Beyhâkî, s. 63.
408 Beyhâkî, s. 63.
409 Beydâvî,s. 332.
410 Âlûsî, XXIV, 55.
411 Elmalılı, VI, 4150.

Bu şekliyle yalnız bir âyette geçer. "*Arşın sahibi, mertebesi yüce olan yahut dereceleri yükselten, kavuşma gününü ihtar etmek için kullarından dilediğine vahyi indirir.*" (Mü'min, 15)

5. Allah'ın İlim Sıfatıyla İlgili İsimleri

el-'Alîm, el-'Âlim العليم، العالم

el-'Alîm, faîl vezninde Allah'ın ilim sıfatını ifade eden bir isimdir. Allah'ın ilminin kemâlini ifade için mübalağa vezninde gelmiştir.[412] Ebû Süleyman el-Hattâbî, "el-Alîm, mahlûkatın bilemedikleri sırları ve gizlilikleri bilendir" der.[413] O'nun ilminin kemalî, zahiri ile batını ile, küçüğü ile büyüğü ile, başlangıcı ile sonu ile her şeyi ihâta eder. Kulun da Allah'ın indindeki ilimden bir nasibi olduğu açıktır. Ancak üç bakımdan kulun ilmi, Allah'ın ilminden ayrılır: 1. Kulun bildiği şeyler sınırlıdır. Allah'ınki sınırsızdır. 2- İnsanın bilgisi insana göre son derece açık değildir. Allah'ın ilmi son derece açıktır. 3- Allah'ın ilmi bir şeyden istifade edilmemiştir. Kulun bir şeyi bilmesi ise o şeye tâbidir ve eşya sebeb ile hasıl olur.[414]

Allah bütün zaman ve mekânların yaratıcısı olduğu için O'nun ilmi zaman ve mekânla mukayyet değildir. Zamanlardan önce olan şeyleri de, geçmişi de şimdiki zamanı ve geleceği de Allah huzûrî bir ilimle bilir.[415]

Kur'ân'da ilim o kadar çok yer tutar ki, Allah'ın bu sıfatı onda her yönü ile yeterli ve gerekli şekilde açıklanmıştır. Allah'ın ilmi kulların ilmine benzemez. "*Gaybın (görünmez bilginin) anahtarları O'nun yanındadır, onları O'ndan başkası bilmez. (O) karada ve denizde olan her şeyi bilir. O'nun ilmi dışında bir yaprak dahi düşmez. Yeryüzünün karanlıkları içine gömülen tane, yaş ve kuru hiç bir şey yoktur ki, apaçık bir kitapta olmasın.*" (En'âm, 59) Bu, Allah'ın hudutsuz ilminin bir tasviridir. Beşer böyle şeylerden bahsederken bu derece engin ufuklara ulaşma imkânı bulamaz.[416] "*Allah'tan korkun; çünkü Allah göğüslerin özünü bilir.*" (Mâide, 7). Bu âyette

---

412 Beyhâkî, s.45.
413 A. e., s. 45.
414 Gazzâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ*, s. 51 vd.'den özet.
415 Âlûsî, XIV, 198.
416 S. Kutub, *Zilâl*, VII, 223.

gönüllerin gizlediklerine, gönüllere sahip olan mânâsına zâtu's-sudûr denilmiştir.[417] "*Ey Rabbimiz, ne gizler, ne açıklarsak şüphe yok ki Sen bilirsin. Zaten yerde ve gökte hiç bir şey Allah'a gizli kalmaz.*" (İbrâhîm, 38), Allah'dan niyetlerini gizlediklerini, sananlar gülünç duruma düşerler. Çünkü gönülleri yaratan da Allah olduğu için orada olanı en iyi O bilir.[418] "*Hiç yarattığını bilmez olur mu? O'dur gizlilikleri bilen Lâtif, Habîr.*" (Mülk, 14), "*Andolsun insanı biz yarattık ve nefsinin ona ne fısıldadığını biliriz, (çünkü Biz ona şah damarından daha yakınız.*" (Kâf, 16), "*(Allah) gözlerin hain (bakışlar) nı ve göğüslerin gizlediği düşünceleri bilir.*" (Mü'min, 19), "*(...) Yere gireni, yerden çıkanı, gökten ineni, oraya çıkanı bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görmektedir.*" (Hadîd, 4), "*(...) Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey, O'ndan gizli kalmaz. Ne bundan küçük, ne de bundan büyük bir şey yoktur ki apaçık bir kitapta olmasın.*" (Sebe', 3), "*Göklerde ve yerde ve her ikisinin arasında ve toprağın altında bulunanlar hep O'nundur. Sözü açık söylesen de (gizli söylesen de) muhakkak O, gizliyi de gizlinin gizlisini de bilir.*" (Tâhâ, 7) Cenab-ı Hakk hudutsuz ilmini hiç bir beşerin aklına gelmeyecek şekilde tasvir ediyor. Karaların bilinmez noktaları, denizlerin en derin dipleri, fezaların sonsuz mesafeleri ile insanın nüfuz edilmez sırları, niyyetleri, düşüncelerinin buluşma yeri O'nun ilmidir. "*Allah her dişinin neye gebe olacağını, rahimlerin neyi eksik neyi artık yapacağını bilir. O'nun nezdinde her şey ölçü iledir. O görünmeyeni de görüneni de bilendir. Çok büyüktür, çok yücedir. Aranızda sözü gizleyen de onu açık söyleyen de; geceleyin gizlenen de, gündüzün görünen de (O'nca) birdir.*" (Ra'd, 8-10), "*(...) Ve (Allah) onların yanında bulunan her şeyi (bilgisiyle) kuşatmıştır. Her şeyi bir bir sayıp kaydetmiştir.*" (Cinn, 28), "*(Kıyamet)in saatini bilmek Allah'a havale edilir. O'nun bilgisi olmadan ne meyveler tomurcuklarından çıkar, ne bir dişi gebe kalır ve ne de doğurur (...).*" (Fussilet, 47), "*Rabbin şaşırmaz ve unutmaz.*" (Tâhâ, 52), "*Allah yaptıklarından* (Bakara, 144), *yaptıklarımızdan gâfil değildir.*" (Bakara, 149)

Allah, bütün canlılara, her birine uygun şekilde ve vakitte ummadığı yerden rızıklarını vermektedir. Bu muhit bir ilimle olur. Bunun için rızka

---

[417] Şevkânî, II, 19.
[418] S. Kutub. *Zilâl*, XXIX, 19.

muhtaç olanları, ihtiyaç zamanını ve ihtiyacı bilmek gerekir.[419] Su katrelerine, kum tanelerine, deniz köpüklerine varıncaya kadar her şeyi sayıca sayan,[420] başbaşa verenlerin fısıltısını, acılı develerin iniltisini, gözlerin saklı saklı parlayan bakışlarını, karıncaların yazladığı yuvalarını, haşerelerin kışladığı inlerini, en hafif yürüyen ayak sesini,[421] yerdekilerin kalp atışını, gökteki kuşların kanat çırpışını bilen Kur'ân'ın tanıttığı Allah nerede, filozofların "küllîleri bilir de cüzîleri bilmez" dedikleri tanrılar nerede?! "*Onlar Allah'ı hakkıyla takdir edemediler.*" (En'âm, 91)

el-Alîm ismi, Kur'ân'da 153 yerde Allah'ı tavsif etmiştir. Mefullü, mefulsüz, eliflâmlı, eliflâmsız değişik şekillerde gelmiştir. Esmâ-i hüsnâdan Hakîm, Semî, Habîr, Kadîr, Hallâk, Fettâh, Halîm, Şâkir, Vâsî, isimleriyle terkib halinde gelir.[422]

A'lem, ism-i tafdil şekli, daha iyi, en iyi, pek iyi bilen demektir. Allah hakkında kırktan fazla âyette gelmiştir. Çoğu zaman bir meful alır. "Allah doğru yola girenleri pek iyi bilendir" tarzında gelmektedir.[423]

el-Âlim, ism-i fail vezninde bilici, bilen demektir. Âlimu'l-gayb ve'ş-şehâde, (gaybı ve mevcudu bilen) şeklinde geçer. Çoğu yerde gayb'a muzâf olarak gelmiştir.

İki âyette de Allah kendisini azamet cemisiyle 'âlimîn şeklinde tavsif etmiştir (Enbiyâ, 51-81).

'Allâmu'l-guyûb, gayıbları çok çok bilen mânâsına dört âyette Allah'ı tavsif eder. Çünkü fa'âl mübalağa siğasıdır (Mâide, 109-116; Tevbe, 78; Sebe', 48).

el-Latîf اللطيف

el-Latîf, ra'ûf ve refîk mânâsına olduğu gibi,[424] ince ve gizli yönleri bilen mânâsına da gelmektedir.[425] Yani Allah Berr'dir, kullarına birri

---

419 S. Nursî, *Mektûbât*, s. 265.
420 Beydâvî, II, 512; Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*, III, 604.
421 Abdulaziz Çâviş, *Anglikan Kilisesine Cevap*, s. 85'de *Nehcu'l-Belâğa Şerhi* İbn-i Ebi'l-Hadîd'den naklen , sadeleştiren, S. Ateş.
422 Bkz. M.F. Abdulbâkî, s.476-478.
423 S. Yıldırım, s. 135; Abdulkerim Hatîb, *İ'câzu'l-Kur'ân*, II, 258.
424 İbn Fâris, V, 250; Beyhâkî, s. 63.
425 Zebîdî, VI, 245; Cevherî, IV, 1427.

ulaştırır. Bütün kullarına akılların ulaşamayacağı çeşit çeşit şeyleri akıtır. Gazzâlî, "Fiilde rıfk, idrâkte lütuf bir araya geldi mi artık latîfin mânâsı tamam olur" der.[426] Latîf, işlerin gizliliklerini bilen ve tedbir eden, zorlarını kolaylaştıran mânâlarına gelir. Cenâb-ı Hakk'a Latîf denmesi, ince olan şeye O'nun nüfûzu kolay olduğu içindir.[427] Latîf, kesîfin zıddıdır.

Latîf sıfatı Kur'ân'da yedi defa Allah'ı tavsif eder. "*Allah kullarına lütufkârdır, dilediğini rızıklandırır. O kuvvetlidir, gâlibdir.*" (Şûra, 19) Şu âyetlerde incelikleri bilme sadedindedir; En'âm, 103; Lokmân, 16; Mülk, 14; Ahzâb, 34. Şu âyette ise her iki muhtevada görülebilmektedir. "*Görmedin mi Allah, gökten bir yağmur indirmekle yeryüzü yemyeşil oluveriyor. Gerçekten Allah Latîfdir, her şeyden haberdârdır.*" En çok "*Latîf Habîr*" (Hacc, 63) terkibiyle, inceliklere nufûz mânâsı taşımaktadır.[428]

el-Habîr الخبير

HBR kökü, 1-İlim,[429] 2-Yumuşaklık, gevşeklik ve bolluk mânâlarına delâlet eder. Habîr, faîl vezninde sıfattır. Allah Habîrdir, demek, yani her şeyi bilen demektir.[430] Yahut "amellerimizin haberlerini veya işlerimizin gizliliklerini bilendir."[431] İbn Abbâs, "kullarının kalplerindeki teslimiyetten haberdâr olandır" der.[432] Muhbîr mânâsını verenler de vardır.[433]

Habîr ismi Kur'ân'da 45 âyette geçer. 26 defa yalnız başına ve Hakîm, Basîr, Latîf, Alîm isimleriyle terkib halinde çokça varid olur.[434]

es-Semî السميع

SM' masdarından Semî mübalağa ve subût ifade eden bir sıfat veznidir. İşitici, işiten demektir. Allah'ın sıfatı olarak Semî', Sâmî' mânâsına

426 Âlûsî, XXV,26.
427 A. e., XIII, 60.
428 S. Yıldırım, s. 210.
429 Râğıb, s. 141.
430 İbn Fâris, II, 239 vd.
431 Râğıb, s. 142; Âlûsî, XXI, 89.
432 Âlûsî, XVII, 193.
433 Râğıb, s. 142.
434 M. F. Abdulbâkî, s. 226 vd.

işitici demektir. Mübalağa sigâsı sıfatta daha beliğdir. O gizliyi ve fısıltıyı bile işitendir. O'na göre açık söylemek ve içte saklamak, nutuk ve sükût müsavîdir.[435]

Kur'ân'da işitirim (Tâhâ, 46), işitti (Mücadele, 1; Âl-i İmrân 181), işitir (Mücadele, 1), işitiriz (Zuhruf, 80) sîğalarındaki fiil şekilleri az geçer, Semî vasfı ise 45 yerde Allah'ı tavsif eder. Yalnız olarak hiç gelmemiştir. Karîb, Alîm, Basîr isimlerine mukarin olarak varid olur.[436]

Semi'u'd-duâ', duaları çok işiten, yani çok kabul eden mânâsınadır (Âl-i İmrân 38; İbrâhim, 39). Allah'ın duaları işitmesi, kabul etmesi mânâsına da gelir.[437]

Ulûhiyeti tanıtıcı bir vasıf olan Semî' ismi, sahte tanrılarda bulunmayan bir keyfiyettir. Yani sahte tanrılar işitmekten, işittiklerine icâbetten, duâları kabul niteliğinden uzak oldukları için ulûhiyete lâyık değildirler (Fâtır, 13-14; Ra'd, 14; Ahkâf, 5).

el-Basîr البصير

Basar (görmek) masdarından faîl vezninde sıfat-ı müşebbehe olan Basîr, görücü, gören demektir.

Kur'ân'da aynı mânâya gelen raâ fiili, Allah'a nisbet edildiği halde, BSR kökünden bir fiil Allah'a isnad edilmez. el-Basîr ismi Kur'ân'da 44 âyette Allah'ı tavsif eder. Bazan meful alır, bazan mutlak, bazan harf-i tarifli, bazan harf-i tarifsiz gelir. Çoğu defa yalnız varid olur (Bakara, 96, 110; Âl-i İmrân 15, 156; Mâide, 71 vb.). Esmâ-i hüsnâdan Habîr, Semî', isimleriyle de gelir.[438] Bunlar birbirlerini tekid ederler. Basîr de ulûhiyeti tanıtıcı isimlerden birisidir. Sahte tanrılarda bu hususiyet yoktur. "İbrâhim babasına demiştir ki; *"Babacığım, işitmeyen, görmeyen ve sana hiç bir surette fayda vermeyen şeylere niçin tapıyorsun?"* (Meryem, 43) Zira kendi ibadetinden habersiz bulunan bir varlığa kulluk etmek abes olur.[439]

---

[435] Beyhâkî, s. 44'de Hattâbi'den.
[436] M. F. Abdulbâkî, s. 360.
[437] Râğıb, s. 242.
[438] Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 121 vd.
[439] İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi*, Çev. Nevzat Ayasbeyoğlu, s. 68.

eş-Şehid الشهيد

ŞHD kökü, bulunma (huzur), bilme ve bildirmeye delâlet eder. Şehâdet de bundandır. Bu kelime üç aslı kendinde toplar.[440] eş-Şehîd fa'îl vezninde bir sıfat-ı müşebbehedir. Allah'ın sıfatı olarak "kendisinden hiç bir şey gizlenmeyen, gizliyi de, gizlinin gizlisini de bilen" demektir.[441] Şehîd, rakîb,[442] hafîz[443] mânâsına da gelir. Yani hiç bir şeyin Allah'ın murakabesinin dışında kalamayacağını ifade eder.

Şehîd ismi Kur'ân'da yirmi yerde Allah'ı tavsif eder (Âl-i İmrân 98; Mâide, 117; En'âm, 19; Yunus, 46 vb.). Kefâ fiiline temyiz olarak da gelir (Nisâ, 79, 166; Ahkâf, 8; Fetih, 38). Allah'ın şehâdeti her şeyden büyüktür (En'âm, 19). *"Ne işte bulunsan, Kur'ân'dan ne okusan, ve siz ne iş yapsanız mutlaka Biz, içine daldığınız an, üzerinizde Şâhidiz. Ne yerde, ne de gökte zerre ağırlığınca bir şey, Rabbinden kaçmaz (...)."* (Yunus, 61) Bir âyette cemi şekliyle Şâhidîn (Enbiyâ, 78) olarak gelmiştir.

el-Karîb القريب

Karîb, yakın olan mânâsındadır. Halîmî der ki: "Karîbin mânâsı, Allah ile kulu arasında bir mesafe olmayıp, kulunun duasını işitip halini bilmesi" demektir. Hattâbî'ye göre, Karîb, "yaratıklarına ilmiyle, kendisine dua edenlere icâbetle yakın olan demektir."[444]

Bu madde Türkçe'de olduğu gibi maddî ve manevî her türlü yakınlık hakkında kullanılmaktadır. Bu mânâda olmak üzere Allah'ın, "beraber oluşu" nu ifade eden âyetlerini de bu mevzua dâhil edebiliriz.

Kur'ân'da, Karîb ismi üç âyette Allah'ı tavsif eder (Bakara, 186; Hûd, 61). Birisi de Semî ismi ile terkib halinde gelir, "Semî Karîb" (Sebe', 50). İsm-i tafdîl şekli Akrab, iki âyette Allah'ı niteler. (Kâf, 16; Vâkıa, 85).

İslâm âlimleri, Allah'ın yakınlık ve beraberliğininin mekân ve cihet yakınlığı değil, ilim, nusret, hıfz, yardım, icâbet yakınlığı olduğunu belirt-

---

440 İbn Fâris, III, 221.
441 Râğıb, s. 269.
442 Âlûsî, VII, 69.
443 A. e., XI, 129.
444 Beyhâkî, s. 40.

mişlerdir.[445] Çünkü Allah cisim değildir. Nasıl ki, güneş bize cismiyle uzaktır; fakat ışığıyla, ısısıyla başımızı okşayacak kadar yakınsa, Allah da bize ilmiyle şah damarımızdan yakın, biz ise O'na son derece uzağız.[446] Âlûsî, "Selef bu âyetleri ilimle te'vil etmişlerdir" der.[447] Kulun Allah'a farzlar ve nafilelerle yaklaşması da[448] aynı şekildedir. Hülâsa, Kur'ân'ın tanıttığı ulûhiyet telakkîsi, uzak ve insanlarla ilgilenmeyen bir tanrılık değildir.[449] Kur'ân insanın her halini bilen ve onun imdâdına yetişen Allah'ı tanıtır.

el-Hafîz, el-Hâfız الحفيظ، الحافظ

Hafîz, hıfz masdarından faîl vezninde sıfattır. Allah'ın ismi olarak el-Hafîz, hâfız mânâsınadır ki, fâil manâlıdır. Kâdir mânâsına kadîr gibidir. Gökleri ve yeri ve oradakileri bekâ müddetlerince muhafaza eder ve onlar da zeval bulup yıkılmazlar. "*Onları korumak Allah'a ağır gelmez.*" (Bakara, 255) âyetinin ifade ettiği mânâdır. Allah kullarını da helâk ve şer yerlerinden korur. "*İnsanın, önünde, arkasında, kendisini Allah'ın emriyle gözetleyecek takipçi (melek)ler vardır.*" (Ra'd, 11) İnsanların amellerini tutup saklayan, sözlerini tesbit eden, niyetlerini ve göğüslerindeki gizli şeyleri bilen, kendisinden hiç bir şey kaybolamayan ve gizli kalmayan Allah'tır. O, şeytanın şerrinden ve fitnesinden kurtulmaları için sevgili kullarını günah sebeblerinden ve şeytanın tuzaklarından koruyup muhafaza eder.[450] Bütün bunlar Hafîz isminin mânâları arasındadır. Hafîz, yerine göre vekîl, muhâfız, rakîb, murakıb mânâlarını taşır.[451]

Kur'ân'da üç yerde geçer (Hûd, 57; Sebe, 21; Şûrâ, 6).

el-Hâfız, muhafaza eden, koruyan mânâsına olarak iki âyette gelir

---

[445] Râzî, V, 135; Âlûsî, XIV, 259; XIX, 68; Şevkânî, I,184; Reşid Rıza, II,168; Elmalılı, I, 659; VI ,4505 vd.

[446] S. Nursî, Mesnevî, s.63.

[447] *Rûhu'l-Meânî*, XXVII,168. Ayrıca selefin, Allah'ın ma'iyyet ve kurbiyyetini ilim ve kudretiyle te'viline dair Beyhakî,s.430 vd. bkz.

[448] Müslim, Da'avât, 44.

[449] S. Yıldırım, s. 167.

[450] Beyhâkî, el-Hattâbî'den s. 69.

[451] Âlûsî, XXII, 135; XII, 85.

(Yûsuf, 64; Târık, 4). Cemî şekli Hâfızûn, Hâfızîn da Kur'ân'da Allah için vâriddir (Hicr, 9).

er-Rakîb الرقيب

Murâkıb, gözeten, muntazır mânâlarına gelir.[452] Rakîb, hâfız,[453] yani kendisinden bir şey kaybolmayan koruyucu demektir. Yaratıklarından bir an bile gâfil olmayan mânâsına da gelir.[454]

Rakîb ismi dört yerde geçer (Mâide, 117; Hûd, 93; Nisâ, 1; Ahzâb, 52). Bu isim, Allah'ın devamlı murâkebesini hatırlatan bir ismidir.

el-Mukît المقيت

Yalnız bir âyette geçen bu isim hakkında değişik açıklamalar yapılmıştır. İbn Abbas'dan, hafîz ve muktedir mânâları rivayet edilmiştir.[455] "Her şeyin tedbir ve idaresini deruhte eden" mânâsı ve kadîr mânâsı da nakledilir.[456] Halîmî der ki: "Bizce bu kelime Mumidd, imdad eden, yardım eden demektir. Aslı, bünyeye yardım veren kût'dandır."[457] Kur'ân'da Mukît isminin geçtiği âyetin muhtevasına, bu sonuncu izah, pek uygun düşer görünmez. "Kim güzel bir şefaatle şefaatte bulunursa, ondan kendisine bir hisse (sevab) vardır. Kim de kötü bir şefaatle şefaatte bulunursa ondan kendisine bir (günah) payı vardır. Allah her şeye hakkıyla Kâdir ve Nazırdır" (Nisâ, 85).[458] Yani Hafîz,[459] Şehîd,[460] Muktedir[461] mânâsınadır.

el-Müheymin المهيمن

Cenâb-ı Hakk'ın bu ismi hakkında da muhtelif mânâlar serdedilmiştir. Daha önce mânâlarını açıkladığımız Şehîd, Rakîb, Hâfız mânâlarını

---

452 A. e., XXII, 128.
453 Râğıb, s. 201.
454 Beyâkî, s. 77.
455 Beyâkî, s. 66.
456 Taberî, VIII, 583-585.
457 Beyhâkî, s. 66.
458 Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 135.
459 İbn Kesir, I, 520.
460 Zemahşerî, I, 549.
461 Âlûsî, V, 98.

verenler olduğu gibi, Emîn mânâsını verenler de vardır. Halîmî, "*Hesap gününde itaat ehlinin amelinden birşey eksiltmeden sevaplarını verendir.*" der.[462] "İnsanların yaptıklarını gözeten",[463] mânâsı yoğunluk kazanıyor. İbn Fâris, "Müheymin şahiddir"der.[464]

Kur'ân'da iki defa geçen Müheymin Mâide, 48 âyetinde Kur'ân'ı tavsif eder. Bir âyette eliflâmlı ve mücerred olarak Allah'ı tavsif eder (Haşr, 20).

el-Vekîl الوكيل

Mevkûl mânâsına faîl vezninde bir sıfattır. Allah'ın bir ismi olarak, İbn Abbâs'dan "Şehîd", Katâde'den "Hafîz" mânâsı rivayet edilmiştir.[465] İş kendisine tevkîl ve havale edilen, Şâhid[466] demektir. Muttalî, Rakîb (gözetici) mânâları da verilmiştir.[467] Hattâbî'ye göre "kulların rızıklarına kefil, onların maslahatlarına kâim" demektir. Ni'mel-Mevlâ ve ni'me'l-Vekîl'de olduğu gibi, "İşlerimize ne güzel kefîl ve ne güzel yapan" mânâsınadır.[468]

Kur'ân'da ondört yerde Allah'ın ismi olarak gelir. Şu âyetlerde Şâhid mânâsındadır: Bakara, 66; Nisâ, 81, 132, 171; İsrâ, 2,65; Ahzâb, 3, 48 vb. Kefâ fiiline temyiz olarak geldiği yerler de bunlar arasındadır. "*Vekîl olarak Allah kâfidir.*" (Ahzâb, 48)

el-Hafî الخفى

Kur'ân'da iki defa geçen bu vasıf, A'râf, 187'de bilen, haberdâr olan mânâsında Hz. Peygamber'i (sallallahu aleyhi ve sellem) tavsif eder. Diğeri Meryem, 47'de Allah'ı tavsif eder. "*(İbrâhim) "Selâm sana, dedi, senin için Rabbim'den mağfiret dileyeceğim. Çünkü O bana çok lütufkârdır.*" (Meryem, 47)

---

462 Beyhâkî, s. 63 vd.
463 Taberî, XXVIII, 55.
464 *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, VI, 63.
465 Âlûsî, XX, 68.
466 Beyhâkî, s. 87'de Halîmî'den.
467 Âlûsî, XX, 68.
468 Beyhâkî, s. 87

Bu âyetlerden de anlaşıldığı gibi el-Hafî, "son derece iyilik ve lütuf sahibi"[469] ve "iyice bilen, ilmi muhkem olan"[470] demektir.

el-Bâtın الباطن

Butûn masdarından ism-i fâil olan el-Bâtın, "gizli olan, içerde olan" demektir. Halîmî, "Bâtın, hissedilmeyen, eser ve fiilleriyle anlaşılandır" der. Hattâbî'ye göre "gizli olan, gayblara muttalî" demektir.[471] "Kendisinden daha yakın, kendisinden daha gizli, künhü ve hakîkati bilinemeyen, sığınacak kimsenin O'ndan başka sığınak bulamadığı" mânâları da verilmiştir.[472] Künhü ile bâtındır, akıllar etrafında dolaşamaz.[473] Bâtın, Allah'ın kurbiyyetidir ki, insanın kendisinden kendisine daha yakın olacak şekilde Allah'ın ihatasını ifade eder. Gayb onun yanında şehâdettir.[474] Allah zuhûrunun şiddetinden gizlidir. Bir şey haddini aşınca zıddına dönüştüğü gibi, güneşin kendisine bakılmaz, fakat üzerine düşen şeylere bakılır. Çok parlak şeye de bakılamayacağından görülemez. Aynı şekilde Allah da zuhûrunun şiddetinden gizlidir.[475]

Kur'ân'da yalnız Hadîd 3. âyetinde "*O'dur Evvel ve Ahir ve Zâhir ve Bâtın. Ve O, her şeyi bilendir*" şeklinde bu isimlerle birlikte varid olur.

6. Allah'ın Ululuk Bildiren İsimleri

el-A'lâ, el-Aliyy الاعلى، العلي

el-A'lâ, uluvv "yükseklik, yücelik" masdarından ism-i tafdildir. En yüce, en yüksek demektir. Aliyy, faîl vezninde yüce mânâsına gelir. el-Müteâl de yüce olan demektir.

Kur'ân'da iki defa el-A'lâ ismi geçer. Zamire muzâf, Rabb ismine sıfat

469 Beydâvî, II, 35.
470 A. e., I, 380; Âlûsî, IX, 133.
471 Beyhâkî, s. 35.
472 Âlûsî, XXVII, 167.
473 A. e., XXVII, 165 vd.
474 İbn Kayyim, *Tarîku'l-Hicreteyn*, s. 27.
475 Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr*, s. 25.

olur (A'lâ, 1; Leyl, 20). el-A'lâ süperlatif şekliyle en şerefli, en yüce mânâsını ifade eder.[476]

el-Aliyy, kadri yüce olan,[477] kudreti büyük olan[478] demektir. Tenzih ifade eder.[479] "el-Aliyy, el-Kebîr" terkibiyle, Hacc, 62; Nisâ, 34; Lokmân, 30; Sebe', 23; Mü'min, 12. âyetlerinde varid olur. "el-Aliyy el-Azîm" terkibiyle Bakara, 255; Şûrâ, 4. âyetlerinde yer alır. Şûrâ, 51. âyetinde ise Hakîm ismi ile bitişmiştir.

el-Müteâl ismine delâlet eden teâlâ fiili, mübalağa ifade eder. Buna göre el-Müteâl, pek yüce, pek münezzeh[480] demektir. "*Gaybı ve mevcudu bilen, büyük, Pek Yüce.*" (Ra'd, 9)

el-Kebîr, el-Mütekebbir الكبير، المتكبر

Fa'îl vezninde olan el-Kebîr, büyük mânâsınadır. Kullarını, onlar kendisini görmeden, istediğine yöneltendir. Celâl ve şan yüceliği ile mevsuf olandır. Her büyük O'nun celâlinin yanında küçük kalır. Yaratıklara benzemekten yüce olandır[481] "*Allah göklerde ve yerde Kibriyâ sahibidir. O Azîzdir, Hakîmdir.*" (Casiye, 37)

Kur'ân'da hem Allah, hem Allah'dan başka şeyler hakkında gelen el-Kebîr vasfı beş âyette el-Aliyy ismiyle Nisâ, 34; Hacc, 62; Lokman, 30; Sebe', 23; Mü'min, 12, bir âyette de "el-Kebîru'l-Müteal" şeklinde geçmektedir Ra'd, 9.

el-Mütekebbir, bir âyette Allah'ı tavsif eder (Haşr, 23). "Yaratıkların sıfatlarından yüce olandır". Kullar hakkında mezmûn olan tekebbür, Allah için teferrüd ve tahsîs ifade eder.[482] Yani ululuk O'na lâyık ve mahsustur, bu hususta O tektir. Noksan ve ihtiyacı gerektiren şeylerden münezzehtir.[483]

---

476 Râğıb, s. 345.
477 A. e., A. y.
478 Beyhâkî, s. 135.
479 Beydâvî, II, 553.
480 Râğıb, s. 345.
481 Beyhâkî, s. 35'de Halîmî ve Hattâbî'den.
482 A. e., s. 72'de Hattâbî'den; Elmalılı, VII, 4874 vd.
483 Beydâvî, II, 468; Âlûsî, XXVIII, 64.

el-Azîm العظيم

Azame masdarından faîl vezninde sıfat-ı müşebbehedir. Aslı büyüklük ve kuvvete delâlet eder.[484] Bu sıfat Allah'dan başkası için mecazen söylenir. Allah hakkında ise gerçektir. Büyüklük ve ululuk sahibi demektir ki, şânının büyüklüğüne, kadrinin celâline râcîdir. Bu cisimlerin sıfatlarından olan büyüklük değildir.[485] Manevî bir büyüklüktür. O'nun azameti yanında her şey küçük kalır.[486]

Bu isim altı âyette Allah'ı tavsif eder Vâkıa, 74, 96; Hâkka, 33, 52; Şûrâ, 4; Bakara, 255.

el-Mecîd المجيد

Mecd, kerem ve ululukta genişlik mânâsına masdardır. Mecîd sıfat-ı müşebbehedir. Allah'ın ismi olarak "Kendi Zât'ına mahsus fazlını cömertçe ihsan etme hususunda genişlik sahibi" demektir.[487] "Erişilmesi zor kuvvet sahibi, hamde lâyık olan" şeklinde de açıklanmıştır.[488] "Genişlik sahibi, Kerîm" mânâsı da verilmiştir.[489] Zât'ında sıfâtında Azîm olandır.[490]

Mecîd sıfatı iki yerde Kur'ân'ın Kâf, 1; Burûc, 21, bir âyette de Arş'ın sıfatıdır Burûc, 15. Yalnız bir âyette Allah'ı tavsif eder. "*Şüphesiz O, Hamîddir. Mecîddir.*" (Hûd, 73)

el-Hamîd الحميد

Hamdedilen mânâsında bir sıfattır. Hamd, faziletini övmek demektir ki, medihten daha hususî, şükürden daha umûmîdir. Hamîd, yani nimetlerine karşı hamde lâyık olandır.[491] "Fiilleriyle hamde lâyık olan"

---

484 İbn Fâris, IV, 355.
485 Beyhâkî, s. 33.
486 Taberî, V, 406 vd.
487 Râğıb, s. 463.
488 Beyhâkî, s. 39'da Halîmî'den.
489 A. e., s. 40'da Hattâbî'den.
490 Âlûsî, XXX, 92.
491 A. e., III, 40.

demektir. "O'na genişlikte de, darlıkta da hamdedilir. Çünkü O'nun fiilerinde yanlışlık olmaz, hata ârız olamaz."[492] Kâmil manâda hamd Allah'a mahsustur (Fâtiha, 2). Allah Zât'ında Hamîddir, başkalarının hamdine muhtaç değildir.

Kur'ân'da bir âyette yalnız başına gelir.[493] Esmâ-yı hüsnâdan Azîz, Mecîd, Hakîm, Velî Ğaniyy isimleriyle de birlikte gelir.[494]

Zu'l-Arş ذو العرش

Arşın sahibi mânâsınadır. Arş ise cisim ve cirm âlemlerinin ötesindeki ulu cirmdir.[495] Halil (175/791). "Arş, kralın seriridir" der. Sonra istiâre yapıldı da, kişinin emr ve kıvamı hakkında da söylendi.[496] Allah'ın arşının hakîkatini bilemeyiz; ancak ismen biliriz. Allah'ın kürsîsi gökleri ve yeri kaplamıştır (Bakara, 255). Arşı ise ondan da büyüktür.[497] Halîmî'ye göre Zü'l-Arş, "Arşın etrafında saf saf olanların ibadet ve ta'zîmine yöneldikleri Meliktir."[498] Arş, yükseklik, ilim, kudret, mülk ve hükümrânlık gibi mânâlar ile te'vil edilmişse de, Arş da Kürsî de mahiyetlerini bilemediğimiz, hakîkatleri olan varlıklardır.[499] Allah'ın, Arşın sahibi oluşu İsrâ, 42; Mü'minûn 5; Tekvir, 20; Burûc, 15 âyetlerinde geçer. Ayrıca Rabbu'l-Arş (Arşın Rabbi) Tevbe, 129; Enbiyâ, 22; Neml, 26; Mü'minun, 86, 116 âyetlerinde varid olmuştur. Arşın Allah'a izafesi mekân mânâsında değil, teşrîf mânâsındadır.

Zi'l-Meâric ذى المعارج

Ma'recler sahibi demektir. Ma'rec ise urûc (yukarı çıkmak) masdarından, yukarı çıkma vasıtası, merdiven demektir.[500] Allah'ın ismi olark

---

492 Beyhâkî, s. 60.
493 Sırâti'l-Hamîd; Hacc, 24.
494 M. F. Abdulbâkî, s.218.
495 Âlûsî, XVIII, 71.
496 İbn Fâris, IV, 264 vd.
497 Zeynuddîn Ahmed ez-Zebîdî, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı, Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, çev. Kâmil Miras, II, 269-271; IX,7.
498 Beyhâkî, s. 91.
499 S. Yıldırım, s. 122 vd.
500 Râğıb, s. 329.

Zi'l-Meâric, "meleklerin çıktığı yerlerin, yani göklerin sahibi"[501] mânâsına tefsir edildiği gibi, İbn Abbâs'dan "dereceler sahibi, yücelik ve üstünlük sahibi" rivayetleri de vardır.[502] Meâric ma'rec'in cemîsi olarak, meleklerin göklerde çıktıkları yerlerin adı olarak da izah edilmiştir.[503]

Bu isim yalnız bir âyette geçmektedir ki, kendinden sonraki âyet adetâ onun bir açıklamasıdır. "*(O azab) yükselme derecelerinin sahibi Allah'tandır. Melekler ve Rûh, mikdarı elli bin sene süren bir gün içinde O'na yükselir.*" (Meâric, 3-4). Bu isim bize Refî'u'd-derecât ismini hatırlatmaktadır. Cenâb-ı Hakk, kendisine güzel amellerin, güzel sözlerin, Rûh ve meleklerin yükseldiği[504] (urûc, ref', suûd), bir uluvv (yükseklik) nisbet eder.[505]

el-Kuddûs القدوس

KDS kökü temizliğe delâlet eder. Kuddûs da bu mânâdandır. Çünkü Allah zıt, denk, eş ve çocuktan münezzehtir.[506] Kuddûs, fu'ûl vezninde bir mübalağa sîğasıdır. Halîmî, "faziletler ve güzelliklerle övülendir" der. Takdîs, tesbîh'in sarahatinde, tesbîh de takdîsin sarahatinde dahildir.[507] Noksanlığı gerektiren şeylerden son derece münezzeh olandır.[508] "Gayet mukaddes, her şâibeden münezzeh, her vasfında çok mükemmel tahdîd ve tasvire sığmaz, hiç bir leke kabul etmez, pampak olan"[509] demektir. Azamet, izzet, kibriyâ buna yakın mefhumlar ifade ederler.[510]

el-Kuddûs ismi iki âyette gelir Haşr, 23; Cum'a, 1.

---

501 Beydâvî, II, 503.
502 İbn Kesîr, IV, 418.
503 Nesefî, III, 583.
504 Beyhâkî, s. 93'de Halîmî'den.
505 S. Yıldırım, s. 231.
506 İbn Fâris, V, 63 vd.
507 Beyhâkî, s. 38.
508 Âlûsî, XXVIII, 63.
509 Elmalılı, VII, 4871 vd.
510 S. Yıldırım, s. 244.

7. Cenab-ı Hakk'ın Kudretiyle İlgili İsimleri

el-Kâdir, el-Kadîr القادر، القدير

KDR kökü bir şeyin ulaşacağı yere, onun künhüne ve nihayetine delâlet eder. Allah'ın yarattığına kudreti olması demek, onlara dilediği ve istediği neticeyi vermesi demektir.[511] Allah kudret ile nitelenince, âcizlik O'ndan nefyedilmiş olur. O'ndan başkası mutlak kudret ile tavsif edilemez. Allah'tan başkasına kudret vasfı nisbet edilince, O'nun bir cihetten âciz ve mukayyed olduğu behemahal anlaşılır.[512] Kadera fiili, gücü yetmek mânâsında "alâ" ile taaddî eder ve masdarı kudre olur. Doğrudan teaddî ederse, masdarı kadr ve kader gibi gelir ki, takdir ve tanzim etmek demektir.[513]

el-Kâdir bu kökten ism-i faildir. "Hiç bir şey O'nu âciz bırakamaz. Bilakis istediği şey isteğine göre zuhûr eder. Çünkü O'nun fiilleri açıktır."[514] Allah, ölüleri diriltmeye, azab göndermeye, mucize indirmeye kâdirdir (En'âm, 37, 65; İsrâ, 99; Yâsîn, 81; Ahkâf, 33; Kıyâme, 40; Târık, 8).

Kâdirûn, kâdir'in azamet ifade eden cemisidir, beş âyette geçer (Yunus, 24; Mü'minûn, 18,95; Meâric, 40; Murselât, 23). Bir âyette de Kâdirîn şeklinde (Kıyame, 4), Allah'ın takdir, tasarruf ve kudretini ifade eder.[515]

el-Kadîr, faîl vezninde mübalağa ifade eden bir sıfattır. "Dilediğini, hikmetinin iktizâsınca, fazla ve eksik olmadan yapandır. Bundan dolayı Allah'dan başkası bu vasıfla nitelenemez."[516] Alâ külli şey'in Kadîr şeklinde otuzbeş kadar âyette gelir. Allah'ın isimlerinden Alîm, Afuvv, Gafûr, Rahîm isimleriyle beraber de gelir.[517]

el-Muktedir, iktidâr sahibi demektir. Mânâsı Kadîr'in mânâsına yakındır. Ancak insanlar için de kullanılır. Allah için istîmalinde Kadîr demektir. Kulun iktidarında, tekellüf ve kesb vardır.[518] Halîmî der ki:

---

511 İbn Fâris, V, 62 vd.
512 Râğıb, s. 394.
513 Taberî, II, 484.
514 Beyhâkî, s. 21'de Halîmî'den.
515 S. Yıldırım, s. 164.
516 Râğıb, s. 394.
517 M. F. Abdulbâkî, s. 537 vd.
518 Râğıb, s. 394 vd.

"Muktedir, gücünün yettiğini yapmak suretiyle kudretini ortaya koyandır. Allah, yapmadığı bir çok şeye de Kâdir ise de iktidâr yaptığı şeylerde olur. Dileseydi onları da yapardı. Bu sebeble Allah, el-Muktedîr denilmeye lâyıktır." Hattâbî ise "muktedir, kendisine hiç bir şey mümtenî olmayan, tam kudret sahibidir. Kuvvetle, engelle kimse O'na karşı çıkamaz. Vezni kudretten, müfteildir. Ancak iktidar daha beliğ ve daha umûmîdir. Zira kudret, bir nevî makdûru tazammun ettiği halde, iktidar ıtlâkı gerektirir"[519] görüşündedir.

Üç âyette geçer. "Melîk Muktedir" (Kamer, 55), "Azîz Muktedir" (Kamer, 42), bir âyette de yalnız başınadır (Ra'd, 8). Cemî şekli de bir âyettedir (Zuhruf, 42).

Allah'ın rubûbiyet sıfatlarından olan kudret sıfatı, Cenâb-ı Allah'ı tanıtıcı vasıflarındandır.

Kudret-i İlahiyye'ye nisbeten en büyük şey, en küçük şey kadar kolaydır. Bir nev'in umum efradiyle îcadı, bir ferd kadar külfetsiz ve rahattır. Cenneti halketmek, bir bahar kadar kolaydır. Bir baharı îcad etmek, bir çiçek kadar rahattır. "*Bizim buyruğumuz yalnız bir tekdir (yalnız "Ol!" kelimesidir), bir göz kırpması gibidir (hemen oluverir).*" (Kamer, 50). Nitekim Allah Teâlâ insanlara hitaben, "*Sizin hepinizi yaratmak ve öldükten sonra diriltmek, bir kişiyi yaratıp diriltmek gibidir.*" (Lokmân, 28) buyurur. Onun içindir ki mânen koca bir ağacı bir çekirdekte dercettiği gibi, bir âlemi bir tek fertte dercedebilir. "*En yüce mesel (en yüksek sıfatlar) Allah'ındır O öyle Azîz, öyle Hakimdir*" (Nahl, 60).[520]

el-Azîz العزيز

Faîl vezninde bir sıfat olan el-Azîz, 'ızz masdarındandır. Şiddet, kuvvet, galebe, kahr vb. mânâlara delâlet eder. Bulunamayacak derecede az olan şeye 'azze'ş-şey'u denir.[521] Ardun 'azûzun (sert toprak)'dan alınmıştır. Azîz, kahreden kahredilemeyen demektir.[522] Hattâbî, "yenilemeyen

519 Beyhâkî, s. 28 vd.
520 S. Nursî, *Mektûbât*, s. 268 vd.'den sadeleştirilmiş özet.
521 İbn Fâris, IV, 38; İbn Kayyim, *Tarîku'l-Hicreteyn*, s. 136.
522 Râğıb, s. 333; Âlûsî, III, 78.

kudret sahibi" der.[523] Taberî, "irade ettiği hiç bir şey kendisine mümtenî olmayan, cezalandıracağı ve intikam alacağı hiç bir kimsenin elinden kurtulamadığı" diye tarif eder.[524]

Bu sıfat Kur'ân'da doksana yakın yerde Allah'ı tavsif eder. Allah'ın mutlak kudret ve üstünlüğünü belirten muhtevalarda yer alır. En çok "Azîz Hakîm" terkibiyle gelir (Toplam 47 defa). Ayrıca esmâ-i hüsnâdan Rahîm, Alîm, Kaviyy, Zu'ntikâm, Gaffâr, Hamîd, Gafûr, Muktedir isimleriyle terkib halinde gelir.[525] Bu birleşik isimler bazan birbirini destekler, bazan dengeler, bazan da âyetin muhtevasını hülasa ederler.[526] İzzet, şeref mânâsına da gelir. "*Kim şeref istiyorsa (bilsin ki) şeref tamamen Allah'ındır (onu dildeğine verir). Güzel söz O'na çıkar, iyi amel onu yükseltir.*" (Fâtır, 10), "*O (inanmaya)nların sözü seni üzmesin, çünkü üstünlük tamamen Allah'ındır. İşiten ve bilen O'dur.*" (Yunus, 65)

Allah'ın izzet ve kudreti nefiy sîğalarıyla da Kur'ân'da ifadesini bulur. "*Allah âciz bırakılamaz.*" (Nûr, 57; Ankebût, 22 vb.), "*Allah'ın azabından bir koruyacak ve kurtaracak yoktur.*" (Ra'd, 34-37; Enbiyâ, 42 vb.), "*Hükmünün takipçisi yoktur.*" (Ra'd, 41), "*Allah'ın önüne geçilemez.*" (Ankebût, 4; Meâric, 41), "*Allah'ın kaderi geri çevrilemez.*" (Yusuf, 67, 68)

el-Kaviyy, Zu'l-kuvve القوى، ذوالقوة

Kuvve masdarından sıfat olan el-Kaviyy, kuvvetli, güçlü demektir. Allah'ın sıfatı olarak, Kâdir mânâsınadır. Kuvveti tam olan demektir. Herhangi bir halde acizlik O'na hâkim olamaz, her ne kadar mahluklar da kuvvet ile tavsif edilseler bile, onların kuvveti sona erer, bazı işlere de güçleri yetmez.[527]

"*Kâfirler azabı görünce: "Bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu anlayacaklardır.*" (Bakara, 165), "*Kuvvet ancak Allah'ındır.*" (Kehf, 39), İsm-i tafdîl şekli olan Akvâ da Allah için eşedd vasfıyla ifade edilir (Fussilet, 15).

---

523 Beyhâkî, s. 33 vd.
524 *Câmiu'l-Beyân*, III, 88; VI, 271; V, 511.
525 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 459-461.
526 S. Yıldırım, s. 138 vd.
527 Beyhâkî, s. 43'de Hattâbî'den.

"Kaviyy Azîz" terkibi, Hûd, 66; Hacc, 40,74; Şûrâ, 19 vb. âyetlerinde, "Kaviyy Şedîdu'l-ikâb", Enfâl, 52; Mü'min, 22 âyetlerinde yer alır. Bu terkiblerde birbirini destekleme görülmektedir.

Zü'l-kuvve, kuvvet sahibi mânâsında Allah'ın bir sıfatıdır. "*Şüphesiz Allah'tır, Rezzak, kuvvet sahibi, Metin.*" (Zariyât, 58) şeklinde sadece bir defa varid olmuştur.

Zu'ntikâm, Müntakimûn ذوانتقام، منتقمون

Nikme, ukûbet demektir.[528] İntikam ise, nikmet'ten ifti'âl'dir. Satvet ve tasallut demektir. "Cinayeti sebebiyle birini cezalandırınca, "ondan intikam aldı denir."[529] Zu'ntikâm, intikâm sahibi demektir, "hak ettiği kadar cezalandıran" mânâsınadır.[530] Çünkü Allah âciz değildir, Azîzdir. Suçlulardan intikam almaya Kâdirdir. O halde kelimenin olanca muhtevası şurada toplanıyor: Geçmiş bir günah sebebiyle cezalandırma[531] bahis konusudur. O halde bu ismin Aziz ismiyle bitişik gelmesi çok mânâlıdır. Çünkü cürme ceza vermek kudreti düşünülmeyen bir acizin, affettim, demesi pek gülünç olur.[532]

Kur'ân'da bu kökten nekame ve intekame fiilleri kullanılır. Ashâb-ı Uhdûd, Allah'a iman ettikleri için mü'minleri cezalandırdılar (Burûc, 8). Diğerleri de böyle ceza ve azab mânâsınadır (A'râf, 136; Rûm, 47). Allah mücrimlerden intikam alır (Rûm, 47; Zuhruf, 25, 41, 55; Duhân, 16).

Zu'ntikâm vasfı, hepsi de Azîz ismiyle terkib halinde, dört âyette varid olmuştur (Âl-i İmrân 4; Mâide, 95; İbrâhim, 47; Zümer, 37).

Muntakımûn, intikam alan, cezalandıran mânâsında cemî olarak üç âyette yer alır[533] (Secde, 22; Zuhruf, 41; Duhân, 16). Allah'ın dünyada mü'minlere ve velilerine çeşitli ezâ çektiren inkârcı ve mücrimlerden dünyada ve ahîrette onların intikamını alması, aynıyla adalettir, kudrettir.

---

528 Râğıb, s. 504.
529 Âlûsî, III, 78; M.R. Rıdâ, III, 161.
530 Beyhâkî, Halîmî'den, s. 88.
531 Şevkânî, I, 312.
532 Elmalılı, II, 1022.
533 Âlûsî, XIII, 253.

el-Kâhir, el-Kahhâr القاهر القهار

Kahr masdarından ism-i fail olan el-Kâhir, kahreden, galib gelen demektir. Allah'ın ismi olarak "Yaratıkları istediği şeyle idare eden mânâsınadır. Bu idareye, zor ve ağır gelen, gâm ve hüzün veren şeyler de girer. Meselâ, hayatı çekip almak ve yaralanmalar da bunlardandır. Kimse O'nun tedbirini geri çeviremez, takdirinden dışarı çıkamaz."[534]

el-Kâhir ismi Kur'ân'da iki âyette geçer. "*O kulların üstünde tam hakimdir. O her şeyi yerli yerince yapan, haberdar olandır.*" (En'âm, 18), "*O kullarının üstünde hâkimdir. Size koruyucu (melek)ler gönderir.*" (En'âm, 61) Bir âyette Kâhirûn şeklinde cemî olarak gelir (A'râf, 127).

el-Kahhâr, "mahlukları içinde zorbaları, azgınları, ukubetle ezer. Bütün yaratıklarına, onları öldürmekle galebe eder",[535] demektir. el-Kahhâr, Kur'ân'da altı âyette "el-Vâhid el-Kahhâr" terkibinde geçer. (Yusuf, 39; Ra'd, 16; İbrâhim, 48; Sâd, 65; Zümer , 4; Gâfir, 16)

Mâliku yevmi'd-dîn, Mâliku'l-mülk مالك يوم الدين، المالك الملك

Mâliku yevmid-dîn, din gününün sahibi demektir. Mâlik, milk masdarından ism-i falidir. Melik mülk'ten müştakdır, mülk ise, hükümrânlık demektir. Allah'ın mülkte tek oluşunu ikrâr etmede, milkte de tek oluşunu kabul mânâsı vardır. Çünkü malumdur ki her melik mâliktir, halbuki her mâlik melik değildir.[536]

Mülk, tasarruf edilen şeyi idare ile tutmaktır. Melik, insanlar içerisinde emir ve nehiy ile tasarruf eden kimseye denir.[537] Şuurlu varlıkların idaresine mahsustur. Bundan dolayı "insanların meliki" denir, "eşyanın meliki" denmez.[538] MLK kökü bir şeyde kuvvet ve sıhhati de ifade eder. Kuvvetli ve sağlam olduğundan melik ismi bu mânâdan alınmıştır![539] fikrinde olanlar da vardır.

---

534 Beyhâkî, s. 88'de Halîmî'den.
535 A. e., A. y.
536 *Câmiu'l-Beyân*, Taberî, I, 148-150; M. Reşid Rıdâ, I, 54.
537 Âlûsî, XXVIII, 63.
538 Râğıb, s. 472.
539 İbn Fâris, V, 351 vd.

Mâliki yevmi'd-dîn bir âyette geçer (Fatiha, 2). Din gününün sahibi, cezâ gününün mâliki, herkesin amelinin karşılığının göreceği günün mâlik ve hakimidir, o günde cereyan edecek işlerin tek mutasarrıfı[540] demektir. Melik lafzını daha beliğ ve şumûllü bulanlar "limeni'l-mülkü'l-yevm" (Bugün hükümrânlık kimindir) âyetini karine olarak ileri sürüyorlar.[541] O gün bütün melikler, mâlikler yok olacak, sadece Melik ve Mâlik olan Allah hükmünü yürütecektir.

Mâlikü'l-mülk, mülkün yani hükümranlığın sahibi demektir. Dünya ve âhiretin mülkü yalnız kendisine ait olandır.[542] Yalnız bir âyette geçer. "*De ki: "Allahım (ey) mülkün sahibi, Sen dilediğine mülkü verirsin, dilediğinden mülkü alırsın; dilediğini yükseltir, dilediğini alçaltırsın. Sen her şeye Kâdirsin.*" (Âl-i İmrân 26). Bu sıfat böyle bir âyette geçmekle birlikte, "Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır" tarzındaki âyetler, Kur'ân'ın başından sonuna kadar geçip bu mânâyı anlatmaktadır (Hadîd, 2; Necm, 31; Câsiye, 27; Furkân, 2; Nûr, 42 vb.). "Göklerin ve yerin melekûtu" iki âyette (Mü'minûn, 88; A'raf, 185), "Her şeyin melekûtu" yine iki âyette (En'âm, 75; Yâsîn, 83) geçer. Melekût mübalağa ifade eden bir masdardır ki Allah'ın milkine mahsustur.[543]

Melik, "hükümdar" demektir. Meliku'n-nâs, bütün insanların hükümdarı (Nâs, 2); el-Melikü'l-Hakk, "hakk Melik" (Tâhâ, 114; Mü'minûn, 116); el-Melikü'l-Kuddûs, "Mukaddes Hükümdar." (Haşr, 23; Cum'a, 1) şekilleri geçer.

Melik de aynı mânâyadır. Ancak bu mübalağa ve sübut ifade eden sıfat-ı müşebbehe veznidir. Bir âyette Allah'ı tavsif eder. "*Muktedir hükümdarın huzurunda doğruluk koltuklarındadırlar.*" (Kamer, 55)

İnsanların dünya hayatında en büyük rütbe olarak tanıdıkları şeyin hükümdarlık rütbesi olduğunu düşünürsek, Allah'ın kendi Zât'ını, gerçek hükümdar, padişah olarak tanıtmasının ne kadar mühim bir husus

---

540 Beydâvî , I, 8; Suyûtî, Celâleyn, I, 8.

541 İbn Kesîr, I, 24; Taberî, I, 148-150; R. Rıdâ, I, 54; Beydâvî, I, 8.

542 Taberî, VI, 299; Şevkânî, I, 330.

543 Râğıb, s. 473; krş, Cevherî, IV, 1610; İbn Manzûr, XII, 381 vd.; Zebîdî VII, 180 vd.

olduğunu anlarız. Hakîkî hükümdarlık O'na mahsustur. Çünkü yaratan, öldüren, dirilten, istediği gibi tasarruf eden mülk sahibi O'dur. İnsanların hükümdarlığı mecazîdir.[544] Ortaksız mülkün sahibi, dilediğine, bu dünyada emaneten, geçici bir hükümdarlık verir. Dünya hükümdarları, bu emaneti, hakîkî sahibinin rızası hilafına kullanmamalıdırlar; çünkü âhirette asıl sahibine hesabını vereceklerdir.[545] O halde insanlar dünyada da geçici hükümdarları değil, ezelî ve ebedî hükümdarı büyük tanımalıdırlar.

İnsan, Tanrısının hükmünü yürüten bir hükümran olmasını ister. Çünkü hükmünü yürütemeyen, hükümdar olamayan varlık, âciz bir varlıktır. Ayrıca din tarihçileri de bir çok milletlerin tanrılarını hükümdar olarak tanıdıklarını belirtirler.[546] Hatta insanlık tarihinde hükümdar olarak bilinmeyen tanrının zamanla unutulduğunu belirtirler.[547] Tarihte bazı hükümdarların iktidarlarını kuvvetlendirmek için bile ilâhî bir iktidara, ilâhî bir esas ve izne dayandıklarını iddiâ etmeleri de bunu gösterir. Bazan hükümdarların tarihte ilahlaştırıldıkları da gözönüne alınırsa, insanların bu temâyülü daha da iyi anlaşılır. Bu gerçek bile bâtılın Hakka sığınarak kendini kabul ettirmek isteyişinin bir tezahürüdür.

İşte Allah kendisini gerçek hükümdar olarak tanıtmakla aynı zamanda insanların bu fıtrî temayülüne cevap vermektedir. Daha mühimi, dünya makamlarının en büyüğü bile olsa hükümdarlığı gözlerde fazla büyütmemeyi, bunların geçici birer mazhariyet olduğunu, hakîkî hükümdarın daima payidâr olan Allah olduğu gerçeğini zihinlere yerleştirir. Böylece Kur'ân, şirkin bir nüfûz kapısını daha kapatmış olmaktadır.

el-Cebbâr الجبار

Cebr, lüğatte, bir çeşit zorlama ile bir şeyi düzeltmek demektir. Bazan sadece düzeltmek, bazan da sadece zorlamak mânâsına gelir.[548] Cebbâr bu masdardan mübalağa sığasıdır. Allah'ın ismi olarak, yaratıklarını

[544] Âlûsî, III, 113; Elmalılı, II, 830; I, 462; V, 3567; Şevkânî, I, 127.
[545] S. Kutub, *Zilâl*, III, 156.
[546] F. Challaye, s. 37-38. Krş. S. Yıldırım, s. 127 vd.
[547] S. Yıldırım, s. 122'de Eliade, Traite, s. 101'den.
[548] Râğıb s. 85.

istediği emir ve nehyine zorlayan, mahlukatı ihtiyaç yerlerine sevkeden, onların geçim ve rızık sebeblerine yetişen demektir.[549] İnsan hakkında, hep zulümkâr, zorba muhtevasında geçer. Mezmûm bir sıfattır. Allah'ın sıfatı olarak "yaratıklarını istediği yöne mecbur eden Kâhir"[550] mânâsı da verilmiştir. Ulaşılamayan, fiilinde yarışılamayan, men edilemeyen, kısıtlanamayan mânâları da ilave edilir.[551] Yaratıkları iradesine mecbur eden, karşı gelinmez ceberût sahibidir.[552]

Yalnız bir âyette Allah'ın ismi olarak varid olmuştur (Haşr, 23).

Gâlib'alâ Emrih غالب على امره

"İşinde gâlib olan" demektir. Kur'ân'da bir âyette geçer. "*(...) Allah emrinde gâlib olandır.*" (Yusuf, 21), "İsteseler de istemeseler de mahlukatı hakkındaki muradını yerine ulaştırandır. Bu Cenab-ı Hakk'ın kudret ve hikmetinin kemâline bir işarettir. O yenilmez. O'na hile yapılamaz."[553] O dilediğinden men edilemez. Murad ettiği hususta O'nunla çekişilmez.[554] İnsanların çoğu, Allah'ın, hükmünü yürütmekte olduğundan gafil bulunuyorlar. Dünyada bazı düşüş ve zahiren yenik hallerde bile, Allah'a olan itimad sarsılmamalıdır. Bilmelidir ki, iyi âkıbet muttakîlerin olacaktır (Hûd, 49). Gâlib gelecek olan da Allah, Peygamberi (Mücadele, 21) ve Allah'ın taraftarları (Mâide, 56) olacaktır. Çünkü Allah işini sağlam tutar (Zuhruf, 79).

el-Metîn المتين

Metn, kuvvetlilik,[555] salâbet demektir. Metîn, bu masdardan sıfat-ı müşebbehedir. Allah'ın sıfatı olarak el-Metîn "şedîd" demektir. "Kuvveti eksilmez, gevşemez, futûr gelmez"[556] mânâlarındadır. "Kuvveti şiddetli

549 Beyhâkî, s. 31'de Hattâbî'den.
550 Zemahşerî, IV, 87.
551 İbn Fâris, I, 501; Âlûsî, XXVIII, 63 vd.
552 Elmalılı, VII, 4873.
553 Beyhâkî, s. 41'de Halîmî'den.
554 Âlûsî XII, 208.
555 Râğıb, s. 462.
556 Beyhâkî, s. 43.

olan" mânâsı da verilmiştir.[557] Allah'ın bu sıfatı, Allah'ın kudretini, iktidar ve şiddetini belirtir.[558]

Kur'ân'da bir âyette geçer. "*Muhakkak ki rezzâk, kuvvet sahibi, Metîn olan Allah'tır.*" (Zâriyat, 58)

ez-Zâhir الظاهر

Zuhûr, açık olmak, yüksek ve gâlib olmak, bir şeye nâil ve muttalî olmak mânâlarınadır.[559] Zâhir, "fiilleriyle açık olandır."[560] "Açık hüccetleriyle, parlak burhanlarıyla, Rabb oluşunun sübûtuna, birliğinin sıhhatine delâlet eden delillerinin şehadetiyle âşikâr olandır. Zâhir, kudretiyle her şeyin fevkinde olur, zuhûr da bazan yükseklik mânâsına gelir, bazan galebe mânâsına da gelir."[561] Allah varlığıyla zâhirdir. Bütün mevcûdât, O'nun izharıyla açığa çıkar. Zâhir-Batın, zahiri ve batını bilen mânâsına gelir.[562] Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem). "Zâhir Sensin ki Senden üstün bir şey yoktur (...)" buyurmuştur.[563]

Kur'ân'da bir yerde eliflâmlı ve mutlak olarak Allah'ı tavsif eder (Hadîd, 3),

"Zuhûru perde olmuştur zuhûra
Gözü olan delîl ister mi nûra?"

el-Muhît المحيط

İhâta, masdarından ism-i faildir. İhata eden, kuşatan demektir. Allah'ın ismi olarak el-Muhît, kendisinden kaçılamayan mânâsınadır ki, Allah'ın ilim ve kudretinin, gafil ve aciz olmayışının kemâlini ifade eder. Kudreti bütün mahlûkatı kuşatandır.[564] "Kendisinden hiç bir şey saklanamayan Alîm"

---

557 Beydâvî, II, 424.
558 S. Yıldırım, s. 226.
559 Zebîdî, ZHR md., III, 372 vd.; Râğıb, s. 318.
560 Beyhâkî, s. 13'de Halîmî'den.
561 Beyhâkî, s. 13'de Hattâbî'den.
562 Âlûsî, XXVII, 165-167.
563 Beyhâkî, s. 34.
564 A. e., s. 40'da Halîmî ve Hattâbî'den.

mânâsına da gelir.[565] Allah'ın ihatası, kahr, tasarruf, teshîr, ilim ve tedbir ihatasıdır. M. Abduh ihâtayı, kudret ve kahr ile tefsir etmiştir.[566]

Allah'ın bu ismi Kur'ân'da sekiz âyette varid olmuştur. Bu vasfın geçtiği âyetlerde Allah, kâfirlerin, insanların yaptıklarını ve her şeyi ihata ettiğini bildirmektedir[567] (Bakara, 19; Âl-i İmrân 120; Enfâl, 47; Hûd, 92; Fussilet, 54; Burûc, 20; Nisâ, 108, 126).

Mûsi' (ûn) الموسعون

Tâkat mânâsına gelen iysâ' masdarından ism-i fail olan Mûsi' vasfının cemidir. Rızka ve infaka kadir olan,[568] yahut semayı genişleten demektir. "*Göğü kuvvetimizle biz kurduk; Biz geniş kudret sahibiyiz.*" (Zâriyat, 47)

Vus' maddesi, Kur'ân'da Allah'ın rahmetinin, ilminin her şeyi ihata ettiği mânâlarında vârid olmuştur.[569]

el-Vâsî' الواسع

Vus' ve Se'a masdarlarından ism-i fail olan el-Vâsi', Allah'ın kudret, ilim, rahmet ve fazlının genişliğini ifade eden bir sıfatıdır.[570] "Gücünün yettiği, bildiği şeyler çok olan" demektir. Bu aynı zamanda O'nu hiç bir şeyin aciz bırakamayacağını, hiç bir şeyin O'na gizli kalamayacağını, rahmetinin her şeyi kapladığını itiraf mânâsına gelir. "Zenginliği, kullarının ihtiyaçlarını, rızkı da bütün mahlukatını kaplayan" demektir.[571] Hikmet ve kudretinin ve tasarrufunun genişliğini ortaya koyar.[572] Bu vasıf Kur'ân'da yedi âyette Alîm ismiyle, bir âyette de Hakîm ismiyle terkib halinde gelir (Bakara, 115, 247, 261, 268; Âl-i İmrân 73; Mâide, 54; Nûr, 32; Nisâ, 110). Bir âyette de "*Vâsi'u'l-mağfire*" (Necm, 32) şeklinde varid olur.

---

565 Âlûsî, V, 156.
566 M. R. Rıdâ, V, 441, R. Rıda, "Ezher Üniversitesinde Abduh'un son tefsir ettiği âyet budur" der.
567 S. Yıldırım. S. 159.
568 Beydâvî, II, 423.
569 S. Yıldırım, s. 226.
570 Râğıb, s. 523.
571 Beyhâkî, s. 42'de Halîmî ve Hattâbî'den.
572 M. R. Rıdâ, II, 479.

8. Hesab, Hüküm ve Adâletle İlgili Allah'ın İsimleri

el-Hakîm, Ahkemu'l-Hâkimîn الحكيم، احكم الحاكمين

HKM kökünden, hükm, hüküm vermek,[573] men etmek,[574] sağlam yapmak,[575] ilim, nübüvvet, Kur'ân vb. mânâlarına gelir.[576] Hakîm de bu vasıfları taşıyana denir.

Hikmet, de bu köktendir, cehilden men eder.[577] İlimlerin en üstünü ile eşyanın en üstününü tanımaktan ibarettir. Hikmet de hüküm gibi karar vermede adalettir. Eşyanın hakîkatlerini olduğu gibi bilip muktezasınca amel etmektir. Allah'tan hikmet, Allah'ın eşyayı bilmesidir. İnsanlardan hikmet, Allah'ı tanıyıp hayırlar işlemektir. Hikmet ilâhî hakîkatin sırlarının ilmidir.[578] İlim ve akıl sayesinde gerçeğe isabettir. Eşyayı son derece sağlam yaratmaktır.[579] Söz ve işte isabettir.[580]

Bu lüğavî mânâları taşıyan maddeden el-Hakîm sıfatı müşebbehedir. "Eşyayı olduğu gibi bilen ve sağlamca yaratan",[581] itkân ile yaratan ve yapandır.[582] Halîmî der ki: "Hakîm, doğrudan başkasını söylemeyen ve yapmayan demektir. Allah'ın fiileri doğru, sanatı sağlam olduğu için böyle tavsif edilmesi gerekir. Çünkü itkân ve isâbet, ancak hakîm olandan sadır olur."[583] Bu isim Kur'ân'da münferid geçmez. Teyid ve dengeleme ifade ederek, esmâ-yı hüsnâdan şu isimlerle birlikte gelir: "Habîr, Alîyy, Hamîd, Azîz, Alîm, Vâsî, Tevvâb.[584]

el-Hakem, hüküm vermede mütehassıs olan demektir.[585] "*Allah*

---

573 Râğıb, s. 127; Zebîdî, VIII, 253.
574 İbn Fâris, II, 91.
575 İbn Manzûr, XV, 30; Cevherî, V, 1901.
576 Zebîdî, VIII, 253.
577 İbn Fâris, II, 91.
578 İbn Manzûr, XV, 30; Zebîdî, VIII, 253.
579 Râğıb, s. 127; Seyyid Şerif el-Cürcanî, *Ta'rîfât*, s. 63.
580 Fîrûzâbâdî, I, 487.
581 Zebîdî, VIII, 253; Rağıb, s. 127.
582 Cevherî, V, 1901; İbn Manzûr, XV, 30.
583 Beyhâkî, s. 22.
584 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 214-215.
585 Râğıb s. 127.

size kitabı açık açık indirmişken, O'ndan başka bir hakem mi ararım." (En'am, 114)

Ahkemü'l-hâkimîn, hakimler hakimi demektir. Allah'ın adalet, hikmet ve sağlamlıkla iş yapıp yürüttüğünü ifade eder. İki âyette geçer (Hûd, 45; Tîn 8).

Hayru'l-hâkimîn, hâkimlerin en hayırlısı demektir. Allah'ın en adaletli hüküm veren olduğu muhtevasında gelir. Üç âyette yer alır (A'râf, 88; Yunus, 109; Yusuf, 80). "*Yoksa cahiliye hükmünü mü arıyorlar, iyice bilen bir topluluk için Allah'tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?*" (Mâide, 50) Allah'ın hükmünü, şeriatını reddetmek, O'nun ulûhiyetini reddetmektir. Cahiliyet idaresi, insanın insana hükmetmesidir, insanın insana kulluğudur. Halbuki yaratan Allah'tır. Mülkünün sahibidir, bilir, rahîmdir. O halde Allah'tan daha iyi hüküm koyacak kimdir?[586] Bu vasfı gizlemek doğru değildir. İnsanlara Allah'ı hakkıyla tanıtmamak olur. Bununla Allah'ın hüküm ve şeriat koyuculuk vasfını kast ediyoruz.

Ehlü't-takvâ ve Ehlü'l-mağfira اهل التقوى واهل المغفرة

"Azabından korkulup korunulmaya lâyık ve bağışlamaya ehil olan" demektir. Kur'ân'da yalnız Müddessir sûresinin son âyetinde gelmiştir. Allah'ı tavsif eden bu isimde iki taraf vardır. Birisi, kullara bakar ki, Allah'tan korkup korunmalarının, diğeri de Allah'a bakan cihettir ki, korkup korunanları mağfiret etmesini ifade eder. Diğer bir ifade ile, Zü'l-Celâl ve'l-ikrâm ismi gibi, hem cemâl hem celâl tecellîsini bir arada anlatır.[587]

Munzir (ûn) منذرون

Duhan sûresi üçüncü âyette azamet cemisiyle geçer. "Biz esasen inzâr ediciyizdir." Mânâsı; kullar üzerine Allah'ın hüccetinin tamam olması için şer'an onlara fayda ve zarar verecek şeyleri bildirenleriz demektir.[588] İnnâ kunnâ munzirîn şeklinde kâne ile bildirilmesi, "inzâr, zaten Bizim

---

586 S. Kutub, *Zilâl*, VI, 167 vd.
587 Beyhâkî, s. 92.
588 İbn Kesîr, IV, 137.

şanımızdandır" demektir.[589] Esasen Munzir, yani kötü akıbetten haber verip uyaran kimseler peygamberlerdir. Birkaç âyette inzar fiili Allah'a izafe edilir. Peygamberleri nezîr olarak gönderen zaten Allah'tır. Uyarma mânâsıyla nezir (Mülk, 17), nüzur, Kamer sûresinde altı defa Allah'a izâfe edilir.[590]

Sâdık (ûn) صادقون

Sıdk masdarından ism-i fâilin cemisidir. "Sözünde, işinde ve va'-dinde doğru olan" demektir.[591] Halîmî'ye göre "Allah kullarına hitab etmiş ve onlara kendilerinden razı olacağı ve kızacağı şeyleri bildirmiş. O'nu razı ettikleri zaman vereceği sevabı, gazab ettiği zaman katındaki cezasını haber vermiştir. Onlara doğruyu söylemiş, tazîr etmemiş ve karıştırmamıştır."[592] Allah, dünyada peygamberlere olan vadinde (Enbiyâ, 9), mü'minlere karşı (Âl-i İmrân 152; Ahzâb, 22), Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'e bildirdiklerinde (Fetih, 27) sâdıktır. Her sözünde doğrudur. O'ndan daha doğru sözlü kimse olamaz (Nisâ, 87,122). Va'dinden asla caymaz (Bakara, 80; Hacc, 47 vb.)

Kur'ân'da bir âyette cemi olarak Allah'ı tavsif eder. "*Biz şüphesiz sâdık olanlarız.*" (En'âm, 146), "*Allah'tan daha doğru sözlü kimdir!?*" (Nisâ, 87.122) âyetlerinde Asdak şeklinde ism-i tafdîl olarak Allah'ı tavsif eder.

el-Vâris الوارث

İrs ve virâse masdarlarından el-Vâris ism-i faildir. "Varis olan" demektir. Allah'ın sıfatı olarak, "her şey yok olup gittikten sonra Bakî kalır. Çünkü onların ve mallarının varlığı ancak Allah'ın varlığına bağlıdır. Halbuki Allah'ın varlığı başkasına bağlı değildir."[593] Nitekim Allah hesab gününde "*Bugün mülk kimindir? (Diyecek), hepsi "Mutlak Hakim olan tek Allah'ındır" diyecekler.*" (Mü'min, 16) buyurur. Şu halde Vâris ismi Allah'ın

[589] Zemahşerî, III, 500; Nesefî, III, 326.
[590] S. Yıldırım, s. 226.
[591] A. e., s. 214.
[592] Beyhâkî, s. 81.
[593] A. e., s. 13'de Halîmî'den.

Bâkî oluşunu ve her şeyin kendisine döneceğini anlatır.[594] Bu kökten fiil (Meryem, 40) ve miras ismi Allah'a nisbet edilir (Âl-i İmrân 180; Hadid, 10).

Kur'ân'da iki âyette azamet cemisiyle Allah'ı niteler (Hicr, 23; Kasas, 58)

Hayru'l-vârisîn, varislerin en hayırlısı demektir, bir âyette Allah'ı tavsif eder (Enbiyâ, 89). Allah kendisini bu isimle yâd etmekle, insanları, çarpıcı bir üslûbla dünya bağlarından çözüyor.[595]

Câmi'u'n-nâs جامع الناس

"İnsanları kıyamet gününde hesab için toplayan" demektir. Halîmî, "ölülerin çürümüş parçalarını bir araya getirendir. Bu kıyamet gününde olacaktır" der. Hattâbî ise, aynı mânâ ile birlikte "faziletleri, iyilikleri ve geçmiş şerefleri toplayan" mânâsını da zikreder.[596]

Câmî sıfatı Kur'ân'da iki âyette Allah'ı tavsif etmektedir. "*Ey Rabbimiz, geleceğinde hiç şüphe olmayan günde, muhakkak ki, insanları toplayacak olan Sensin.*" (Âl-i İmrân 9), "*Doğrusu Allah, münâfıkların ve kâfirlerin hepsini cehennemde toplayacak olandır.*" (Nisâ, 140)

Hâsib, el-Hasîb الحاسب الحسيب

Hâsib, ismi fail vezninde, hesap gören demektir. Kur' ân'da tazim cemisiyle Hâsibîn bir âyette Allah'ı tavsif eder. "*(...) Hiç kimseye bir haksızlık edilmez. (İnsanın yaptığı iş), bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa onu getiririz. Hesap gören olarak biz yeteriz.*" (Enbiyâ, 47) Burada Hâsib, sayan,[597] bilen muhafaza eden mânâsı da zikredilir. Çünkü bir şeyi muhafaza eden, onu hesab eder ve bilir.[598]

el-Hasîb, "kâfî gelen" mânâsınadır.[599] Kur'ân'da şâhid (Nisâ, 6), hâfız (Nisâ, 86), muhasebe eden (Ahzâb, 39) mânâlarına da gelmektedir.

Kur'ân'da Hasîb ismi üç yerde Allah'ı tavsif eder (Nisâ, 6,86; Ahzâb, 39).

---

594 Rağıb s. 519.
595 Şevkânî, I, 405.
596 Beyhâkî, s. 85.
597 Âlûsî, XVII, 65.
598 Nesefî, II, 404.
599 Ebû Ubeyde, I, 135.

Esra'u'l-hâsibîn, "hesap görenlerin en çabuk olanı" demektir. Kısa bir müddette bütün mahlukları hesaba çeker. Bir hesab O'nu diğer hesaptan alıkoyamaz.[600] Bir âyette geçer. "*(...) Gözünüzü açın ki, bütün hüküm O'nundur ve O hesab görenlerin en süratlisidir.*" (En'âm, 62)

Serî'ul-hisâb, "hesabı çabuk olan, yahut bir kimsenin hesabı kendisini diğerinin hesabını görmekten alıkoyamayan" demektir.[601] Kur'ân'da sekiz yerde Allah'ı tavsif eder (Bakara, 202; Âl-i İmrân 19-119 vb.).

el-Fettâh الفتاح

Feth, kapalı ve zor bir şeyi gidermek demektir. Bu iş iki türlü olur. Kapıyı ve kilidi açmak gibi bir basarla idrâk edileni vardır, bir de keder ve gammı açmak gibi basîretle idrâk edileni vardır.[602] el-Fettâh, "gizli, açık her meselede hükmeden" demektir ve mübalağa veznidir.[603] "Kapalı meselelerde ayrıca Hâkim" mânâsı da verilmiştir.[604] "İşlerin hakîkatlerini bilen âdil Hâkim" dir.[605]

Kur'ân'da yalnız bir âyette Alîm ismiyle el-Fettâh el-Alîm şeklinde Allah'ı tavsif eder. "*De ki: Rabbimiz, sonunda hepimizi toplar, sonra aramızda adaletle hükmeder. O'dur Fettâh (adâletle hükmeden), Alîm (her şeyi bilen).*" (Sebe', 26). Allah bilerek hüküm verir.

Hayru'l-fâtihîn, "hükmedenlerin en hayırlısı" mânâsına gelir. "*Rabbimiz! Bizimle milletimiz arasında adaletle Sen hüküm ver. Sen hükmedenlerin en hayırlısısın" dedi.*" (A'râf, 89). Feth maddesi Kur'ân'da hem maddî hem manevî mânâlarda geçer.

Hayru'l-fâsılîn خير الفاصلين

Fasl, "iki şeyin arasını bir açıklık meydana gelecek kadar ayırmaktır."[606]

---

600 Nesefî, I, 476.
601 Beyhâkî, s. 88.
602 Râğıb s. 380.
603 Âlûsî, XXII, 141.
604 Beydâvî, II, 261.
605 İbn Kesîr, III, 538.
606 Râğıb s. 381.

Hakkı bâtıldan ayırmaya da denilmiştir.[607] Hayru'l-fâsılîn, "hakk ile bâtılı ayırdedenlerin, hükmedenlerin en hayırlısı" mânâsına gelir.[608] Yafsılu fiili Kur'ân'da üç âyette Allah hakkında "hükmeder" mânâsında geçer (Secde, 25; Hacc, 18; Mümtahine, 3). "*(...) Hüküm Allah'tan başkasının değildir. O, doğruyu haber verir ve hükmedenlerin en hayırlısıdır.*" (En'âm, 57)

Serîu'l-ıkâb سريع العقاب

"Cezalandırması süratli olan" demektir. 'Ukûbet, mu'âkabe ve ikâb azaba mahsus kelimelerdir.[609] Bu ismin ifade ettiği mânâdan da Allah'ın, yolundan sapanları dünyada da cezalandırabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim bu ismin Kur'ân'da geçtiği iki âyetin muhtevaları da Allah'ın hem âhirette hem dünyada cezalandırdığını göstermektedir (En'âm, 65; A'râf, 167). Fakat her iki âyette de Allah'ın celâl ve cemâl tecellîsine taalluk eden isimlerinin bir arada zikredilmesi mü'min hakkında matlûb olan "korku ve ümid arası" durumu temin hikmetine mebnî olabilir.

Şedîdu'l-ıkâb شديد العقاب

"Cezası şiddetli olan" demektir. Bu vasfın kökü olan şedd masdarı, kuvvetlice bağlamak demektir. Şidde de düğüm, bedenî ve rûhî kuvvetler ve azab hakkında kullanılır.[610] Kuvvetin, sevginin sıfatı olarak gelmektedir. Eşedd ise her yerde mukayese mânâsı taşımaktadır.[611]

Allah Kur'ân'da Şedîdu'l-azâb "azabı şiddetli olan." (Bakara, 165) Şedîdu'l-mihâl, "düşmanlarına karşı keydi, kudreti,[612] mekri kuvvetli olup, onları helâke sürükleyen" (Ra'd, 13), ve Şedîdu'l-'ıkâb, "cezası şiddetli olan" Zû ikâb elîm, "elem verici azab sahibi" olarak tanıtılmaktadır.

Şedîdu'l-ıkâb ondört âyette geçer.[613]

---

607 Zebîdî, FSL md., VIII, 59; Cevherî, V, 1791.
608 S. Yıldırım, s. 210.
609 Râğıb, s. 340.
610 A. e., s. 256.
611 S. Yıldırım s. 224.
612 Zemahşerî, II, 353; Beydâvî, I, 516.
613 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 376.

9. Nûru's-semâvât ve'l-ard İsmi نورالسموات والارض

"*Allah göklerin ve yerin nûrudur. O'nun nuru, içinde lamba bulunan penceresiz bir oyuğa benzer. Lamba cam içerisindedir. Cam, sanki inciden bir yıldız. Ne doğuya ne batıya mensub olmayan mübârek bir zeytin ağacı (nın yağı)ndan yakılır. (Öyle mübarek bir ağaç) ki, neredeyse ateş değmese de yağı ışık verir. (Bu ışıkta) nur üzerine nûrdur. Allah dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlara misaller verir. Allah her şeyi bilir.*" (Nûr, 35) Allah'ın Nûr ismi işte bu âyette geçmektedir.

Nûr, "ışık veya onun şuası ve intişarı",[614] "görmeye yardım edici yayılan ışık"[615] demektir. Allah, "*Hamdolsun O Allah'a ki gökleri ve yeri yarattı, karanlıkları ve aydınlığı var etti (...).*" (En'âm, 1) buyurur. O halde bu mânâdaki nur yaratılmıştır. Bu iki âyetin nasıl anlaşılacağı hususunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Taberî, "Allah yerde ve gökte olanların Hâdî'sidir. Onlar kendisinin nûruyla hakka yol bulurlar ve O'nun hidayetiyle sapıklıktan korunurlar"[616] der. Halîmî de "Nur, Hâdî demektir. Kulları ancak O'nun öğrettiğini bilir, ancak O'nun idrâkini kolaylaştırdığı şeyleri anlarlar. Duygular ve akıl O'nun fıtratı, yaratması ve atiyyesidir" der. İbn Abbâs'dan bu ismin mânâsı hakkında, "Gökler ve yer ehlinin Hâdî'sidir" rivayeti gelmiştir. O'nun nuru, mü'minin kalbindeki hidayete benzer. Mü'minin kalbi, saf zeytin yağının ateş değmeden de neredeyse ışık verecek olduğu gibi, hidayet görevi yapar. Ateş dokununca nasıl ki ışığı artarsa, mü'minin kalbi de, ilim gelince aynı şeklide hidayet üstüne hidayeti, nûr üstüne nuru artar.[617] Aynı şeyi, akıl bir nurdur, şeriat da onun üzerine gelen bir nûrdur, böylece ikisi bir nur üstüne nur olur, şeklinde izah edenler de vardır.[618] Buna "göklerin ve yerin münevviri, müzeyyini, müdebbiri, mûcidi"[619] mânâsı da verilmiştir. Âyetteki "nûrun benzeri" kısmındaki Kur'ân, Hakk, Muhammed

[614] Zebîdî, III, 587.
[615] Râğıb, s. 508.
[616] *Câmiu'l-Beyân*, XVIII, 135.
[617] Beyhâkî, s. 81.
[618] Derâz, *Dirâsât İslâmiyye*, s. 116 vd., 2. baskı el-Matbaatü'l-Hürriyye Beyrut, ts.
[619] Âlûsî, XVIII, 164.

(sallallahu aleyhi ve sellem), taat'tir de denilmiştir. Nitekim Allah Kur'ân'da, hakka "nur" batıla "zulmet" demektedir (Bakara, 257).[620] İmâm Gazzâlî (505/1111) bu âyete dair yazdığı müstakil risalesi "Mişkâtu'l-Envâr" kitabında, doğrudan doğruya, "Esas nûr Allah'tır. O'ndan başka nûr yoktur. O küllî nûrdur. Çünkü nûr, eşyanın kendisiyle keşfedildiği şey demektir (...). Duyular âlemindeki bütün eşya ve renkler o nûr olmasaydı meydana çıkamaz, hatta var olamazdı. Gerçek varlık Allah olduğu gibi, gerçek nûr da O'dur. Bütün nûrlar O'nun nûrunda müsteârdır"[621] der. İbn Rüşd daha da ileri giderek, "Halk, duyulara dayanmayan şeyi yok sayar. Nur duyularla hissedilen şeylerin en şereflisi olduğu için, varlıkların en şereflisi hakkında misal verilebilir"fikrindedir.[622]

Râzî bu âyetin tefsirinde Gazzâlî'nin görüşlerini naklettikten sonra onu tenkid eder, "Allah'ın, göklerin ve yerin nûru olmasının mânâsı, gökler ve yer ehline hidayet etmesidir"[623] der. Ayrıca Allah'ın görünen ışık mânâsında nûr olamayacağını, 1- Cisim ve keyfiyet olanın yaratılmış olacağını, 2- Nûr zulmetin zıddı olduğu için Allah'ın zıddı bulunmaktan münezzeh olduğunu, 3- Işığın yok olup battığını, Allah'ın ise ufûl ve zevâlden münezzeh olduğu görüşlerini serdederek, Allah'ın Zât'ında nûr olmadığını; bilakis nûrun yaratıcısı olduğunu belirtir. Göklerin ve yerin nûru Allah'ın mânâsındaki kıraati, münevvir, mübdî ve hâlık vb. tevillerle izah eder.[624] Şevkânî ve Merâğî, âyetin temsilî olarak, Allah'ın hidayeti, celâlinin kemâli, adâletinin zuhûru, ahkamının genişliğini anlattığını ileri sürerler. Çünkü aklî şeylerin, hissî şeyler içinde anlatılması, onun vuzûh ve açıklığını arttırır.[625]

Muhammed İkbal, bu âyetin açıklaması hakkında şöyle der: "Benim şahsî fikrime göre Judaizm, Hristiyanlık ve İslâm'ın mülhem kitaplarında Cenab-ı Hakk'ın nûr diye tarifi, şimdi tamamen başka şekilde tefsir olunmalıdır. Bugünün fizik ilminin öğrettiğine göre, ışığın süratini hiç bir

---

620 A. e., XVIII, 165.
621 *Mişkât.*, s. 20 vd.'den özet.
622 İbn Rüşd, s. 78.
623 *Tefsîr-i Kebîr*, XXVIII, 230.
624 A. e., I, 122.
625 Bkz. *Fethu'l-Kadîr*, IV, 32-34; *Tefsîru'l-Merağî*, XVIII, 106 vd.

şey geçemez. Hareket sistemleri ne olursa olsun bütün müşâhidler için bu aynıdır. Bu suretle tahavvül dünyasında, ışık Zât-ı Mutlak'a en yakın yoldur. Şu halde Allah'a teşbih edilen ışık istiâresi, bugünün ilmine göre, Zât-ı İlâhînin kolaylıkla vahdet-i vucûd tefsirine yer veren her yerde hazır ve nâzır olan vasfının değil, O'nun mutlakıyyetini ifade etmelidir."[626] Bütün varlıkları yokluktan varlık sahasına çıkaran ve onları gözlerimize gösteren Allah'tır. Bütün varlıklarda Allah'ın nuru tecellî etmektedir. Göklerin ve yerin ayakta durması buna bağlıdır. Son zamanlarda insanlar atomu parçaladılar. Maddenin hiç bir temeli olmayan ışık huzmeleri olduğu meydana çıktı.[627] Nitekim büyük duruşmanın olacağı mahşer meydanı da başka nûrun bulunmadığı günde Rabbımızın nûruyla aydınlanacaktır (Zümer, 69).

Bu âyetler ve Allah'ın nur olduğuna dair hadislere[628] dayanarak, müslümanlar mutlak olarak Allah'a nûr demeyi kabul etmişlerdir. Ancak Mutezile kayıdla, Nûru's-semâvâti ve'l-ard denileceğini söylemişlerdir.[629]

Şu halde Allah nûrdur, fakat bu duyularla hissettiğimiz yaratık olan nûr değildir. Allah bu nûrun yaratıcısıdır[630] Mahiyetini bilemeyeceğimiz bir nûrdur. Bunu tevile lüzum yoktur. Zaten Allah mahlûkata benzemez. En yüce sıfatlar O'na mahsustur. Nûr ismi, insanın ulûhiyeti anlayabilmesi bakımından, beşerî anlayış için en yakın bir yoldur.[631] Bütün varlıklarda Allah'ın nûru tecellî etmektedir. Gerçekten, maddenin en küçük parçası atomun yapısı da bunu gösterir. Atom pozitif ve negatif elektrik yüklüdür. Yani madde elektrikten meydana gelmiştir. Demek ki bütün eşya, Allah'ın nûrundan var olmuştur. Diğer bir ifade ile eşya, Allah'ın bir nûr tecellîsidir.[632] Âyet-i Kerîmedeki gökler ve yer ifadesi, ulvî ve süflî bütün taraflarıyla, Allah'ın yarattığı her şeyi, yani kâinatı anlatır. Nûr, her mev-

---

626 *İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, s. 81; *İslâm'ın Ruhu* çev. E. A., s. 72 vd.
627 S. Kutub, XVIII, 104.
628 Bkz. Müslim, *İmân*, 291-293.
629 Eş'ârî, *el-İbâne*, s. 33.
630 Elmalılı, V, 3516.
631 S. Yıldırım, s. 254.
632 S. Ateş, s. 353.

cudun rûhu ve sırrıdır. Nursuz, karanlık bir varlık tasavvur etsek, aslında bu yokluğa müsavî olurdu. İlim isbat etmiştir ki, her varlığın, herhangi bir şekilde bir ışığı olması gerekir. Varlıktan nûrun tamamen kesilmesi, o varlığın yok oluş safhasıdır. O'nun Zât'ının nûru olmasaydı, varlıklar meydana gelemez, karanlıklar aydınlanamaz, dünya ve âhiret işi düzelmezdi.[633]

III. ALLAH'IN ZÂT'I

Cenab-ı Hakk'ın kâinatta icrâ halindeki eserleri, fiillerine, fiilleri isimlerine, isimleri sıfatlarına, sıfatları da yüce Zât'ına delâlet ederler. Allah, Kur'ân'da icraatlarını Zât'ına isnad ettiği fiilleriyle açıklar. Bunlar fiillerin hemen her şahıs ve zamanıyla yer alır. Mütekellim, muhatab ve gâib şahıslarıyla ve çeşitli tasrif şekilleriyledir. Tazim cemisi şeklinde iltifatlara da çokça rastlanır. Aynı şekilde değişik zamirlerle de ifade edilir. Bunlara en bariz bir misal olmak üzere yaratma fiilini ele alalım: Yarattı (Bakara, 29-228; Nisâ, 1 vb.), yarattım (Âl-i İmrân 191; İsrâ, 61 vb.), yarattın (A'râf, 12; Sâd, 76 vb.), Biz yarattık (A'râf, 181; Hicr, 26 vb.), yaratır (Âl-i İmrân 47; Mâide, 17 vb.), diğer fiillerde örnekler pek çoktur. Zamirlerle kendisini tanıtışına da bir kaç örnek verelim: "*Ben senin Rabbinim.*" (Tâhâ, 12), "*Ben Allahım, Benden başka ilâh yoktur (...).*" (Tâhâ, 14), "*Ey İsrailoğulları Biz sizi düşmanınızdan kurtardık (...).*" (Tâhâ, 80), "*Söylemekte olduklarını Biz biliriz (...).*" (Tâhâ, 104), "*Korkmayın, Ben sizinle beraberim görür işitirim.*" (Tâhâ, 46), "*O'ndan başka hiç bir ilâh yoktur. O hem rahmândır hem rahîmdir.*" (Bakara, 163), "*(...) Ben'den başka hiç bir tanrı yoktur. Ben'den korkun. Bu hakîkati bildirin.*" (Nahl, 2), "*(...) Sen'den başka hiç bir tanrı yoktur. Seni tenzih ederim (...).*" (Enbiyâ, 87), "*Biz ona şah damarından daha yakınız.*" (Kâf, 16) Ayrıca Kur'ân'da Allah'ın rızası, gazabı (Âl-i İmrân 162), sevgisi (Bakara, 165) bildirilir.

Allah kendisini Kur'ân'da "nefs" olarak da tanıtmaktadır. "*(...) Allah size nefsinden korkmanızı emrediyor (...).*" (Âl-i İmrân 28-30), "*(...) O rahmeti kendi üstüne yazmıştır.*" (En'âm, 12), "*Benim nefsimde olan (her) şeyi Sen bilirsin. Ben ise Senin nefsinde olanı bilemem (...).*" (Mâide, 116)

---

[633] M. M. el-Medenî, s. 680.

Zât mânâsını taşıyan vech[634] kelimesi de Allah'a nisbet edilir. "*O'nun Zât'ından (vech) başka her şey helâk olucudur.*" (Kasas, 88), "*Yer üzerinde bulunan her canlı fânîdir. Ancak azamet ve ikram sahibi olan Rabbinin vechi (Zât'ı) bâkî kalacaktır.*" (Rahmân, 25-26)

Bütün bunlara dayanarak İslâm âlimleri, Allah'a Zât denileceğini kabul etmişlerdir.[635] Çünkü Kur'ân'da, biz var olan, fiilleri bulunan, bundan önceki kısımda genişçe yazdığımız kemâl sıfatlarıyla mevsuf olan, tam bir fâaliyet ve hallâkıyetle kâinatta ve tarihte hatta ferdin bizzat kendi varlığında ve benliğinde kudretini izhâr eden bir ulûhiyetle karşılaşırız. Biz, kendimizi, Kur'ân'da yine varlığını hissettiren, kullarının dileklerini kabul edip dualarına icabet eden, emirleri ve nehiyleri bulunan,[636] kullarına şah damarından yakın olan bir Zât karşısında buluruz. Çünkü Kur'ân'daki ulûhiyet mefhumu, nazarî, fikrî, bir varmış bir yokmuş şeklinde bir tasavvur değildir. Böylesi mücerred, zihnî bir ulûhiyet tasavvuruna var demek bile güçtür.[637]

Brahmanizm gibi bazı dinlerin tanrısız oldukları ileri sürülüyorsa da bu hususta görüşler farklıdır. Aslında Brahmanizm tek tanrıcı bir dindir. Ancak sonradan, bu dinde yaratma kavramı açıklığını kaybetmiştir. Gerçek, tanrısız bir dinin olamayacağıdır.[638] Zaten din gerçeği bir müteâl varlık kavramı etrafında örülmektedir.[639] Halbuki bu dinlerde rabb, şeytan, melek ve rûh isimleri doludur. Yaratıkların kendisine bağlanacağı, onların sevgi ve ümidlerini kabul eden, bilen ve idare eden bir zatın kulak verişiyle onları dinleyen bir ilâh olmaksızın bir din olamaz. İnsanın kendini ve ilâhın zâtını inkâr ederek dindâr olması düşünülemez. Akıl, zatsız bir tanrıyı anlamaz. Ve yine akıl, mutlâk kemâlin, kâmil ve müdrik bir varlık olmadan olabileceğini ve onun da kemâlin son derecesinde bulunmasını anlamaz.[640] Halbuki tanrı her kemâli kendinde

634 İbn Fâris, VI, 88 vd; İbn Manzûr, XVII, 453-457; Zebîdî, IX, 418 vd.
635 Bkz. Akkâd, *Allah*, s. 58; Râzî, I, 120; Âlûsî, III, 126; VII, 66.
636 S. Yıldırım s. 28.
637 C. Senâ, s. 16.
638 Akkâd, *Allah*, s. 61.; C, Senâ, s. 74 vd.; F. Challaye, s. 73-76; A. H. Akseki, s. 15.
639 H. Rousseau, s. 39-27.
640 Akkâd, *Allah*, s. 61.

bulundurmalıdır. Aklın benimsediği, gönlün arzu ettiği, dinin tanıttığı da budur. Bu varlığa Arapça Zât kelimesini vermek en uygunudur. Çünkü bu kelime ne hakikatte, ne mecazda teşhisi gerektirmez. O'nu idrâkten ve idrâk edici sıfatlardan ayıran, varlığı olmayan bir mânâ haline getirmez.[641] Buna mukabil şahıs kelimesi, uzaktan görülen, insan ve benzeri şeylerin karaltısına denir. Yani cisimlerden başkasına şahıs denmez.[642] Bu kelimenin karşılığı olarak kullanılan Fransızca "person" kelimesi de aynı şekildedir. Substance kelimesi de aslında dibe çöken mânâsında, akıcı maddelerin özü için kullanılır. Daha sonra cevher, daha sonra da mâhiyet ve hakikat mânâsında kullanılmıştır. Bu kelimeler madde için kullanıldıklarından Allah hakkında kullanılamazlar.[643] Çünkü Allah madde değildir. Kur'ân'ın ilâh kavramı olarak insanların akıllarına ve kalplerine dikmek istediği mefhum, Zât'ı hissedebilmemiz, ona yönelip ibadetlerimizi O'na yükseltebilmemiz için zarûrî bir mefhumdur. Kur'ân bu hususta ihtiyacımıza cevap verecek kadar bize yardım etmiştir.[644] İşte, Zât, medlûlüne tecsîd ve tecrîd mânâsı yüklemeyen bir kelimedir.[645] Arapça olan zât kelimesi, aslâ zihne hududlu bir mânâ getirmez. Bilakis mutlâk kemâl, her şeyin bir malikinin olmasını, lafzında ve mânâsında O'nun da bir "zat" olmasını icâb ettirir. Zât-ı İlâhiye bu mânâyı en doğru tâbirle ifade eder.[646]

İslâmî kültürde, kendini izhâr eden zâtın, Zâhir isminin tecellisi olan sıfatları hakkında, insan, teşbih işmam eden bir tasavvurunun farkına varır varmaz, batın vasfının tecellilerine işaret eden nasları derhal hatırlar ve o tasavvurundan Allah'ı tenzih eder.[647] Kim Allah'a imân ederse Zâta iman etmiş olur.

---

641 A. e., s. 59; Nihat Keklik, *Sadreddin Konevî Felsefesinde Allah, Kâinat ve İnsan*, s. 41 vd.; Fazlurrahman, *The Qur'anic Concept of God, Islâmic Studies*, sayı, 6. s. 6.

642 Fîrûzâbâdî, III, 301; Zebîdî, IV, 400; L. Gardet Eİ I, 409/b; M. el-Behiyy *Min Mefahîmi'l-Kur'ân*, s. 14.

643 Akkâd, *Allah*, s. 58 vd.; Krş. Ebû Hilâl el-Askerî, s. 130 vd.

644 A. Hatîb, *Allah*, s. 449.

645 A. e., s. 451.

646 Akkâd, *Allah*, s. 60.

647 S. Yıldırım, s. 28.

Şurası da bir gerçektir ki, insanlar Zât'ın mahiyetini bilemezler. Bu insan takatının fevkinde bir şeydir. O'nu kendi ilminden başka hiçbir kimsenin ilmi kuşatamaz.[648]

Muhammed İkbal Allah'ı bir "mutlak ene" (ben) olarak tasavvur eder.[649] "Hakîkî olan şey kendi hakikatini hisseder" der. Bir varlığın Ene veya Ben olabilmesinin en açık işareti başka "benler" in çağrılarına cevap vermesidir. Şu halde İkbal, sadece bir tek Ben'den değil, şuurlu "benler" ile "Mutlak Ben" arasındaki ilişkiden de söz eder. Kulun dua eden, Allah'ın da mukabelede bulunan bir varlık olması bunu göstermektedir. İkbal Kur'ân'ın Allah'ın hem âleme yakın (immanenent), hem de âlemden münezzeh (transcendant) oluşuna yer veren görüşünü savunur.[650] Evet insanda bir "benlik" vardır. Hatta bu benlik bütün zîşuurlarda vardır. Bu şuur Cenab-ı Hakk'ın Zât'ını idrâke yardımcı olmaktadır. Aksi halde insan ene'sini Allah'dan bağımsız (haşâ), istiklâl iddia eder tarzda kullanırsa gitgide kibir ve gururla şirke varır dayanır. Bu tutum bazı filozoflarda görülmektedir. Burası, bir bıçak sırtı gibidir, tehlikesi yakındır. İnsanlar hududunda durmayı bilmelidirler. O benlik ile birlikte acz, zaaf, fakr ve noksanını, Allah'a olan ihtiyacını bilip kul olmalıdır. İşte bu anlayış da peygamberlerin yoludur.

Bazı hadislerde de işaret edildiği gibi Allah'ın Zât'ını bilemeyeceğimiz için, bunu düşünce konusu yapmamalıdır. Muhammed Abduh der ki: "Yaratıcının Zât'ını düşünmek, bir cihetten O'nun künhünü aramak istemektir ki, bu beşer aklına muhaliftir. Çünkü iki varlık (Yaratan ve yaratılan) arasında nisbetin kesik olduğunu bilmelisin. Allah'ın Zât'ı hakkında terkib düşünmek de muhaldir. O halde bunlar hem haddi aşmak, hem de helâk sebebi olur. Allah'a yetişmeye çalışmak olduğu için bir yandan abes, itikadda tökezlemeye sebeb olduğu için de helâk edicidir. Çünkü sınırlandırılması caiz olmayanı sınırlandırmak, hasrı doğru olmayanı hasr etmek olur".[651] Şiraz'lı Sadî de şöyle der: "Bütün cihan O'nun ilâhiye-

---

648 Âlûsî, XVI, 265; Nihat Keklik, s. 39 vd.

649 *İ. Dinî*, Tef., s. 73; İslâm'ın Ruhu, s. 80.

650 Mehmed Aydın, *Muhammed İkbâl'in Din Felsefesinde Ulûhiyet*, İlâhiyat Fak. İslâmî İlimler Ens. Dergisi, IV, 199-209'dan mefhum özeti.

651 *Risâletu't-Tevhîd*, s. 51.

tinde müttefik olmakla beraber, Zât'ının mahiyetini bilmekten acizdirler (...). Vehim kuşu ne kadar yükselse, O'nun Zât'ının evcinde uçamaz; akıl ne kadar düşünse O'nun vasfının eteğine el eriştiremez. O'nun mahiyeti öyle bir girdabdır ki, bu girdabda binlerce akıl gemisi battı da kenara bir tahta bile çıkmadı."[652] Allah'ın kudretini ve nimetlerini tefekkür mevzuu yapmalıdır. Dokunduğumuz ve içinde yaşadığımız bir çok maddenin bile bir çok sırlarını ve basitliğini bilmiyorken, Yaratıcı'nın Zât'ının mahiyetini nasıl bilebiliriz?

Burada da görüldüğü gibi müslümanlar hem dinî naslar, hem de aklî neticelerle, yegane çelişkisiz imânın temsilcileridirler. Akıl, İslâm'ın kabul ettiği Allah inancının üstünde daha aklî bir mertebeye ulaşamaz.[653]

"Allah nedir? deyince, gâfil,
Allah, deyip hâmûş olur dil."

---

652 *Bostan ve Gülistan*, çev. Kilisli Rifat,, s. 16, İstanbul, 1968.
653 Akkâd, *Kur'ân Felsefesi*, çev. Ahmet Demirci, s. 57.

İkinci Bölüm

KUR'ÂN'IN ULÛHİYETİ TANITIŞINDAKİ USÛLLER

KUR'ÂN'IN ULÛHİYETİ TANITIŞINDAKİ USÛLLER

I- DELİLLER

Allah'ın varlığının ve birliğinin isbatına dair deliller Kur'ân'da tekrar edildiği gibi, hiç bir semâvî kitapta tekrar edilmemiştir. Çünkü Kur'ân bütün toplumlara ve çağlara hitab etmektedir.[1] Allah'ı tanıma yolları sınırlandırılamaz. Yüce varlığın mevcûdiyeti hissi, insan olarak bizde yaratılıştan mevcuddur. İnkâr etmek isteyenler benliklerindeki bu derin şuuru baskı altında tutarak inkâr etmektedirler. Mevzu, karakteri itibarıyla, duyu âlemimizin dışındadır. Geride akıl, kalp ve nakil yolları kalmaktadır.[2] Bu itibarla Kur'ân'da insanların her çeşidine ve her kabiliyette olanına hitab eden deliller mevcuddur.[3] Bu delillerin âfakta, enfüste, ruhta, akılda ve vicdanda sergilenmekte olduğunu görmekteyiz. Her şeyde O'nun birliğine delâlet eden bir âyet vardır. Ancak her insan, her delile karşı aynı derecede hassas değildir. Kimisi içine dönüktür, daha çok iç uyarıcılardan müteessir olur. Kimisi gördüğü dış manzaralar karşısında ihtizâza gelir. Kimisi de korku ve dehşet halleri karşısında intibâha gelir. Kimi insan bir bakışla, bir göz kırpmasıyla uyanırken, kimisi de katı bir darbe ve şiddetli bir sarsıntı ile kendine gelir. Kimilerinin inancı bir çok faktörlerin üst üste

---

1 Akkâd, *Allah*, s. 225-226.
2 Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, s. 149 vd.
3 Robert Caspar, *Cours de Theologi Musulmane*, s. 2 vd.

yığılmasıyla tekarrür ederken kimileri de yığınlarca delili gördüğü halde hiç anlamaz, gaflet eder.[4]

İşte biz bu hususta, her çeşit insana hitab eden, Allah'ı tanıtıcı, Kur'ânî delillerin en çok dikkate çarpanlarını, hususiyetlerine göre bir araya getirerek, gruplamak suretiyle sunmaya çalışacağız.

A- AKLÎ DELİLLER

1. Yaratma-İhtira' Delili اختراع

Bütün semâvî dinlerde olduğu gibi[5] İslâm'da da Allah'ın yaratıcılık vasfı çok önemli bir yer tutar. Bu kâinat Allah'ın yaratmasıyla vücud bulmuştur, varlığını Allah'a borçludur. Yaratıcı Tanrı mefhumu, beşeriyetin tanıdığı en eski din gerçeğidir. İnsan fıtrî vicdanına başvurunca, hiçbir şeyin kendiliğinden, sebepsiz olamayacağını anlamakta güçlük çekmez. Kendisinin bir zaman yokken sonradan doğduğunu, babasının, dedesinin vb. hep böyle sonradan yaratıldığını bilir. Kendisinden tevâlüd eden nesillerin yaratılmakta olduğunu görmektedir. Yine bilir ki insan, yaratıkların en mükemmelidir. Böyleyken bu kâinatın yaratılışında insanın bir dahli yoktur. En üstün bir yaratık olarak insan, bu kâinatın yaratılışında bir rol sahibi olamayınca (Tûr, 36), diğer mahlukların böyle bir vazifeyi yüklenemeyecekleri bedâheten anlaşılır. Kâinat ise, en muhteşem eser olarak ortada durmaktadır. Yaratıkların en akıllısı insanlardan bile, şimdiye kadar bu esere bir sahip çıkan olmamıştır. Halbuki bütün münzel kitablarda olduğu gibi, Kur'ân'da da bu muhteşem esere Allah sahip çıkmaktadır. Müessirsiz eser olmaz. O halde bu kâinatı da yaratan Allah'tır. O her şeyden önce vardır. Her şeyden sonra var olmaya devam edecektir. Demek ki insan, kendisini ve içinde yaşadığı kâinatı inkar etmeden Allah'ı inkâr edemez. İşte bu, Kur'ân'ın talim ettiği fıtrat mantığıdır. Fıtrî vicdanlarına dönen herkes, ister halk tabakasından, –ister kültürlü kimselerden olsun– bu gerçeği tasdik eder. Bir soru karşısında, veya sıkışık bir durumda kalan Arap müşrikleri de bunu itiraf ederlerdi.

4 Deraz, *ed-Dîn*, s. 159-160.
5 *Kitab-ı Mukaddes, Eski Ahit, Tevkin*, 1,1; 2,1; *Yeni Ahit, Koloselikye*, 1, 16. 19.

"Andolsun onlara: "Gökleri ve yeri kim yarattı?" diye sorsan, onlar elbette diyecekler ki: "Onları, çok üstün, çok bilen (Allah) yarattı." (Zuhruf, 9).[6]

Yaratma, yoktan var etme mânâsında bir mefhum olarak insanoğlunun zihninde vardır. Günümüzde yaratma (halk veya creation), mutlak olarak söylendiğinde, herkes tarafından, yoktan var etme mânâsı anlaşılmaktadır.[7] Bu anlayışta olmayanlar, insanlar içerisinde müstesnâ denecek kadar azdır.

Yaratma delili, Allah'ın varlığına, birliğine, ilmine, kudretine ve benzeri sıfatlarına delâlet eder. Avrupa dillerinde cosmological argument denilen bu delil, en eski en yaygın, en kuvvetli Kur'ânî delildir denilebilir. Çünkü Allah'tan başka yaratıcı yoktur (Fâtır, 3). Allah kendinden başka her şeyin (mâsivâ) yaratıcısıdır (Mü'min, 62). Yaratma mefhumu ile ilgili fiil ve isimler kısmında görüldüğü gibi, Allah'ın bu sıfatının tecellî etmediği hiç bir şey yoktur. Her şey O'nun mahlukudur. Yaratıklar, sonludur, noksandır. Hep kendilerinden öncekilere bağlıdırlar. Sonlular mutlak kâmil olmadığı için, kâmil olmayanların bir araya gelmesinden sonsuz ve kâmil bir varlık ortaya çıkmaz.[8] Bir şeyin yoktan Allah tarafından icâd edildiğini düşünemeyenler,[9] Yaratıcı vasfını Allah'a vermeyenler, her şey kendiliğinden olmuştur demek sûretiyle, aslında bu vasfı cansız ve âciz şeylere, kör ve sağır tabiata veriyorlar. Bu düşünce ise tamâmen safsata ve hurâfedir. Bu derece safsata ve hurâfeyi akl-ı selim kabul edemez.[10] Allah'ı kabul ettiği halde O'nun yaratıcılığını kabul edemeyen, Allah'ın yanında ezelî olarak maddeyi (heyûlâ) ve sûreti kabul eden Aristo ve Allah'ı bir sanatkâr (demiurge) kabul edip yaratıcılığını aklına sığdıramayan hem de büyük kabul edilen filozoflar da vardır.[11] Bunların tesirinde kalan İbn Rüşd bile âlemin ezelîliğini iddiâya kalkışmıştır.[12] Bu anlayışa bir çok felsefî sistem-

---

6 Aynı mealdeki âyetler için bkz. Ankebût, 61-63; Lokman, 25; Zümer, 38; Zuhruf, 87.
7 H. Atay, *Fârâbî, ve İbni Sinâ'ya Göre Yaratma*, s. 124.
8 Akkâd, Allah, s. 207.
9 Nedim el-Cisr, *Kıssatu'l-İmân*, s. 206.
10 S. Nursî, *Mesnevî*, s. 206-210.
11 H. Atay, *Fârâbî, ve İbn Sina'ya Göre Yaratma*, s. 102-127.
12 *İbn Rüşd'ün Felsefesi*, s. 16 vd.; İbrâhim Agâh Çubukçu, *İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*, s. 28.

de rastlanır. Halbuki Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem), "Allah vardı ve O'nunla birlikte hiç bir şey yoktu" buyurmuştur.[13] Cumhurun görüşü de Allah'ın, her şeyi yaratmasını mutlak olarak kabul etmek şeklindedir.[14] Gazzâlî, "cisimlerin hâdis olduğunu kabul etmeyen kimsenin, bir yaratıcının varlığına inanmasının aslı yoktur, öyle bir kimseye dehr ve ilhad gerekir. Filozoflar âlemi kadîm farzettikten sonra, âlem için bir yaratıcı isbatına çalışmamalı, dehrîlerin izinden yürümelidirler." der.[15] Esâsen her devirde dine beşerî fikirler karışınca vahyin berraklığını bulandırmışlardır. İşte Yahudilik, Hristiyanlık ve hatta İslâm filozofları denilen kimselerin temsil ettikleri düşüncenin hali!...

Kur'ân, baştan sona yaratma delilini işler. Allah yokluğun boşluğunda varlığı başlatan yüce Varlıktır. Varlık iyiliktir.[16] Allah her şeyi kolay yaratır. *"Sizin yaratılmanız ve dirilmeniz, bir tek kişi(nin yaratılıp diriltilmesi) gibidir. Şüphesiz Allah işitendir, görendir."* (Lokmân, 28) Yaratmak isteyince O sadece "Ol" der, o hemen oluverir (Yâsîn, 82). Allah bir şeyden her şeyi, her şeyi de bir şey yapar. Bir sudan her nevî canlıyı, bir topraktan sayısız yiyecekleri, nebatî, hayvanî pek çok gıdaları, canlı vücudları ve organları dokuyan O'dur.[17] Bugün yıldızların ve galaksilerin de aynı bu maddeden yaratıldığı anlaşılmıştır.[18] Yaratma, tecezzî kabul etmez. Bir şeyi yaratan her şeyi yaratır. Her şeyi yaratamayan hiç bir şeyi yaratamaz. Kâinattaki bir noktayı yerinde yaratabilmek için bütün kâinatı yaratabilecek sonsuz bir kudrete sahip olmak gerekir. Allah'ın cansız maddeden, ilim, irade, kudret ve basar sahibi birtakım canlı ve dirileri çıkarması hep ibdâ ve ihtirâ' eseridir.[19] Allah, en küçük şeyleri en büyük sanatla yaratır. Sahte tanrıların hepsi bir araya gelseler bir sineği bile yaratamazlar (Hacc, 73). Zaten sineği yaratabilendir ki güneş sistemlerini ve galaksileri de yaratabilir. Onun için Allah bir sivrisineği

---

13 Buhârî, Bed'ul-Hak, 73.
14 İ. Agâh Çubukçu, s. 29.
15 Bkz. Mübâhat Türker, *Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe Din Münâsebeti*, s. 319; krş. Nedîm el-Cisr, s. 284-286.
16 Fazlurrahmân, s. 6.
17 S. Nursî, *Sözler*, s. 282.
18 Yılmaz Muslu, s. 6.
19 İbn Rüşd, s. 53-54; *Muhammed Yûsuf Mûsâ, el-Kur'ân ve'l-Felsefe*, s. 17.

bile misâl vermekten çekinmez (Bakara, 26). Allah kullarının fiillerinin de yaratıcısıdır.[20] (Enfâl, 17; Saffât, 96). Halbuki müşriklerin tanrıları hep mahluktur, hep yapmadır. Gerçek mabudun yapılan ve yaratılan değil, yapan ve yaratan olması gerekir.[21] Yeşil ağaçta ateşi yaratan Allah'tır (Yâsîn, 80; Vakıa, 72-73). Yeryüzünde yaşayan milyarlarca insanın ferdî özelliklerini, psikolojik hususiyetlerini, verasetle intikal eden renklerini, ırklarını, huylarını taşıyan son derece küçük mikroskobik genlerin hepsi bir terzi yüzüğünü bile doldurmuyor.[22]

Bütün bunlar hiç bir şeyin tesadüfen ve kendiliğinden olmadığını göstermez mi!? (Tûr, 35; Vâkıa, 59) Çünkü kâinattaki en küçük atomdan en büyük gök adalarına kadar her varlıkta bir ölçü (Kamer, 49), bir nizam (Mülk, 3), bir hikmet, bir ilim (Yâsîn, 38) işlemektedir. Bu ölçü iledir ki yıldızlar arasındaki hacim, kitle, cazibe vb. şeylerle henüz görülemeyen yıldızların yerleri bile tesbit edilebilmektedir.[23] Göz nasıl yaratılmış ki, bu ışık ile görüyor? Şu halde insanın yaratılışı, bu kâinatın yaratılışıyla birbirine uygun olmasaydı, bu göz göremezdi.[24]

Zaten Allah her şeyi sağlam yaratır (Neml, 88), güzel yaratır (Secde, 7). Her şey yaratılışı yönüyle güzeldir. Kâinatta güzellik unsuru her şeyin özünde mevcuddur.[25] Kâinatta planlı bir güzellik işlemektedir. Bunun tesadüfle olamayacağı bellidir. Bu iş, bilgili ve inceliklerden haberdâr birinin işidir.[26] Her şeyde, hatta en çirkin görünen şeylerde bile, hakîkî bir güzellik tarafı vardır.[27] Apaçık görülüyor ki, kâinatın yaratıcısı, hem kudretinin ve hem de sanatının misilsiz güzelliğini teşhir ediyor. Çünkü dünyada sadece ihtiyaçları karşılanmıyor, bir de tezyinat müşahede ediliyor (Saffât, 6; Fussilet, 12; Kâf 6; Nahl, 8). Onun için kâinatta gördüğümüz güzelliği aklımızın ortaya koyduğu bir vehim olarak kabul etmek doğru değildir.

---

20 Âlûsî, IX:, 185-186.
21 S. Kutub, XXIII, 61.
22 A.e., XIX 50.
23 A.e., XXVII, 97.
24 A.e., XVIII, 42.
25 A.e., XXII, 129 vd.
26 M.R. Rıdâ, III, 161.
27 S. Nursî, *Sözler*, s. 222.

Sabit bir kanuna tabî, gizli bir nisbetten meydana gelen[28] bu güzellik gerçeğini de yaratan Allah'tır (Kehf, 7; A'râf, 32; Nahl, 6). Kar tanesinden tutun da, sonsuz ebadlara, en küçük unsur ve birleşiklerin billur gibi çizgileri, son derece bir tenasüb ve düzen içindedir. Ressam bile, bunları sadece taklid eder. Kâinatın yüzündeki güzellik, bunları yaratan bir Cemîl'i gösterdiği gibi, O'nun güzel eserlerinin takdir ve tahsinini de gerektirir.

Allah kâinatı bir defada yaratıp öylece bırakmamıştır. Allah devamlı yaratır (Ankebût, 19; Neml, 64), çünkü Allah Hallâktır.[29] Hallâk, tekrar tekrar ve devamlı yaratan demektir. O her an bir iştedir (Rahmân, 29), Allah "kün" emriyle yaratır. Allah'ın kelimeleri tükenmez (Kehf, 109). Her gün milyarlarca canlı doğup vücuda gelirken bir nicesi de hayatı terk ediyor. Allah'ın yaratma faaliyeti durmadan devam ettiği için, her an yeni atomlar vücud bulmakta, kâinat daima büyümektedir.[30] Allah yarattığına dilediğini katar (Fâtır, 1). Kâinat genişlemektedir (Zariyât, 49). Yaratma bir defa olmuş bitmiş olsaydı, bu eski bir tabiat, bir kerre olmuş bir tesadüf zannedilirdi. Kimse birbirinin yaratılışına şahid olamazdı. Allah'ın devamlı yaratmasıyla, kâinatın hâdis olduğu görülmekte, yaratıcının varlığı devamlı müşahede edilmektedir.[31] Âlemin hudûsu delili de yaratma delilinden çıkarılmıştır.[32]

Kur'ân'da yaratma ve ihtirâ delili etrafında görülen bu kesif tahşîdât, Cenab-ı Hakk'ın varlığını, birliğini, ilmini, hikmetini ve kudretini isbat eden en ayırıcı bir mefhum oluşundandır. Bu vasıf, Allah ile diğer varlıklar arasını en keskin çizgi ile ayırmaktadır. Mahluklar plânında bile, bir şeyin sanatkârı o şeyin cinsinden ve aynısı değildir. Ayakkabıcı ayakkabı, terzi kumaş, marangoz tahta değildir. Bu kâinatın yaratıcısını da kâinatın içinde aramak aynı şekilde abestir. Allah maddeden münezzeh ve müteâl,[33] Rabb Teâlâ'dır. Işık saçan şeyin ışıksız, varlık verenin varlıksız, kabul

---

28 N. el-Cisr, s. 371.

29 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, s. 143. vd., Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1390/1975.

30 M. İkbâl, *İslâm'ın Ruhu*, s. 76.

31 Râzî, XIV, 100 vd.

32 Mâtûrîdî, s. 11.

33 Merâğî, I, 200.

edenin vücûbsuz olması düşünülemez. İlim verenin ilimsiz, şuur verenin şuursuz, irade verenin iradesiz olduğu kabul edilemez.[34] Varlıkları ortaya koyan da elbette vardır ve var edicidir.

Allah'tan başkası bir şey yaratamaz (Fâtır, 3). *"İşte bunlar Allah'ın yarattıklarıdır. Gösterin bana, O'ndan başkaları ne yarattı? Doğrusu o zalimler, açık bir sapıklık içindedirler."* (Lokmân, 11) Yaratma kelimesini asıl yerinden kaydırmak, mübtezel hale getirmek gayretleri birer safsatadır. Yaratmayanlar ilâh olamazlar, sahte tanrılar bir şey yaratamazlar. *"De ki: "Allah'tan başka yalvardıklarınıza baksanıza! Bana gösterin (bakalım), onlar yerden neyi yarattılar? Yoksa gökler(in yaratılışın) da onların bir ortaklığı mı var? Eğer doğru iseniz, bundan başka bir kitab, yahut bir bilgi bakiyesi getirin."* (Ahkâf, 4), *"Allah'tan başka çağırdıkları (tanrıları), hiç bir şey yaratamazlar, zaten kendileri yaratılmaktadırlar. Onlar, diri değil, ölüdürler. Ne zaman dirileceklerini de bilmezler."* (Nahl, 20-21)

Kur'ân'da yaratma mefhumu Cenab-ı Allah'ın rubûbiyetini izhar eder. Yani yaratan Rabb olur. Ancak Rabb olan ulûhiyete lâyıktır. O halde ulûhiyetin en tanıtıcı vasfı yaratıcı olmaktır. Yaratmayan ilâh, mabûd olamaz. Allah'tan başka yaratıcı olmadığına göre, Allah'tan başka da ibadet edilecek ilâh (mabûd) yoktur. *"İşte Rabbiniz Allah budur. O'ndan başka tanrı yoktur. (O) her şeyin yaratıcısıdır. O'na kulluk edin. O her şeye vekildir."* (En'âm, 102) O halde ibadet de yaratıcıya yapılır. *"Ey insanlar, sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk edin ki (Allah'ın azabından) korunasınız."* (Bakara, 21), *"Sizi biz yarattık tasdik etmeniz gerekmez mi?"* (Vâkıa, 57)

2. Hayat Verme (İhyâ) Delili احياء

Kur'ân'da Allah'ı tanıtıcı delillerden birisi de, hayat verme delilidir. Varlıklar âleminde, Allah'ın yarattığı şeyler içinde en üstün varlıklar, canlı varlıklardır. Hayat sahibi her unsur, hayat sahiblerinin umûmuna bir fihrist gibidir. Bu varlıkların en mühim neticesi ve hikmeti, hayatın yaratılmasıdır. Varlığın gayesi hayattır. Ölüm hükümrânlığı ve hayat

[34] S. Nursî, *Mesnevî*, s. 150 vd.

mucizesi bugün de insanlığın önünde, kendi kudretinin fevkinde bir kudreti kabul etmeden açıklanamayacak iki bilmece olarak durmaktadır.[35] Işık ile mevcudât görüldüğü gibi, hayat ile de varlıkların varlığı bilinir. Bunların her ikisi de göstericidir. Halihazırda canlı varlıkların çoğu bir tek mikroskobik hücreden gelişmektedir. Bu bir tek hücre, bir çığ tanesine benzeyen, şeffaf, bulanık damlacık, hayat denen şeyin tohumunu ihtivâ eder. Hücreler bölünerek çoğalırlar. Döllenmiş bir yumurtanın nasıl olup da çok hücreli bir organizma haline geldiği meselesi, biyologlar için bir sır olarak kalmıştır.[36] Ancak bu bölünme olayı zincirleme tekrar edilerek hücreler, dokuları; dokular, organları; organlar da sistemleri meydana getirir denilmektedir. Böylece hayat şekillerinin tümü ortaya çıkmaktadır. Ama neden, niçin?

Hayat vâkıasının çok kompleks, çok mühim ve insanı hayrette bırakan bir olay olduğunu herkes kabul etmektedir. Çünkü yeryüzü ve yeryüzündeki bütün varlıkların, canlıların yaşaması için yaratılıp hazırlandığı görülüyor. Hayat âdeta bütün varlıkların merkezidir. Onlar hep merkeze yönelmiş bakıyor, ona hizmet ediyorlar. Hayata lazım olan şeyleri yetiştiriyorlar. Hayatın merkezini ise insan teşkil etmektedir. Hayat da merkezindeki insana yöneliktir. Ona bakıyor, ona hizmet ediyor.[37] Bugün de hayat çözülmesi güç bir mesele olarak insanlığın önünde durmaktadır, halâ bir sırdır. Mahiyeti bilinemiyor.[38] İnsanlar bunca gelişmişliklerine rağmen bugün bile bir canlı hücre meydana getirememektedirler.

Hayatı madde ile izaha kalkışanlar vardır. Bunlar da canlı bir hücre ile maddî atomlar arasındaki uzak farkı görüp itiraf ediyorlar. İngiliz Samuel İskender'in "Emergent Vitalisme" mezhebi ile Marşal Samtas'ın "Holism"i de bu hususta yetersiz kalmaktadır. S.İskender, "ilâhî akıl, maddenin atomlarının ve parçalarının birbirleriyle terkib ve işleminin bir merhalesinde ortaya çıktı" der.[39] Görüldüğü gibi mesele bir inanç ve

---

35 A.A. Tabbâra, s. 98.

36 L.D. Watson, *Gen ve Moleküller Biyolojisi*, çev. Altan Günalp, s. 368.

37 S. Nursî, Mektûbât, s. 399.

38 George Gamow, *Dünyamızın Hayat Hikâyesi*, çev. Avni Yakalıoğlu, s. 153; S. Kutub. *Zilâl*, XXVII, 154.

39 Akkâd, *Allah*, s. 211.

takdir meselesidir. Niçin insan aklına, Allah'ın (haşâ) maddeden yaratıldığını düşünmek kolay geliyor da, maddenin Allah'ın kudretiyle yaratıldığını düşünmek kolay gelmiyor. Maddenin terkibi sırasında hayatın ortaya çıktığını söylemek, hayatın ortaya çıkışının bir izahı değildir. Bu zaten görülen, tecrübe edilen canlı vakıayı bir tasvirdir. Hayat niçin maddenin bir kısmında zuhur ediyor da, diğerlerinde etmiyor? Halbuki göklerde ve yerde maddenin parçaları beraber başlamışlardı. Niçin bazıları hayata elverişlidir de diğerleri değil? Bu değişiklik niçin? Bir aslan, bir bülbül, bir çinli, bir zenci, bir Amerikalı insanın bütün hücrelerini bir araya getirsek, asıl örneklerin bütün hususiyetlerini gösteren bu canlı varlıklar ortaya çıkar mı? Halbuki gerçek, bir hücrenin, diğerinin vazifesini yapmadığıdır. Bir hücreden çoğalıp dağılan hücreler, ayrı ayrı organları teşkil ederken, yerlerini nasıl alıyorlar? Halbuki akl-ı selim, eğer bir yerde bir kasıt varsa, orada tesadüfün değil, bir kastedenin var olduğuna hükmeder.[40]

Lord Klefon, "hayatın dünyaya yıldızlardan birinden geldiğini" söyler. Maddecilerin bazıları da, maddenin terkib ve tanziminin değişik düzenlenmesinden ve zamanla, tekâmül yoluyla hayatın ortaya çıktığından bahsederler. Bunlar delile dayanmayan iddialardır. Hayat bir yıldızda var da diğerinde niçin yoktur? Bir zamanda olmadığı halde, niçin diğer zamanda oluyor? Maddeciler, maddeyi ezelî ve ebedî kabul ettiklerine göre, "hayat bir zaman sonra ortaya çıktı" demenin mânâsı yoktur. Halbuki maddeciler de hayatın sonradan ortaya çıktığını kabul ederler. Bu zamanı kim takdir etmiştir? Milyarlarca sene sonra, sağır madde bu tedbiri tesadüfen nasıl düşünmüş? Bunlar zor izahlardır.[41] Biyoloji bilginleri canlı vücudların organlarını tetkik edebilirler; fakat bizzat hayat konusunda mütehassıs değildirler. Marangozun satranç aletini yaptığı için mâhir bir satranç oyuncusunun bütün hünerlerini bildiğini iddia etmesinin doğru olamayacağı tabiîdir. Bunu marangozlukta en beceriksiz; fakat mahir bir oyuncu bilebilir.[42] Bir biyoloji bilgininin "maddenin hayat doğurmaya kabiliyetli olduğunu" söylemesi, ilminin çerçevesi içinde

40 A. e., s. 212 vd.
41 A. e., s. 230 vd.
42 Akkâd, *Allah* s. 214.

söylemeyeceği bir sözdür.[43] Söylenecek şey şudur: Hayat, bir kasıt, bir irade, bir bilgi ve kudret sahibinin ilâhî tedbir ve hikmetiyle yaratılmıştır. Maddeciler sıkıştıkları noktada, hayatın tesadüfî olarak, bir zamanda meydana çıktığını ve ondan tekamül ettiğini kabul etmemizi tavsiye ederler.[44] Bir farz ve kabulden başka çare bulamazlar da, dinin haber verdiği farz ve kabullere karşı çıkarlar. Madem ki kabul gerekmektedir, o halde Allah'ın dediğini kabul etmek daha doğru ve daha ihtiyatlı bir yol değil midir? Bazan bunlar dağ gibi bir çam ağacının yerine küçücük çekirdeği göstererek, Yaratıcının o ağaçta gösterdiği binbir mucizeyi inkâr edecek şekilde, zahirî sebeblere bağlarlar. Bazan buna teknik bir ad takar, güyâ o isim ile mahiyeti anlaşıldı, adileşti, hikmetsiz, mânâsız hale geldi zannederler. Meçhul hakikate bir ad takarak onu hallettiklerini zannederler.[45]

Hayat insanoğlunun henüz anlayamadığı bir muamma olmakta devam ediyor. Her çekirdek kendi ağacını ve meyvesini yetiştirir. Pelit

---

43 A. e., s. 272 vd.

44 A. Gressy Morrisson, *İlim İman Etmeyi Gerektirir*, çev. Nureddin Boyacılar, s. 4. 31.

45 Bu metod yeni zamanlar materyalizminin insan düşüncesine vurduğu prangalarındandır. İnsan zihnini parselleyerek çeşitli isimler takmakla, insanların o mevzuları düşünmeyi terketmelerine sebeb olmaktadırlar. Bunlara isim putları demek mübalağa olmasa gerek. Bilimsel, ideolojik, astronomik gibi birtakım kelimelere sığınarak, onca harika sanatları Allah'a nisbetten kaçıracaklarını zannederler. Bunlar kimin malını kimden kaçırmaktadırlar? Meselâ, tabiat kanunu, içgüdü vb. isimlerle, birçok genç nesilleri, bu isim putlarıyla Allah'dan uzaklaştırmaya çalışırlar. Bu materyalist taktik muvaffak olmamış da değildir. Bu taktikle, yani her bilenin fevkinde alîm olan Allah'ın ilminin bir tecellîsi olan bu gerçekleri inançsızlığa alet etmişlerdir. Bu kavramları dokunulmaz putlar haline getirmişlerdir. Müşrik Araplar da Cahiliye devrinde, böyle bir fayda ve zarar vermeyen, boş isimlerden ibaret Allah'ın mahlukatını Allah'a şerik tutmuşlardır. *"O putlar hiç bir şey değil, ancak sizin ve babalarınızın uydurduğu isimlerdir. Allah (ilâh olduklarına dair) hiç bir delil indirmedi. O kâfirler, yalnız zanna ve nefislerinin sevdasına tâbî oluyorlar. Halbuki kendilerine Rabbleri katında doğru yolu gösteren (Resul) geldi."* (Necm, 18) Bunlar onların ağızlarıyla geveledikleri mesnedsiz kuru sözden ibarettir. "İlimler ilerledikçe, ilâhî sanatı örten perdeler birer birer aralanmakta; fakat imâna tuzak olarak kullanılan bu maddeci taktiklerin bir sonu gelmemektedir. Meselâ, ilâhî hayat makinası olan basit bir hücrede bile bu olmuştur. Vaktiyle bu perdeye protoplazma deniyordu, daha sonra bu perde kalkmış, yerine aminoasit, kromozon vs. gelmiştir. Şimdiki perdeler DNA ve RNA molekülleri gibi şeylerdir. Perdeler kalktıkça, altındaki ilâhî sanat, ilâhî haşmetiyle parlamakta, Hâlıkın nihayetsiz kudret ve hikmeti daha iyi anlaşılmaktadır" (Yılmaz Muslu, s. 42) İlim haysiyetinde olan her şey Allah'ın bitmez tükenmez ilminden bize bir sırrı açar; ancak bu yapılanlar, ilim nâmına yapılan spekülasyonlardır.

çekirdeğinden daima pelit olur. Hücrelerin bölünüşü, güneş ışığının sentezi ile (fotosentez) hayata besin kılınışı,[46] topraktan havadan bitkilerin gıdalarını yapışı, ilk bitkilerin meydana gelişi bizi zarûrî ve bedîhî olarak, bunlara müdahale eden Yaratıcının varlığına götürür.[47]

Hayat ve ölüm, sönüp yanan, değişip tazelenen güneş parıltıları, her dem tazelenen yenilenen sinema perdeleri gibi, yeni canlı kafileleri halinde gelir ve giderler. Bunlar Allah'ın zarûrî varlığına, birliğine, ezeliyetine, ebediyetine şehadet ederler. Hayat, ruh, nur ve varlık, iki yüzlü şeffaf nesne gibi oldukları için, mülk ve melekût cihetinden vasıtasız olarak Kudret elinden çıkarlar.[48] Nitekim İbrâhim (aleyhisselâm) da Nemrud'a Rabbini tanıtırken, O'nun hayat veren ve öldüren olduğunu bildirir. Nemrud bunda mugalata yapınca, güneşi batıdan doğdurmasını isteyerek onu mat eder (Bakara, 258). Yine Kur'ân hayata sebeb olan şeylerle müsebbeb arasındaki uzaklığa dikkat çekerek Allah'ın hayat vermeye nasıl kâdir olduğunu gösterir. *"Bir baksın insan, neden yaratıldı? Atılan bir sudan."* (Târık, 5-6), *"İnsan dökülen bir nutfe (sperm) değil miydi?"* (Kıyame, 37), *"Ölü toprak onlar için bir âyettir. Biz onu dirilttik, ondan taneler çıkardık da ondan yiyorlar."* (Yâsîn, 33) Ölü toprak nerede, canlı bitkiler nerede? Ölü toprak ve bir damla su nerede, akıl şuur ve idrâk sahibi insan nerede? İşte bütün bu uzaklığı yaklaştırıp, olmazları olur yapan, canlar yaratan, elbette Muhyî olan Allah'tır. Gamow, hayatın, termodinamik kanunlarına aykırı olduğunu, yani canlılığın mümkün olmadığını ifade eder ve "Araya giren bir başka faktör sebebiyle" canlılığın bir vakıa olarak mevcud bulunduğunu belirtir.[49]

İnsanlığın Âdem'den (aleyhisselâm) beri mahiyetini açıklayamadığı hayat vakıası, Allah'ı perdesiz tanıtan bir Kur'ânî delildir. Diğer hususlarda Kudret Eli, zahirî sebebleri perde ettiği halde, bunda doğrudan doğruya Hayy, Kayyûm, Muhyî, Mumît isimlerini bizzat tecellî ettirmektedir.[50] Kâinatta muhteşem bir ihyâ hareketi müşahede edilmektedir. *"Bütün gök-*

---

46 J. D. Watson, s. 52.
47 Tabbâra, s. 73-76.
48 S. Nursî, *Mesnevî*,, s. 211.
49 Ayhan Songar, s. 74.
50 S. Nursî, *Sözler*., s. 496.

lerin ve yerin mülkü Allah'ındır. O hayat verir ve öldürür. Size Allah'tan başka ne bir velî vardır ne de bir yardımcı (...)" (Tevbe, 116).

Hayatı yaratan Allah olduğu gibi, yine hayatı çekip alacak olan da O'dur. Yani öldüren de O'dur, dirilten de (Şuarâ, 81; Necm, 44). Çünkü insanlar, hayatı yaratmadıkları gibi, öldüremezler de.[51] Çünkü kimse ölmek istemediği halde ölümün pençesinden kurtulamamaktadır.[52] Ölüm de hayat gibi Allah'ı tanıtıcı bir olaydır; beşer aklının, künhünü kavramada şaşırıp kaldığı bir başka sırdır.[53] Uyku da ölüme güzel bir örnektir. Allah uykudaki kimsenin muvakkaten ruhunu tutar, sonra eceli gelmeyenin ruhunu geri salar, eceli gelenlerinkini salmaz. Düşünenler için bunda ne kadar ibret vardır (Zümer, 42). Uykudan uyanma da ölümden sonra dirilmeye bir örnektir.[54] (En'âm, 60). Bu hususta Ashab-ı Kehf'in uzun uyku ve uyanışlarını da hatırlamak yerinde olur.[55]

Allah'ın Muhyi'l-mevtâ ismi öldükten sonra dirilmeyle tecellî edecektir. İmtihan mevzularından birisi de buna imandır. Bu hâdise gerçekten şanlı bir ihya hareketidir. Bu dünyada, öldükten sonraki dirilişe de işaretler vardır. Kur'ân'da baştan sona bu ba's (diriliş) hareketi tekrar edilir. Çünkü haşir ve ba's âhiret hayatının sembolü demektir. Allah, yeryüzünde hiç birşey yokken, ölüler iken,[56] cansız maddeden canlıları nasıl hayat verip yarattıysa, öldükten sonra da öylece diriltecektir (Bakara, 28-29). Hayatın ilk başlangıcı da mucizedir, her yaratış ve ölüm de bir mucizedir.[57] Kur'ân'da, öldükten sonra dirilmeye, her baharda yeryüzünün bitkilerle canlandırılışı (Rûm, 19-50; Zuhruf, 11; Yâsîn, 33; Nuh, 17) ve ilk yaratılış (Bakara, 28-29; Yâsîn, 79; İsrâ, 51), iki aklî delil olarak zikredilir.[58] Yani ilk defa, hiç yoktan yaratan, ikinci defa yaratmayı –insanların anlayışına göre– daha kolaylıkla yapar (Rûm, 27). Ayrıca Kur'ân'da, dirilişe fiilî ve naklî örnekler de verilir. Benî

51 S. Kutub, *Zilâl*, XXV, 109; Şevkânî, I, 393.
52 İ. Agâh Çubukçu, s. 42.
53 S. Kutub, *Zilâl*, XVII, 121.
54 Râzî, XIII, 12; Elmalılı, III, 1940 vd.
55 Krş, Kehf, 9-26; bkz. İ. Agâh Çubukçu, s. 40.
56 Taberî, I, 421.
57 S. Kutub, *Zilâl*, XVII, 121.
58 Elmalılı, VI, 3853.

İsrâil'den, kesilen bir ineğin parçasıyla vurulunca maktûlün dirilip katilini söylemesi (Bakara, 68-73); İbrâhim'in (aleyhisselâm) parçalayıp dağıttığı kuşların diriltilmesi (Bakara, 260); Üzeyir'in (aleyhisselâm) ve eşeğinin yüz seneden fazla ölü kaldıktan sonra diriltilmesi (Bakara, 259) her türlü diriltmeye örnektirler. Bizleri burada çalıştırıp, âhirette ücretini ödeyecek olan Zât, bir boru sesiyle, istirahat için dağılmış olan taburları toplar gibi, diriltip mahşere toplayacaktır (Yâsîn, 50-53).

Şu halde hayat verme (ihyâ) delili, âhirette de tecellî edecektir. Çünkü ihyâ ulûhiyeti apaçık tanıtıcı bir delildir. Gerçek ilâhın bir vasfı da ölüleri diriltmektir. Sahte tanrılar bunu asla yapamazlar.[59]

3. Hikmet ve Gâyelilik Delili حكمة

Kur'ân'ın insanlara, yaratıcılarını tanıtmak için takdim ettiği delillerden birisi de, her şeyde bir hikmet ve gayenin bulunduğunu gösteren hikmet ve gayelilik delilidir. Hikmet ile burada gerçek bir maksadı, varılacak gayeyi, elde edilecek maslahat ve faydayı kastediyoruz. Gayeyi de aynı kelime ile eş mânâlı olarak kullanıyoruz.[60] Bu delil ile birinci maddede yazdığımız yaratma delili, Kur'ân'ın sarâhatinden anlaşılmaktadır. Mütekellimlerin imkân ve hudus gibi delilleri ise delâlet ve işaretinden muktebestir.[61] Her şeyi gerçek bir maksadla yarattığını, pek çok âyetlerinde, zaten Allah kendisi haber veriyor. *"Bize göklerle yeri ve arasındaki şeyleri ancak hakk ve hikmetle yarattık, (boşuna değil) (...)."* (Hicr, 85), *"O, gökleri ve yeri hakk (ve hikmet)le yaratandır (...)."* (En'âm, 73) Yani onları bâtıl ve abes olarak yaratmamıştır.[62]

Kur'ân'da, Rabb Tealâ'nın eşyayı hikmetle, hakk ile yaratması, hem subûtî, hem selbî ifadelerle yer alır. "Hakk ile yarattı",[63] "batıl ve boş yere yaratmadı"[64] örneklerini gösterebiliriz (Âl-i İmrân 191; Sâd, 27). Bazı

---

59 S. Kutub, *Zilâl*, XVII, 20.

60 Hikmetin diğer mânâları için, bu çalışmamızda Allah'ın Hakîm ismine bkz.

61 Şeyhulislâm Musa Kâzım, *İsbât-ı Vâcib*, Sırat-ı Müstakîm Mecmuası, I, sayı, 22, s 340.

62 Merağî, VII, 166.

63 Bu mânâdaki âyetler için bkz. En'âm, 73; İbrâhim, 19; Hicr, 85; Nahl, 3; Ankebût, 44; Rûm, 8; Zümer, 5; Câsiye, 22 vb.

64 Bu mealdeki âyetler için bkz. Âl-i İmrân 191; Sâd, 27.

âyetlerde yarattığı nesnelerin hikmet ve gayelerini bizzat Allah haber verir. Bu âyetler burada zikredilemeyecek kadar çoktur. Ancak birkaç misalle meseleyi açıklamak istiyoruz. *"Şıkışan (bulut)lardan, onunla taneler, bitkiler çıkaralım diye şarıl şarıl su indirdik Ve (ağaçları) birbirine sarmaş dolaş bahçeler."* (Nebe; 14-16), *"İnsan (bir kere) yiyeceğine baksın. (Nasıl) Biz suyu döktükçe döktük. Sonra toprağı güzelce yardık. Orada bitirdik; tane(ler), üzümler, yoncalar, zeytinler, hurmalar, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyvalar ve çayırlar; sizin ve hayvanlarınızın geçimi için."* (Abese, 24-32),*"O ki yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı (...)."* (Bakara, 29) Allah Hakîmdir, her şeyi hikmetle yapar. Abes ve boş şeyle iştigal etmekten münezzehtir. *"Biz göğü de yeri de, ikisinin arasında bulunan şeyleri de oyuncuların (işi) olarak yaratmadık."* (Enbiyâ, 16), *"Biz göklerle yeri ve aralarındakileri, eğlence ve boşuna iş yapanlar olarak yaratmadık."* (Duhân, 38) Varlıkların mânâsız, boş, lüzumsuz, hikmetsiz ve tesadüf eseri olduğunu sanmak, kâfirlerin zannıdır. *"Biz o gök ile yeri ve aralarındakileri boşuna yaratmadık. (Bunların yaratılması tesadüftür sözü) kafirlerin zannıdır."* (Sâd, 27) Yani Allah gökleri ve yeri açık, gerçek bir maksadla yaratmış, orada canlar yaratmış, onlara akıl tevdî etmiş, kudret vermiş, hastalıklarını gidermiş, onları teklif ve imtihan sebebiyle büyük menfaatlere hedef kılmıştır. İnkârcılar işi tesadüfe vermekle bütün bunların mânâsızlığını iddiâ etmiş, Allah'ın abesle iştigal ettiğini öne sürmüş olmaktadırlar.[65] Zaman zaman ortaya çıkan bu çeşit inkârcıların ruhî durumu, hep böyle olduğu gibi, muasır münkir J.P. Sartre da, her şeyi saçma ve mânâsız görür. O, insanı bu saçmalık içerisinde terk edilmiş kabul eder. "İnsan terkedilmiştir, çünkü insan ne kendisinde ne de kendi dışında bir şeye bağlanmak imkânı bulamıyor"[66] der. Böylece Sartre çağdaş dinsizlere bir örnek olmak üzere, Kur'ân'ın bu âyetine müşahhas bir hedef teşkil etmiş ve âyetin menfî yönden çok açık şekilde anlaşılmasına yaramıştır. Yani hikmetsizlik ve saçmalık iddiâsı inkârcıların şiarı olduğu için, Sartre, Kur'ân'ın gerçekliğini aksi yönden isbat eden bir ibret ve âyet olmaktan kurtulamamıştır.

---

65 Nesefî, III, 191; İbn Kesîr, IV, 32.

66 Charles Moeller, *J. P.Sartre ve Tabiatüstünün Bilinmemesi*, çev. Mehmet Toprak, s. 125-128'de Etre et Neant, s. 36'dan naklen.

Kâinat baştan başa hikmetlerle doludur. Çünkü Allah daha baştan yaratırken, her varlığı varacağı gayeye, göreceği hizmete müteveccih olarak (A'la, 3) yaratmıştır (Tâhâ, 50). Tesadüf diye bir şey yoktur. Ancak biz etrafımızdaki bu varlıkların hepsindeki hikmetleri veya her unsurun taşıdığı hikmet ve gayeleri bilemiyoruz. Birçoklarının hikmetlerini bildiğimiz halde, bir kısmının hikmet ve gayelerini anlayamıyoruz. Şeytanın oyunlarından birisi de, açık bütün kapıları göstermeyip, kapalı bir iki kapıyı göstererek, bütün kapıların kapalı olduğunu insanlara telkin etmeye çalışmasıdır. Şeytan, insanları, mahlukatın ve yaratılışın bir gaye ve hikmeti olmadığını anlatmak suretiyle, ulûhiyeti inkâra sevketmek ister. Her şeyin gaye ve hikmetini bilmemiz imkânsızdır. Her şeyin gaye ve hikmetini ve her hikmetini ancak her şeyi yaratan bilir. Biz ne göklerin ve yerin, ne de kendimizin yaratılışında hazır değildik ki, her şeyin yaratılış hikmetini bilebilelim (Kehf, 51). Hikmetini, gayesini tanıdığımız pek çok şey vardır ki, bize hikmetle yaratanı tanıtmaktadır. İlimler ilerledikçe, varlıkların hikmet ve esrarı, her gün biraz daha açıklığa kavuşmaktadır. İnsan Allah'ın eserleri üzerinde ne kadar aydınlanır, ne kadar bilgi sahibi olursa, onlardaki hikmeti daha çok anlar.[67] Binaenaleyh marifetullahı ziyadeleşir, yakîni artar. Demek ki biz bir şeyin sınırlı bir kaç cihetini göz önünde bulundurabiliriz, Allah ise her yönünü bilir.

Gözün görmek için, kulağın işitmek için yaratılmadığını söylemek, insandaki, varlıklardaki sebeb-müsebbib gerçeğini inkâr etmek demektir. Çocukta bile bulunan bu duygu, sebebsiz bir şeyin olamayacağının açık bir delilidir. Bu tabiat ilimlerinin de imânın da temelidir.[68] Varlıktaki gerçeklerle insandaki bu fıtrî şuur, aynı yaratıcının ortaya koyduğu vücûb ve vicdandır. Eşya ve bu şuur arasındaki uygunluk, hepsini aynı Zât'ın ayarladığını gösteren bir âyet, bir işarettir.[69] Bu gerçek olmasaydı ilim diye bir şey olmazdı. Çünkü rastgeleliğin, tesadüfün kanunu olmaz. Halbuki varlıklarda sünnetullah hüküm sürmektedir. Eşyanın ve olayların değişmez kanunları keşfedilip durmaktadır. O halde bu düzeni

67 Leibnitz, *Metafizik Üzerine Konuşma*, çev. Nusret Hızır, s. 34.
68 Deraz, *ed-Dîn*, s. 88.
69 Elmalılı, *Metâlib ve Mezâhib* s. 1 vd. Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341.

bir tanzim eden, bu cârî olan ilâhî sünneti, eşyanın tabiatında bir yaratan vardır.

Eşyada gördüğümüz bazı noksanlıklar bir çok bakımdan da bizim bilgisizliğimizden ileri gelmekte olduğu gibi, bazan da gerçekten o eşyadaki noksanlıktan ileri gelmektedir. Bu onların da bizim de mahluk olmamızın iktizasıdır. Çünkü hiç noksansız tam kemâl sahibi olan sadece Allah'tır. Her şeyin tam ve noksansız olmasını istemek, onların ilah olmasını istemekten farksızdır. Halbuki ilah bir tanedir.[70] Her şeyin bütün illet ve hikmetini bilmek, Allah'ın kâinatın yaratılışındaki planını bilmeye bağlıdır. Bu da beşer aklının imkân dairesinden hariçtir.

Bu delili tenkid edenler, Allah'ın böyle bir gaye ve plandan münezzeh olduğunu, bunun bir ihtiyaç nevinden olacağını öne sürmüşlerdir. Allah ihtiyaçtan müstağnidir; fakat mahluklar ihtiyaçtan müstağnî değildir. Mademki sermedî kudreti, gayeler tahdid edemez, o halde mahdûd varlık için bir gaye ve bu gaye için de bir tedbir ve bir takdir gerekir. Bu tedbir ve takdir, Allah tarafından olmazsa nereden olacaktır?[71] İnsan, kastın ya imkansız olduğunu, yahut gerekli olduğunu kabul etmek durumundadır. Kasıt muhaldir demek, düzensizlik zarurîdir neticesine varır. Böylece yine bir taraf kastedilmiş olur. Yani ölüm muhal olduğu için hayat meydana geldi, düzensizlik muhal olduğu için düzen meydana geldi mânâsına gelir ki, bunlar varid değildir. İddiâ edilen kasıtsızlık, düzensizlik mümkin iken, ortada bir düzen, bir kasıt varsa, elbette onu bir düzenleyen ve kasteden de vardır.[72] Bu delile bir itiraz da az önce belirttiğimiz gibi, bu âlemde zulüm, şer ve noksanlıkların bulunmasının, gayeli ve hikmetli oluşa aykırılığı iddiâsıdır. O halde bu oluş âlemi tesadüfîdir demek isteniliyor. Denilebilir ki noksansız, kusursuz, gelişmeye, terakkiye elverişsiz bir âlem mi düşünülmektedir? Ana-baba, erkek-dişi, gece-gündüz, imân ve âmel-i sâlih-küfür ve fısk, fazilet-rezîlet, elem-lezzet, fakirlik-zenginlik, çirkinlik-güzellik bulunmayan bir âlem düşünülüyor demektir. Bu imtihan ve fenâ âleminde böyle tasavvur yersizdir. Gece olmasa gündüz, küfür ve fısk olmasa, imân ve amel-i salih, fakirlik ve ihtiyaç olmasa, sadaka, yardım,

---

70 Akkâd, *Allah*, s. 218-221; İsmail Fennî, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali*, s. 29.

71 Akkâd, *Allah*, s. 215.

72 A. e., s. 217.

korkaklık olmasa cesaret, dalâlet olmasa hidayet nasıl anlaşılırdı? Bu âlemde bunların yaratılması, bir hikmetsizlik, bir gayesizlik değil, tamamen bir hikmet ve gayenin iktizasıdır.[73]

Şu halde kâinatta hiç bir şey kendiliğinden, tesadüfen, rasgele yaratılmamıştır. Mutlaka bir müessir, sebebleri yaratan ve sebeb ve hikmetler nizamı olan bu hikmet yurdunun bir kurucusu vardır. *"Yoksa kendileri bir yaratıcısız mı yaratıldılar? Yoksa (kendilerini) yaratan kendileri midirler? Yoksa gökleri ve yeri onlar mı yarattı? Hayır onlar düşünüp kesin inanmazlar."* (Tûr, 35-36) Bu âlemde hikmet yok, gaye yok demek, haşâ Allah yok demeye varır. Halbuki yoktan bir şey olmaz. Yokluk varlığa illet olamaz. Varın sebebi yok olamaz. Yok ne kendisini ne başkasını meydana getiremez.[74] O halde her şeyi yerli yerince, bir hikmet ve gayeyle yaratan vardır. Sayısız hikmetleri sebebiyle, Allah'ın alîm ve hakîm gibi en yüce sıfatlarının da bulunduğunu anlamaktayız.

4. Nizam ve Tevhid Delili نظام و توحيد

Kur'ân, Allah'a inanma duygusunun insanlarda umûmî olduğuna dayanarak, Allah'ı inkâr edenlerden ziyade, Allah'ı tanıyıp da, O'nu anlamak ve kavramakda sapıtan ve yanılan kimseler üzerinde durur. En çok bunlarla tartışır ve onların yanlışlarını düzeltmeye çalışır.[75] Allah'ı tanımayanlar bir istisnâ teşkil edecek kadar azdırlar. İnsanların ulûhiyet mevzuunda en çok yanıldıkları husus, Allah'ın birliği meselesidir. Allah'ı tanımanın yolu O'nun âyetleridir.[76] Yani Kur'ân âyetleri ve onun şerh edici sayfaları mesabesinde olan varlıklar âlemindeki âyetleri ve alâmetleridir. Yola dikilen işaretler, nasıl ki, yolcunun gözünü kendilerine değil, gideceği istikamete yöneltirse, her tabiat olayı da bir âyet, bir işaret, bir sembol olarak, bizim dikkatimizi, kendilerinin ötesinde olan Allah'a yöneltir.[77] Göklerde, yerde, insanların yaratılışında gecenin ve gündü-

---

73 Akkâd, *Allah*, s. 218-221, İzmirli, II, 143.
74 Elmalılı, VII. 4561.
75 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 29; Muhammed el-Behiyye, s. 16.
76 Said Havvâ, *Allah* (celle celâluhu). s. 14; Fazlurrahmân, s. 4.
77 T. İzutsu, s. 127; Tabbâra, s. 67-70.

zün değişmesinde, rüzgârlarda, yağmurlarda (Câsiye, 4-6), insanların kendi yapılarında (Zariyât, 21), kısaca objektif ve subjektif âlemde (Fussilet, 53) Allah insanlara pek çok âyetler göstermektedir.

Varlıklar âlemini inceleyince, –Gazzâlî'nin el-Hikme fî Mahlûkâti'llâh adlı eserinin mukaddimesinde de belirttiği gibi– fevkalâde incelikler ve dakîk bir nizam görülmektedir. Atomlardan galaksilere kadar bu kâinat hassas bir saat gibi işlemektedir. Hatta saatler onların işleyişiyle ayarlanmaktadır. Bütün faydalar, hikmet ve maslahatlar, bu dakîk nizam üzerinde yürüyor. Kâinat adetâ organik bir bütün gibi çalışmaktadır.[78] Her gün yeni yeni kurulan ve gelişen ilim dalları, işte bu nizamın incelenmesinden doğuyor, onların küllî kanunlarını buluyor!? Çünkü nizam olmayan şeyde kanun düşünülemez. Bu itibarla tabiî ilimler, kâinatın sahifelerindeki nizam ve disiplini açıkça okutan parlak birer delildirler. Her ilim dalı, vehim şeytanlarını kovmak için, onları yakıp geçen birer yıldız gibidir.[79] Nitekim St. Mille, "tabiatı düzenleyen ve yöneten hakim bir düşüncenin yokluğunu iddia etmek imkânsızdır" der. Fransız fizyoloji bilgini P. Flourens (1867) de "Bütün kısımları arasında şaşılacak ve akla uygun bağlılıklar bulunan organik bir cismin fiziksel öğelerinin kör bir rastlantıyla bir araya gelmiş olduğunu tasarlamak gülünçtür" der.[80] Şu halde ölçü ve bir düzenleme karşısında bulunuyoruz, demektir. Zaten Kur'ân baştan başa bu gerçeğe dikkatlerimizi yönelterek bu nizâmın Nâzımını bize tanıtır. *"(...) Allah her şey için bir ölçü koymuştur."* (Talâk, 3), *"Göğü yükseltti ve ölçüyü koydu."* (Rahmân, 7) Gök cisimleri aralarındaki itme ve çekme sayesinde, kâinat düzeni içerisinde, bu dengeyi koruyor ve çarpışmadan dönüyorlar.[81] Tesadüfün bulunmadığına Kur'ân'ın şu âyetlerini örnek gösterebiliriz: *"Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık."* (Kamer, 49), *"(...) Her şeyi yaratmış, ona bir düzen vermiş, mukadderatını tayin etmiştir."* (Furkân, 2), *"(...) O'nun yanında her şey bir mikdar iledir."* (Ra'd, 8), *"Arzı da yaydık orada yerli yerinde dağları koyduk ve orada hikmetle ölçülmüş her şeyden bitkiler bitirdik."* (Hicr, 19), *"(...) Bir*

---

78 Fazlurrahmân, s. 2.
79 S. Nursî, *İşarâtü'l-İ'caz*, s. 88 vd.
80 C. Senâ, s. 514. vd.
81 S. Ateş. s. 530.

miktar ile indiririz." (Hicr, 21), *"Gökten de bir ölçü dairesinde bir yağmur indirdik (...)."* (Mü'minûn, 18), *"Ölçtük, biçtik, ne güzel biçim vereniz Biz."* (Mürselât, 23), *"O ki belirleyip hedefini gösterdi."* (A'lâ, 3) *"Tekrar tekrar aykırılık aramak için Allah'ın yaratıklarına baksan, bir uygunsuzluk, bir bozukluk göremezsin,"* (Mülk, 3-4) *"Üstlerindeki göğe bakmadılar mı, onu nasıl yaptık, hiç bir gediği çatlağı yoktur."* (Kâf, 50)

Kâinatta görülen bu ince nizam, ölçü, takdir ve plan, her şeye aynı kudretin hâkim olduğunu, her şeyin O'nun tedbiriyle yürüdüğünü göstermektedir. Çünkü en küçük varlıktan en büyüğüne kadar hepsi bir uyum içindedir. Meselâ dünyamızı saran atmosfer tabakası var. İnsan ve diğer canlılarda da o havayı teneffüs etmek için solunum sistemleri yaratılmıştır, insan, oksijen alıp karbondioksit veriyor; bitkiler ise karbondioksit alarak oksijen veriyorlar. Çıkarılan zehirli gazları bitkiler ve denizlerden çıkan temiz ve faydalı gazlar, dengeli bir şekilde arıtırlar. Balarısı çiçeklerden bal özünü toplarken aynı zamanda onları tozlaştırır.[82] Güneşin câzibesine karşı gezegenler, bugünkü yörüngelerini santrifüj (merkez-kaç) ile dengelemektedir. Yani gezegenler kendi etraflarında dönmek suretiyle, bir kuvvet meydana getirerek yörüngelerini dengelerler.[83] Kâinatta dengenin bozulmasına yol açacak o kadar çok sebep varken, bir yıldızın yörüngesini bir dakika bile şaşırmaması, çok dakîk bir intizamı göstermez mi? Kâinatın başlangıcından gaz halindeki maddelerin, kendi aralarında gruplaşarak yıldızları, gezegenleri meydana getirmelerindense, getirmemeleri çok daha muhtemeldi. Güneş-Dünya mesafesi 149 milyon km. dir. Hayat için bu mesafe en uygun mesafedir. Bundan biraz daha uzak olması, donmamıza sebeb olacaktı, biraz daha yakın olması ise yanmamıza sebeb olurdu. Binlerce ihtimal içinde bu mesafenin ayarlanması kendiliğinden midir? Dünya güneşin etrafında saniyede otuz km. hızla dönerek, gerekli santrifüj kuvveti elde etmek suretiyle bu mesafeyi korumaktadır. Dünya-ay mesafesi 380 bin km.dir. Bu mesafenin değişmesi, med-cezir dalgalarının dünyayı kaplamasına sebeb olurdu. Santrifüj kuvvetin zorlamasıyla dünya

---

82 Said Havvâ, s. 110-111

83 J. Clover Monsma'dan, *Niçin Allah'a İnanıyoruz*, çev. İbrâhim Sıtkı Eröz, I, 113, Hisar Yayınları, İstanbul, 1973.

ekseni etrafında 90 derecelik açı meydana gelmeliydi. Halbuki en az muhtemel şartlardan biri tahakkuk ederek 23 derecelik bir açı teşkili ile mevsimleri temin etmiştir. Dış boşlukta atmosferin üstündeki gazların iyon halinde olup birbirini itmesi yüzünden atmosferin dağılması gerekirken sabit kalması ve güneşten gelen ultraviyole ışınlarını emmesi vb. şeyler[84] hepsi hikmetle ayarlanmış, yeryüzünde hayatın gerçekleşmesi için hizmete konulmuştur. Halbuki bunların böyle sıralanmaması daha çok muhtemeldi. Bunların birisi eksik olsa, hepsi bozulur, hayat gerçeği ortaya çıkmazdı. Şu halde her şeyde aynı el işlemektedir. Her şeye hükmünü geçiren aynı Kudrettir. Her şeyde bir irade işlemektedir. Her şeyde Allah'ın birliğine delâlet eden bir işaret vardır.

İbn Rüşd, varlıklar âlemindeki bu nizamın, umumî uyum ve itinanın insan hayatına yönelik bir kast ve iradeyi gösterdiğini ileri sürerek,[85] bizim nizam ve tevhid delili dediğimiz bu delilin insana yönelik cihetini nazar-ı dikkate alarak bu delile "inayet delili" adını vermiştir. İnsanın varlığı bütün kâinatla uyum içerisindedir. Böyle bir muvafakatın tesadüfen vakî olması mümkün değildir. Gece, gündüz, güneş, ay, dört mevsim, yeryüzü, nebatât, hayvanât, toprak, su, ateş, hava, bedenimizdeki organlar ve hayvandakiler, varlık ve hayat nokta-i nazarından görülen uygunluk, pek âşikar birer inayet delilidir.[86]

Kâinatta her şeyin birbiriyle haberdârmışcasına uygunluklarından, bütün bunların bir tek elden, bilen, irade eden, kudretli bir Zât tarafından olduğu anlaşılıyor.[87] Zaten birden fazla ilah olsaydı, kâinatta bu nizam, birlik ve uyum olmazdı. *"Eğer yerde, gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi de harab olup gitmişdi. Arşın sahibi olan Allah, onların tavsiflerinden yücedir."* (Enbiyâ, 22), *"De ki: "Eğer dedikleri gibi, O'nunla beraber (başka) tanrılar olsaydı, o zaman (öteki tanrılar) arşın sahibine bir yol ararlardı."* (İsrâ, 42), *"Allah, çocuk edinmemiştir. O'nunla beraber hiç bir tanrı yoktur. (O'ndan başka tanrılar olsaydı) o takdirde her tanrı, kendi yarattığını (alıp) götürürdü ve onlardan biri diğerine üstün gelmeye çalışırdı. Allah onların*

---

84 Ayhan Songar, s. 76-77.
85 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 54.
86 İbn Rüşd, s. 53.
87 N. el-Cisr, s. 102 vd.; H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 54.

koştukları vasıflardan uzaktır." (Mü'minûn, 91) Mademki âlemde karışıklık yok, bir düzen vardır, o halde bir gerçek İlâh vardır.[88] Nitekim ilâhın yaratıcı olacağı da sonuncu âyetten anlaşılmaktadır. Bu delile kelâmcılar "temânû" delili adını verirler. Görüldüğü gibi, fıtraten, aklen, bedâheten kolayca anlaşılan bir delildir bu Kur'ânî delil. Biz bunu nizam ve tevhid delili olarak isimlendirdik. Sadeddin Taftazanî gibi bazı kelâmcıların bu delili, hitâbî ve iknâî delil olarak nitelemesi asla doğru değildir.[89] Nerede bir düzen varsa, orada birlik var demektir. Çünkü bir memlekette iki hükümdar bulunsa, o memleket idare edilemez, işler karışır.[90] Bazıları da, tanrılar birden fazla olsaydı bu âlem hiç mevcud olmazdı, demişlerdir.[91] Halbuki bir âlem vardır, görülen bir nizam vardır. O halde bir tek ilâh da vardır. Nitekim birden fazla ilah kabul eden eski Yunan'da, asılsız tanrılar arasında bile bir çok çekişmeler, kıskançlıklar, savaşlar cereyan eder.

Mekkî surelerin ilklerinde de Allah'ın birliği anlatılmıştır. Aynı mevzu Kur'ân'ın başından sonuna kadar her yerde ısrarla tekrar edilir. Vahyin özü budur, ilk devrede inen İhlâs suresi buna şahiddir.[92] Müşrikler, Peygamberimize (sallallahu aleyhi ve sellem). "Ya Muhammed bize Rabb'ının nesebini söyle. Altından mı, gümüşten mi, demirden mi, odundan mı?" demişlerdi. Bunun üzerine inen bu sure[93] –ki Tevhid suresi denilmektedir– Allah'ın birliğini talim eder. *"De ki: "Allah birdir. Allah sameddir. Doğurmamıştır, doğurulmamıştır. Hiç bir şey O'nun dengi olmamıştır."* (İhlâs, 1-4) İşte tevhid, yani Allah'ın vahdaniyeti, kalbin inancı, varlığın tefsiri, hayatın nizamıdır. Allah'ın Zât'ında, sıfâtında ve efâlinde benzeri yoktur. Bunlara, tevhid-i zât, tevhîd-i sıfât, tevhîd-i efâl de denmiştir.[94] لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ *"Zât'ına benzer hiç bir şey yoktur."* (Şûra, 11) Bu âyetteki kâf-ı teşbih ile sıfatlarda benzerlik, misli ile zâtların benzerliğinin nefyedildiği

---

88 Bkz. Âlûsî, XVII, 25-27; M. Yusuf Mûsâ, s. 15.
89 Bkz. *Şerhu'l-Akâid*, s. 64 vd; krş. Âlûsî, XVII, 25.
90 İbn Rüşd, s. 59; Şevkânî, III, 496.
91 İbn Rüşd, s.59-61; Elmalılı, V, 3347.
92 L. Gardet, Eİ I, 407/b.
93 Vahidî, *Esbabu'n-Nuzûl*, s. 309, Beyrut, 1398/1979.
94 Elmalılı, IX, 6285'de Ebu'l-Bekâ'dan.

söylenmiştir.[95] Muhâlefetün lil havâdis sıfatı bunlardan çıkmaktadır.[96] Bu âyet, Allah'ın benzerine dahi benzerliği ortadan kaldırıyor.[97] Bu esaslarla Kur'ân, ulûhiyeti yeryüzünde hiç bir kitaba nasib olmayacak bir mükemmelikte tanıtır.

Kur'ân'da Allah'ın birliği anlatılmak suretiyle aynı zamanda varlığı da ifade edilmiş olur. Çünkü birliğinden bahsedilen Allah'ın varlığı da onun içinde mündemiç olarak ifade edilmektedir.[98] Mesela, biz sesini duyduğumuz fakat görmediğimiz kimsenin varlığından şüphe etmeyiz, ancak kim olduğunu merak ederiz.[99]

Tevhidde kolaylık vardır. Çünkü bir Allah'a imân mutlak hakîkattir. Birden fazla ilâh mefhumu, insanlığın gerçeklik bilgisi, kâinat ve vicdan anlayışı, ahlakî görevler ve dinî emirler mefhumunu ifsad etmek demektir.[100] Eğer kâinat bir tek yaratıcıya nisbet edilmezse, her sebebe sanki müessir bir yaratıcılık vermek gerekecektir ki bu da kabulü imkânsız, akıl dışı bir hurafe olur. Tevhidi kabul etmek, bütün cansız şeylere yaratıcılık vasfı verme safsatasını kabul etmekten daha kolaydır. Bir evin iki müdür ile intizamının muhafaza edilmediği keyfiyeti, hayatta daima görülüp bilinen bir hakikat olmasına rağmen, mücadelecilerin karıştırmalarıyla fikri karışmamış olan her insanın, kâinattaki intizama bakarak Allah'ın birliğine kanaat getirmesi tabiîdir.[101] Hz. Yusuf hapis arkadaşlarına tebliğde bulunurken "*Ey benim zindan arkadaşlarım, ayrı ayrı bir çok ilahlar mı hayırlıdır, yoksa her şeye hâkim ve gâlib olan bir Allah mı?*" (Yusuf, 39) der. İnsan fıtratı, kendisinin bir tek ilahı olduğunu bilir. Bir varlığa bağlanıp, ona ilticâ edip, ondan istimdâd eder, ona güvenir. İnsan benlik ve şuurunun bir çok varlıklara dağıtılması, fıtrata muhaliftir, insanı tatmin etmez. Küçük bir köyde

---

95 Ebû Hilâl, *el-Askerî*, s. 128.
96 Tabbâra, s. 109.
97 Elmalılı, VI, 4225; bkz. Deraz, *en-Nebeu'l-Azîm*, s. 127-130.
98 Tabbâra, s. 94.
99 İ. Agâh Çubukçu, s. 50.
100 Akkâd, *Kur'ân Felsefesi*, s. 76.
101 M. Şemseddin, *Felsefe-i Ulâ*, s. 117.

iki muhtar, bir vilâyette iki vali bulunursa işleri karmakarışık ederler.[102] Dirlik birliktedir. İnsanı bir noktaya istinaddan mahrum eden ikilemeler, üçlemeler, ve nihayet çok tanrıcılık, insanı tatmin etmeyen, gayr-i tabiî ve gayr-i fıtrî bir safsatadır. Hedef, istikamet ve yönelişi dağıtır. Normal insan benliğini sarmaz, bir şaşırtmaca olur.

Tevhiddeki kolaylık mükellefiyetler yönünden de kendini gösterir. Çünkü ne kadar çok tanrı olursa, hediye, nezir, kurban takdimi ve benzeri merasimler insanın omuzuna o kadar çok mükellefiyet yükler. Tevhidden gayri inanç sistemleri ne aklı tatmin eder, ne de Allah bunlar hakkında bir hüccet indirmiştir. Onlar birtakım vehmî kuvvetlerdir[103] (Necm, 23). İnsan vahdâniyet inancı ile bu vehmî kuvvetlerin ve hurafelerin tasallutundan kurtulur, hürriyet ve istiklâle kavuşur.[104]

İslâm'daki tevhid akîdesini, tevhîd-i rubûbiyyet, tevhîd-i ulûhiyyet şeklinde ayıranlar olmuştur. Bu, İbn Teymiyye (728/1382) ile başlamış, muakkiblerince devam ettirilmiştir. Aslında bu ayırım doğru değildir.[105] Çünkü ulûhiyete lâyık olan varlığın Rabb olması gerekir. Kur'ân'da bunlar birbirinin yerinde kullanılmıştır.[106] Çünkü Allah'tan başka gerçekte ne rab vardır ne de ilah. Bu itibarla Kur'ân'da Allah'ın rubûbiyet ve ulûhiyeti beraber tanıtılıp ikrar edilmiştir.[107]

En küçük varlıktan en büyüğüne kadar Allah, her varlığa tevhid mührünü vurmuştur. Nasıl bir insanın yüzüne ve parmak ucuna ayrı bir mühür vurulmuşsa, galaksilerin yüzlerine de ayrı ayrı şekiller nakşedilmiştir. İşte kâinattaki bu tevhid mühürlerini okuyabilen, tahkîkî imân sahiblerinden, Allah'ın eserlerini tabiata, sebeplere, tesadüfe nisbet ederek, mal kaçırmaya kalkışmak mümkin değildir. Varlıklar üzerindeki tevhid mührünü ve damgasını okuyup tanımayanlar için, böyle hilelere

---

102 S. Nursî, *Sözler*, s. 670.
103 Tabbâra, s. 95.
104 A. e., s. 94.
105 Geniş bilgi için bkz. Yusuf el-Decvî, IV, 4.sayı, s.255-260; Şeyh Selâmet el-Azzâmî, s.87-91.
106 Krş. Tevbe, 31-37; Hûd, 54; Furkân, 60; Şuarâ, 98; En'âm, 108; Saffât, 151 vb. Kabir suâli de "Rabbın kimdir?" şeklindedir ki, "ilâhın kimdir?" yerine varid olmuştur.
107 L. Gardet, Eİ I, 407/b; Ayrıca bu çalışmamızın 15-22 sayfaları arasına bkz.

kalkışılabilmektedir.[108] Bazan hilkatte noksanlık olduğu ileri sürülerek bu yola başvurulmaktadır. Bu iddia sahipleri, hilkatin bu noksanını idrâk edecek kemâli nereden iktisâb etmişlerdir?[109] Kur'ân'ın takrir ettiği nizam ve tevhid delili karşısında ciddî hiç bir muhalefet olamaz. Nitekim tabiatçılar bile tesadüfü, kendiliğinden olmayı gizlemekte ve "Tabiat şöyle yapmıştır, tabiat böyle yapmıştır" ifadesini kullanmak mecburiyetinde kalmaktadırlar.[110] Ancak bu fikre saplanmak, bir şirkten başka bir şey değildir.

Netice olarak şöyle diyebiliriz : Kur'ân'ın öğrettiği nizam ve tevhid delili, ulûhiyetin en mühim sıfatları içerisinde daha ziyade vahdaniyet sıfatını bize tanıtmaktadır. Allah'ın sıfatları hakkındaki tartışma, tarihte, varlığı hakkındaki tartışmalardan çok daha fazladır.[111] O halde Kur'ân'ın öğrettiği tevhid inancı ile, iki tanrıcılık (mecûsîlik), üç tanrıcılık (hristiyan teslisi), putperestlerin şirk koştukları sayısız tanrılar, yıldızlara tapıcılık (sâbiîlik), aracı ve şefaatçıları tanrı edinmeler, Yahudilerin Allah'ı kendilerine has kılmaları, Allah'tan bir şeyin çıkması, doğması, ayrılması gibi görüşler,[112] Allah'ın bir şeye girmesi (hulûl),[113] kullarından O'na parça saymalar, tamamen reddedilmiştir. Leon Gauthier der ki: "İsâ, Hristiyanlarda Allah ve Allah'ın oğlu iken, İslâmiyet'te bir peygamber ve Meryem'in oğlu olmuştur." Meryem Allah'ın anası vasfını kaybedip, peygamberlerden birinin anası durumuna inmiştir. Ruhu'l-Kudüs de diğer melekler mertebesine inmiştir.[114]

Kur'ân'ın nuzûlünün her devresinde yer alan tevhid akîdesi, ulûhiyet mevzuunda, bugüne kadar gelip geçmiş bilgin ve filozofların düştükleri hataları tashih ettiği gibi, geçmiş muharref dinlerin de hatalarını düzelterek, inançlarla ilgili bütün şüpheleri bertaraf etmiştir.[115]

---

108 S. Nursî, *Sözler*, s. 280.
109 Ferid, *Dinî Felsefî Musâhabeler*, s. 19.
110 Mustafa Sabri, *Dinî Mücedditler*, s. 241, yeni harflerle birinci basım, Sebil Yay, İst, 1969.
111 Akkâd, *Allah*, s. 206.
112 H.Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 41' vd.dan özet.
113 Elmalılı, VI, 4268.
114 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 7.
115 Akkâd, *Kur'ân Felsefesi*, s. 77.

B- ENFÜSÎ DELİLLER

1. Bedâhat Delili بداهة

İnsan fıtratı enfüsî bir bedâhetle (apaçıklıkla), hiçten, yoktan, sebebsiz bir şeyin olamayacağını bilir. Bu hem dinin, hem ilmin müşterek temel bir prensibidir.[116] Bunda şüphe mümkün değildir. Bu bilgi insanın yaratılışına konulmuş bir kabiliyettir. Bununla birlikte bu âlemde pek çok şeyin, hiç yok iken sonradan vücuda geldiğini bir müddet sonra da yok olduklarını görürüz.[117] Hamilton, "Hiçten hiç bir şey meydana gelmez" der. Bu apaçık gerçeklerdendir. Bunu akıl, yorgunluk, acizlik ve vehim ârız olmadan, istidlâl ve cedele dalmaya ihtayaç duymadan idrâk eder. Çünkü bizzat bedîhî deliller, başkalarını doğrulamak için hüccet teşkil ederler. Pascal da "Akıl gerçekten kendinde bulunan ilk fitrî fikirler, ilk akıl prensipleriyle gerçeği anlayabilir. Bunlardan da Allah'ı bilir" der.[118]

Kur'ân selim fıtrata hitab ettiği için, Allah'ın varlığını herkesin bedîhî ve zarurî olarak kabul ettiği bir gerçek olarak ele aldığından, isbatına çalışmaz. Gerçekten de her millet bir kabûl-ü âmme halinde Allah'ı tanıyor.[119] Onun için Kur'ân daha ziyade, beşeriyetin en çok yanıldığı, Allah'ın birliği ve diğer sıfatlarını tanıtmaya yönelir.[120] Max Horten, haklı olarak "Doğu milletleri için tanrının var oluşu bir bedâhet (evidance) teşkil eder. İşte bu sebeple İslâm dünyasında Tanrı'nın isbatına pek iltifat edilmez" der.[121] Gazzâlî, İhyâ'sında "İbrâhim, 10; Ankebût, 61; Rûm, 30 vb. âyetlerinin delâletiyle anlaşılıyor ki, doğuşundan beri gençliğinde ve her çağda insan fıtratı ve Kur'ân'ın şahidleri, Allah'ın varlığına başka delil aramaya ihtiyaç bırakmayacak derecede kuvvetli ve apaçık delillerdir; fakat biz, kelâmcılara uyarak aklî delilleri de zikredeceğiz" diyerek isbat-ı vacib hakkındaki delilleri serde girişir.[122] Yüce Rabb Kur'ân'da *"Peygamberleri, 'Gökleri*

---

116 Deraz, *ed-Dîn*, s. 88 vd. 101; Said Havvâ, 120; İ. A. Çubukçu, 52 vd.
117 İsmail Fennî, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali*, s. 24; bkz. İ. Agâh Çubukçu, s. 50-52.
118 N. el-Cisr, s. 131.
119 Bekir Topaloğlu, Allah'ın Varlığı, s. 110.
120 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 29; S. Kutub, *Zilâl* VII, 113.
121 Nihat Keklik, s. 60'dan yazarın *Die Philospohie Des İslams* eserinin 25. sayfa. nakleder.
122 İhyâ, I, 105.

ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe olur mu? (...)' dediler." (İbrâhim, 10) buyurur. Gökler yer ve arasındaki her şeyiyle, eserleri ortada duran, icraatlarıyla sıfatları anlaşılan Zât'ın hiç varlığından şüphe edilir mi?! Bu âyetteki şekkin, Allah'ın varlığı veya peygamber gönderilenlerin puta tapanlar olmaları itibarıyla, Allah'ın birliği veya her ikisi hakkında olduğu görüşleri ileri sürülmüştür.[123] Yani nasıl böyle bir şey olabilir ki, fıtrat O'nun varlığına şâhid ve O'nu ikrâr üzere yaratılmıştır. Çünkü selîm fıtratın Allah'ın varlığını itirafı zarûrîdir.[124] Gözle görülen ve görülmeyen bütün varlıklar, O'nun eseri oldukları halde, eğer O'nun varlığı bedîhî değilse, hiç bir şey bedîhî değildir. O zaman bütün ilimler de yıkılır, ortada medeniyet eseri denen bir şey kalmazdı. İnsan kendi varlığından, bütünün parçasından büyük olduğundan şüphe eder mi? İşte Allah'ın varlığı böyle apaçıktır. Onun için Allah'a Vâcibu'l-Vücûd (varlığı zarurî olan) demek âdet olmuştur. Varlığı zarurî olanın apaçıklığında artık şüphe yoktur. Nitekim müşriklere yapılan ilk davetlerde de Allah'ın varlığını isbatla işe başlanmamıştır. Alâk, Müddessir ve Müzzemmil gibi surelerde Allah'ın rubûbiyeti onlara hatırlatılarak, O'nun birliği ve Rabbinin hukukunda riayet temaları dile getirilir. Rubûbiyet sıfatları içerisinde Allah'ın yaratıcılığı çok önemlidir. Bu sıfatla her varlığın vücuda gelişi anlaşılır. Gökler ve yer ortada dururken Allah'tan şüphe edilir mi?[125] *"Biz sizi yarattık; tasdik etmeniz gerekmez mi?"* (Vakıa, 57) buyurulur.

Descartes,[126] Bossoe, Leibnitz ve Pascal[127] gibi pek çok Batı filozof ve bilginleri ve Farabî, İbn Sinâ ve İbn Rüşd gibi İslâm filozofları, Gazzâlî, Şehristânî, Ebû Nuaym İsfehanî, Râzî gibi İslâm âlimlerinin pek çoğu, Allah'ın varlığını bilmenin zarurî ve bedîhî olduğu, binaenaleyh bunun için fikir ve nazara ihtiyaç olmadığı kânaatındadırlar. İsbat-ı vâcib delilleri, insanları ikâz ve onlardaki zarurî marifeti isbat için irâd olunmalıdır. Nitekim peygamberler gönderilmesi de bu mak-

---

123 Âlûsî, XIII, 195.
124 İbn Kesîr, II, 525.
125 S. Kutub, *Zilâl*, XII, 128.
126 Descartes, *Metafizik Düşünceler*, çev. M. Karasan, s. 180.
127 *Pensees et Opuscules*, s. 61. Paris, 1934.

sada mübtenîdir.[128] İnsanlar arasında yayılmış hiç bir hakikat yoktur ki, bedâhet ve inanç güvenirliği ile olmasın. İlmin kararlaştırdığı şeylerde de bedâhete güven lüzumludur, nerde kaldı ki gaybe imân mukarrerâtında olmasın? Allah'ı tanımada akıl ve ilmin vazifesi için bedâhetten müstağnî kalınamaz.[129] İlimler ve fenler ve sebeblerin sebebini arayarak küllî kaidelere varmıyorlar mı? İnsan bilgileri bu merdivenle, sebepten müstağnî bir sebebe, bir Mutlâk Varlığa varır dayanır. Bedîhî bilgilerden olan sebebiyet fikri ortadan kaldırılacak olsa, beşeriyetin bütün bilgileri zan ve hezeyân derecesine sokulmuş olur. Binaenaleyh bu esastan işe başlayınca, ilmen, inkârın mümkün olmadığı görülür.[130] İnsan için en bedîhî, en katî hakîkat nefsidir. Nefsini gerçekten bilen, ise Rabbini bilir.[131] Bu itibarla kendi varlığını inkâr etmeyen insan için, Allah'ı inkâra yol yoktur. Bunun aksini iddiâ edenler, kendi varlığını tahlilden acizler, demektir. Kendi izâfî varlığını inkâr mümkin olmayınca, izafî ve nisbî varlığın hakikî illetini, Mutlak Varlığı inkâr etmek nasıl olur?! Bundan dolayıdır ki inkâra kalkışanlar daimî bir tenâkuz ve öldürücü bir ızdırâbtan kurtulamazlar.[132] İnsanın, apaçık gerçek olan Allah'ı inkâr etmesi, Nasreddin Hoca'nın gelen misafiri savmak için içeriden "Efendi evde yok" demesi gibidir. Çünkü kendi varlığı onun şahidi, kendisini konuşturan odur. Onun varlık ve yokluğu hakkındaki faraziye ve teoriler bile varlığının en açık delillerinden sayılmalıdır. Zira bir şey var olmasa, onun yok olduğunu isbatlamak için zihin yormaya gerek olmadığı gibi, bir şey var olduğu takdirde de onun var olduğunu ispatlama çabası boşuna bir yorgunluktur.[133] Nefiy, isbata tekaddüm edemez. Varlık bilinmeyince yokluk bilinemez. Varlık hakkında menfî bir hüküm verebilmek için, o hükmü vermeden önce, behemahal varlığı bilmek, varlığın sabit olduğuna kail olmak gerekir.[134]

Şu halde varlık esasdır. Yokluktan bir şey çıkmaz. Binaenaleyh gaflet,

---

[128] M. Şemseddin, *Felsefe-i Ulâ*, s. 93; N. el-Cisr, s. 131,241,61,84; Rahmi Balaban, *İlim-Ahlâk-İmân*'da A. H. Akseki'nin Allah Vardır ve Birdir makalesi, s. 231; İzmirli, II, 228.

[129] Akkâd, *Allah*, s. 275.

[130] Filibeli Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür*, s. 1 vd.

[131] A. e., s. 41 vd.

[132] A. Hamdi Akseki, s. 89.

[133] Ferid, *Vahet-i Vucûd*, s. 87.

[134] İ. Agâh Çubukçu, s. 53.

kibir, inad gibi bazı arizî hallerle bozulmamış olan selim fıtrat sahibleri, bütün kainatın varlığını borçlu olduğu asıl varlığı, yani Allah'ın varlığını, tabiî, zarûrî ve bedîhî olarak bilirler. Hatta münkirler bile bir felâketle, dayanılmaz bir acıyla karşılaşınca, yani çok sıkışık durumda kalınca, daha doğrusu, gaflet, kibir ve inadından sıyrılma fırsatı bulunca başka şeye değil, sadece tek olan Allah'a yalvarırlar.[135] İşte Kur'ân, daimâ bedâhete dokunmak, duyguyu uyandırmak ve bunlar yoluyla doğrudan doğruya basiretlere nüfûz etmek, vicdana ulaşmak ister.[136] *"Gemiye bindikleri zaman dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarırlar. Fakat (Allah) onları salimen karaya çıkarınca hemen (O'na) ortak koşarlar."* (Ankebût, 65), *"O kâfirleri kara bulutlar gibi dalgalar sardığı vakit, dini Allah'a halis kılarak dua ederler. Fakat onları kurtarıp karaya çıkarınca içlerinden doğru giden de bulunur (birçoğu da inkâr ederler); zaten bizim âyetlerimizi (öyle) nankör gaddarlar'dan başkası inkâr etmez."* (Lokmân, 32), *"İnsanlara bir zarar dokundu mu, Rabblerine yönelerek O'na yalvarırlar. Sonra (Allah) katından onlara bir nimet tattırınca hemen onlardan bir grup Rabblerine ortak koşarlar."* (Rûm, 33) Yaratıcının varlığını lisanıyla inkâr edenlerin pek çoğu vicdanlarında Allah'ın varlığını kesin olarak bilmektedirler.[137] Ancak bilerek, inadla, vicdanlarının sesini susturmaya çalışırlar. Allah şöyle buyurur: *"Vicdanları da bunlara tam bir kanaat hasıl ettiği halde, zulüm ve kibir ile yine bunları (âyetleri, inatlarından) inkâr ettiler" (...)."* (Neml, 14)

Şu halde Allah'ın yarattığı temiz fıtratı kirletmemek gerekir. İnsan kalbi gerçekleri gösteren aynaya benzer. Bu ayna yaratılıştaki gibi temiz tutulur ve Allah'a yöneltilirse, ilahî gerçekleri apaçık (bedâheten) aksettirir. Günah, kibir, gaflet vb. pisliklerle kirletilir ve Allah'tan başka yönlere çevrilirse, bu ilahî ve bedîhî gerçekleri yansıtamaz. Çünkü artık böylesi bir kalp, kalb-i selîm olmaktan çıkmıştır. Kitaplarda yer alan, fıtratı bozulmamış bir bedevînin şu sözleri kalb-i selimin fıtratına ne güzel bir örnektir! "Yerdeki deve pisliği bir deveyi, ayak izleri yürümeyi gösterir de, karanlık geceler, parlak gündüzler, geçitleri, yolları bulunan yerler, burçlar sahibi

[135] Bekir Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, s. 21.
[136] S. Kutub, *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, s. 174; Şevkânî, III, 495.
[137] Abdulkerim Zeydân, *Usûlu'd-Da've*, s. 22.

gökler, dalgalı denizler, her şeyden haberdâr Kâdir bir yaratıcıyı göstermez mi?"[138]

2. Psikolojik Delil

Bu delil, insanı Allah ile en çok münâsebete getiren Kur'ânî bir delildir, denilebilir. Kur'ân'da âyetlerin çoğu, insanın rûhî halleriyle ve Rabbiyle olan ilgilerini dile getiren âyetlerdir dense mübâlağa sayılmamalıdır. Kur'ân âdeta bir ayna gibidir. İnsan onu okuduğu zaman, onda kendisini görür. İnsanı yaratan Allah olduğu için, onun bedenî ihtiyaçlarını nasıl herkesten iyi bilir ve rızkını vakti vaktinde yetiştirirse, rûhî ihtiyaçlarını da en iyi bilen O'dur. *"Allah yarattığını bilmez mi? O Lâtifdir her şeyden haberdardır."* (Mülk, 14) Ona göre de şeriat koymuştur. Kur'ân var oluşun kelâmî problemleri üzerinde durmaz. Hâlik ile mahlûk arasındaki münâsebetin esrarını ortaya koyar.[139] Çünkü iman insanda, iman mevzularını bilmenin ötesinde, başka bir duyguya ihtiyaç gösterir. İnsan her zaman bilgisi ölçüsünde iman etmez. İnanacağı şeyi hissetmesi, yaşaması, inanç mevzuuna ruhî uygunluğu ölçüsünde inanır.[140] Kur'ân Allah'ı müphem bir üniversal varlık olarak değil, yaşayan ve yüceltilen bir varlık olarak tanıtır.

Kur'ân sadece ibâdetlerde değil, günlük, haftalık, aylık, senelik yaşayışta ve hatta bütün bir ömür boyunca, insanı Allah ile münasebete getirir. İnsan, Cenab-ı Hakk'ın, her haline uygun bir ismiyle O'na yönelir. En derûnî duygu, üzüntü, tasa, şikâyet ve ihtiyaçlarını doğrudan doğruya Rabb'ine açar (Yûsuf, 86). Çünkü her isteği verecek O'dur (Tâhâ, 36). İnsanları maddî karanlıklardan, sıkıntılardan, gamdan O kurtarır (En'am, 63-64; Tâhâ, 40). Hastalandığı zaman O şifâ verir (Şuarâ, 80), günahları örtecek, tevbeleri, duaları kabul edecek olan O'dur (Mü'min, 1-3; Tevbe, 104; Şurâ 26; Sâffât 75). Allah'ın rahmetinden ümit kesilmez (Yusuf, 87), va'd eder, vadinde durur (Rûm, 6; Enbiya, 9), öğüt verir (Nûr, 17), ümit verir (Talak, 1-2), emniyet verir (Ankebut, 67; Kureyş, 4), yardım eder (Âl-i İmrân 13), iyi anılış verir (Meryem, 50).

---

138 Razî, II, 99 vd.
139 L. Gardet, Eİ I, 408/b.
140 Akkâd, *Allah*, s. 53.

Düşündürür, muhakeme ettirir (En'am, 81-83,46), ömür ve mühlet verir (Kalem, 45; Fatır, 37). Kendine yönelenleri sever (Âl-i İmrân, 31; Sâd, 40), sevdirir (Mümtahine, 7), zerre kadar haksızlık etmez (Nisâ, 40). Kendisinden hiç bir şey gizlenemez (Kasas, 77), şımarıkları (Âl-i İmrân, 140) sevmez. Allah'ın mekri vardır, keydi vardır (Ra'd, 42; Kalem, 45). Allah tehdid eder (İsrâ, 68; A'râf, 183; Yusuf, 107). Kalblere korku atar (Âl-i İmrân 151), korkulmaya lâyık olan O'dur (Maide, 44; Tevbe, 13). Çünkü Allah'ın can yakıcı azabı vardır (Hicr, 50). Kâfirleri Allah kendisine düşman tutar (Bakara, 98).

Bu âyetler Kur'ân'da, insanın Allah ile münasebetini bildiren sadece birkaç misaldir. Bunların benzerleri pek çoktur. Yerimiz müsaid olmadığı için birer örnekle ve hatırlatmalar yapmakla yetindik. Bu âyetler bize gösteriyor ki insanın hiç bir ruhî tarafı Allah'a gizli kalmamaktadır. İnsan her yönden kendisini kuşatan bir Yüce Varlık karşısında olduğunu duyarak yaşar. Bu kişiye, Allah'ın kendisini tanıtan en derûnî ve enfüsî bir delildir. *"Kesin inanacak insanlar için arzda (Allah'ın varlığını ve kudretini gösteren) nice işaretler vardır. Kendi nefislerinizde de öyle. Görmüyor musunuz?"* (Zariyât, 20-21) Vicdanına döndüğü zaman herkes yaratılışındaki anladığı[141] ve anlayamadığı sırlardan, görünen şahsiyetinden ve ondan da içeri olan benliğinden, Allah'ın varlığını ve kudretini duyar. Çünkü fıtrat yalan söylemez. *"Yahut, dua ettiği zaman darda kalmışa kim yetişiyor da kötülüğü (onun üzerinden kaldırıp) açıyor ve sizi (eskilerin yerine) yeryüzünün hakimleri yapıyor? Allah ile beraber başka bir ilâh mı var? Ne de az düşünüyorsunuz!"* (Neml, 62), *"De ki: Düşündünüz mü kendiniz hiç? Size Allah'ın azabı gelse, ya da o (kıyamet) saat(i) gelse, Allah'dan başkasına mı yalvarırsınız? Doğru (sözlü) iseniz söyleyin (bakayım)? Hayır, yalnız O'na yalvarırsınız; O da dilerse (kaldırmasını) istediğiniz belâyı açar (kaldırır). Ve o zaman ortak koştuklarınız (putlarınız)ı unutursunuz."* (En'âm, 40-41)

İnsanın davranışları ve ruhî tezahürleri üzerinde araştırma yapan bir ilim dalı olan psikoloji ilmi, Kur'ân'da her insanı rahatlıkla bulur.[142] Darda Allah'ı hatırlayıp, genişlikte şımarıp unutanları (Yunus, 21; Hûd, 9; Rûm, 36), inkârcı tiplerin ruh hallerini (Müddessir, 49-51), bir tehlike karşısında

---

141 Elmalılı, VI, 4532.

142 Bkz. S. Kutub, *et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'ân*, s. 166-171.

korkanları (Enfâl, 6), iki yüzlülerin davranışlarını (Tevbe, 42), inatçı münkirlerin ruh yapılarını (En'âm, 7; Hicr, 14-15), ihtiyarlıktaki davranış bozukluklarını (Hacc, 5), heyecan sırasındaki fizyolojik değişiklikleri (Zariyât, 29; Zümer, 23; Ahzâb, 10; Nahl, 58; Furkân, 27-29; Yusuf, 31-33) bulur. Hatta hayvanların içgüdüleri denilen, ilahî ilhamları (Nahl, 68-69; Ankebût, 41; Neml, 18) bulur. Cinsî arzuları bile (Yusuf, 23-24).

İnanan insanlar Allah'ın ismi zikredildiğinde kalplerinin titrediğini hissederler (Enfâl, 2). *"Allah, sözün en güzelini, birbirine benzer, ikişerli bir kitap halinde indirdi. Rablerinden korkanların, O'ndan derileri ürperir, sonra da hem derileri ve kalbleri Allah'ın zikrine yumuşar (...)."* (Zümer, 23) Kul ile Allah'ı arasında öyle ruhânî münasebetler olur ki, buna melekler bile gıbta eder. *"Bunlar iman edenlerdir. Allah'ın zikriyle huzur ve sükûna kavuşanlardır. Haberiniz olsun ki kalbler ancak Allah'ın zikriyle yatışır."* (Ra'd, 28) Gerçekten mü'minler, Allah'ın zikredildiği meclislerine, bu itmînân ve sekînetin indiğini duyarak yaşarlar. Yani Kur'ân'da nazarî psikoloji ilmi bulunmaz, bizzat yaşanan ruhî tecrübelerle Allah, duyulur, tanınır, yakîne erilir.

İnsanların vicdanlarının derinliklerinde bulunan hakk, doğruluk ve kemâle hayranlık duyguları da kaynağını Allah'da bulan, insan ruhundaki psikolojik delillerden sayılabilir.[143] Bozulmamış fıtratta bunlar parıldar.

Kur'ân'a göre insan, sevgisini de korkusunu da Allah'tan başlatarak gelmelidir. En çok Allah sevilir. En çok Allah'tan korkulur. Hiç bir şey Allah'ı sever gibi sevilmez. Hiç bir şeyden Allah'tan korkar gibi korkulmaz. Allah'ın sev dedikleri sevilir, Allah için sevilir. Allah'ın emirlerine karşı gelmekten korkulur, gazabından korkulur, rızasına sığınılır. İşte mü'minin halet-i ruhiyesi bu korku ile ümid arasındadır. Kısaca mü'min psikolojik yönden Allah'ı hem sevilen, hem korkulan bir varlık olarak tanır. Sevgi, arzu, şükür, tevazû, haya, emel ve irade gücünün kaynağı,[144] ümidsizlik duygularına mukavemet etmenin en güçlü zırhı ve psikolojik temelleri, Kur'ân'ın tanıttığı ulûhiyet inancındadır.

---

[143] İ. Agâh Çubukçu, s. 46-57.
[144] Derâz, *ed-Dîn*, s. 90.

C- İÇTİMAÎ DELİL

İnsanlık tarihini başlangıçtan itibaren takib ettiğimiz zaman, bedevî-medenî bütün beşeriyetin bir Allah'ın varlığında ittifak etmiş olduklarını görürüz. Şu halde bu ittifak, beşer aklının varlığın esasını sezebildiğinin bir tasdikidir.[145] Allah ismi bütün kâinata hakkedilmiştir. Fakat hiç bir yerde, insanın ruhunda ve netice olarak insanî münasebetlerde olduğu kadar sade ve okunaklı değildir. Allah'ın ismi, ne kadar ibtidâî olursa olsun, her lisanda vardır. Hiç bir kavim gösterilemez ki menşe' ve tarihinde bu kelimeye tesadüf edilmesin. Bütün bunlar beşer tabiatında, Allah fikrinin mündemiç ve fıtrî olduğunun kesin işaretleridir.[146] Tecrübî ilimler, her hususta, nasıl vakıalara dayanarak, tecrübe ve müşahede ile neticeler çıkarmayı kendisine metod kabul etmişse, insanlık tarihindeki bu sosyolojik ve tarihî vakıayı da gözden uzak tutmaması gerekmez mi?[147]

İşte bu yüzden olmalıdır ki, umumiyetle din tarihçileri, Allah'ın var oluşunu, bütün insanların kabul etmiş olması delili ile ispat etmişlerdir. İngiliz tekâmülcülerinden Andrew Lary, antropoloji bilginlerinden P. Schimidt, A. Eymieu gerek ibtidâî, gerek yüksek kavimlerden Tanrısız bir kavmin var olmadığını söylemişlerdir.[148] Bu yüzden insan için, düşünen, konuşan hayvan gibi tarifler yapılırken, insan dindâr bir yaratıktır veya dindâr olmaya müstait bir yaratıktır,[149] kanaati de gerçeklere uymaktadır. Şu halde kabul-ü âmme delili adı verilen bu içtimâî delil, insanlığın bu husustaki ittifakının, delil kuvvetine yükselmesi vakıasıdır.[150] İnsanlığın normal davranışı budur. Eski çağlardan beri insanlardan geriye kalan eserlerin çoğunu, mabedlerin teşkil etmesi, bu gerçeğin tarihî şahidleridir.[151] İnkârcılar daimâ, insanlığın bu âlemşümul idrâk ve temayülünden istisnâ teşkil eden marazî ruhlu kimselerdir.[152] Dün olduğu gibi bugün de bir

[145] M. Şemseddin; *Felsefe-i Ulâ*, s. 72.
[146] A. e., s. 69; Derâz, *ed-Dîn*, s. 75 vd.
[147] F. Challaye, s.7.
[148] Cemil Sena, s. 509.
[149] Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, s. 79; Derâz, *ed-Dîn*, s. 91.
[150] Ferid, D., *Felsefî Musahebeler*, s. 80.
[151] Akkâd, *Allah*, s. 28.
[152] H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 29; A. H. Akseki, s. 148.

ulûhiyet fikri etrafında örülen din gerçeği, her türlü hücûmlardan daha gençleşmiş olarak çıkmakta, en yüksek sosyal teşkilata ve en yüksek hayat seviyesine sahip cemiyetlerde bile "ilâhî devlet" ideali, dalgalar halinde insanlığın duvarlarında gedikler açmaktadır.[153]

İnsanlık tarihinde görülen bu içtimâî ve kevnî şuur ve idrâk insan fıtratının tabiî bir tezahürüdür. Yüce Allah enfüs ve âfakta kendi varlığına delâlet eden pek çok deliller diktiği gibi, insan ruhunda da akıl ve basiret denilen, bu delilleri anlayacak garîzî kuvvetlerle, insanı teçhîz etmiştir. Bu, mıknatısın demiri çekmesi gibi bir şeydir. Bu gizli şuuru, peygamberler ve vahiy mesajları uyarır ve inkişâf ettirir. Onun için din hem aklî hem naklîdir.[154] *"O halde (Habibim) sen yüzünü bir muvahhid olarak dine, Allah'ın o fıtratına çevir ki O, insanları onun üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratışına (hiç bir şey) bedel olamaz. Bu dimdik ayakta duran bir dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler."* (Rûm, 30) İşte Kur'ân'ın öğrettiği fıtrî din İslâm dinidir. Demek ki, yaratılışın yaratanına delâleti tabiî olduğu için, her insanın fıtratında, nefsinin şuurunun temelinde, vicdanının derinliğinde bir hakk duygusu, bir marifetullah gizlidir. Bu şuur bütün insanların, insan olmak bakımından yaratılışında esas ve hepsinde müşterek olan küllî fıtrattır. Buna fıtrat-ı ûlâ veya fıtrat-ı asliyye denilmektedir.[155]

Bu yaratılıştaki fertlerden meydana gelen insan topluluklarındaki ulûhiyet şuuru, insanlık çapında ma'şerî vicdan haline gelerek, bir içtimâî delil mahiyeti iktisâb etmektedir. Bu cihanşümûl şuurun dışına çıkanlar, sonradan muhitin, şeytanî telkin ve kültürlerin tesiriyle fıtratını bozan inkârı ve şüpheyi kendisine ikinci bir fıtrat (fıtrat-ı saniye) haline getiren hasta ruhlu kimselerdir. İnsanın ağzı, midesi, vücûda faydalı besinleri hazım için yaratılmıştır; fakat müstesnâ olarak bazıları, israf ile, onları kötüye kullanarak zehir yutabilmektedirler. Aynı şekilde asıl yaratılış da Hakk'ı tanımak ve O'na kul olmak için verilmiştir. Yoksa insana ruh, yanlış duysun, şeytana uysun diye üfürülmemiştir. O halde dinsizlik fıtrata aykırı bir sapıklık olduğu gibi, Allah'tan başkasına tapmak da öyledir.[156] Bunlar insanların

153 H. Rousseau, s. 12 vd.
154 A. H. Akseki, s. 150 vd.
155 Elmalılı, VI, 3823.
156 A. e., VI, 3824.

umûmundan sapan azınlıktır. Güzelliğin bazı insanlara perdelenip diğer bir kısmına açılması, onun varlığını yahut sıfatlarını hissetmeye manî değildir.[157] Bu istisnâlara bakılarak, insanlıktaki bu umûmî ulûhiyet şuuru geçiştirilemez. Bu şuur öylesine örtbas edilecek şeylerden değildir.

Allah'a inanma duygusu insanlarda umûmî olduğu için Kur'ân, bu tip münkirlere fazla önem vermemiştir. Daha çok müşriklere yönelerek onların ulûhiyet hususundaki sapmalarını düzeltmeye çalışmış.[158] Kur'ân'ın da bu delili kabul etmiş olduğunu söyleyebiliriz.[159] *"Andolsun, onlara: O gökleri, o yeri kim yarattı? (diye) sorarsan, muhakkak "Allah" diyecekler. De ki; O halde bana haber verin, Allah bana herhangi bir zarar dilerse, sizin Allah'ı bırakıp da taptıklarınız O'nun bu zararını giderebilici midirler? Yahut (Allah) bana bir rahmet dilerse onlar O'nun bu rahmetini tutabilici midirler? De ki; Bana Allah yeter, güvenip dayanacaklar da ancak O'na güvenip dayanır(lar)."* (Zümer, 8) Yine Allah buyurur ki: *"Onlar hep o zulümleri yüzünden âyetlerimizi bile bile inkâr etmişlerdir."* (Neml, 14), *"Âyetlerimizi sadece o selim yaratılış ahdini bozan nankörler, hem de bir inad uğruna inkâr ederler."* (Lokmân, 32)

Kur'ân'da cemiyetin ferd üzerindeki irsî hakimiyeti, görüş ve inançlarındaki tesiri de dile getirilir (Bakara, 170; Mâide, 104; Zuhruf, 22). Cemiyetin kötü şartlandırmalarını Kur'ân ayıplar.[160] Allah'ın insan topluluklarını peygambersiz bırakmaması (Yunus, 47; Nahl, 36) bu kollektif şuurun, tam istikâmetine yönelmesi hikmetine mebnîdir. Allah Tealâ adetâ bütün insanların fıtratlarında meknûz ulûhiyet şuurunun bir ikrarı mâhiyetinde şöyle buyurmuştur; *"Andolsun onlara, kendilerini kim yarattı? diye sorsan, elbette "Allah" derler. O halde nasıl (Haktan) çeviriliyorlar?"* (Zuhruf, 87) Bir sıkıntıda kalınca da Allah'tan başka sığınılacak varlık olmadığını kabul ederler.[161]

Nesilden nesile insanlar arasında vâkî olan, mabedler yapmak, heykeller dikmek, dinî ayinler tertip etmek ve kurbanlar takdim etmek bütün

---

[157] Akkâd, *Allah*, s. 205.
[158] H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 29.
[159] B. Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, s. 149.
[160] Derâz, *ed-Dîn*, s. 164.
[161] Krş. Yunus, 12; Nahl, 54; İsrâ, 67; Zümer, 49 vb.

devirler boyunca Allah'a ibadet için duran insanlığın tüm birikimi, Allah'ın varlığının hakikat oluşuna karşı çıkılmaz şâhid ve delillerdir.[162] İnsanlık bunda icmâ etmiştir. Bu küllî ve kevnî vicdanın şu şehâdeti karşısında insaflıca düşünecek olursak, gerçeği anlamak zor değildir.[163] Ulûhiyet gerçeğinin uydurulmuş, mevhûm ve hayâlî bir şey olduğunu iddiâ etmek, beşeriyetin iğfâl edilmiş bir sürü budala olduklarını kabul etmek mânâsına gelir. Aynı zamanda bu aldanışın nasıl olup da bugüne kadar devam ettiği ve hâlâ da devam etmekte olduğu sorulmaya değer bir husustur. Mülhidin Allah'a iman mevzuunda, bu icmâ karşısındaki durumu, ancak kendi düşüncesindeki hastalığı ve sapmayı ifade eder. İşin doğrusu, gerçekten aldananların, beşer tarihini iğfallerin devamı gibi göstermek isteyen sapıklar olduğudur.[164]

D- TARİHÎ DELİL

Allah'ın İnsanlık Tarihine Müdahaleleri

Allah'ın her varlığı yaratılış gayesine yönelttiği halde (Tâhâ, 50), insanı kendi haline bırakması, hikmetine uymaz. Karıncaları kumandansız, arıları arıbeysiz bırakmayan Allah, beşeri peygambersiz bırakır mı? Yüce Rabbin insana doğuştan verdiği o kadar kabiliyetlere ilaveten, nûr üstüne nûr olmak üzere, beşerin hayatına, zaman zaman, peygamberler göndererek müdahale ettiği tarihî bir gerçektir. Akıl kâfîdir; peygambere, kitaba ihtiyaç yoktur diyenler, fıtrî ve ilahî gerçeklerin peygamber ve şeriatla te'kidini mümkün görmeyenler, Allah'ın hikmetini tenkid etmiş, Allah'ı hakkıyla takdir edememiş olurlar (En'âm, 91). Muhtâr bir melik olan Allah'ın emir ve nehiylerinin bulunması elbette onların bir tebliğcisinin bulunmasını gerektirir.[165] Işıksız bir güneş nasıl düşünülemezse, ulûhiyetin de tezahürsüz olması düşünülemez. Peygamber göndermek de ulûhiyetin mühim bir tezahürüdür.

---

162 A. Hatib, *Allah ve'l-İnsan*, s. 75.
163 Bkz. Derâz, *ed-Dîn*, s. 79 vd.
164 A. H. Akseki, s. 149.
165 Râzî, XIII, 76.

Tarih, insan topluluklarının geçmiş zamanlardaki siyasî olaylarını, kültür ve medeniyet alanında yaptıkları ilerlemeleri, zaman ve yer göstererek ve doğru olarak anlatıp öğreten bir ilim olarak tarif edildiğine göre, insanlık tarihinin seyrini değiştiren, büyük inkılapçı şahsiyetler olan peygamberlerden tarihin hiç bahsetmemesi veya pek az bahsetmesi, kendi tarifine zıd bir netice ortaya koymaktır. Kanaatimizce bu, tabiî ilimlerin bir çok dallarında olduğu gibi, sosyal ilimlerde de, Fransız İhtilâlinden beri maddeci ve tekâmülcü zihniyetin hakimiyetini sürdürmesinin bir neticesi olsa gerektir. Buna vesika yokluğu da mazeret olarak ileri sürülemez. Tarih vesikaları yazılı ve yazısız olmak üzere sınıflandırılır. Semavî kitaplar yazılı vesikalar kabul edilmiyor mu ki, yeterince değerlendirilmemektedir? Yoksa bunlara mitoloji gözüyle mi bakılmaktadır? Kaldı ki mitolojilerin de vesika olarak bir değeri vardır. Peygamber mesajlarına mitoloji (esâtîru'l-evvelîn) demek, dine yaklaşmak istemeyenlerin eski bir kınama taktiğidir.[166] Oysa ki, tarih, peygamberlerine inanmayıp, isyân eden kavimlerin enkazı ile doludur. Bunların helâklerinden geri kalan yıkıntıları, halâ ayakta duran tarihî belgelerdir. Bu belgeler tarih kitaplarında bu yönden değerlendirilmemekte ve gerekli dersler çıkarılmamaktadır. Tarih malzeme yığınından ibaret görülmemelidir. Yüce Rabb buyuruyor ki: *"Senden önce de şehirler halkından yalnız kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başka (elçi) göndermedik. Yeryüzünde hiç gezmediler mi ki, kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğunu görsünler? (Günahlardan) korunanlar için, âhiret yurdu daha iyidir. Aklınızı kullanmıyor musunuz?"* (Yusuf, 109), *"Hiç yeryüzünde gezmediler mi ki (kendilerinden önce mahvolanların yerlerini görsünler de) düşünecekleri kalpleri, işitecekleri kulakları olsun. Zira gözler kör olmaz, fakat (asıl) göğüslerdeki kalbler kör olur."* (Hacc, 46), *"Yeryüzünde gezmediler mi ki kendilerinden öncekilerin sonunun nasıl olduğuna baksınlar. Onlar kendilerinden daha güçlü idiler. Toprağı alt-üst etmişler ve onu bunların imâr ettiklerinden daha çok imar etmişlerdi. Onlara da elçileri delillerle gelmişti. Demek ki Allah onlara zulmeder değildi. Fakat onlar kendi kendilerine zulmediyorlardı."*

---

[166] Bu husustaki diğer âyetler için bkz. En'âm, 25; Enfâl, 31; Nahl, 24; Mü'minûn, 83; Furkân, 5; Neml, 68; Ahkâf, 17; Kalem, 15; Mutaffifîn, 13.

(Rûm, 9) Eskilerden kalan bakıyye ve harabeleri gezip görüp ibret almaya dair, emir siğasıyla da âyetler varid olmaktadır.[167] Bu âyetler bize aynı zamanda tarihin yazılış ve okunuşunun ve yeryüzündeki seyahetlerin hangi zihniyetle yapılacağını da öğretmektedir.

Kim ne derse desin, insanlığın hayatındaki tevhid inancında, ubûdiyette ve sosyal hayatta zulme dönen sapmaları düzeltmek için, zaman zaman Allah peygamber göndermiştir. Bunlar Allah'ın beşer hayatına yaptığı doğrudan müdahalelerdir. Adetâ yön düzeltmesi mahiyetindeki tarihî vakıalardır.

Bir Hz. Nuh ve Nuh tufanı yok mudur? Beşer tarihinde bir Hz. İbrâhim yok mudur? Bütün âleme gulgule salan bir Hz. Mûsâ getirdiği mucizelerle, şeriatiyle, kitabıyla, milyonlarca mü'minleriyle bir gerçek değil midir? Esir edilen kavminin zorla çalıştırılarak ortaya koyduğu piramidler halâ ayakta değil midir? Bunlara karşı çıkan nemrudların, Firavunların hezimeti tarihe geçmeli değil midir? Bir Hz. İsâ, havarileri, İncil kitabı ve neticede putperest Roma'ya zaferleri bir tarih değil midir? Bugün yeryüzü nüfûsunun çoğunun hristiyan olması bir gerçek değil midir? Ve nihayet dünyanın ıssız bir çöl köşesinden çıkarak, en geri adamlardan, dünyanın en büyük imparatorluklarını dize getiren ve dünyanın en büyük inkılâbını gerçekleştiren âlemlere rahmet, Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem), bir tarihî şahsiyet değil midir? Yeryüzünün çeşitli mıntıkalarında, farklı kavimler arasından, insanlık tarihi boyunca vahye mazhar olarak çıkan ve aynı dili konuşan, aynı inanca çağıran bu şahsiyetler perde arkasında kendilerini konuşturan ulûhiyete şahidlik etmezler mi? Bu silsilenin son halkası Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) gelmiş, getirmiş, göstermiş, başarmış, tanıtmış ve yaşatmıştır.[168] Tarih en mazbut şekilde onu kaydetmiştir. Ulûhiyete bundan daha açık ve kesin delil olur mu?

Nitekim İmam Maturîdî (333/944) de tarihteki peygamberlik gerçeğini böyle değerlendirmiştir. İçinde bulundukları iptidaî toplumların, kendini beğenmiş putperestlerin bütün direnişlerine rağmen peygamberlerin gönderilmesinin engellenememesi, tek başlarına vazifelerinde muvaffakiyet

---

[167] Krş. Âl-i İmrân, 137; En'âm, 11; Nahl, 36; Neml, 69; Rûm, 42 vb.
[168] S. Nursî, *Muhakemât*, s. 152.

sağlamaları ile de sabit olmuştur ki, Allah'tan başka hak ilah yoktur. Her inatçı ve kibirliyi kahreden tek Kahhârdan başka mahlukatın bir yaratıcısı yoktur. Bunlar O'nun birliğine kesin delildir.[169] Çünkü peygamberler, umumiyetle, kendileri istemeden ve istemek niyetinde olmadan, peygamberlik kendilerine gelmektedir.[170] İlâhî teyid sayesinde risalet vazifelerinde başarı sağlamaları, ulûhiyete en açık bir hüccet kabul edilmelidir.

Peygamberleri fiilen tasdik hükmünde olan sayısız mucizelerden, muârızlarına gelen semâvî pek çok ihtarlardan, şahsî kemâllerinden, gerçeğe dayanan talim ve mesajlarından, kuvvetli imanlarından, tam ciddiyet ve fedâkarlıklarından, ellerinde bulunan kutsî kitap ve sayfalarından, bu kitaplarda bazan kendilerine karşı dahi bulunan itâblardan, müsbet meselelerde aralarındaki ittifaklarından onlara tâbî olanların olgunluklara, nûra ulaşan sayısız talebelerinden, onların doğru ve hakîkat üzere oldukları anlaşıldığı gibi,[171] onları gönderen Zât'ın varlığı, birliği, ilmi ve kudreti de anlaşılır.

Bir misal olmak üzere, pek çok surede geçen, peygamberlerin ümmetleriyle olan mücadelelerini ve bu mücadelelerinin neticelerini, sadece A'râf suresinden kısaca takib edelim: Allah, Nuh'u (aleyhisselâm) kavmine, Allah'a kulluk edin, O'ndan başka ilah yoktur diye gönderdi. Kavmi onu sapıklıkla ithâm etti. Onu yalanladılar, onun nasihat ve mesajına kulak asmadılar. Allah da iman edenleri bir gemiyle kurtardı, inkârcıları meşhur tufanda boğarak helâk etti (A'râf, 59-64). Âd kavmine, Allah'tan başkasına kulluk etmemelerini, O'ndan başka ilahları olmadığını bildiren Hûd'u (aleyhisselâm) gönderdi de onlar onu beyinsizlikle ithâm edip yalanladılar. Allah da inananları kurtarıp, inkârcıların kökünü kesti (A'râf, 65-72). Semûd kavmine aynı maksadla Sâlih'i (aleyhisselâm) gönderdi de onlar büyüklendiler, Sâlih'in (aleyhisselâm) mucize olan devesini kestiler ve onu yalanladılar. Allah da onları bir sarsıntıyla çarptı da yurtlarında diz çökekaldılar (A'râf, 73-79). Lût'un (aleyhisselâm) ahlâksız kavmi de onu temizlik taslamakla ithâm ederek isyân ettiler. Allah da imân edenleri kurtararak yalancıların yurtlarının altını üstüne getirdi, üzerlerine taş yağdırdı (A'râf, 80-84). Medyen halkına

---

169 *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 20.
170 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 74.
171 S. Nursî, *Âsa-yı Musâ*, s. 109.

da aynı davetle Allah, Şuayb'ı (aleyhisselâm) gönderdi, ölçüyü tartıyı doğru tutup haksızlık etmemelerini, insanları Allah yolundan çevirmemelerini söyledi; fakat uzun tartışmalar fayda vermedi. Bunun üzerine müthiş bir sarsıntı onları çarptı da yurtlarında diz çökekaldılar (A'râf, 85-93). İşte bunlar da birer tarihî olaydır ki en sağlam vesika olan Kur'ân'da yer almaktadır. Helâk edilen inkârcı milletlerin harabeleri bugün de ayaktadır. İşte Sodom ve Gomore. Bunlar da tarihî vesikadır. Bunları ibret nazarıyla görüp değerlendirmek gerekir. *"Sonra ötekileri kırdık (geçirdik). Sabah akşam siz onların yanlarından geçip gidiyorsunuz. Halâ düşünmeyecek misiniz?"* (Sâffât, 136-138),*"Göklerde ve yerde nice âyetler var da onların yanından yüzlerini çevirerek geçerler."* (Yusuf, 105)

Bütün bunlardan sonra netice olarak diyebiliriz ki, insanlığın birbirini takib eden çağlarına bakılsın, görülür ki, vahşî, bedevî ve medenî olan bütün beşer, bir Allah'ın varlığını kabul ediyor, bunda ittifak ediyorlar. İnsanlar dinî, medenî, hukukî bütün yücelikleri peygamberlerden öğrenmişlerdir. Dinin varlığı bir küllî hâdisedir. İnsanlar arasındaki bu tevâfukun sebebi, Allah'ın varlığıdır. Tarih istediği kadar, maziye dönsün, istediği kadar âtîye çıksın her yerde Allah sesi işitilecektir.[172] Bu, tarihin, halin ve istikbâlin büyük gerçeği ve delilidir.

E- İLZÂMÎ DELİL

Kur'ân'ın hedefi insanları doğruya irşad olduğu için, beşer aklına tenezzülât-ı ilâhiyyeden diyebileceğimiz, ilzâmî delili de kullanır. Münakaşada mutlaka doğru veya yanlış olduğu nazar-ı itibara alınmadan, bir şeyi esas kabul etmek gerekir. Hasmın kabul etmediği bir delil ile isbata kalkışmak boştur. Buna hiç bir kelâm kitabında da rastlanmaz.[173] Kur'ân, insanların fıtraten doğru bilecekleri, emniyetli, faydalı ve garantili neticeleri, bunların aksi olan tehlikeli, korkulu ve şüpheli olanlarıyla mukayese ettirerek, onları düşündürmeye ve iknâ etmeye çalışır.

Kur'ân'ın bu delili daha ziyade Allah'ın varlığı, birliği, âhiret haya-

---

172 İzmirli, II, 28.
173 İsmail Fennî, *M. M. İzmihlâli*, s. 26.

tı, öldükten sonra dirilme, hidayeti kabul vb. hususlarda kullandığını görüyoruz. Şu halde Kur'ân önce iknâ edip sonra susturmaktadır.[174] Bu Arapların münazara adetine de uygun bir üslûptur; mütekellimlerin metoduna göre değil. Anlatımda girift ve ince yollara sapmak, herkesin anlayacağı açık üslûptan âcizliği ortaya koyar. Bilmece çözmek, çok az bir kimsenin yapabileceği bir iştir[175] ve irşâd mevzuunda makbul değildir. Kur'ân ise, avâm havas herkesin iknâ olup ilzâm edileceği, zoru kolay anlatma üslûbunu tercih eder.

İlzâmî delilin ulûhiyet mevzuunda, Kur'ân'da kullanılışına bir iki misal verelim. Allah Teâlâ, Tûr sûresinde şöyle buyurur: *"Yoksa kendileri, hiç bir hâlık olmadan mı yaratıldılar. Yoksa yaratan kendileri midir? Yoksa gökleri yeri onlar mı yarattılar? Hayır, onlar düşünüp kesin inanmazlar."* (Tûr, 35-36) Yani müşrikler, gökleri ve yeri kendilerinin yarattıklarını kendileri de söylemiyorlar. Hiçbir sebep olmadan bir varlık vücuda gelmez. Göklerin ve yerin de bir varlık olarak ortada durduğunu da görüyorlar. Kendilerinin de mükemmel bir sanat eseri olduklarını kabul ettikleri halde, kendilerini, kendilerinin yarattığını da söylemiyorlar. O halde akıllı kimsenin yapacağı, bunları yaratıp var eden bir varlığı kabul etmek değil midir? Aklın başka çıkacak yolu yoktur. Bunu da kabul etmemek ise -âyetin sonunda ifade edildiği gibi- düşünmemek, inadından inkâr etmek olur.

Müşrikler çok tanrılara inanıyorlardı. Kur'ân, farazî bir kayıtla, bir an için onların dediğinden hareketle *"Gökte yerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, onların her ikisi de fesada giderdi."* (Enbiyâ, 22) buyurarak onların fikrini yıkar. Mademki göklerde, yerde çok ince bir nizam vardır, o halde bütün bunlara hükmünü geçiren bir tek Kudret Sahibi vardır; başka değil.[176] Bunun dışında bir ihtimal yoktur. Yusuf (aleyhisselâm) da hapishane arkadaşlarına hitaben: *"Ey benim zindan arkadaşlarım (düşünün bir kere) çeşitli tanrılar mı iyi, yoksa her şeyi (hükmü altında tutan) tek ve mutlak hâkim Allah mı?"* (Yusuf, 39) İnsan tabiatı zaten tek varlığa ve bir noktaya dayanmak ihtiyacı duymaktadır. Birçok varlıklar, müteferrik

---

174 İzzüddîn İsmâil, *Uslûbu'l-Cedel fi'l-Kur'ân, Mecelletü'l-Ezher*, XXII, Safer sayısı, s. 184.
175 Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 24; Suyutî, *el-İtkân*, II, 135.
176 Suyutî, *el-İtkân*, II, 136; H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 114..

ilahlar, insanın bu tabiî meyil ve insiyâkına istinadgâh olamazlar. "De ki; *"Hamdolsun Allah'a selâm O'nun seçtiği kullarına, Allah mı hayırlı, yoksa ortak koştuğu şeylere mi? Gökleri ve yeri kim yarattı? Size gökten (kim) su indirdi, onunla sizin bir ağacını dahî bitiremeyeceğiniz gönül açan bahçeler bitirdi? Allah ile beraber başka bir tanrı mı var? Hayır, onlar (hakdan) sapan bir kavimdir."* (Neml, 59-60) Bu ve devamı olan âyetler okununca, akıllı olan kimsenin cevabı değişik olamaz. Göklerde ve yerde bunlara kâdir olamayan, bir fayda ve zarar veremeyen mabudların çokluğunda bir fayda yoktur.[177] Allah hiç bir şey ile kâbil-i kıyas olamayacağından bu mukayesenin müşriklere sırf bir serzeniş olduğu bellidir.[178] *"De ki: "Göklerin ve yerin Rabbi kim?" de ki: "Allah" "O halde de: O'ndan başka kendilerine dahî bir fayda ve zarar veremeyen velîler mi edindiniz?" De ki: "Körle gören, yahut karanlıkla nûr bir olur mu? Yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar mı buldular da (ikisinin) yaratması birbirine benzer mi göründü?" De ki; "Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O her şeye üstün gelendir."* (Ra'd, 16) Müşrikler de Allah gibi yaratan vardır diyemediklerine göre, Allah gibi nasıl başka ilah kabul ederler?[179] Âyet müşrikleri bu şekilde ilzâm etmektedir. *"(Tuttular) cinleri Allah'a ortak yaptılar. Halbuki onları Allah yaratmıştır. Bilmeden O'na oğullar, kızlar icâd ettiler. Hâşâ O, onların ileri sürdüğü niteliklerden münezzehtir. O gökleri ve yeri yoktan var edendir. O'nun nasıl çocuğu olabilir ki? Kendisinin bir eşi yoktur, her şeyi O yaratmıştır ve O her şeyi bilendir."* (En'âm, 100-101) Bu âyetlerde de Allah müşriklere "Birinin eşi olamayınca kızları oğulları olmayacağını siz de bilirsiniz. Her şeyin yaratıcısı olan Allah eşten münezzehtir. Yani eşe ihtiyacı olmaz ki oğulları kızları olsun",[180] şeklinde müşrikleri ilzâm eder.

Yine İbrâhim (aleyhisselâm) Nemrud ile yaptığı ulûhiyet tartışmasında da bu usûlü kullanır: "Allah kendisine hükümranlık verdi diye (şımararak) Rabbi hakkında İbrâhim'le tartışanı görmedin mi? İbrâhim: *"Benim*

---

177 Merâgî, XII, 149; S. Kutub, *Zilâl*, XX, 8 vd.

178 Elmalılı, V, 3689.

179 Şevkânî, III, 74-76.

180 Mennâ'u'l-Kattân, *Mebâhis, fî Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 304'de İbn Teymiyye'nin *Kitabu'r-Red ale'l-Mantıkiyyîn*'den.

Rabbim O'dur ki, yaşatır, öldürür" demişti. "Ben de yaşatır, öldürürüm" dedi "Allah, güneşi doğudan batıya getirir, sen de onu batıdan getir" deyince o kâfir şaşırıp kaldı. Allah zalimler gürûhunu muvaffak etmez." (Bakara, 258) Bu âyette Nemrud'un ihyâ delilini anlayamadığı[181] veya mugâlata yaptığı için İbrâhim de (aleyhisselâm) mugâlata ve gözbağcılık yapmayacağı bir delile geçti de,[182] madem varlıktaki bir hareket değişikliğini var edip yok etme sayıyorsun, haydi benim Rabbimin doğudan getirdiği güneşi, sen batıdan getir deyince,[183] inkârcı tutuldu kaldı;[184] ilzâm oldu. Arap adetince bir şeyde şüphe takdirinde, farzederek söyleme, şüphecilere tariz mahiyeti taşır.[185]

Kur'ân'ın bu delili, son derece mutedil ve edepli olmanın örneklerini verir. *"De ki: "Size göklerden ve yerden kim rızık veriyor?" De ki: "Allah." O halde ya biz veya siz, doğru yol üzerinde veya açık bir sapıklık içindeyiz."* (Sebe, 24) Bu tarz insaflı bir kimsenin söyleyeceği bir üslûb olabilir.[186] Buradaki iki fırkadan biri mü'minler, diğeri müşriklerdir. Göklerden ve yerden rızık verenin Allah olduğunu, sizin şirk tanrılarınızın bunu yapamayacağını, siz de biliyorsunuz. O halde, günah gururu tutmadan, mücadele ve münakaşa arzusu kaplamadan, sükûnetle düşünüp karar verin, ya biz veya siz birimizin mutlaka hidayet üzere, diğerimizin sapıklık içinde bulunması gerekir, der. Bu tarzda yapılan bir münazara, kibirli, inatçı, kendini beğenen, makam ve mevki ile öğünen grubun kalplerine dokunmaya daha yardımcı olur. Sükûnetle ve derin bir iknâ ile düşünmeye daha elverişli bir üslûptur.[187] Netice ise apaçık ortadadır. Bundan dolayı, Kur'ân, sükûtla onların yollarının butlanını bedâhete havale eder. Aynı şekilde *"De ki: "Kim sapıklık içindeyse, Rahmân, ona mühlet versin (ne çıkar). Nihayet vadedildiklerini -ya azabı*

---

181 Âlûsî, III, 18; M. R. Rıdâ, III, 46 vd.
182 Şevkânî, I, 278; H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 113.
183 Âlûsî, III, 18.
184 Elmalılı, II, 877.
185 M. R. Rıdâ, XI, 480.
186 Âlûsî, XXII, 140.
187 S. Kutub, *Zilâl*, XXII, 78.

veya kıyameti- gördükleri zaman kimin yerce daha kötü ve adamca daha zayıf olduğunu bileceklerdir." (Meryem, 75)

Ayrıca şirk yolunun emniyetli bir yol olmadığı, bütün ihtimallere cevap vermediği, bu üslûbla düşündürülerek anlatılır. Şu âyetlerde bu hususları görürüz: *"Firavun ailesinden imanını gizleyen mü'min bir adam (şöyle) dedi: "Rabbim Allah'tır, dediği için mi bir adamı öldürüyorsunuz? Oysa size Rabbinizden mucizeler getirmiştir. Eğer yalancı ise yalanı kendi zararınadır. Ve eğer doğru söylüyorsa size vadettiklerinin (hiç değilse) bir kısmı başınıza gelir (...)."* (Mü'min, 28) Burada öldürülmek istenen Mûsâ (aleyhisselâm)'dır. Bu mü'min zat onları bu davranışlarından vazgeçirmek için önce Hz. Mûsâ'nın yalancılık faraziyesini öne sürer ve eğer yalancı ise sizin onu öldürmenize hacet yoktur, zaten Allah onu yardımsız bırakır; yok eğer doğru ise, sizi tehdid ettiği bazı şeyler başınıza gelir diyerek her iki ihtimali düşünmelerini tenbih ederken, bir taraftan da imalı bir şekilde tehdid eder.[188] Kur'ân, hasmı sözünün gereği ile yakalamaktadır.[189] İman ve şirk mensupları için, *"(...) O halde ateşin içine atılan mı daha iyidir, yoksa kıyamet günü güvenle gelen mi? (...)."* (Fussilet, 40); *"(...) Orada ölümü çağırırlar (...)."* (Furkân, 13); *"De ki; "Bu mu iyi, yoksa korunanlara vadedilen ebedî cennet mi? (...)."* (Furkân, 15); *"Şimdi yüzüstü kapanarak yürüyen mi doğru gider, yoksa dosdoğru yolda yürüyen mi?"* (Mülk, 22) buyurulur. İman ve şirk yolları için de "Bunlardan hangisi korkudan emin olmaya daha lâyıktır" (En'âm, 81) buyurulur.

Hz. Ali, Gazzâlî, Pascal vb. kimseler tarafından da bu delil üzerinde durulmuştur.[190] Luzûmiyyâtül-Me'arrî kitabında şöyle denildiği bildirilir: "Müneccim ve tabib "cesedler diriltilmeyecek" dediler. Ben de onların "Sözünüz doğru ise, ben bir zarar edecek değilim, yok eğer (cesedlerin diriltileceğine dair) benim sözüm doğru ise artık zarar size aittir" dedim."[191] İnanan kimse bilfarz, âhiret yoksa bir zarara uğrayacak değildir. Eğer varsa münkirlerin açık bir ziyana giriftâr olacakları muhakkaktır.

---

188 Zemahşerî. III, 424; Âlûsî, XXIV, 64 vd.
189 M. Ebû Zehrâ, *el-Mu'cizetu'l-Kübra el-Kur'ân*, s. 348 vd.
190 S. Yıldırım, s. 282.
191 A. Hatîb, *Allah ve'l-İnsan*, s. 89'da nakleder.

Velhasıl inkâr ve şirk ihtiyatsız ve tehlikeli bir yoldur. Gerek az önce ismini zikrettiğimiz zevat ve gerekse diğer alimler tarafından kullanılan ilzâmî delil, nakletmiş olduğumuz Kur'ân âyetlerinden çıkarılmıştır.

II. MARİFETULLAH

(Allah'ı Tanıma, Bilme)

Buraya kadar Kur'ân'ın, fiil, sıfat, zat ve ulûhiyeti gösteren delillerle Allah'ı tanıtışını gördük. Şimdi de Kur'ân'ın muhâtabı olan insanın bu tanıtma karşısında nasıl bir marifet gerçekleştirebileceğini ele alacağız. Daha açıkça ifade edersek, insanın Allah'ı ne ölçüde tanıyıp tanıyamayacağını bu kısımda inceleyeceğiz. Bunun için de önce Kur'ân'da bilgi vasıtaları ile birlikte, marifet ilim alakası üzerinde duracağız.

1. Kur'ân'da Bilgi Vasıtaları ve Marifet-İlim Farkı

Kur'ân'da insanlar için bilgi vasıtaları olarak, duyular, akıl ve vahiy yolu zikredilir. *"(...) O sizin için kulaklar, gözler, gönüller yaratandır."* (Mülk, 22) "*Ve şunu söylediler (söyleyecekler): "Eğer biz dinlesek, akletseydik, şu çılgın cehennem yârânı içinde bulunmazdık."* (Mülk, 10) Bu hususta daha pek çok âyetler vardır.[192] Duyu organlarının ve aklını çalıştırmayanları, Allah, hayvanların en kötüsü olarak tavsif eder (Enfâl, 22). Semâvî ilim yollarından bâsiret (sezgi), ilhâm, ledünn, kalp, sultân, burhân gibi mefhumların en geniş mânâsıyla vahiy yolu olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar pek çok âyetlerde yer alır. Çünkü Allah, müşrikleri, hakkında Allah'ın delil indirmediği şeylerin peşine düşmekle suçlar (A'râf, 71; Mü'min, 35-56). Şu halde Kur'ân'da müşahedeye, akla ve vahye dayanan bilgi yer almaktadır.[193] Bu yüzden Kur'ân, insanların iç yüzünü kavrayamadıkları şeyi inkâr etmelerini ayıplar (Yunus, 35; Tâhâ, 110; Neml, 84). İnsanların, kâinattaki ve tarihteki eserlere bakarak onları kesin bilgiye çevirmelerini ister (Bakara, 164; Ra'd, 2-4; Nahl, 1-22; İbrâhim, 19; Mü'min, 82; Muhammed, 10 vd.). Kesin bilme-

---

[192] Bkz. A'râf, 179,195,198; Bakara, 171; Hacc, 46; Mü'min, 56,58 vb.

[193] H. Atay, *Kur'ân'da Bilgi Teorisi, İlahiyat Fak. Dergisi*, XVI, s. 172; Nevzat Ayasbeyoğlu, *İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler*, s. 36-38.

diği şeyin peşinden gitmemeyi tenbihler (İsrâ, 36). İlim derecesinde kesinliği bilinmeyen zann, tahmin, heva ve heves yollarına uymanın insanı sapıklığa götüreceğini haber verir (Bakara, 120; Âl-i İmrân 66-154; En'am, 119, 140, 144 vb.).

Şu halde Kur'ân'ın irşadına göre, görmek, işitmek, duymak, düşünmek, netice çıkarmak, ibret almak, kesin ilim ve imanı elde etmek gerekir[194] (Mülk, 10; En'am, 75). Bu itibarla inanmayan insanların bir kısmının da, bu kabiliyetlerini işletmediklerinden inanmadıkları anlaşılıyor.[195]

Allah'ı bilip tanımayı kast ettiğimiz marifetullah tabirindeki marifetin, ilimden farkı hususunda değişik görüşler serdedilmiştir.

Marifet ve irfân, ARF kökünden masdardırlar. İlim ile aralarında müştereklik bulunmakla beraber,[196] bir çok bakımlardan farklar da vardır:

1- İlim, bir şeyi zatıyla, hakikatiyle bilmektir, yahut bir şeyle, başka bir şeyin varlığına hükmetmektir. Marifet ise, bir şeyin eserini tefekkür ve tesirini tedebbür ile idrâk etmektir. İlimden daha husûsîdir. Birincisinde ilim bir mefule, ikincisinde iki mefule müteaddî olur. Bu mânâda Allah'a ârif demek câiz değildir; âlim denir.[197] Marifet bir mefule müteaddî olur. Beşerin Allah'ı bilmesi, zatını idrâk ile değil, eserlerini tedebbür ile olduğu için "araftullâhe" (Allah'ı tanıdım) denir de, "alimtullahe" (Allah'ı bildim) denmez.

2- Marifet, çoğu zaman, anladıktan sonra, kalbten kaybolup, sonra onu hatırladığı zamanki "tanımak" mânâsına gelir. Yahut, nazarî sıfatlarla anlatılan bir şeyi görüp o sıfatlarla mevsuf olduğunu anlayınca, "onu tanıdı" denir. *"Yusuf'un kardeşleri gelip onun huzuruna girdiler (Yusuf) onları tanıdı, onlar ise kendisini tanımıyorlardı."* (Yusuf, 58) âyetinde olduğu gibi. O halde marifet, kalbî hatırlama hakkında kullanılır, yani hâfızadan kaybolan şeyin geri gelmesidir. *"Kendilerine kitab verdiklerimiz onu (Peygamberi) öz oğulları gibi tanırlar. Öyle iken içlerinden bir gürûh*

---

194 Elmalılı, VII, 5242 vd.

195 S. Kutub, *et-Tasvîr*, s. 72.

196 İbn Sîde, *el-Muhassas*, I, 3. sifr, s. 28; Zebîdî, VI, 192; İbn Manzûr, XI, 147.

197 Fîrûzâbâdî, IV, 47, 88; Râğıb, s. 341,343; Ebu'l-Bekâ, *Külliyyât*, s. 444; Tehânevî, *Keşşâfu Istılâhât-ı Funûn*, II, 995.

kendileri bilip durdukları halde, yine mutlaka hakkı gizlerler." (Bakara, 146). Bundan dolayı ilmin zıddı cehil, marifetin zıddı inkâr yani tanımamaktır.[198]

3- Marifet, bilineni başkalarından,[199] ilim vasfedileni başkasından ayırdetmek; marifet bir şeyi diğerinden mufassalan, ilim bilcümle ayırt etmektir. Birisi "alimtü Zeyden" dese, muhâtab bunu ne sıfatla bildiğini bekler. "Araftü Zeyden" derse muhataba bu kâfî gelir.[200]

4- İlim, küllîyi ve mürekkebi idrâke denir, marifet, cüzîyi ve basiti idrâke denir.

5- İlim, vasıtasız bilgi hâsıl eden yerde, marifet, vasıtayla ilim hasıl eden yerde bulunur.[201] Marifet, ilmin özüdür, marifete göre ilim, insana göre imân gibidir. Marifetin müteallakı, ilmin müteallakından daha gizli ve daha incedir. Marifet hususî bir bilgidir. Marifetin keşfi, ilmin keşfinden daha tamdır; ancak ilmin makamı daha yüksektir.[202]

6- Marifet, sufî ıstılahıdır. Aralarına adem giren, bir şeyin ikinci idrâkidir. Marifet cehilden sonraki bilgidir. Kendisine nekrelik sebkat etmiştir. Marifet istidlâlî ilimdir, bu bakımdan Allah'a ıtlak edilemez. Yokluktan sonraki bilgidir.[203] İlim ise müdellel meselelerin kendisidir, bu meselelerin idrâkinden hasıl olan melekedir.[204] Denildiğine göre, âhirette rü'yet, dünyada marifet gibidir. Nitekim Allah dünyada idrâk edilmeden marifete mevzu olur. Aynı şekilde ukbâda da idrâk edilmeksizin görülür.[205]

Sufîlere ait bilgiye "marifet" veya "irfân" adı verilir. Marifeti, helenistik teozofinin "gnosis"i, yani, Allah hakkında vahye veya resullerin ru'yetine dayanan vasıtasız bilgidir, hiç bir zihnî faaliyetin neticesi değildir, ancak onu tamamıyla elde edebilecek yaratılıştaki kimselere,

---

198 Krş. İbn Sîde, I, 3. sifr, s. 28; İbn Fâris, IV, 109; Fîrûzâbâdî, IV, 47-52; Râğıb, s. 331; İbn Manzûr, XV, 310-311; Zebîdî, VIII, 405.
199 Ebû Hilâl el-Askerî, s. 62-63.
200 Fîrûzâbâdî, IV, 47-52.
201 Ebu'l-Bekâ, s. 444-446.
202 Bkz. Fîrûzâbâdî, IV, 92-95.
203 Tehânevî, II, 995 vd.
204 A. e., II, 1055.
205 A. e., II, 995-996.

bir ihsan olarak bahşeden Allah'ın irade ve lutfuna dayanır, şeklinde de açıklamışlardır.[206] Şu halde toparlarsak, umumî olarak zâhirî bilgilere ilim, bâtınî bilgilere marifet; şer'î bilgilere ilim; tasavvufî bilgilere marifet; akla, nakle, dış tecrübeye dayanan bilgilere ilim, keşfe, ilhama, sezgiye ve iç tecrübe dayanan bilgilere marifet; küllî olan bilgilere ilim, cüzî olan bilgilere marifet; öncesinde cehâlet bulunmayan bilgilere ilim, bulunan bilgilere marifet denir.[207] Milletin örfünde ârif, Allah'ı, melekûtunu ve ona güzel muameleyi tanımada ihtisası olan kimseye denir.[208] Allah'ı sıfatlarıyla tanıyanın sözü çok olur; şuhûdî, zarûrî marifetle tanıyanın ise dili tutulur.[209] Allah'ı marifeti ziyade olan, O'nu daha çok takdir edebilir. Her şeyin dış yüzünü bilenler bundan mahrum kalırlar (Rûm, 7).

2. Allah'ı Tanımanın Gereği ve İnsanların Allah Hakkındaki Marifetlerinin Sınırı

Mevzua başlarken hemen şunu belirtelim ki Rabb Tealâyı insanlara tanıtan üç mühim muarrif vardır; 1- Varlıklar kitabı, 2- Kur'ân, 3- Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem). Bu tanıtıcılardan gelen mesajları insan duyu ve akıl teçhizatıyla alır ve değerlendirir. Yani Allah insanı bu kabiliyetlerle donatmıştır. Allah insanlara peygamber göndermeseydi bile, insanların kendi akıllarıyla Allah'ın varlığını bulmaları zarûrî olurdu. Çünkü göklerin, yerin, kendi vucûdunun ve diğer eşyanın yaratılışını düşünebilen bir insan için, Yaratanını bilmemekte bir mazeret mevcud değildir.[210] Bu vazife insanın en önde gelen vazifesidir. Yerinde temas edileceği gibi, bu sebeble âlimlerin çoğu körükörüne taklidi câiz görmemişlerdir,[211] Allah'ın varlığını, birliğini bulmak için nazar ve istidlâli vacib görmüşlerdir.[212] Yani insanlar Allah'ın kendilerine verdiği duyular ve akıl yardı-

---

[206] Nicholson, *İslâm Sufileri*, çev. Mehmet Dağ, K. Işık, R. Fığlalı, A. Şener, R. Ayas, İ. Kayaoğlu, s. 60 vd.

[207] Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, s. 97 (dipnot) Dergah Yayınları, İstanbul, 1979.

[208] Râğıb, s. 331.

[209] Tehânevî, II, 997.

[210] B. Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, s. 40.

[211] Maturîdî, s. 3.

[212] İbn Rüşd, s. 1 vd.

mıyla, O'nun kâinata koymuş olduğu delillerini düşünüp tefekkür ederek Allah'ı bulmakla tavzif edilmişlerdir. Diğer bir ifadeyle varlıklar kitabının âyetlerini okumakla görevlidirler. Kur'ân'da Hz. İbrâhim bunun güzel örneklerini vermektedir (En'âm, 75-78). Kur'ân, insanların kendi akıllarıyla Allah'ın marifetlerine büyük değer verir de, bu yolu Allah, Kur'ân'da *"İşte bunlar kavmine karşı İbrâhim'e ver(ip öğret)diğimiz hüccetlerimizdi."* (En'âm, 82) diye yâdeder.[213]

Böylece lüzûmunu belirtmeye çalıştığımız marifetullahı (Allah'ı bilip tanımayı), insan ne derece gerçekleştirebilir, şimdi de bu nokta üzerinde duralım. Bilindiği gibi Allah madde değildir. Duyu organlarıyla idrâk edilemez. Benzeri ve dengi bulunmadığı için tahmin ve tasavvur edilemez. Akılla da mahiyeti bilinemez. Burada bilinemezden kastımız, Allah'ın Zât'ı, mahiyeti, hakîkati ve künhüdür. Yani Allah nedir, bunu bilemeyiz. Yukarıda bilinmesinden bahsettiğimiz hususlar Allah'ın varlığı ve sıfatlarıdır. Bir şeyin varlığını bilmek başka onun mahiyetini bilmek başkadır. Nitekim, tüm varlığı bilinen şeylerin, mahiyeti bilinmemektedir. Allah'ın varlığını bilmenin yolu ise O'nun fiil ve eserleridir. O halde Allah'ın yaratıkları sayısınca O'na gidecek yol vardır.[214] Bazı inkârcılar tarafından, Allah'ın Zât'ının bilinemeyişi bahane edilerek varlığının da kabul edilemeyeceği iddiâsı vardır.[215] Mesela, Paris'i görmeyenler onun varlığını bilir, fakat keyfiyetini bilemezler. Keyfiyetini bilmemek bir şeyin varlığını inkârı gerektirmez.[216] Varlıklar, güneş ışınlarını yansıtan şeffaf maddeler gibi, bize güneşin varlığını haber verirler, fakat nasıl ki o şeffaf şeyler güneşi ihata edemezlerse, varlıklar da Allah'ı idrâk ve ihata edemezler.[217] *"(...) Onlar ise bilgice O'nu kavrayamazlar."* (Tâhâ, 110) Zira Allah'ın hakîkatini bilmek için beşerde hiç bir alet ve hiç bir kuvvet yoktur.[218] Meseleyi şöyle de açıklayanlar vardır: Anlaşılması gereken şey, çok gizli veya çok

---

213 Beydâvî, I, 319; Nesefî, I, 484; Âlûsî, VII, 208.

214 B. Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, s. 108; Nihat Keklik, s. 84; Ö.N. Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, s. 154; İzmirli, s. II, 90; Nicholson, s. 61 vd; İ. Fennî, *Hakîkat Nurları*, s. 486 vd., İstanbul. 1975; Abdulmecid Ünlükul, *İmân Dili*, s. 70, İleri Basımevi, Konya, 1961.

215 C. Sena, s. 606.

216 Abdulmecid Ünkükul, s 70.

217 S. Nursî, *Mesnevî*, s. 85.

218 Musâ Kâzım, *Sırat-ı Müstakîm*, sayı, XIX, s. 293.

açık olursa anlaşılması zorlaşır. Bir şeyi gözümüze çok uzak olduğu zaman göremediğimiz gibi, çok yaklaştırınca da gözümüze perde olur, yine göremeyiz. Allah da zuhurunun şiddetinden gizlidir. Bizim akıllarımız zayıf, Allah'ın cemâli ise son derece parlaktır. Sonra her şey zıddı ile bilinir, zıddı olmayan Allah'ın keyfiyetinin bilinmemesine şaşmamalıdır.[219] Allah o kadar zahirdir ki, bütün eşya onunla ortaya çıkmaktadır. Güneş hiç batmasaydı karanlık bilinmezdi. Allah daimâ vardır. Eğer farz-ı muhal (haşâ) O'na yokluk arız olsaydı veya kaybolsaydı yahut değişikliğe uğrasaydı, gökler, yer, mülk ve melekût yıkılırdı. O zaman iki hal arasındaki fark anlaşılırdı. İşte devamlı O'nun açıklığı, bu gizliliği îrâs etmiştir.[220] Göz kapakları (yumulunca) görmeye perde olduğu gibi dünya hayatı da Allah'ı ru'yete engel bir perdedir. Allah Mûsâ'ya (aleyhisselâm) "Len terânî - *Beni göremezsin.*" (A'raf, 143) "Lâ-tüdrikuhu'l-ebsâr - *Gözler O'nu göremez, o gözleri görür, O latîftir, habîrdir.*" (En'âm, 103) buyurmuştur.[221] Ölüm ile beraber aradan perde çekildiği vakit, ruh kirlenmemişse Allah'ı görür. "*(...) Biz senin gözünden perdeyi açtık; bugün artık gözün keskindir.*" (Kâf, 22). Eğer ruh, kirli paslı ise –ki bunun da dereceleri değişiktir– temizlenmesi için ateşe tutulur.[222]

Allah'ın Zât'ının mahiyeti, beşerî tabiatın mahdud hudutları içine girmediği için, bilinememesini de maddî misallerden anlayabiliriz. Hayvanlar insanlarla münasebet halinde olan varlıklardır. Onlar sahiblerini tanırlar, fakat onların mahiyetlerini, ne düşündüklerini bilemezler.[223] Aynı şekilde varlıklardan bir üst derecedekilerle, bir bakımdan temasta olan bir varlık, onun her halini künhünü bilemez. İnsanlar, insan olan peygamberlerle münasebet halinde olmalarına rağmen, peygamberliğin hakîkatini bilemezler. Nübüvvetin hakîkatini ancak, peygamberlerin kendileri

---

219 Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 312.

220 A. e., IV, 313; *Mişkât*, s. 18,22,25,42,49. krş. *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 43; *Cevâhiru'l-Kur'ân*, s. 17; Abdulaziz Caviş, s. 88.

221 Görme ve idrâk hk. krş. İbn Fâris, II, 269; Cevherî, IV, 1582; İbn Manzûr, XII, 302-304; Zebîdî, VII, 136; Râzî XIII, 125; Âlûsî, IX, 46; Şevkânî, II, 148; Elmalılı, I, 360;III, 2017.

222 Gazzâlî, *İhya*, IV, 303 vd.

223 A. Hatip, Allah ve'l-İnsân, s. 97; *Allah*, s. 440.

bilirler.[224] Kaldı ki bugün insan, eliyle tuttuğu maddenin bile mahiyetini, esrarını bilemiyor.[225] Atomları parçalanan madde, ışığa ve enerjiye dönüştü. Sanki manevî bir şeye, elektriğe inkilâb etti. Adetâ maddenin ucu maneviyatla birleşti. Nerdeyse en üst ve en alt noktadan şahâdet âlemi, gayb âlemine bitişiyor.[226] Maddeciler sımsıkı tuttukları madde kuşlarını da ellerinden uçurdurlar. Neredeyse madde de gayb haline geliyor. Fakat ilim, mâhiyetini bilemezse de bu gayba inanıyor. Çünkü tesirini hissediyor. Atomların çözülen dili, artık bize çok şey ifade ettiği gibi, nebulaların tarrakalarından da bir hayli şey anlamış bulunuyoruz. Ne var ki, henüz âlemşümul tesbihi okuyacak ve anlayacak bakışı kazanamadık.

Nitekim Batı filozoflarından inananları da Allah'ın tamâmen, bilinemez olduğunu kabul etmektedirler. Descartes (1650). "Gözümüz denizin bütün enginliğini kavrayamaz. Fakat denizi görür. Pek büyük bir ağacı kollarımızla kavrayamayız; fakat ellerimizle tutabiliriz. Aynı şekilde tâbir caizse, zihnimiz, düşünce yoluyla Tanrıya dokunabilir; fakat onu kavrayamaz, anlayamaz, yani hakkında tam bir bilgi edinemez" der.[227] Alman filozofu F.H. Jacobi (1819) de "Tanrı tanınamaz. Bilinebilen bir tanrı, tanrı olamaz. Gerçek tanrı dışta keşfolunamaz. O dolaysız olarak kendi içten benliğimizde belirir" der.[228]

Kalbe gelen şeylere benzemekten de Allah münezzehtir. Çünkü Allah'ın nümûnesi yoktur. İnsan nümûnesi olmayan şeyi düşünüp anlayamaz. Cüneyd-i Bağdâdî'ye (297/909), ma'rifet soruldu da "Kalbinde tasavvur ettiğinin hak hilafına olduğunu bilmendir" dedi.[229] Sûfîler de marifet hususunda değişik şeyler söylemişlerdir. Bazıları, Allah'ın var olduğuna delilim Allah'tır demişlerdir.[230] Çünkü Allah kendisine şahâdet etmektedir (Âl-i İmrân 18; En'âm, 19). Her şey O'nun şahâdetiyle bilinir.[231]

---

224 Gazzâlî, *İhyâ*, III, 8.
225 N. el-Cisr, s. 205.
226 Derâz, *ed-Dîn*, s. 83.
227 Metafizik Düşünceler, s. 100.
228 C. Senâ, s. 401 vd.
229 Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 133.
230 A. e., s. 63 vd.
231 Elmalılı, III, 1894.

Onun için O, her şeyden sezilir zahir, hiç bir şeyle bilinmez bâtındır.[232] Allah'ı bilmekle mü'min mukarreblerden olur.[233] Yaratıklar içinde O'nu en iyi bilenler, O'nun azametini idrâkten, yahut Zât'ını keşfetmekten aciz olduklarını en çok ikrar edenlerdir.[234] Kuşeyrî'ye (465/1073) göre marifet, "Hak Tealâ'yı esmâ ve sıfatlarıyla tanıyıp, sonra muamelelerinde Allah'ı tasdik eden, sonra da düşük ahlâk ve afetlerinden temizlenen, sonra kapıda uzun uzun duran ve kalp ile itikafına devam eden kimsenin sıfatıdır (...). Bütün bunlardan dolayı da ârif, Allah'tan güzel bir teveccühe nail olur (...) Kalbine, Allah'tan başkasına götürecek bir hatıra koymaz (...) Allah'tan başkasıyla sükûn ve huzur bulamaz hale gelir."[235]

Firavun'la Mûsâ (aleyhisselâm) arasındaki meşhur ulûhiyet tartışmasında, Firavun *"Alemlerin Rabbi (dediğin) nedir?"* (Şuarâ, 23), *"Rabbınız kimdir."* (Tâhâ, 50) şeklinde mahiyetten sorunca, Mûsâ (aleyhisselâm) hep fiiller ve sıfatlarla cevap verdi (Tâhâ, 51-53; Şuarâ, 24, 26, 28). Firavun etrafındakilere, bunların sorusuna cevap olmadığı imajını vererek mügalata yapmak istiyordu. Halbuki Mûsâ (aleyhisselâm), beşerin Rabbini tanıyabileceği en güzel şekilde, yani fiil ve sıfatlarıyla O'nu haber vermişti.[236] Çünkü ulûhiyet hakkında bilinemeyecek şeyler ikidir, 1- Zât ve hakîkat-i ilahiyyedir. Bunun için Hz. Ebû Bekir (radıyallahu anh)) "Allah'ın Zât'ının sırrından bahsetmek şirk yapmaktır" demiştir. Ve yine kendisine nisbet edilen bir sözü de şöyledir: "İdrâk etmekten acizlik idrâktir" 2- Allah'a isnadı caiz olup olmayacak şeylerdir. Çoğu ilahî emirler, helâl ve haram, şeriatın ferî ahkamı bu kabildendir. Şeytan ise insanı bu bilinemeyecek şeylerden vehim ve hayal ile bahse teşvik eder.[237] En iyisi, İsâ'nın (aleyhisselâm) dediği gibi demektir: *"(...) Benim içimde olan (her) şeyi Sen bilirsin, ben ise Sen'in Zât'ında olanı bilemem. Şüphesiz ki gaybları hakkıyla bilen Sen'sin Sen."* (Maide, 116). Şu halde, her şeyden önce şunu bilmek gerekir ki Allah'ı Allah'tan başkası

---

232 A. e., IX, 6323.

233 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 274 vd.

234 S. Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî, ve Mektupları*, s. 101.

235 Risâle, II, 601.

236 Kurtubî, *Câmiu'l-Ahkâm*, XI, 204 vd., Beyrut, 1965; Gazzâlî, *Mişkât*, s. 29.

237 Elmalılı, I, 584; III, 1852 vd.; krş. İzmirli, II, 160,228; Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 306; L. Gardet, Eİ I. 409/b; Âlûsî IX, 124; Şevkânî, II, 95; M.R. Rıdâ, VII, 266; Merâgî, VII, 63; Razî, XII, 134 vd.; I, 150; İsmail Fennî, *M. M. İzmihlali*, s. 283; Ö. N. Bilmen, s. 152 vd.

hakkıyla bilemez.[238] Celâlinin künhünü O'ndan başkası ihata edemez. Bu hususta Melekler de nebiler de böyledir. Ariflerin de Allah'ı bilmeleri sınırlıdır.[239] İnsanların Allah'ı marifet dereceleri farklı olsa da, yine bir noktaya kadardır.[240] "Sultanı yine sultan bilir ve kadr-i sultanı gayr-ı sultan ne bilir?"[241] Hakîkat-i ilahiyyeyi bi-hakkın marifet, onu kendisi gibi bilmek demek olacağından, bu mütenâhî âlemde kullar için bu mümkün değildir. "Ma arafnâke hakka ma'rifetik." (Ya Rabbî, seni hakkıyla tanıyamadık, O'nun nimetlerine de hakkıyla şükredilemez), "mâ abednâke hakka ibadedik." (Ya Rabbî sana hakkıyla ibadet edemedik) demekten başka yol yoktur.[242] İbn Sinâ da Allah Tealâ'nın Zât'ının mertebesinde, ancak "Hüve", yani "O" demekten başka bir şekilde idrâk ve ifade olunamayacağına işaret eder. Yani kendisini ancak kendisi bilen Zât'ını, akılların idrâki kâbil olmadığından dolayı, Zât'ının mertebesinde ancak "Hüve" demekle tarif edilebilecek olan Vâcibu'l-Vücûd, Hakk'ın Zât-ı hüviyyeti demektir. O bizim mahsusât ve makûlatımızla çizdiğimiz sûretlerin, sınırların çerçevesi içine giremez, O her şeyden evvel iken her şeyden âhir, her şeyden zâhir iken her şeyden bâtındır. O'na Zât'ında ancak "O" denebilir.[243] Bizim de bir ölçüsü bulunmaktan münezzeh olan Tealâ hazretlerine "O" demekten başka imkânımız yoktur.

Netice olarak diyebiliriz ki, Kur'ân'a göre insan Allah'ı fiilleriyle, sıfatlarıyla bir dereceye kadar tanıyabilir. Bu hiç bilmemek değildir. Aslında bu, insanlara beşer ölçüsünde ileri bir marifet vermektedir. Bu usullerle, insan, Allah'ı yakından duyar, sezer, hisseder, hatta hususî tecellîlere mazhar olabilir. Bu tecellîlerle kalbi mutmain olur. Fakat Zât'ının mahiyetini bilme hususunda varacağı rütbe, O'nu bilememektir. Bu hususta insanın aczini itiraf etmesi, takdir edilecek bir idrâk örneği sayılmalıdır. Bunun daha ötesinde yol aramaya kalkışmak, tasvîr ve tasavvur sevdasına düşmek

238 Bkz. Gazzâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ*, s. 26-30.
239 Gazzâlî, *Fî Beyani Marifetillâh*, s. 221,223; *Ravdatu't-Tâlibîn*, s. 73 vd.
240 Gazzâlî, *İlcâmu'l-Avâm*, s. 92 vd; M. R. Rıdâ, III, 229.
241 İbrâhim Hakkı, *Marifetnâme*, s. 224.
242 Elmalılı, I, 542.
243 A. e., IX, 6301; krş. Râzî, I, 146-151.

olur ki,[244] bu da aslında Allah'ı hakkıyla takdir edememe demektir[245] (En'âm, 91; Hacc, 74). Allah'ın Resulü (sallallahu aleyhi ve sellem) "(...) Allahım sana karşı lâyık olduğun gibi tam senâ ve medihlerini sayamam, Sen kendini nasıl senâ ettinse öylesin"[246] buyurmakla biraz da bu gerçeğe işaret etmiş olsa gerektir.

3. Marifetin Neticesi, Dereceleri, Marifet-İman Münasebeti

İnsan İslâm'ın talimi ölçüsünde (Allah'ı) mârifete nail olunca, bunun çok feyizli neticeleri kendisini gösterir. Allah'ı bilmek ve O'na iman etmek birbirinden ayrılmayan iki eş gibidir.[247] İmân da ilmin bâtınıdır, onu harekete geçirir ve parlatır. Aslında imanın sâhası marifetten geniştir. Marifette bir kayıt vardır. İmân ise kayıtsız şartsız bir ilahî alâkadır.[248] Fakat kişinin marifeti arttıkça imanı da artar. Çünkü tanımayan takdir edemez. Uzaktan gafletle, bulanık bakan kimse meselenin ehemmiyetini kavrayamaz, gereken alakayı gösteremez. İşte Kur'ân gaflet perdesini yırtar, kalp, akıl ve ruha, tâ derinliklerine işleyecek şekilde hitab eder. Beşerin gücü dahilinde, en uygun tarzda, ulûhiyeti tanıtır ki, beşeriyet bilsin, takdir etsin ve gereken değeri versin. Bunun için de Kur'ân'a yaklaşmak, onun hitâblarını yakından teneffüs etmek gerekir. Aksi halde şeytan ve şeytana ortak muhitler, meseleye uzaktan baktırarak, yıldızı yıldız böceği gibi küçük gösterebilirler.

Marifetin bir alâmeti de kalbin Allah ile yaşamasıdır.[249] Marifetin bir başka alâmeti de muhabbettir.[250] Çünkü O'nu tanıyan sever. En parlak saadet ve en tatlı nimet, ma'rifetullah içindeki Allah sevgisidir. Bu perişan, fani dünyada insan, sahibini tanıyamazsa malikini bulamazsa ne kadar biça-

---

[244] A. Çâviş, s. 89.
[245] Bkz. Râzî, III, 72;IV, 175,176; Âlûsî, VII, 218; XVII, 202,206; XXIV, 25; İbn Fâris, V, 38, 63; Şevkânî, II, 138; M.R.Rıdâ, VII, 611 vd.
[246] Müslim, *Salât*, 42; Ebû Davûd, *Vitir*, 5; Tirmizî, *Daavât*, 75.
[247] Ebû Talib el-Mekkî, I, 274 vd.
[248] Elmalılı, II, 859.
[249] Gazzâlî, *Ravdatu't-Tâlîbîn*, s.44.
[250] Serrâc et-Tûsî, *Kitâbu'l-Lum'a*, s. 36.

re olacağını takdir etmek güç değildir.[251] Bu duruma mülhidlerin hayatı canlı birer örnektir. O halde marifet tasdike, imana götüren bir sebep olduğu gibi, cehâlet de bazan tekzibe sebeb olur;[252] ancak marifet imanın aynısı değildir. Çünkü marifet bulunduğu halde, imân bulunmayabilir. Ehl-i kitab, Muhammed'in (sallallahu aleyhi ve sellem) nübüvvetini, kendi oğullarını tanıdıkları gibi biliyor; fakat onu tasdik etmiyorlardı. Kur'ân bunu haber vermektedir (Bakara, 146).[253] Bu inkâra inat vb. şeyler sebeptir.

Ehemmiyetini böylece belirttiğimiz ma'rifetullah herkeste aynı derecede değildir.[254] Marifet derecesi, görüş noktasının yüksekliği, görme açısının değişik olması gibi şeylerle şahsa göre değişir.[255] Derece derece her insanın Allah'ı marifeti vardır. Avâmın, filozofun, velinin ve peygamberin. Bütün bunların üstünde bir de Allah'ın kendi Zât'ını bilişi vardır ki buna hiç ulaşılamaz. Tam marifet Allah'ın kendisinin marifetidir.[256] Bundan dolayı dindarlık, şahsî bir iştir. Ulûhiyet şûuru ve O'na imân derecesi insandan insana değişir. Peygamberlerin bile bu hususta farklı oldukları söylenebilir[257] (Bakara, 253).

Netice itibarıyla ma'rifet imana sebeb olmaktadır. Allah'a imandan sonraki ma'rifet dereceleri ise farklıdır. Bu marifetten, Allah'ı takdir, ta'zîm ve sevgi doğmaktadır. Bundan sonraki başlıkta ele alacağımız gibi bu bir ruhî zevktir. Ma'rifetullah şu güzel neticeye ulaştırır: Kulun Allah'a marifeti arttıkça, amellerine şevk, imanına kuvvet gelir. Bu yolda devam ile, imanı yakîn derecesine ulaşır, mukarreblerden olur.[258]

4. Ma'rifet-Muhabbet Alâkası

İlim ve ma'rifette, bilip anlamakta, zevkin bulunduğu açık bir husustur. Aksine âdî şeylerde de olsa, insana bilmediği söylenince üzülür. İnsan

---

[251] S. Nursî, *Mektûbât*, s. 243 vd.
[252] Mâturîdî, s. 380.
[253] Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, s. 182.
[254] S. Ateş, *Cüneyd-i Bağdâdî*, s. 100.
[255] M. Hamîdullah, *İslâm'a Giriş*, s. 80 vd. çev. Kemal Kuşçu.
[256] M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 46-48.
[257] A. Hatîb, *Allah*, s. 331 vd.
[258] Ebû Tâlib el-Mekkî, I, 272.

tabiatı zekâ ve anlayışla öğüldüğü zaman sevinir. Bilinenlerin şerefine göre ilmin de şerefi artar. Manevî yönden olgunlaşanlar için Allah'ı bilmek, ilahî umurun esrarına erişmek, zevklerin en büyüğüdür. Marifet ile sevgi arasında yakın bir alâka vardır.[259] Allah'ın sanatının inceliklerini bildiği nisbette kişinin Allah sevgisi de ziyadeleşir. Fazla bilen fazla sever. Aslında muhabbet, bir taraftan bilinip diğer taraftan bilinmeyen şeye olur. Hiç bilinmeyen arzu edilemeyeceği gibi, bir şeyi tam mânâsıyla bilmek de o şeye iştiyâk diye bir şey bırakmaz. Yani şevk ve iştiyâk, bir yönüyle bilinip diğer yönüyle bilinmeyen şeyde olur. Allah'ın marifetinden kapalı kalan yönler sebebiyle, mü'minin Allah'a olan şevk ve iştiyâkı hiç sükûn bulunmaz.[260] Allah'ı tanıdıkça nasıl ki kişinin O'na muhabbeti artarsa, muhabbetin peşinden de O'na itâat gelir. Çünkü gerçek muhabbet, tam teslimiyeti doğurur. Muhabbet erbabına O'nun lütfu da kahrı da hoş gelir. Mevzu buraya gelince marifetin bir meyvesi olan muhabbetullah hakkında sözü genişletmek isteriz. Çünkü kulun Allah'a ve Allah'ın kula olan sevgisi, bazı mezhebler ve mütekellimler arasında değişik anlayışlara yol açmıştır.

Allah hem sever, hem sevilir. Her iki hususa dair de Kur'ân'da pek çok âyetler vardır. Allah kalblere muhabbet atar (Tâhâ, 39); gönüllerde sevgi yaratır ve sevdiklerini sevdirir. *"İnanıp faydalı işler yapanlar için Rahmân, (gönüllerde) bir sevgi yaratacak (onları herkese sevdirecek)tir."* (Meryem, 96) İnsanların, husûsiyle karı-koca arasında sevgi (meveddet) ve şefkat yaratması da O'nun ibret alınacak âyetlerindendir (Rûm, 21). Allah ihsan edenleri (Bakara, 195), tevbe edenleri, temizlenenleri (Bakara, 22), muttakîleri (Âl-i İmrân 76), sabredenleri (Âl-i İmrân 146), Allah'a güvenenleri (Âl-i İmrân 159), adalet edenleri (Maide, 42; Mümtahine, 8), kendi uğrunda savaşanları (Saff, 4), sever. Allah, kâfirleri (Rûm, 45), hâinleri (Enfâl, 58), çok hâin nankörleri (Hacc, 38), zâlimleri (Şûrâ, 40), haddi aşanları (A'râf, 55), mütecâvizleri (Bakara, 190), fesadı ve fesatçıları (Bakara, 205; Maide, 64), kötülüğü açıklayanı (Nisâ, 149), çok hain günahkârı (Nisâ, 107), övüngen hileciyi (Lokmân, 18; Nisâ, 36), israf edenleri (En'âm, 141; A'râf, 31), kibirlileri (Nahl, 23) sevmez.

---

[259] Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 311.
[260] A. e. IV, 580 vd.

"İnsanlardan kimi, Allah'tan başka eşler tutar. Allah'ı sever gibi onları severler. İmân edenlerin Allah'a sevgisi ise (her şeyden) sağlamdır." (Bakara, 165) Bu âyet bize gösteriyor ki ulûhiyetin mânâsında, son derece sevgi bir esasdır. Mabûd, en yüksek mahbûbdur. Böyle son derece sevilen şeyler, ne olursa olsun mabûd ittihâz edilmiş olurlar. Onlara itaat için Allah'a isyan ederler, onları Allah'a karşı denkler, nazirler tutarlar ve onları Allah'ı sever gibi severler. Bazıları bunu tasrih eder, rabbimiz, tanrımız derler, bazıları tasrih etmeden aynı şeyi yapar. Onları sevmeyi hareket prensibi kabul ederler. Allah'a yapılacak şeyleri onlara yaparlar. Allah'a isyan olacak şeylerde bile onlara itaat ederler.[261] Bu bir şirktir. Bu bakımdan Allah'ı sevmek başka, Allah için sevmek başka; Allah sever gibi sevmek başkadır. Mü'minlerin Allah sevgisi yalnız O'na mahsustur.[262] Bu hususta O'na bir şeyi ortak koşmazlar. Şu halde imân etmek için, yalnız marifet kafi değil; bir irade fiili olmak için sevmek de gerekir.[263]

Bir âyette *"De ki: "Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın."* (Âl-i İmrân 31) buyurulur. Allah'ın Vedûd ismi, Allah'ın sevileceğini ve seveceğini sübût ve istimrâr ile ifade eder. *"Allah İbrâhim'i halîl edinmiştir."* (Nisâ, 125), "Allah'ın vechini aramak", "O'nun vechi için yapmak" hususundaki âyetler (En'âm, 52; İnsan, 8; Leyl, 20; Bakara, 272; Ra'd, 22; Rûm, 38 vb.) Allah'a kavuşmaktan bahseden âyetler (Likâullâh)[264] (En'âm, 154; Kehf, 110; Yunus, 7), Allah'tan kula doğru, kuldan Allah'a doğru olan sevgiyi dile getiren beyyinelerdir. Hadislerde Allah sevgisi daha da çok yer alır. İnsan en evvel sevgisini Allah'a verirse, O'nun sevgisi dolayısıyla Allah'ın sevdiği her şeyi sever. Mahlukata taksim ettiği sevgisi, Allah'a olan sevgisini eksiltmez, arttırır. Bu yukarıdan aşağıya inen sevgidir. İkinci kısım ise, önce sebepleri sever ve bu sevgisini Allah'ı sevmeye vesile yapar. Bu kısım sevgi, topluluğunu koruyamaz dağılabilir. Bazan da kuvvetli bir sebebe rastgelir, onun sevgisine müstakil mânâda takılır kalır da bu durum helâkine sebeb olur.[265]

---

[261] Elmalılı, I, 572 vd.'dan kısa özet.
[262] M. R. Rıdâ, II, 68 vd.
[263] Elmalılı, VI, 4459.
[264] S. Yıldırım, s. 146.
[265] S. Nursî, *Mesnevî*, s. 59 vd'dan sadeleştirilmiştir.

Şu halde insan Allah'ı gerçekten sever. Sevgi, nefsin kemâl idrâk ettiği bir şeye öyle bir meyleder ki, ona yaklaşmak için gereken sebep ve vesilelere sevkeder. Bundan dolayı sevenin gayesi sevilenin rızasına nâiliyet ve gazabından korunmak olduğundan, muhabbet, itâat iradesini ve günahtan sakınmayı gerektirir.[266] Çünkü zaten Allah, Zât'ında Cemîldir. Fiillerinde, isimlerinde, sıfatlarında ve Zât'ında Kemâl sahibidir. Çünkü insan güzeli güzel olduğu için, kemâli noksansız olduğu için Zât'ından dolayı sever.[267] Muhabbet marifetin meyvesidir, marifetten sonra gelir. Allah'ı tanıma olmazsa muhabbet de olmaz. Bu tanıma zayıf olursa, sevgi de zayıf olur. Marifet ne kadar kuvvetli olursa sevgi de o kadar kuvvetli olur. Nitekim insan tarihte tanıdığı şahsiyetleri, iyi hasletlerinden dolayı sever. Kimse Hz. Ebû Bekir'i, Hz. Halid'i, mezheb imâmlarını boyundan bosundan dolayı sevmez. Onların manevî hasletlerini tanıdıkça onları sever ve onlara sevgisi artar.[268]

Allah'ın kullarını sevmesi, O'nun bir vasfıdır. Ancak O'nun muhabbeti kulların bildiği sevgiye benzemez. Onun sevgisi Ulûhiyetin şânına yaraşan, mahiyetini bilemeyeceğimiz bir hususiyetidir.[269]

Bütün bu gerçekler karşısında, bid'at fırkalarının, Allah ile kul arasında sevginin olamayacağını iddia etmeleri, mütekellimlerin ekserîsinin, muhabbet irade nev'indendir, hakîkatte sadece mânâ ve faidelere taalluk eder demeleri,[270] çok sığ kalan tekellüflü görüşlerdir.

Kulun Allah'a olan bu gerçek sevgisi, O'nun razı olacağı amelleri işlemek, ölümden korkmamak ve O'na kavuşmak için şevk; sevenin sevgilisinin sözünden, onun bahsi yapılmasından usanmadığı gibi, Allah'ı çok anmak, sevgili ile başbaşa kalmak gibi, Allah ile ünsiyet; O'nu sevenleri sevmek vb. güzel neticeleri verir.[271] Çünkü muhabbet, tam ve riyasız teslimiyeti doğrurur.

---

266 Elmalılı, II, 1076.
267 Gazzâlî, *İhya*, â IV, 290.
268 A. e., IV, 292 vd.
269 S. Yıldırım, s. 151.
270 A. e., s. 149; krş. Râzî, XIV, 130-132.
271 Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 320-323'den mefhum özeti.

5. Allah Gayb mıdır?

Gayb, gözlerden,[272] duygulardan, insan bilgisinden gizlenen şey mânâsına geldiği gibi, şek ve şüphe mânâsına da gelir.[273] Kelime olarak masdarla ifadesi mübalağa içindir.[274] Meyyitin, meyt olduğu gibi, bir tahfîf olarak gayb dendiği de söylenmiştir.[275] Şehâdetin mukabilidir. Bu sebeble âlemi, âlem-i gayb, âlem-i şehâdet olarak ikiye ayırmışlardır.[276] Kur'ân'da bazı âyetlerde gayb kelimesi, görülen, hazır olan mukabili olarak geçer (Nisâ, 34; Âl-i İmrân 44 vb). Bazı âyetlerde de bilinen ve yaygın olan işin karşılığı olarak geçer (Maide, 94; Âl-i İmrân 179). İnsanların içlerindeki sır mânâsına da gelmektedir[277] (Tevbe, 105). Karine dikilemeyen şeylere gayb dendiği de olmuştur.[278] Allah için gayb diye bir şey yoktur. Bilinememek, gözden, duygulardan uzak olmak, insanlar içindir. Allah'ın bilgisinden hiç bir şey gizlenemez (Âl-i İmrân 5).

Bu bakımdan olsa gerek alimler, gayb ile gâib arasını farkettirerek, Allah'a gayb denir; fakat gâib denmez demişlerdir. Gerçekten Kur'ân'da geçen "gaib" kelimesine baktığımız zaman (A'râf, 77). *"Biz onlardan uzak değildik"* meâlinde Allah'tan nefyedildiğini görüyoruz. Yani Allah ilmiyle hâzır ve nâzırdır. Hiç bir şey O'ndan gizlenemez, demektir. Gayb ve gâib farkını şöyle de izah etmişlerdir: Gâib, görmeyen ve görülmeyen, gayb ise görülmeyendir.[279]

Ebû Müslim İsfehânî (322/934) gayba inanmayı mü'minlerin sıfatı olarak açıklamış ve mü'minler, münafıklar gibi yalnız huzurda değil, gayb halinde de inanırlar demiştir. Müfessirlerin cumhuru ise "Gayb, duygudan gâib olan şeydir" şeklinde açıklamışlardır. Bu türlü gaybın da delili olanı var, olamayanı vardır. Delili olmayan sırf gaybtır ki, bunu sadece Allah bilir. *"Gaybın anahtarları O'nun yanındadır. Onları O'ndan başkası*

---

272 İbn Fâris, IV, 403; Cevherî, I, 196; Râğıb, s. 366.
273 İbn Manzûr, II, 146 vd.; Zebîdî, I, 116.
274 Beydâvî, I, 16.
275 Elmalılı, I, 176.
276 Râğıb, s. 366 vd.; Âlûsî, XXVIII, 62; T. İzutsu, s. 76.
277 M. el-Behiyy, s. 87-90.
278 Âlûsî, XX, 11.
279 A. e., I, 115.

bilmez." (En'âm, 59) âyetindeki gayb ve kader sırrı, kıyamet gibi şeyler bu kabildendir.[280] Delili bulunan gayb ise, Allah, Allah'ın sıfatları, âhiret, nübüvvet vb. şeylerdir.[281] Bunlara inanmak, tefekkür, istidlâl ve bir nevî cehd[282] ile olduğu için mü'minler gayba inanmakla övülmüşlerdir (Bakara, 3). Şu halde, bu mânâda Allah'a gayb denilmektedir. Allah'ın Zât'ına gaybu'l-gayb (Zât-ı baht) da denilmiştir. İzzet perdesi içinde gizli olduğu için O'na ilim taalluk etmez.[283]

Bu izahlardan anlaşıldığına göre ilahî hakîkat sırf gayb değildir. Onun için ehl-i sünnetin sahih telakkîsine göre, mutlak mânâda, bilinemez düşüncesiyle Allah'a gayb denmez. Esmâ-i hüsnâ içerisinde böyle bir isim varid olmamıştır. Allah sırf bilinmez değildir. Bilinmez meşhurdur O. İntikâlî bir bilgi ile varlığı, birliği ve pek çok sıfatları bilinir. O halde biz Allah'ı bir dereceye kadar bilebiliriz. Delili olan gayba inanırız. Her delil de medlulünün bir yönü bulunduğu için delildir. Delilimiz ise, aklımız, nefsimiz, kalbimiz, âlem ve Allah'ın kitabıdır. Gayb, görülemeyen değil, görülmeyendir dense, mübalağa olmaz sanırız.[284]

6. Kalbî ve Ledünnî Ma'rifet, Basiret

Allah'ı marifette kalbî ve lüdünnî marifetin, yani bir bakıma basiretin de büyük bir ehemmiyeti vardır. Nefsi mücahede ile şehvânî heva ve arızalardan tecrîd ve tezkiye ederek ve tefekkür ederek, istenen mevzuya yöneltince, Allah kalbe iyiyi ve kötüyü ayırt edecek manevî bir nûr[285] verir ki, buna basiret (kalb gözü) veya daha husûsî şekliyle ledünnî marifet denir. Nitekim Allah: *"Ey iman edenler, eğer Allah'tan korkarsanız O, size iyiyle kötüyü ayırt edecek (bir marifet ve nur) verir (...)."* (Enfâl, 29), *"Bizim uğrumuzda mücâhede edenlere, elbette yollarımızı gösteririz. Muhakkak ki Allah her halde iyilik edenlerle beraberdir."* (Ankebut, 69), *"(...) Allah'tan*

---

280 Râzî, II, 27 vd.; Âlûsî, I, 114.
281 Beydâvî, I, 16; Râzî, II, 27 vd.; Âlûsî, I, 114.
282 Râzî, II, 28; Merâğî, I, 41.
283 H. B. Çantay, I, 13 vd.
284 Elmalılı, I, 173 vd.
285 Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 299; *Mişkât*, s. 7.

korkun, Allah size öğretir (...).” (Bakara, 282) buyurur. Buna mümâsil âyetler pek çoktur.

Basar, maddeyi görmeyi sağlayan göz için söylenir. Basiret ise görünenlerin iç yüzüne nüfuzu sağlayan kalp gözüdür.[286] Basiret körlüğü maddî göz körlüğünden daha büyük felâkekttir. *“(...) Fakat hakîkât şudur ki (yalnız maddî) gözler kör olmaz fakat asıl sînelerin içinde kalpler kör olur.”* (Hacc, 46) Basiret ayrıca yakîn ile sabit marifet, bir şeyi bilmede kesinlik, ibret, şâhid, hüccet, fıtrat, ilmî hakîkatlerin ihata edildiği kuvvet gibi mânâlara da gelmektedir.[287] Basirete yakın mânâda tabsira ve firaset de kullanılmaktadır.[288] Allah'ın Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem), “Mü'minin firâsetinden sakınınız. Çünkü o Allah'ın nuruyla bakar”[289] buyurmuştur.

Verilen bilgilere göre öyle anlaşılıyor ki, ledünn ilmini (Kehf, 65), basiretten daha ileride ve daha husûsî bir marifet olarak kabul etmek gerekir. Çünkü İbn Abbâs'tan bir rivayete göre, ledünnî ilim, husûsî bir ilimdir ki[290] gayb bilgisi, bâtınî bilgisidir.[291] Bütün ilimler Allah ledünninden olmakla beraber, bu ilim hakkında, Allah'ın min-ledünnâ buyurması bu ilmin şanını tazîm[292] ve bir kimsenin vasıtası ve hariçten alışılmış bir sebeb olmadan Allah'ın kalbe indirdiği ilim oluşundandır. Allah'ın Zât ve sıfatlarını marifet ilmidir. Mükâşefe ile hasıl olur.[293] İlham ile öğrenilir; lafzî talim ve tedris ile değil, Yani vehbî bir ilimdir.[294] *“Hayır, o kendilerine ilim verilmiş insanların kalblerinde (parıldayan) apaçık âyetlerdir. Bizim âyetlerimizi zalimlerden başkası inkâr etmez.”* (Ankebût, 49), *“(...) Bana katından hakkıyla yardım edici bir delil ver.”* (İsrâ, 80) Kendi ledünnünden olan yardım edici sultân, kendi indinden olandan daha husûsî

---

[286] Bkz. İbn Fâris, I, 253 vd.; Cevherî, II, 592; İbn Manzûr, V,131; Zebîdî III, 47-50; Râğıb, s. 49.
[287] M. R. Rıdâ, VII, 657; Şevkânî, II, 149; III, 58; Merâğî, VII, 208 vd. H.Atay, *Kur'ân'da Bilgi Teorisi*, İlâhiyat F. Der., XVI, 173.
[288] Kuşeyrî, II, 485-489.
[289] Tirmizî, *Tefsir*, Hicr, 75; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 41.
[290] İsmail Hakkı Bursavî, *Rûhu'l-Beyân*, II, 499.
[291] Taberî, XV, Kehf, 65. âyetin tefsiri.
[292] Şevkânî, III, 299.
[293] İ. H. Bursavî, II, 500 vd.; Tehânevî, *Keşşâf*, II. 1066.
[294] M. R. Rıdâ, VI, 473.

ve daha yakındır.[295] İlham, vahye göre zayıf, rüyaya göre kuvvetlidir. Rabbânî talimlerin en üstünü, Allah'ın peygamberlere vahiy ilkasıyla öğretmesidir. Allah vahiy kapısını kapattı. Fakat ilham kapısını kapatmadı. Çünkü insan nefsi vesveselere dalacağı için, devamlı hatırlatmalarla uyarılmaya muhtaçtır.[296] Bu marifet, müessirden esere, vücuddan vicdana gelen evvelî bir ilimdir. Nefsin vakîye geçişi değil, vakînin nefiste teayyününüdür. Doğrudan doğruya bir keşiftir, gizli sırların ilmidir.[297] Nitekim "Rabbimi, Rabbimle bildim" diyenler eksik değildir.[298]

Her ümmetten çok kimselerin haber verdiği bu ledünnî marifet yolunun gerçek dışı olduğunu söylemek yanlıştır. Çünkü manevî terakkîye kabiliyetli kimseler her zaman vardır ve az da değildir. Bu marifet kalbî ve rûhî bir tecrübedir. Bu marifetin sahipleri, Allah hakkında imanları yakîn[299] mertebesine eren kimselerdir.

7. Sıbğatullah, Fıtratullah ve Doğuştan Bilgi

Sıbğatullah, bir şeyi her hangi bir renkle renklendirmek, mastarından alınmıştır. Allah'ın boyası demektir. Bakara, 138. âyetinde bu sözün, fıtrat, hilkât,[300] insanın aklı,[301] Allah'ın dini,[302] Allah'a kendisiyle yaklaşılan her şey,[303] hristiyanların çocuklarını batırdıkları vaftiz suyuna mukâbil zikredilen bir tabirdir. *"(Biz) Allah'ın boyasıyla (boyanmışızdır). Allah'tan daha güzel boyası olan kim? O'na kulluk edenleriz."* (Bakara, 138) Allah'ın boyası, Allah'ın fıtratı ve fıtrî dînidir.[304] İslâm'a istiâre olarak sıbğatullah (Allah'ın boyası, rengi) denmiştir.[305] Yani Allah, insanları peygamberlerin getirdiklerine iman ve hakka kabiliyetle boyayıp yaratmış-

---

[295] Fîrûzâbâdî, IV, 94 vd.
[296] Bkz. Gazzâlî, *er-Risâletu'l-Ledünniyye*, s. 115-118.
[297] Elmalılı, V, 3262.
[298] Kelâbâzî, s. 63 vd.; Gazzâlî, *Mişkât*, s. 24.
[299] Yakîn için bkz. İbn Sîde, I, 3. sifr, s. 29.
[300] İbn Fâris, III, 330.
[301] Râğıb, s. 274.
[302] Cevherî, IV, 1322; İbn Manzûr,X, 330.
[303] İbn Fâris, III, 3330; Zebîdî, VI, 19.
[304] Râzî, IV, 86.
[305] Şevkânî, I, 226 vd.

tır. Allah'ın bu selim fıtratına bir imâ vardır. Bu fıtrat üzere iman, bizim İlâhî boyamız, rengimizdir ki, renklerin en güzelidir.[306]

Atomlardan galaksilere kadar Allah varlıklar âlemine nasıl rengini vermiş, onlara tevhid mührünü basmışsa ve nasıl ki beş milyara yakın insanın parmak izleri O'nun silinmez tevhid izlerini taşıyorsa, bizleri fıtrat dini üzere yaratması da aynı şekilde O'nun boyası, O'nun kendi rengidir.[307] Burada Kur'ân'ın derin mânâlı ifade hususiyetlerinden bir hususiyet üzerinde bulunuyoruz.[308] Allah bir âyette insanları fıtrat üzere, İbrâhim (aleyhisselâm)'ın hanîfiyyet boyası ile, İslâm'ın tevhid rengi ile renklenmeye[309] teşvik etmektedir. Yani mânâ, "kalbi temizlemekle irşad ve fıtratı korumakla meydana gelen Allah'ın rengine bürünün", demektir. Allah'ın rengi, boyası, renklerin en güzelidir. Bu cehd ile yaşayınca, bu halin eseri, boyanılan şeyin üzerinde boyanın görüldüğü gibi, mü'minlerin yüzünde[310] marifet nuru apaçık görülür. Allah onların yüzüne kendi nûr boyasını vurur. *"Yüzlerinde secdelerin izlerinden nişanları vardır."* (Fetih, 29) Cüneyd-i Bağdâdî'ye (297/909) ârif sorulunca, "suyun rengi kabının rengidir" diye cevap vermişti.[311] O halde Allah'ın boyası olan fıtrî iman ile iman etmeli, hristiyanlar gibi sudan imana, sun'î boyaya tenezzül etmemeli.[312] Yunus Emre'nin dediği gibi, "Boyandım rengine solmazam ayruk." Bu fıtrî iman ile boyandıkça inanç ve ilim kalbi kaplar, bunlar kalpte marifet meyvesi verirler ki, işte bu marifete yakîn denir. Çünkü suyun bulanıklığı durulunca Araplar ey kane'l-mâu derler.[313]

Yakînin de üç derecesi vardır: İlme'l-yakîn, ayne'l-yakîn, hakka'l-yakîn. Uzaktan dumanı görüp ateşin varlığına hükmetmek ilme'l-yakîn, ateşin kendisini görmek ayne'l-yakîn, ateşe bizzat dokunup yanmak hakka'l-yakîne bir temsildir. Kömürün ateşte yanarak nâr-ı beydâ haline

---

306 Tabatabâî, I, 313.
307 Ö. R. Doğrul, I, 95.
308 S. Kutub, *Zilâl*, I, 158.
309 M. R. Rıdâ, I, 486.
310 Âlûsî, I, 397 vd.
311 Kuşeyrî, II, 609.
312 Elmalılı, I, 516.
313 Gazzâlî, *Ravda*, s. 46.

gelmesi, mü'minin sıbğatullah (Allah'ın rengine) bürünmesine bir misal teşkil edebilir. Tasavvufta buna fenâ ve bekâ makamı denmektedir. Bu makamdaki kimse, her şeyi Allah uğruna fedâ mânâsında, cihânı yağmaya verebilir. Fenâ ve bekâ hali kulun sıfatlarında olur, zatında olmaz.[314] Kul farz ve nafile ibadetlerle Allah'a yaklaşınca "(...) Ben onun gören gözü, işiten kulağı, tutan eli, yürüyen ayağı olurum"[315] hadis-i kudsîsinin tecellîsine mazhar olur.

"Sen yüzünü Allah'ı birleyici olarak doğruca dine çevir; Allah'ın yaratma kanununa (uygun olan dine dön) ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din odur. Fakat insanların çoğu bilmezler." (Rûm, 30) Bu âyette bildirilen fıtrat dini, yaratılışa uygun din-i İslâm'dır. Yaratılışın Yaratıcısına delâleti tabiî olduğu gibi, her insanın vicdanının derinliğinde bir hak duygusu, bir marifetullah gizlidir. Bu, inkâr edenlerde bile zor zamanlarda kendini gösteren bir fıtrî marifettir[316] (Lokmân, 32; İbrâhim, 10; Neml, 14). Bu duygu, insanlarda kendini bilmek gibi açık olmadığı için, zaman zaman peygamberler gönderilerek insanların bu kabiliyetleri devamlı uyarılmıştır. Bu fıtrî duygu kötü alışkanlıklarla perdelenip sönebilir. Yani fıtrat değişip bozulabilir. O temiz fıtrat-ı ûlâ, kötü bir fıtrat-ı saniye haline gelebilir. *"Bir millet kendi durumlarını değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez."* (Ra'd, 11). O zaman da kalpteki fıtrî marifet nuru söner. Bundan dolayı, dinsizlik, inkâr, fıtrata aykırı bir sapıklıktır.[317] Çünkü Allah ismi bütün kâinata hakkedilmiştir.[318] Renan, "İnsanlardaki bu duygu, kuşlarda yuva yapmak gibidir" der. Bu izah şekli ise vahiy ve ilhamı kabul etmek demektir.[319] Descarters da aynı şeyi itiraf eder: "Allah fikrinin de yaratıldığım zaman benimle birlikte doğmuş ve meydana getirilmiş olduğunu söylemekten başka diyecek bir şeyim

---

314 İbrâhim Hakkı, *Marifetnâme*, s. 493.

315 Buhârî, *Rikâk*, 37.

316 Elmalılı, VI, 3822 vd.; A.Zeydân, s. 23; Gazzâlî, *R. Ledünniyye*, s. 113; A. H. Akseki, s. 142-143; İzmirli, II, 5.

317 Krş. İbn Kayyim, *Tarîk*, s. 180-182; Elmalılı, VI, 3824; İzmirli, II, 199; F. Challaye, s. 7.

318 M. Şemseddin, *F. Ulâ*, s. 69; Tabbâra, s. 80 vd.; A. Zeydân, s. 22; A. H. Akseki, s. 84, 151; Dihlevî, I, 56 d.; Âlûsî, XXII, 11 vd.

319 A. H. Akseki, s. 147. 179; S. Yıldırım, s. 257'de M. Eliade, *Traite*, s. 59'dan naklen. Ayrıca bkz. Merâğî, XXI, 45 vd.; Akkâd, Allah, s. 15-54.

yoktur. Bu tıpkı, ben yaratılırken, işçinin eserine hakkettiği marka gibi zihnime konulmuştur."[320] Maturîdî'ye göre Allah peygamber göndermemiş olsa bile, akıl yoluyla Allah'ı bilmenin vacib olması da bundandır.[321]

Bundan başka insanın fıtrî vicdanı da Allah'ı hissetmektedir. Bu bir fıtrî biliş, bir hılkî duyuş ve seziştir. Zihin inkâra alıştırılabilse bile duyguları ondan yoksun bırakmak kişinin elinde değildir. Öyle olaylar ve durumlar vardır ki, insan bunlar karşısında köksüz bir ağaç gibi devrilmemek için, benliğinin derinlerinde yaşayan ve özsuyunu görünmez bir kaynaktan çeken bir sese, bir ışığa dayanmak zorunda kalır[322] (Krş, A'râf, 128-135; Mü'minun, 84-89; Rum, 33-36). Akıl susturulabilse bile vicdanın sesi susturulamaz. Çünkü tevhid akidesinin yeri iç ve vicdandır. İçe giden en yakın yol bedâhat, vicdana giden en yakın yol da histir. Kur'ân daimâ bedâhate dokunmak, ihsâsı uyandırmak ve bunlar yoluyla doğrudan doğruya basirete nüfûz etmek, vicdana ulaşmak ister.[323] Çünkü Allah biliyor ki, fıtrat inkâr pisliğini reddeder.[324] İnsanlar iman duygusundan kasten uzaklaşmak, kendilerini bu duygunun dışına atmak isteseler de, insan ruhu onu daima aramak sevdasına tutkun olacaktır. İnsan yaratıcıya imanı, lisanıyla inkâr etse bile, içinden Allah'ın varlığını birliğini bilmektedir.[325] Nitekim Allah *"(...) Vicdanları da bunlara tam bir kanaat hasıl ettiği halde, zulüm ve kibirle yine (inatlarından) inkâr ettiler (...)."* (Neml, 14) buyurur.

"Hani Rabbin, Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini almış ve onları kendilerine şahid tutarak; "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" (demişti). Onlar da: "Evet (Rabbimizsin, buna) şahid olduk" demişlerdi. (İşte bu şahidlendirme) kıyamet günü, bizim bundan haberimiz yoktu dememeniz içindi" (A'râf, 172). Bu âyette ruhlar âleminde insanlarla Allah arasında bir ahitleşme, bir ezelî marifet mevzuubahistir. Gerçi bu ahitleşme ve şâhidleşmeyi, bazı müfessirler, insanların, fıtratlarıyla, enfüs ve afâkta dikilen pek çok delillerle Allah'ın rubûbiyet ve ulûhiyetini bulup anlamaya

---

320 *Metafizik Düşünceler*, s. 169.
321 A. H. Akseki s. 8-9.
322 C. Senâ, s. 592 vd.; Elmalılı, II, 750; N. el-Cisr, s. 84,131; A. H. Akseki s. 8.
323 S. Kutub, *et-Tasvîr*, s. 173.
324 S. Kutub, *Zilâl*, VII, 113; H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 5 vd.
325 A. Zeydan, s. 22; İbn Rüşd, s. 56.

kabiliyetli oluşlarının temsilî bir istiâre şeklinde ifadesi olarak anlamışlarsa da;[326] müslümanlar arasında "elest bezmi" kâlubelâ'dan beri müslümanım tezi, ruhlar âleminde verilen ikrâr, sırf temsile haml edilemez.[327] Hâzin tefsiri sahibi Alâaddin Bağdâdî (741/1340), her iki görüşü naklederek, bu ahit ve misâkın hakîkat olduğunu tercih eder.[328] İbnu'l-Enbârî'nin, bu görüşü, hadisçilerin ve ilim ehlinin büyüklerinin görüşü olarak tavsif ettiğini nakleder. Allah Hz. Âdem'in sırtından zerreler halinde zürriyetini çıkarmış, bunlara akıl, şuur vermiş ve sonra onlara hitab ederek ahd ve mîsak almıştır. Zikir için dağlara (Sebe, 10), Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) e secde için deveye, işitip Hz. Peygambere gelmesi için ağaca akıl verip hitab etmesi örneklerini de O'ndan nakleder.[329] Şarânî (973/1565) de aynı görüştedir. Sirâcu'l-Ukûl sahibi Kazvînî'den, "Allah Âdem (aleyhisselâm)'ın belindeki kılların deliklerinden zürriyetini zerreler halinde çıkardığını ve nitekim ter ve kokuların da bu deliklerden çıktıkları" görüşünü nakleder. Ayrıca Hz. Ali'nin "Rabbime verdiğim o zamanki sözü şimdi hatırlıyorum. Hatta o zaman sağımda ve solumda kimlerin bulunduğunu da biliyorum" dediğini nakleder.[330] Şeyh Cemel de Haşiye'sinde bu âyetin tefsirine genişçe yer verir. Allah önce Hz. Âdem'in belinden kendi çocuklarını zerreler halinde çıkararak, sonra o zerrelerden doğacak zürriyetlerini, insan nevinin sonuna kadar gelecek zürriyetlerini zerreler halinde çıkardı. Bunlarda akıl, bilgi, hareket ve konuşma yarattı, ahd ve mîsak aldıktan sonra çıkarıldıkları sırayla birbirine girdirerek Hz. Âdem'in sırtına döndürdü, şeklinde izah eder.[331] Hüseyin el-Cisr de "Madem ki bir damla su yeryüzündeki insan fertleri mikdarınca mikroskobik maddeleri içine alıyor, Hz. Âdem'in sırtının bütün zerreleri içine almasına ne engel gösterilebilir? Bu mikroskobik canlıların hareketli, besin yollarını bilen, kendisiyle başkasını ayıran varlıklar olduğunu zaten fizyoloji ilmi söylemektedir. Zerre

---

326 Bkz. İbn Kesîr, II, 264; Beydâvî I, 376; Tabâtabâî, III, 308; Âlûsî, IX, 102 vd.; Nesefî, I, 587; Râzî, XV, 52; Ebu's-Suûd, III, 289-291; Şevkânî, II, 262 vd.; M. R. Rıdâ, IX, 360; Merâğî, IX, 103-105; A.H. Akseki, s. 152 vd.

327 Bkz. Elmalılı, III, 2323-2334.

328 *Lübabu't-Te'vil*, II, 161.

329 A. e., II, 160.

330 *el-Yevâkît, ve'l-Cevâhir*, I, 115.

331 *el-Fütühâtü'l-İlâhiyye*, II, 208.

de atom demektir. Allah zürriyetlerin esas atomlarını çıkarıp, onlara şuur vermiştir. Esas atomlar değişmez. Nitekim haşrin de bu değişmeyen ve kaybolmayan atomlarla olması mümkündür" şeklinde açıklar.[332] Hüseyin el-Cisr'in yetişemediği ve bugün gelişme gösteren genetik ilmi de ortaya koymuştur ki yeryüzünün bütün insanlarının maddî ve manevî bütün özelliklerini ihtivâ eden genlerin hepsi bir terzi yüksüğünü doldurmamaktadır.[333] İlmin bu gelişmeleriyle Kur'ân hakîkatleri daha kolay anlaşılmaktadır. Bursalı İsmail Hakkı (1127/1724) bu âyeti tefsirinde şaşırtıcı bir şekilde, önce temsile dair görüşleri zikreder sonra Te'vilât-ı Necmiyye'den diğer görüşleri nakleder ve der ki: "Sen buradan anladın ki ehl-i hakikat, bunun hakikat olduğu fikrindedir. Çünkü kimin rûhâniyeti cismâniyetine galib gelirse işi kolay görüp ona birşey zor gelmez. Ehl-i zâhir ve Mu'tezile bunun hilâfına (...). O halde sana düşen elest ahdine riayettir. Tâ ki sana ve senin gibilere örtülü olanlar açılsın (...)."[334] Âlûsî ise şöyle der: "Bu mevzudaki hadislerin[335] ahâd diye reddolunması, insana gaybî fütûhâtın kapılarının kapanmasına sebep olur ve söyleyeni büyük ilâhî bağışlardan mahrum bırakır. Mü'min için, risalet menbaından sadır olan haberlerin bildirdiği (mîsâk) almayı, tasdik etmek gerekir" . Umûmiyetle sûfîler bu mîsâkın hakikat olduğuna kâildirler.[336] İbrâhim Hakkı "İnsan kalbi olan rûh, alem-i ervâhta iken kendi Hâlikını ve Sâniini bilâ hicap görmüş ve bilmişti ve ne hizmet için yaratıldığını anlamıştı ve kâlû belâ meclisinde "elestü bi Rabbikum" bâdesi ile mest olmuştu (...) Bütün zürriyet-i Âdem onda evliya ile beraber murad almıştı" der.[337] İnsanın bu bilgisi Âdem (aleyhisselâm)'a isimlerin öğretilmesiyle devam etmiş, böylece hilâfete lâyık olmuştur.[338]

Hülâsa bu mîsak ve ahid, ister gerçek olsun ister fıtrat ve kabiliyet

---

332 *er-Risaletü'l-Hamidiyye*, s. 263 vd.
333 A. Gerssy Morrison, s. 60.
334 *Rûhu'l-Beyân*, I, 796; Ayrıca bkz. R. Caspar, *Cours de Mystique Musulmane*, İPEA, s. 11, Rome, 1968.
335 Bu hadisler için bkz. Ebû Davud, *Sünne*, 16; Tirmizî, *Tefsir*, 8.
336 *Ruhu'l-Meânî*, IX, 109.
337 *Marifetnâme*, s. 297.
338 Abdulaziz ed-Debbâğ, *el-İbrîz*, çev. C. Yıldırım, 1, 494 vd., İst., 1979. Bkz. Nevzat Ayesbeyoğlu, s. 39-42.

mânâsına olsun, Allah'ı marifetin insan ruhundaki bilgisini ifade eder. Bu imtihan dünyasında, marifetullahtan uzak duranlar, verdikleri ezelî ahid ve mîsaklarını bozmuş olurlar (Bakara, 27).

8. Ma'rifette Aklın Yeri, Nazar ve Tefekkür

Allah'ı ma'rifette aklın yeri çok önemlidir. Arapça'da bulunduğu halde Kur'ân'da, varlık ve yokluk gibi, akıl kelimesinin de geçmemiş olması dikkat çekici bir husustur. Buna mukabil "Akletmek" mânâsıyla fiil şekli çokça yer alır.[339] Aklın mânâsı ve tarifi hususunda çeşitli şeyler söylenmiştir. Akıl, hapsetmek kökünden "sözün ve fiilin kötüsünden hapsedendir" denilmiştir. Halil, "Cehlin aksidir" der.[340] Akıl, ahmaklığın zıddıdır, kalptir.[341] İlimdir.[342] Râğıb, aklı, deveyi iple bağlamak, tutmak sarmak mânâsından alarak, ilmi kabûle hazır kuvvet olarak tavsif eder.[343] Gazzâlî, aklı duyularla ve bilhassa gözle mukayese eder ve aklın üstünlüğünü ortaya koyarak akla "nûr" demenin daha lâyık olacağını belirtir. Çünkü akıl da nur gibi yol göstermektedir.[344] Yine o, akla "kalb, ilim ve insanın hakîkâtı demek olan latîfedir" der. "İnsanın, anlayan ve eşyanın hakîkatini tanıyan mânâsıdır" tarifini verir,[345] yaratılıştan gelen bir garîze olduğunu belirtir.[346] Dihlevî, "Akıl insanın duygularla idrâk edemediğini, kendisiyle idrâk ettiği şeydir" der.[347] Elmalılı, "Akıl, madeni kalp ve ruhta şua'ı dimağda bulunan bir manevî nurdur ki, insan bununla hissî olmayan şeyleri idrâk eder. Akletmek esbâb ile müsebbebât, eser ile müessir arasındaki alâkayı (...) idrâk ederek birinden diğerine intikâl eylemektir" der.[348] Bu yollardan her birinden veya hepsinde yürüyen aklın iki türlü seyri vardır: Birisi, ağır, tedrici ve zamana bağlı olan teemüllî seyridir ki, buna fikir

---

339 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 468 vd.
340 İbn Fâris, IV, 69; Cevherî, V, 1769.
341 Bkz. İbn Manzûr, XIII, 484-487.
342 Zebîdî, XIII, 25.
343 Müfredât, s. 341 vd.
344 Bkz. *Mişkât*, s. 8-10.
345 *Ravda*, s. 49.
346 *İhyâ*, III, 398.
347 *Hüccetullahi'l-Bâliğa*, II, 88.
348 *Hak Dini Kur'ân Dili*, I, 566.

denir. Diğeri, bir hamlede maksada vasıl olabilecek anî seyridir ki, buna hads (sezgi) denir.[349]

Dikkat edilirse bütün bu anlatılanlar aklın mahiyetini değil, fonksiyonunu anlatan ifadelerdir. Bugün dahî gerek Doğu'da gerek Batı'da aklın mahiyeti hakkında pek sarîh bir tarifi yapılamamıştır.[350]

Aklın yeri ve mahiyeti hakkında alimler arasında ihtilaf vardır.[351] Kur'ân'da "kalp ile düşünmek" (Hacc, 45) tabiri geçer. Son zamanlarda aklın yerinin, beyin olduğunu daha çok kimse söylemektedir. Ancak maddeciler, aklın ve beynin faaliyetlerini tamamen maddeye ircâ etmektedirler. Akıl madem ki, yalnız maddenin bir şe'nidir . Niçin sadece insanda kendini gösteriyor. Çünkü maddeciler de aklın insana mahsus olduğunu söylerler. Aklı, insanın kâinatta ortaya çıkışına bağlarlar. Maddeyi ezelî kabul ettikleri için, insandan önce maddeyi akıldan, kendileri tecrid ederler. Akıl niçin daha önceleri yoktur da yine bir madde olan insanla meydana çıktı? Mademki madde ezelî ve ebedîdir, ezelî ve ebedî olan şeylerde öncelik sonralık olur mu? Aklı Allah'ın yarattığını kabul etmek, bu çelişkileri ve evhamları kabul etmekten çok daha kolaydır.[352] Kaldı ki dine göre akıl sahibleri sadece insanlar da değildir. En büyük alîm Allah Tealâ, melekleri ve cinleri de akıl ve şuur sahibi varlıklar olarak yaratmıştır.

Kesin olarak mâhiyeti anlaşılamayan akla Kur'ân pek büyük bir değer vermiştir. Onu ilim edinme yollarından birisi saymıştır.[353] Aklı olmayan teklife muhatab kabul etmemiştir. Bilakis insan diğer canlılardan akıl özelliğiyle temâyüz etmiştir.[354] Ancak aklı müstakil değildir. Akıl şeriatın emrinde Allah'ın âyetlerini görüp tefekkür edecek, O'nun varlığına, birliğine ve bütün yüce sıfatlarına marifet hasıl edecek ve nihayet O'nun eşyada yarattığı hikmetlerini araştırmak suretiyle aralarındaki sâbit münasebetleri bularak, bunları insanların faydasına sunacaktır. Eşyayı tanıdıkça insanın hem Allah'a olan marifet ve sevgisi artacak, hem de faydalı ilim yapmış

---

349 A. e., a.y.
350 Krş. N. Ayasbeyoğlu, s. 45-58; Şevkânî, III, 460; Elmalılı, I, 209 vd.
351 352) Şevkânî, III, 460.
352 Bkz. Akkâd, *Allah*, s. 209 vd.
353 Bu çalışmamızda, Kur'ân'da Bilgi Vasıtaları konusuna bkz.
354 Râğıb, s. 342; İzmirli, I, 52;N. el-Cisr, s. 218.

olacaktır. Çünkü duygularını ve akıllarının bu şekilde kullanmayanlar âhirette şöyle yakınacaklar: *"Ve (şunu) söylerler: "Eğer biz (peygamberleri) dinler, yahut düşünür (insanlar) olsaydık, şu çılgın cehennem halkı arasında bulunmazdık."* (Mülk, 10) Bu âyetten teklifin sem'î (naklî) ve aklî delillere dayandığı[355] ve hatta din işlerinde sem'in önde geldiğine bir işaret bulunduğu neticesini çıkarmışlardır.[356]

Buradan ve tefekkür,[357] tedebbür, tezekkür, nazar, taakkul vb. kelimelerin geçtiği[358] âyetlerden insanların kendi akıllarıyla Allah'ı tanımalarının Kur'ân'da büyük bir değeri olduğunu katiyyetle söyleyebiliriz. Nitekim Hz. İbrâhim, Allah'ın mülk ve melekûtuna nazar[359] ederek bakıp görmenin güzel örneklerini verir[360] (En'âm, 75-78). Çünkü bir şeye sadece bakmak yetmez. Görmek için bakmak gerekir. Bakıp da Allah'ın âyetlerini[361] görmemek, okuyamamak ayrı bir noksanlıktır. *"Göklerde ve yerde nice âyetler var ki onların yanından yüzlerini çevirerek geçerler."* (Yusuf, 105). Allah'ı bilmenin yolu Allah'ın âyetleridir. Varlıklar âleminde ise O'na delâlet eden âyetler yığınladır. Âlemin mucizeleri hakkında yazı yazmaya teşebbüs eden bir kimse dünyadan büyük kitap yazmış olsa, mevzuunu bitiremez.[362] Varlık her insanın bakabileceği, sayfalarını çevirebileceği, dürüp açabileceği bir kitap olmakla beraber, bir çok kimseler, bu kitabın âyetlerinin yanından akıllarına bir şey takılmaksızın geçip giderler.[363] Bunlar, Allah'ın tabiat denilen tekvînî kitabıdır. Tenzîlî kitabı olan Kur'ân-ı Kerîm'de de her türlü mesel irâd edilmiştir (Kehf, 54). Her şey türlü türlü açıklanmıştır[364] (En'âm, 46; İsrâ, 12). Allah'ın yolu işte böyle-

---

355 Nesefî, III, 559.
356 Âlûsî, XXIX, 12.
357 Bu kelimenin manaları için bkz. İbn Fâris, IV, 446; Cevherî, II,783; Zebidî, III,475.
358 Bu âyetler için bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 272 vd; s. 252,705,468 vd.
359 Nazar kelimesi için bkz. İbn Fâris, V, 444; Cevherî II, 381; Râğıb, s. 498; İbn Manzur, VII, 72; Zebidî, III,573; krş. Âlûsî, IX,128.
360 Âlûsî VII, 200.
361 Âyet, kelimesinin manaları için bkz. İbn Fâris, I, 168; Cevherî, VI, 2275 vd.; İbn Manzûr, XVIII, 65-67; Râğıb, s. 33; Zebîdî, X, 26; Âlûsî, XIII, 66;XX, 40; XXV, 8; Elmalılı, I, 569.
362 İ. Fennî, *M. M. İzmihlâli*, s. 11.
363 A. Hatîb, *Allah*, s. 74.
364 Âlûsî, XV, 300; Elmalılı, III, 1933 vd.

sine basiret, beyân ve açık hüccet yoludur[365] (Yusuf, 108). *"(Bu Kur'ân), çok mübarek bir kitaptır. Onu sana indirdik ki âyetlerini düşünsünler ve akl-ı selim sahipleri öğüt alsınlar."* (Sâd, 29)

Şu halde mevcûdattaki san'atları bilmekle, onların Sâni'e delâletleri anlaşılır. Ondaki san'atlar bilindikçe, Allah daha çok bilinir.[366] Bundandır ki, yüce Rabb, *"Onun âyetlerinden biri de göklerin ve yerin yaratılması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda, âlimler için elbette ibretler vardır."* (Rum, 22) buyurur. *"Göklerin ve yerin melekûtuna ve Allah'ın yarattığı şeylere ve ecellerin yaklaşmış olabileceğine bak(ıp ibret al)madılar mı? Peki buna inanmadıktan sonra hangi söze inanacaklar?"* (A'râf, 85), *"Biz ki onlara dış dünyalarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz, O (Kur'ân)ın gerçek olduğu iyice belli olsun (...)."* (Fussilet, 53), *"Hiç yeryüzünde gezmediler mi ki (kendilerinden önce mahvolanların yerlerini görsünler de) düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun. Zira gözler kör olmaz, fakat (asıl) göğüslerdeki kalpler kör olur."* (Hacc, 46), *"İşte misaller! Biz bunları insanlar için anlatıyoruz ama onları, âlim olanlardan başkası anlamaz."* (Ankebût, 43), *"(...) Allah'tan kulları içinde, ancak âlimler korkar (...)."* (Fatır, 28) Yüzlercesi içerisinden birer örnek olarak verdiğimiz bu âyetlere dikkat edilecek olursa, onlarda, hem aklı kullanarak tefekkür edilecek konuların, göklerden, yerden ta atomlara kadar bütün varlıklar,[367] insanın maddî ve psikolojik yapısıyla, kendi nefsi, tarihî olaylar ve bizzat Kur'ân âyetleri olduğu gösterilmekte ve hem de bu tefekkür vazifesini yapan âlim kimseler övülmektedir. Çünkü Allah'ı marifette yakîne bunlar ererler.[368] Kur'ân düşünüp ders çıkaranları över, taklîdi zemmeder,[369] duygularını ve akıllarını bu şekilde kullanmayanları Allah hayvanlara benzeterek, cehennem ehli olduklarını belirtir (A'râf, 179).[370]

---

[365] Âlûsî, XIII, 67.
[366] İbn Rüşd, s. 1; Şevkânî, II, 281.
[367] Bkz. Âlûsî, XIII, 101; XXI, 22; Şevkânî, II, 133; III, 58 vd.; Derâz, *ed-Dîn*, s. 162;M. İkbâl, *İ. Dinî Tefekkürün Yen. Teş*., s. 26.
[368] Bkz. Râzî, XIII, 44-46; Elmalılı, III, 1959-1967.
[369] İzmirli, I, 52; Ayrıca bu çalışmanın taklid kısmına.
[370] Bkz. Merâğî, IX, 116; XI, 69.

İşte Kur'ân'da ve İslâm'da aklın yeri budur. Allah'ı bilip tanımada nazar ve tefekkürün önemi büyüktür. Fakat insanlar, zaman zaman bu hudutlarda durmayarak akıl konusunda ifrat ve tefritlere kapılmışlardır. Bazen ulûhiyetin zatının akılla bilinemeyişini bahâne ederek, aklın ulûhiyeti tanımada bir rolü olamayacağını iddiâya kalkmış, bazen da aklın her şeyi bilebileceğini, aklın bilemediği şeylerin yok olduğunu iddiâ etmiş, ulûhiyeti akılla inkâra kalkışarak beşer aklını tanrılaştırmaya yeltenmişlerdir.[371] Zaten haddini bilmeyen Rabbini bilmez. Her şeyde olduğu gibi, akıl ve onun mahsulü olan tefekkür ve düşünce konusunda da doğru yolu (sırat-ı müstakîmi) Kur'ân getirmiştir. İnsan aklının Allah'ı bilme ve iman meselesinde bir rolü yoktur demek de bir tefrittir. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki münasebet sadece akla dayanır, beşer aklı tek başına varlığı ayakta tutan sebebtir, demek de bir ifrattır.[372] Aksine doğrusu, Allah'ı marifet ve imanda aklın büyük bir rolü vardır, ancak tek rol onun değildir.

O halde akıl sahipleri marifetullah yolunda, hem akıllarının hizmetinden ve akıllar âleminin hususiyetinden gaflet etmemeli, hem de akla haddinden fazla kıymet vererek akıllar âleminin üstünde üstünlük ve hâkimiyet yok zannetmemelidir.[373]

9. İmân, İtmi'nân, Kalbî ve Ruhî Tecrübe

İmân, tasdik etmek, doğrulamak demektir.[374] Kalbe emniyet huzur ve sükûn vermek, emniyet, huzur ve sükûna kavuşturmak, nefsin tasdik yoluyla Hakk'a boyun eğmesi, bir şeyin doğruluğunu kabul etmek ve söylemek mânâlarına gelir.[375] Türkçesi inanmaktır.[376] İnanmak kelimesinde de kalbin bir şeye yatışması, itmînânı, kânî olması, itimâd sükûn bulması mânâları hissedilir. İçten bir şeyin doğruluğuna hükmetme demektir.[377] Bu mânâlar Arapça'sında da hemen hemen böyledir.

---

371 Akkâd, *Allah*, s. 283; C. Sena, s. 16, 323,324,519.

372 Akkâd, *Allah*, s. 284; Kutub, *et-Tasvîr*, s. 173 vd.

373 Elmalılı, III, 2192 vd.

374 Cevherî, V, 2071,2143; İbn Fâris, I, 113; İbn Sîde, XIII, s. 83.

375 Râğıb s. 26; Maturîdî, s. 373; H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 2.

376 Asım Efendi, *Kamus*, IV, 549.

377 Ş. Sami, *Kâmûs-i, Türkî*, I, 252, İstanbul, 1317 baskısı ofset 1978.

Allah'a, Resûlüne (sallallahu aleyhi ve sellem) ve onun Allah'tan getirdiği her şeye inanmaktır. İmân, kökleri kalplerin derinliklerine inmiş bir meyveli ağaca benzer. Her zaman meyvesini verir (İbrâhim, 24). İmanın meyveleri, iyi amel, iyi ahlâk, itmînân, huzur, sekînet ve sebattır. Din iman temeli üzerine kurulur. Önce içten bir şeye karar verilir, sonra o şey yapılır. O halde davranışların esas sâikı inançlardır.[378] İdrâk, insanı sınırlı şeylerle münâsebete getirir; iman, mahdut olmayanla.[379] İman, beşerî idrâk ve bilgiyi ilâhî bilgiye katmaktır. Kalbi ilahi bilgiye pencere yaparak ötelere açılmaktır.

İmanla elde edilen marifet kat kat ziyadeleşir. Marifet de kalbte Allah'a sevgi meyvesini verir. Sevgi ise sevileni her yerde anmaya sevkeder, işte zikir budur ki, unutmanın zıddıdır.[380] Allah'ı kalp ve lisan ile hatırlamak ve hıfzetmektir.[381] Allah'ı yürekten zikredeni, Allah da anar (Bakara, 152). Zikrin keyfiyeti çok çeşitli olabilir: Allah'ın rububiyetini, emir ve nehiylerini düşünmek, enfüsî ve afakî yaratılış sırlarını temâşâ etmek,[382] esmâ-i hüsnâsını, sayılamayacak nimetlerini gizli ve açıkça övmek,[383] O'nu tahmîd, tesbîh, takdîs ve senâda bulunmaktır. Allah'ı zikreden ferd ve cemaatın üzerine sekînet iner. Vakar, huzur ve sükun demek olan manevî bir itmînân[384] o cemaati, bir manyetik alan gibi sarar. Bu nazarî bir şey değildir. Bunu orada bulunan herkes duyar ve yaşar. *"(...) Haberiniz olsun ki kalbler ancak Allah'ı anmakla yatışır."* (Ra'd, 28) Mü'minlerin kalbi böyle olur. Bu âyette, kâfirlerin kalblerinin böyle olmayıp sallantıda olduğuna da bir imâ vardır.[385] Kur'ân okumak ve dinlemekle de bu hal kendini gösterir. Çünkü Kur'ân'ın bir adı da zikirdir.[386] İtmînân, kalbin sallantıdan sonraki sükûnetidir.[387] İçteki telaş ve helecanın kesilmesiyle asıl olan kalp

---

378 İzmirli, I, 54.
379 A. Hatîb, *Allah*, s. 145.
380 İbn Fâris, II, 358; Cevherî, II, 664-665.
381 İbn Manzûr, V, 395 vd.; Zebîdî, III, 226.
382 Elmalılı, I, 540 vd.
383 M. R. Rıdâ, II, 32.
384 İbn Sîde, XII, 69 vd.; İbn Manzûr, XVII, 73-75; Elmalılı, VI, 4408.
385 Merâğî, XIII, 100 vd.
386 Şevkânî, III, 81.
387 Merâğî, XIV, 145.

oturması, yürek ısınması, gönül rahatı tabir olunan huzur ve sükun halinin adıdır.[388] Bunlar her zaman için tecrübesi mümkün olan manevî haller ve âyetlerdir. İtmînânın imandan ileri bir keyfiyet,[389] daha doğrusu, iman ile zikrin bir meyvesi olduğunu, İbrâhim'in (aleyhisselâm) cevabından da anlamak mümkündür (Bakara, 260).

Allah'ı tanıyıp bilmede ileri derecede bulunan kullar için Allah ile aralarında tarife sığmaz alâkalar ve yakınlıklar vardır. Şüphesiz ki bu insanların en büyükleri peygamberlerdir.[390] Onların en önünde ise iki cihanın efendisi Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) gelmektedir. "Rabbinizi en çok bileniniz benim" buyurmuştur.[391] Allah, onun yolunda olan kullarını da derece derece tecellîlerine mazhar eder. Bu tecellîler, mü'minlerin iman ve itmînanını arttırır. Allah'ın dualarımızı kabul etmesi de bunlardan birisidir.

Kur'ân, duaları kabul (isticâbe) fikrine o kadar büyük önem verir ki, duaya cevab vermemeyi sahte tanrılığın en açık işareti sayar. Kâfirler Allah'tan başka olan tanrılarına ne kadar yalvarsalar da onlar dualarını işitmezler, işitseler bile cevab vermekten âcizdirler[392] (Fatır, 14; Ra'd, 14).

Yaratılanla yaratan arasındaki münasebetlerin en bâriz örneği duadır. Allah ile kul arasında münasebet olamayacağını söylemek, mıknatısın demir tozlarını çektiğini görmeyen kimsenin bunu inkâr etmesine benzer.[393] Kur'ân'da peygamberlerin duaları ve Allah'ın onları kabulüne dair pek çok âyetler vardır.[394] Tevbeleri ve duaları kabul etmek Allah'ın şanındandır.[395] Bütün ulûhiyet sıfatları gibi, duaları ve tevbeleri kabul de Allah'a mahsustur.[396] Ana-baba ile çocuk arasındaki münasebette, Allah ile kul arasındaki münasebeti anlamaya yarayan örnekler vardır.[397]

---

388 Elmalılı, VI, 4488.
389 A. Hatîb, *Allah*, s. 142.
390 İ. A. Çubukçu, s. 37.
391 Buhârî, *İmân*, 13; *İ'tisâm*, 5, *Edeb*, 72.
392 T. İzutsu, s. 189.
393 Akkâd, *Kur'ân Felsefesi*, s. 66-68'de Gazzâlî'den.
394 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 185,186, 529.
395 M. R. Rıdâ, II, 169; Şevkânî, I, 184.
396 Âlûsî, VII, 188 vd.
397 C. Moeller, s. 165.

Kul yaramaz bir çocuk gibidir. Ebeveynine karşı yaramazlık eder, onların şefkat tokatlarını yer ve yine onların kucağına düşer. İnsan da gafletle Rabbine isyan eder ve pişman olur, yine Rabbine döner, O'ndan af diler. Ebeveynin çocuğunu iyi hallerinde sevmesi, kötü davranışlarında ısrar ettiğinde dövmesi nasıl gerçekse, Allah'ın kullarını sevip razı olması gerçek olduğu gibi, günahta ısrar ve hele O'nu tanımama halinde azabı ve cehennemi de haktır. Nitekim, ebeveynine çok âsî ve onu tanımayan evladın da evladlıktan reddedildiği, cezalandırılması için mahkemeye bizzat anababası tarafından baş vurulduğu görülen işitilen hadiselerdendir.

Dua kulluğun büyük bir sırrıdır. Duâ ibâdetin özüdür. Ubudiyetin ruhu hükmündedir. Kul ayakkabılarını bağlarken bile Rabbine dua ve istiâne eder. Zâhirî maksat ve sebepler duanın vakitleridir. Dünyevî maksadlar hâsıl olmazsa, "O dua kabul olmadı" denilmez. Belki, "Daha duanın vakti bitmedi" denilir.[398] En azından, yapılan dua, âhirette ibadet mükâfatı alacaktır. *"De ki: (Şiddet zamanlarında kendisine) duanız olmasaydı, Rabbim size değer verir miydi? (...)."* (Furkân, 77) Allah, muztar ve mazlum olanların duasına hemen karşılık verir. Denizde boğulacak, havadan düşücek, çok zorba zalimlerin karşısında ezilecek, ameliyat masasına yatırılacak olanlar gibi, çok zor durumda kalanlar, bütün çareleri bitince, ister istemez,[399] inansın ve hatta inanmasın -tecrübeyle sâbittir ki- bir yüce Zât'a iltica etmişlerdir[400] (En'âm, 40-41).[401] Bütün çaresizlerin, imdadına yetişen bu Zât, Allah'tır. Çünkü böyle anlarda ilk temiz yaratılışı örten, inat, kibir vb. perdeler ortadan kalkıyor ve insan ilk fıtratına rucû ediyor. Bu durum böyle olduğu gibi, çok zâlim, şımarık, insanların haklarını gasbeden, zayıf ve fakirlerin hakkına tecâvüz eden, ikâzlara aldırış etmeyen kimselerin mallarına ve canlarına büyük zararlar isabet ederek (Allah korusun) herkese ibret oldukları görülen gerçeklerdendir.

Yerin kuruduğu, göğün bir damla su düşürmediği zamanlarda, ihlasla ve samimiyetle Allah'a yalvaran temiz kişiler sâyesinde, bol bol yağmurun

---

398 S. Nursî, *Mektûbat*, s. 325 vd.

399 Şevkânî, II, 116.

400 A. Zeydan, s. 22 vd.; S. Havvâ, 72 vd.

401 Bu husustaki diğer âyetlerden bazıları: Yunus, 12, 22-23; İsrâ, 67; En'âm, 63-64; Neml, 62.

yağdığı[402] sadece rivayet edilmiş değil, bizzat gördüğümüz olaylardır. Bunlar tecrübeyle sabittir. Her zaman da tecrübe edilir ve edilmiştir.

Şu halde dua edenin sesini işiten ve aynı zamanda bütün kâinata hükmeden, en küçük işleri, en uzak maksadları bilip yapan, herkesin ihtiyacını görüp bilerek imdadına yetişen Birisi vardır. Hatta Kur'ân'da, sadece dualara icâbet, Allah'ı tanıtıcı bir delil olarak ele alınabilecek genişliktedir. İşte mü'minler, böyle kalbî ve ruhî tecrübeleriyle hem ferden, Allah'ı hisseder ve bilirler; hem de büyük ictimâî vakıalarla Allah'ın icâbet, yardım ve zafer tecellîlerini görür ve yaşarlar. Böylece, kalblerindeki iman, itmînân ve yakîn kat kat artar.

10. Ma'rifete Engel Olan Kalp Hastalıkları

Hastalık, insanı sıhhat hududlarından çıkaran illettir. Nifak ve bir işte kusur gibi manevî arızalara da denir.[403] Bu başlık altında kalbe ârız olan ve kalbi, kalb-i selîm olmaktan çıkaran manevî afetlerden bahsedeceğiz. Bunlar küfür, şirk, nifak, günahlara meyil,[404] şekk[405] gibi Allah'ı bilmeye manî olan kötü neticeler doğuran afetlerdir. Biz bunları, Kur'ân'da dikkatimizi çekişine göre, kısa kısa vermeye çalışacağız.

a) Gaflet, Sehv, Nisyân

Bir şeyi sehven, bazan da hatırda iken terk etmeye gaflet denir.[406] Terk etmek, sehv etmek, bir şeyden zühûl etmek, gafletin mânâları arasındadır.[407] Râğıb, "gaflet korunma ve dikkat azlığından dolayı insana ârız olan sehivdir" der.[408] Araplar, anlayışsız kimseye racul muğfel derler.[409] Gafletin geçtiği âyetlere dikkat edildiği zaman, habersizlik, dikkatsizlik muhtevası görülmektedir (Bakara, 74; Nisâ 102; İbrâhim, 42). Gaflet hali, pek çok

---

402 S. Havvâ, s. 75.
403 Şevkânî, I, 42'de İbn Fâris'ten.
404 Beydâvî, II, 161.
405 Celâleyn, II, 161; Şevkânî, IV, 106.
406 İbn Fâris, IV, 386; Cevherî, V, 1783.
407 Zebîdî, VII, 46 vd.
408 *Müfredat*, s. 362; krş. Fîrûzâbâdî, VI, 140.
409 İbn Düreyd, *Cemheretu'l-Luğa*, III, 147.

âyetlerde Allah'dan nefyedilir.[410] İnsan, kalbini devamlı surette gafletten uyandırmaya ve uyanık bulunmaya çalışmalıdır. Çünkü gaflet perdesi kalbi kaplarsa insan Allah'ı unutur. Eğlencelere dalmak da geçici olarak his iptali tevlîd eder; açıkça duyurmaz.[411] Bu zamanda bunlara revac verilmesi yüzünden beşerin dikkatleri dışa ve oyalayıcı şeylere dağıtılıp boğularak hislerin iptali kabilinden bir sersemlik hasıl olmaktadır. Bu itibarla dalâlet ehli, manevî azabını muvakkaten tamamıyla duyamıyor. Hidayet ehlinin de gaflet bastığı için, marifetin ve dindârlığın hakîkî lezzetini, tam olarak takdir edemiyor.[412]

Sehiv de gafletten doğan bir hatadır.[413] Gaflet mânâsını verenler de vardır.[414]

Nisyanı da lügatçılar, terk etmek.[415] gaflete düşürmek,[416] hatırlama ve hıfzın zıddı olarak[417] açıklamaktadırlar. Unutmaktan insanlar mesul değildir; fakat terkten mesuldurlar. İnsanların Kur'ân'da nisyanla muâheze edilmeleri (En'âm, 44; Tâhâ, 115) Allah'ı, emirlerini ve verilen ahdi terk etmek mânâsına geldiğindendir.[418] Allah unutmaktan münezzehtir. Ancak nisyan, müşâkele tarıkıyla Allah'a nisbet edilir: (Allah da şöyle) buyurmuştur: *"Öyledir. Sana âyetlerimiz geldi de sen onları unuttun. İşte bugün de öylece unutuluyorsun."* (Tâhâ, 126) İnsan iradesiyle Allah'ı bilmekten nisyan ederse, Allah da onun bu davranışını kendisinden perdelemek suretiyle karşılar. *"Şu Allah'ı unuttuklarından dolayı (Allah'ın da) onlara kendi nefislerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. Onlar yoldan çıkan kimselerdir."* (Haşr, 19)

İşte nisyan da gaflet gibi, kalbin Allah'a olan açıklığını perdeleyen bir ârızasıdır.

---

410 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 503.
411 S. Nursî, *Şualar*, s. 13.
412 S. Nursî, *Şualar*, s. 618
413 Fîrûzâbâdî, III, 270.
414 İbn Fâris, III, 107; İbn Düreyd, III, 55.
415 Cevherî, VI, 2508.
416 İbn Fâris, V, 421.
417 İbn Manzûr, XX, 194; Zebîdî, VII, 366.
418 Şevkânî, III, 389; M. R. Rıdâ, VII, 414; Merâğî, XVI, 161.

b) Şekk, Rayb

Bu iki kelimenin de mânâsı birbirine yakındır. İkisi de şüphe demektir. Yakînin zıddı olup[419] iki iş birbirine tedâhül edip biri hakkında kesinleşmemek mânâsınadır.[420] Rayb, zan, şekk, töhmet ve ihtiyaç mânâsına geldiği gibi,[421] bir şey hakkında kuruntu kurmak mânâsına da gelir.[422] Bunun içerisinde bazan bir korku unsuru da vardır. Bir iş korku ve şüphe verince râbenî hâze'l-emr denir. Hepsi de şüphe mânâsında buluşurlar.[423] Şüphe de birbirine benzeyen şeyleri ayıramamak ve iltibâs etmektir. Meselenin çatallanmasıyla hangi tarafa gideceğini kestirememek mânâsına gelir.[424] Buradan, zihnî kavramlarda bir şeyi, tasdik ve inkâr etmemeye de şüphe ve şek denilmiştir.[425] Şekk, şüphe, rayb da kalbe ârız olan hastalıklardandır.[426]

Şüphe lügat mânâlarında olduğu gibi, insan vicdanında sarsıntı, ızdırap ve tereddüd meydana getirir.[427] Kur'ân'da bu mevzuda pek çok âyetler vardır.[428] İnsanların inkâra temayüllü olanları çoğunlukla şüphede olanlardır. Mutlak dinsiz ve kâfir pek az bulunur. İnkârcıların çoğu şüphe içerisinde bocalayanlardır. Şüphe, içte vicdanı tırmalayan bir azabtır. En meşhur münkir diye bildiklerimizin bile, şüphe içerisinde kıvranan bir kararsız olduklarını görebilmekteyiz. Çağdaş dinsiz Sartre bile Allah ile yaptığı açık mücadeledeki aczini şöyle itiraf eder: "Dinsizlik insafsız ve yıpratıcı bir teşebbüstür. Bu teşebbüsü sonuna kadar götürdüğümü sanıyorum her şeyi açık ve seçik olarak görüyorum. Hatamı itiraf ediyorum."[429] Şüphede kalan insan daimî bir ızdırap ve rahatsızlık içinde yaşar. Auguste Comte, Stuart Mill gibi filozofların dinî hayat karşısında

---

419 Cevherî, I, 141; İbn Manzûr, XII, 337 vd.; Zebîdî, VII, 150.
420 İbn Fâris, III, 173.
421 Zebîdî, I, 282 vd.
422 Râğıb, s. 205.
423 İbn Fâris, II, 463.
424 Râzî, II, 18.
425 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 3 vd.; Şevkânî, II, 473.
426 Bkz. İ. Çubukçu, 49.
427 Şevkânî, I, 33.
428 Bkz. M. F. Abdulbâkî, s. 386, 329.
429 C. Moeller, s. 63'de *Kelimeler*, s. 211'den.

taşıdıkları şüphecilik yüzünden maruz kaldıkları ızdıraplar, hal tercümelerinde ibretle okunacak sayfalardır. Çünkü şüphe manevî hayatı kemiren korkunç bir hastalıktır.[430]

Allah'ın varlığı apaçık şüphe edilemez bir gerçek olduğu için, Allah Kur'ân'da, istifham-ı inkârî tarzında, *"(...) Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında bir şüphe ha! (...)"* (İbrâhim, 10) buyurur. İnkâr şöyle dursun bir şüphe olabilir mi? Fıtrat O'nun varlığına şehâdet ettiği halde bu nasıl olur?[431] Allah'ın varlığında bir şüphe olmadığı fıtrî bedâhetle bellidir. Bir çocuğa bile, habersizce bir fiske vurulsa, döner bakar, bana kim vurdu diye? Niçin vurdu? Nasıl mukabele edeyim? Bunun cezası nedir? Miktarını kim tayin edecek? der. Fıtrat her hususta böyledir.[432] Bedîhî hakîkatlerden ise şüphe edilmez.[433] Varlığı kendiliğinden bir zarûrî varlık olmadan , bu kâinatın meydana gelmesini insan fıtratı kabul etmez. Sonra onun varlığını itiraf daha ihtiyatlıdır. Çünkü (haşâ) yoksa, ikrarda bir zarar yoktur, eğer varsa inkârda büyük zarar muhakkaktır.[434]

Allah korusun, şüpheler daha çok, Allah (İbrâhim, 10), nübüvvet (İbrâhim, 9), Kur'ân (Bakara, 23), dinin herhangi bir emri (Yunus, 104), âhiret (Neml, 66), haşir (Saffât, 16) vb. meseleler hakkında olabilmektedir. Şüpheyi doğuran sebebler de çeşitlidir. Dünyada kötülük ve şerlerin bulunuşu,[435] âlemde noksanlıkların mevcudiyeti,[436] kötülüklere ve günaha alışmış kimsenin Allah'tan saklanmak istemesi,[437] körükörüne taklitçiliğini örtmek istemek gibi sebebler gösterilebilir. Halbuki İslâm'da bunların hepsinin izahı vardır. Gözlerini kapayan kendisine gece yapar. Müşrik topluluklarındaki şüphe, daha çok, kötü muhite alışmak, dar çemberden çıkamamak, düşünmemek ve taklitçilikten vazgeçememekten doğar. Bunlar elbette insanda Allah'ın yarattığı ilk temiz fıtratı bozan âmillerdir.[438] *"Dediler ki*

---

430 O. Pazarlı, s. 33.
431 Merâğî, XIII, 133; M. R. Rıdâ, XI, 47; Şevkânî, III, 98.
432 Râzî, XIX, 92.
433 Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 11; N. el-Cisr, s. 240.
434 Râzî, XIX, 93.
435 S. Havva, s. 93; Akkâd, *Allah*, s. 177.
436 İzmirli, II, 58; N. el-Cisr, s. 113; Akkâd, Allah, s. 285.
437 Derâz, *İslâm Hakkında Görüşler*, Çev. Ali Özek, s. 29.
438 Âlûsî, XX, 13.

"Ey Sâlih, sen bundan önce aramızda ümid beslenen bir kişi idin. Şimdi atalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi men mi ediyorsun? Biz senin bizi çağırdığın şeyden şüphe içindeyiz, kuşkulanıyoruz!" (Hûd, 62) Görüldüğü gibi atalarının yolunun doğru olup olmadığını düşünmeden taklid ediyorlar. Şüpheciler de inkârcılar gibi, hep birbirlerine benzerler.[439] *"(...) Kalpleri birbirine benzedi (...)."* (Bakara, 118) *"Kalplerinde bir hastalık mı var, yoksa şüphe mi ettiler? Yoksa Allah'ın ve Resûlünün kendilerine haksızlık yapacağından mı korkuyorlar? Hayır, onlar zâlimlerdir."* (Nûr, 50)

Şüphecilerin ileri sürdükleri şüphelere gelince, dünyada kötülük ve şerlerin bulunuşu, hayırların ve iyiliklerin anlaşılmasına yaradığı gibi, insanların imtihanına da sebeptirler. Şerlerin çoğu cüzî ihtiyarın günaha kullanılışından doğmaktadır. Cüzî irade olmasaydı imtihan olmazdı, fazilet ve sevaba müstehak olunmazdı, tekâmül olmazdı.[440] Nitekim zina kötüdür; fakat tenasül uzuvlarının bulunması lüzumsuz değil, tenasül için gereklidir. İçki kötüdür; fakat üzümde bir kötülük yoktur. İnsan kötülük işleyip tevbe etmeseydi, Allah'ın Tevvâb, Gafûr vb. isimlerini tanımayacaktı.[441] Hem sonra âlemin nâkıs olması, onun yaratılmış olduğunu gösterir. Çünkü mutlak kemal yaratıcının sıfatıdır. Yaratılanlar noksansız olsaydı, başka ilahlar olması gerekirdi.[442] Halbuki Allah birdir. Yaratılanlar noksanlarıyla Allah'ın kemaline delâlet ederler. Varlıkların noksan olarak bulunmaları hiç olmamalarından daha hayırlıdır. Onlarda birtakım hayırların bulunması var olmalarına bağlıdır. Yoklukta ise hiç hayır yoktur.[443] Bir hükümdar öldürülse bütün düşmanları kâtilin bu fiilini iyi bulurlar, dostları ise kötü görürler.[444] Demek ki şer izafîdir. Çok hayırlar için, az şerrin yaratılması şer değildir. Kader sırlarını araştırmak da insanın vazifesi değildir.[445] İnsan midesini bozmamak için nasıl yiyeceğine dikkat ediyorsa, kafa selametini bozmamak içinde her önüne

---

439 Merâğî, I, 202.
440 İzmirli, II, 223.
441 Benzeri misaller için bkz. S. Havva, s. 93-99.
442 Akkâd, *Allah*, s. 285; İzmirli, II, 58.
443 İzmirli, II, 222; İ. Agâh Çubukcu, s. 44 vd.
444 Gazzâlî, *el-İktisâd, fi'l-İ'tikâd*, s. 140 vd.
445 N. el-Cisr, s. 113-448.

gelen fikri dimağına doldurmamalıdır. Çünkü mesele mühim, âkıbet daha da mühimdir.[446]

c) Nifak, Allah Hakkında Kötü Zan

Kalp hastalıklarından birisi de nifaktır. Nifak, "nâfikâ'ul-yerbû" köstebeğin gizlendiği deliği mânâsına olan tabirden alınmıştır. Köstebeğin bir de açık deliği vardır ki ona kâsı'a denir. Bu açık delikten yuvasına gelinecek olursa, köstebek gizlendiği delikten dışarı kaçar.[447] Nifak sahibi münafık da köstebek gibi yeraltı faaliyetindedir. Açıktan İslâm'a girer, gizliden İslâm'dan çıkar. Bir taraftan İslâm'a girer, diğer taraftan çıkar. Yani küfrü gizler, İslâm'ı izhar eder.

Nifak küfürden daha şiddetli bir kalb hastalığıdır. Münafıkların *"kalblerinde hastalık vardır. Allah marazlarını arttırmıştır (...)."* (Bakara, 10) Münafıklar yalancıdırlar, yalan yere yemin ederler (Mücadele, 16), istikrarsız, müzebzebdirler (Mâide, 142). Allah'a marifetleri olmadığı için, O'na hud'a yapmaya kalkışırlar (Bakara, 9). Allah hakkında kötü zanlarda bulunurlar (Âl-i İmrân 154). Mesela, Allah, yaptıkları bir çok şeyi bilmez zannederler (Fussilet, 22-23). Halbuki bunlar cahiliye zannıdır[448] (Âl-i İmrân 154). Münafıklarla, kalplerinde hastalık bulunanlar, bazı âyetlerde birbirine atfedilirler (Enfâl, 49; Ahzâb, 12). Bundan dolayı müfessirlerden bazıları bunların ikisini de bir saymışlardır. Yani münafıklar, nifakı, kalp hastalığını, ircâfı (asılsız haber yaymak) bir arada bulundururlar[449] (Ahzâp, 61). Bir kısım müfessirler de kalblerinde hastalık olanlar, İslâm'a yeni girdikleri için imanı zayıf, şekk, şüphe, rîbe içinde bulunanlardır derler.[450] Nifak ehli, İslâm için mal ve can fedâkârlığında bulunmaz (Tevbe, 81-82). Kalpleri hastalıklı olan münafıklar korkak ve ürkektirler (Muhammed, 20), her gürültüyü kendi aleyhlerine sanırlar (Münafikun, 4). İslâm topluluğunun devamlı surette yıkımını gözlerler (Maide, 141). İkbâle koşar, mihnetten kaçarlar (Maide, 72-73).

Bütün bunlar kalblerindeki hastalık yüzünden Allah'ı tanıyamamaları

---

[446] Ferîd, *D. F. Musahebeler*, s. 27.
[447] İbn Manzûr, XII, 237; Râğıb, s. 502.
[448] Râzî, IX, 46 vd.
[449] Krş. Âlûsî, XXII, 90-92; XXI, 158; Şevkânî, IV, 305.
[450] Şevkânî, II, 316; M. R. Rıdâ, X, 34; Merâğî, XXI, 141; Tabâtabâî, IX, 99.

ve Allah hakkında çeşitli kötü zanlarda bulunmaları[451] (Ahzâb, 10) neticesine varır ki, bu zanlar hep yalandır[452] (En'âm, 116). *"İnsanlardan kimisi de vardır ki, Allah hakkında bilgisizce tartışır ve her inatçı şeytana tâbî olur."* (Hacc, 3),[453] *"Onların çoğu zanna uyarlar. Halbuki zan, hakîkat karşısında hiç bir şey ifade etmez."* (Yunus, 36)

d) Müşrik ve Münkirin Kalp Darlığı

(Dîk, Kasve, Harac)

Müşrik ve münkir sıkıntılı insandır. Her ne kadar kendilerine inkârı seçmişlerse de bu halleri, kendilerine huzur vermemektedir. *"Allah'ın, göğsünü İslâm'a açtığı kimse, Rabbinden bir nur üzerinde değil mi? Allah'ı anmaya karşı yürekleri katılaşmış olanlara yazıklar olsun. Onlar apaçık bir sapıklık içindedirler."* (Zümer, 22) Bu âyet-i kerîmede her iki türlü insana da işaret edilmektedir. Gönlü İslâm'a açılan kimsede bir kalp inşirâhı, itmînanı huzur ve sükûnu bulunmasına mukâbil, kalpleri katılaşanlar içlerini kemiren devamlı bir huzursuzluk içindedirler.

Münkirlerin bu halleri bazan kalp katılığı (kasve) şeklinde tezâhür eder. Sağır kaya gibi, bir şeyi kabule engel olur.[454] Çünkü kasvet, kuruluk, sertlik, katılıktır.[455] Taş gibi hatta taştan da daha katı hale gelen (Bakara, 74) kalbe, hiç bir hayır işlemez. Ona hiç bir şey tesir etmez.[456] Böylesi kalb fıtrî kabiliyetini kaybettiği için hastadır. Sadece cehâlet, nifak, şekk, şüphe, hased, kin ve diğer sakatlıklarını izhâr eder.[457] Çünkü o kalpte manevî alıcılar bozulmuş, idrâk sönmüştür. *"(...) Kalpleri var fakat onlarla anlamazlar"* (A'râf, 179).

Kalp darlığı, Kur'ân'da ifadesini bazan, dîk kelimesinde bulur. *"Allah kime doğru yolu gösterir, imana muvaffak ederse onun göğsünü İslâm'a açar, kimi de saptırmak isterse, onun göğsünü, göğe çıkıyormuş gibi dar*

---

451 Âlûsî, XXI, 157.
452 Âlûsî, VIII, 11 vd.
453 Bkz. Hacc, 8; Lokman, 20; Şurâ, 35. âyetleri ve Âlûsî, XVII, 114,122.
454 Âlûsî, XXIII, 257.
455 Şevkânî, I, 100; M. R. Rıdâ, VI, 282; Merâğî, I, 146 vd.
456 Râzî, III, 129; Merâğî, VI, 74; VII, 124; Şevkânî, II, 116;IV, 458.
457 Merâğî, I, 51.

ve tıkanık yapar. Allah iman etmeyeceklerin üstüne işte böyle murdarlık çökertir." (En'âm, 125) Bu âyet-i kerîmedeki dayyık, se'a (genişlik) nın zıddıdır.[458] Dayk, göğüste ve mekanda, dıyk, cimrilik ve huy darlığında olur,[459] diyenler vardır. Fıtratı şirk, inkâr ve çok günahlarla kirlenen kimse, muhakkak göğsünde bir çeşit darlık hisseder. Münkirin bu kalp darlığını Allah göğe çıkan kimsenin durumuna benzetmiştir.[460]

Dinsizin kalb darlığını ifade eden bir diğer tabir de harac kelimesidir. Zorluk ve darlık demektir. Çünkü inkâr, zandan doğan bir inanç, daha doğrusu bir inançsızlıktır ki insan vicdanı ona ısınmaz.[461] Daimâ ızdırap ve sallantıdadır. Harac kelimesini Hz. Ömer'den gelen bir rivayet çok güzel açıklamaktadır. Hz. Ömer, bir defasında; "Bana Kinâne'den bir adam bulun, Medlec kabilesinden bir çoban olsun" dedi. Onu getirdiklerinde,

– Genç, sizde harac neye denir? dedi. O genç de şöyle cevab verdi;

– Ağaçlar arasında, bir çobanın, bir vahşînin veya herhangi bir şeyin ulaşamayacağı ağaca derler. Bunun üzerine Hz. Ömer (radıyallahu anh).

– İşte münafığın kalbi de böyledir, oraya hiç bir hayır giremez, dedi."[462] Yukarıdaki âyet-i kerîmede harac, dayyık kelimesini tekid etmektedir. Sık ağaçlık olduğundan arasına girilemediği, şeklinde de açıklanmıştır.[463] Bütün bunlar müşriğin ruh halini canlı şekilde anlatan açıklamalardır.[464] *"(...) Kim Allah'a ortak koşarsa, o sanki gökten düşmüş de kendisini kuş kapıyor veya rüzgar onu uzak bir yere sürüklüyor gibidir."* (Hacc, 31)

Gerçekten münkir ve müşrik, inkârıyla dünyada kendisini yapa yalnız ve dayanaksız bırakmıştır. Fesada uğramış kafa ve kalbine her şey mânâsız, her şey lüzumsuz gelir. Kendisini bu mânâsızlıklar içerisine atıl-

---

458 Râğıb s. 300.

459 Ebû Hilâl el-Askerî, s. 257; Râğıb, s. 300;Şevkânî, III, 204.

460 Atmosfere ait bilgiler çoğaldıkça öğrenildi ki, her 100 m. yükseldikçe hava basıncı bir derece düşmektedir. Bu âyette manevî kalb sıkıntısı, atmosferde yükselen kimselerin teneffüs zorluğuna benzetilmiştir. Bu da Kur'ân'ın bir mucizesidir. (Merâğî, VIII, 24, vd.; S. Ateş, s. 143.)

461 Râğıb, s. 112.

462 Âlûsî, XVIII, 22 vd.; İbn Kesîr, II, 175.

463 M. R. Rıdâ VIII, 43.

464 S. Kutub, *Zilâl*, XXIV, 26.

mış, terkedilmiş bilir. Her şey kendisine karşı bir düşman gibi görünür. Eksistansiyalizm ve daha önceki Avrupa maddecileri, bu haleti ruhiye içinde oldukları için, tabiatı ve hayatı insan için pusuya yatmış bekleyen bir düşman, bir savaş alanı olarak görürler.[465] Dinsizlerin çoğu şüphe içerisindedirler. Şüphe ise insanı tahammülü zor bir ruh haline sürükler. Bu bakımdan Nietzche'nin, Malraux'nun dinsizliği azab içinde kıvrandıran ve derin bir ızdırab veren dinsizlikti. Dinsizlik insafsızca yıpratıcı bir teşebbüstür.[466] Dinsiz, istikrarsızdır. Sartre'ın doktrini ile siyâsî temâyülleri arasında hiç bir zaman karar veremediği açıkça görülür.[467] "Gayet güç bir seçme ile karşılaşan,[468] ya şiddetli arzusunu açığa vurmak veya şerefsizce yaşamak şıklarından birisini seçmek zorunluluğunu duyan Sartre, her iki halde de sonsuz bir üzüntü duyuyor."[469]

Fikirlerin böyle birdenbire değişmesi, böyle rakkas gibi bir ileriye bir geriye gitmesi, aslında dinsizliğin sağlam bir ahlak kuramayacağını gösterir. Dinsiz olduğu halde faziletli olduğunu, faziletli yaşadığını iddiâ eden kimselere rastlanır. Bunların iddiâları gösterişten ibarettir. Aslında böylelerindeki fazilet hissi, küçükken muhitlerinde aldıkları ilk dinî terbiye ve âdetin mahsulüdür. Bunların hali suyun içindeki sepete benzer. Suya atılmış olan bir sepet içindeki suyu kendi malı zanneder, sudan çıkarılınca işin aksine olduğunu anlar.[470] *"İnkâr edenler(e gelince): Onların işleri, düz arazideki serap gibidir. Susayan onu su sanır, fakat yanına gelince hiç bir şey olmadığını anlar ve yanında Allah'ı bulur; (Allah) onun hesabını tam görür. Allah hesabı çabuk görendir."* (Nûr, 39)

Kâfirlerin çoğunluğu günaha düşkün kimselerdir. Belki de günahlara çok daldıkları için, inkâra yönelmişlerdir. Şehvetlerinin hakimiyetine boyun eğen kimseler, bunların mesuliyetlerinden kurtulmak için, Allah'tan saklanmak ve Allah'a açılan pencereleri kapamak isterler.[471] Gitgide,

---

465 A. e., VIII, 122.
466 Krş. C. Moeller , s. 63,125,128.
467 A. e., s. 95.
468 Bu çalışmamızda şekk,rayb başlığına bkz.
469 C. Moeller, s. 95.
470 A. H. Akseki, s. 87 vd.
471 Derâz, *İslâm Hakkında Görüşler*, s. 29.

nihayet inkâra varırlar. Bunun için Allah *"İşte onlar kâfirler, fâcirlerdir."* (Abese, 42) buyurmuştur. Çünkü (haşâ) Allah inkâr edilince, bütün bağlar koparılıyor demektir. Bu itibarla Dostoyevski: "Eğer Allah mevcud olmasaydı, her şey hoş görülürdü" demiştir.[472] Yani bu, her şeyin nizamı bozulurdu, her şey fesada giderdi demektir ki, doğrudur. *"Rabblerini inkâr edenlerin durumu, tıpkı fırtınalı bir günde rüzgarın savurduğu küle benzer. Kazandıklarından hiçbir şeyi ele geçiremezler. İşte (haktan) uzak(lara) sapmak budur."* (İbrâhim, 18)

e) Kalplerin Mühürlenmesi (hatm, tab', rayn, ekinne, vakr)

Cenab-ı Hakk'ın bir çok âyetlerde beyan buyurduğu kalblerin mühürlenmesi, Kur'ân'da birbirine yakın mânâlı bir takım kelimelerle ifade edilir. İnsanların davranışlarıyla kalbleri arasında bir münasebet vardır. Kalp, Kur'ân'da bizzat kalp, fuâd, nefs vb. kelimelerle çokça yer alır.[473] Çünkü İslâm kalp dinidir. Esasen kalp bir şeyin hâlis ve şerefli olanına denir. Fuâd da çok harâreti ifade eder. Bundan dolayı kalbe fuad da denmiştir.[474] Rabbanî bir lâtîfedir. Bunun sol göğsün altındaki çam kozalağı şeklindeki cismânî kalp ile bir alâkası vardır. İnsanın hakîkati olan bu lâtifeye filozoflar, nefs-i nâtıka derler. Rûh, bunun bâtınıdır. Bir insanın idrâk eden, bilen, hitâb ve itâb edilen cihetidir.[475]

Kalpler müessir vasıfların kuşattığı bir ayna gibidir, iyi hasletler kalbe girerse kalp aynasının cilâsını, ışık ve parlaklığını arttırır ve orada artık hakkın açıklığı parıldar. Onda, dinde arzu edilen işlerin hakîkati inkişâf eder.

Kötü huylar da kalp aynasını bürüyen kara bir duman gibidir. Kalbin mühürlenecek hale gelmesinin değişik safhalarını ifade için olsa gerek ki, Kur'ân'da kalbin değişik menfî tavırlarını belirten değişik tabirler görmekteyiz. Kalbin dağınıklığı (Haşr, 14), kalbin kayması (zeyğ) (Tevbe, 117), kalbin iğfâl edilmesi (Kehf, 28), kalplerin gafleti (Mü'minûn, 63), kalplerin eğlencesi

---

472 C. Moeller, s. 125; krş. Albert Camus, *Uyumsuz Yaşama*, çev. Tahsin Yücel, s. 117-125, Varlık Yay., İstanbul, 1974.
473 Bkz. M.F. Abdulbâkî, s. 549-551-510.
474 İbn Fâris, V, 17; IV, 469.
475 Seyyid Şerif Cürcânî, s. 119.

(Enbiyâ, 3), kalplerde ğıll bulunması (Haşr, 10), kalbin kabalığı (Bakara, 283), kalplerin kılıflı olması (Bakara, 88), kalbin perdeli olması (Kehf, 57), kalplerin paslanması (Mutaffifîn, 14), kalplerin kör olması (Hacc, 46), kalplerin mühürlenmesi (En'âm, 46; Mümin, 35), kalplerin kilitlenmesi (Muhammed, 24), hep kalbe yüklenen, Allah'ı marifete engel olan menfî vasıflardır. Şimdi bu vasıfları biraz daha açıklayalım.

Hatm, bir şeyin üstünü örtmek ve bir şey girmemesi için ondan vesika taleb etmek mânâlarına gelir. İçine ulaşılıp oraya bir şey konulmaması için kitab, kapı vb. şeylerin iyice kapatılıp mühürlenmesi mânâsı da buradandır. Ğışâve de ğıtâdır. Âyetlerdeki mühürleme, hissî değil manevîdir. Sanki hissî şeyler gibi mühür basılmış derecesinde anlatılır.[476] Allah Kur'ân'da bazan amelleri sebeblerine de isnad eder, Bakara, 7'de olduğu gibi. Bazan da sebebleri yaratan Zât'ına isnâd eder.[477]

Tab' da tab edenin, nakışıyla bir şeye tesirine denir. Sikke ve paraların şekillendirilmesi gibi, nakış ve hatmdan meydana gelen ize denir.[478] Tab', hatmdan daha umûmî, nakıştan daha husûsîdir.[479] Bu hususta pek çok âyetler vardır.[480] Bu âyetlere dikkat edilirse, kesbî küfürleri sebebiyle Allah onların kalplerine mühür basar.[481]

RYN, ğıta ve setre delâlet eden bir köktür. Rayn bir şeyin üzerindeki örtüdür,[482] tab' ve kirdir. Râne'alâ kalbihî, kalbi kapladı, ona galebe çaldı demektir.[483] Kılıcı ve aynayı kaplayan kir ve pasa da denir. Hasan Basrî, "rayn, günah üstüne günahtır, nihayet kalb simsiyah olur" der. Kötü huylar bir duman gibi birbirinin üstüne yığılarak nihayet kalp aynasını karartır. Kalp artık Allah'tan perdelenmiş hale gelir. İşte bu hal, kalbin mühürlenmesi ve raynıdır.[484] Zeccâc, "rayn, pas ve ince bulut gibi kalbi örtüp

---

476 Şevkânî, I, 39.
477 M. R. Rıdâ, X, 683.
478 Râğıb, s. 301.
479 Âlûsî, XI, 162.
480 Bkz. Tevbe, 86; Yunus, 74;Nisâ, 155; A'râf, 100.
481 Âlûsî, VI, 9.
482 İbn Fâris, II, 470.
483 Cevherî, V, 2129; Şevkânî, V, 400.
484 Gazzâlî, *İhyâ*, III, 11.

bürür" der.[485] Bazıları şu üç ıstılah arasında bir derecelenme görürler, 1- rayn, 2- tab' ve hatm 3- ikfâl (kalplerin kilitlenmesi). Sonuncusu bunların en şiddetlisidir.[486] *"Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerinin üzerinde kilitler mi var?"* (Muhammed, 24)

Ekinne, kin kelimesinin çoğuludur ki içinde bir şey saklanan örtüye, perdeye denir.[487] *"İçlerinden seni dinleyenler vardır; fakat biz onu anlamalarına engel olmak için, kalplerinin üstüne örtüler, kulaklarının içinde de ağırlık koyduk (...)"* (En'am, 25).[488]

Vakr, kulaktaki ağırlığa denir.[489] Bütün bunlar, hakkı marifete engel olan manevî perde ve engelleri Kur'ân'ın maddî perde ve engellere teşbih ile anlatması kabilindendir.[490]

Kalbin mühürlenmesi bir hadiste şöyle anlatılır: "Mü'min, bir günah işleyince kalbe kara bir leke gelir, eğer sahibi pişman olur tevbe ve istiğfar eder, onu koparıp atarsa kalbi yeniden cilalanır; etmez de günahı arttırırsa leke de fazlalaşır (Nihayet) bütün kalbi kaplar. İşte bu, Allah'ın kitabında *"Hayır, onların işleyip kazandıkları şeyler kalblerinin üzerine pas olmuştur."* (Mutaffifîn, 14) şeklinde zikrettiği pastır (rân)."[491] Bu hadisten anlaşıldığı gibi, günahlar devam ettikçe kalpleri bir kılıf gibi sarar işte o zaman "hatemallahu alâ kulûbihim" âyetinde olduğu gibi, Allah tarafından mühürleme ve damgalama yapılır. Önceleri silinmesi kâbil bir mürekkeb gibi iken bundan sonra basılmış, silinmez bir hale gelir. Diğer bir ifade ile, alışkanlıklar ikinci bir tabiat haline gelir. Bu mühürlemenin kazanılması kuldan, yaratılması Allah'tandır. Bu hadis ve âyet ahlâkın ve dinin kıymetinin, devam ve alışkanlıkta olduğunu ne güzel anlatmaktadır.[492] *"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerine de perde inmiştir, onlar için büyük bir azab vardır."* (Bakara, 7)

---

485 Merâğî, XXX, 78.
486 İbn Manzûr, XVII, 53; Zebîdî, IX, 223.
487 Râğıb, s. 442.
488 Bkz. İsrâ, 47; Kehf, 57; Fussilet, 5.
489 Râğıb, s. 529.
490 M. R. Rıdâ, VII, 347.
491 İbn Mâce, *Zühd*, 29.
492 Elmalılı, I, 214.

f) Kur'ân'da Küfür ve Şirk Alâkası ve Şirkin Menşe'i

Kur'ân'da inkâr mefhumu çeşitli kelimelerle ifade edilmiştir. Küfür kelimesi bugün artık inkâr mânâsına kullanılmaktadır. İnkâr ise marifetin hilafını ifade eder ki kalbin kabul, lisanın da itiraf etmemesi demektir.[493] İnkârın cuhûd mânâsına olduğu da söylenmiştir.[494] Bilerek inkâr etmeye denir.[495]

KFR, maddesi hakkı perdelemek, örtmek mânâsındadır. Çiftçilere kâfir denmesi toprakla tohumu örtmelerindendir.[496] Küfür, imanın gerçek esaslarını örtmek, örtbas etmek üstünü kapamak demektir. Küfür, iman ve şükrün zıddıdır.[497]

KZB aslı doğruluğun hilafıdır, tekzib, birini yalana nisbet etmektir.[498] İnkâr etti mânâsına geldiği gibi,[499] birini yalancı buldu mânâsına da gelir.

İlhâd da meyil ve sapma mânâsınadır. Mülhid, haktan sapan ve ona, onda olmayanı sokan demektir.[500] Kabrin yanına lahd yapmak bu mânâdandır, bugün dinsiz mânâsına kullanılmaktadır.

Cuhûd da hayır azlığına delâlet eden CHD kökündendir. Âmun câhidun, yağmuru az, geliri kıt bir yıl demektir. Cuhûd ise ikrârın zıddıdır.[501] Bilerek inkâr mânâsına gelir.[502] Kur'ân'da daha çok Allah'ın âyetlerini inkâr sadedinde geçer.

Kur'ân'da, inkâr daha ziyade tekzîb ve küfür kelimeleriyle ifade edilir ve peygamberleri, Allah'ın âyetlerini, kıyameti inkâr ve tekzîb sadedinde gelişi çoktur.

---

493 İbn Fâris, V, 476.
494 Cevherî, II, 837; İbn Manzûr, VII, 91.
495 Zebîdî, III, 584.
496 İbn Fâris, V, 191.
497 İbn Manzûr, VI, 459; Cevherî, II, 807.
498 İbn Fâris, 167 vd.; Cevherî, I, 210; İbn Manzûr, II, 198.
499 Zebîdî, I, 447.
500 A. e., II, 492.
501 İbn Fâris, I, 425 vd.
502 İbn Manzûr, IV, 76.

İşrâk ise Allah'a ortak koşmak demektir ki şirk yapmak ve müşrik Kur'ân'da çokça yer alır.

Küfür kelimesi Kur'ân'da daha umûmî bir mânâda, her türlü inkârı içine alır. Kur'ân'da ulûhiyeti, Allah'ın birliğini inkâra, nimetlere nankörlüğe küfür denilmektedir.[503] Böylece Kur'ân'da küfür ve şirkin aynı mânâya kullanıldığını ve ayrıldığı yerler de olduğunu görürüz. Çünkü inkârın her türlüsü nihayet Allah'a racîdir.[504] Her türlü küfür ve şirk nihayet Allah'ın bir vasfını inkâra varmaktadır.[505] Aslında her küfür hasleti imandan bir haslete zıd olur. Esasen şirkin nâkızı ihlastır; küfrün ise, imandır. Şirk, Allah ile beraber bir başka ilah tutmak iken, sonra umûmîleşti nihayet her türlü küfre de şirk dendi.[506] Şu halde ateizm, yalnız ta'tîl denilen Allah'ı inkâr etmek, yaratma ve dirilişi imkânsız kabul etmek, Allah'a ve kudretullaha inanmamaktan neş'et eder[507] (En'âm, 33). Nitekim "iki bahçe sahibi"nden, bahçesini ebedî kendisine kalacak, kıyamet kopmayacak zanneden ve Allah endişesini aradan çıkaran kimseyi, Allah bizzat kendi Zât'ını inkâra denk tutarak, öteki mü'min arkadaşının dilinden *"Seni (aslen) topraktan, sonra bir damla sudan yaratan, sonra da sana düzgün bir adam kılığı veren Allah'ı inkâr mı ettin?"* (Kehf, 37) şeklinde reddeder. Nihayet bu kâfir bütün serveti helâk edilince, *"Ah! Ne olaydım, Rabbime hiç bir ortak koşmamış olaydım."* (Kehf, 42) şeklinde pişmanlığını belirtirken de, şirkini ifade etmektedir. Küfür ve şirkin, yani Allah'tan başka hakîkî müessir kuvvetler kabul ederek, kendisini Allah'tan müstağnî görmenin, bizzat Allah'ı inkâra denk bir küfür olduğu bu âyetlerden de anlaşılmaktadır.[508] Ra'd, 36; Bakara, 28; Nahl, 106; Mümin, 42; Fussilet, 9. âyetlerde de küfrün ve şirkin aynı mânâya olduğunu söyleyebiliriz. Müşriklerden Allah'ın, kâinatın yaratıcısı ve müdebbiri olduğunu kabul etmeyenlerin sayısı azdır.[509] Bunlar mutlak inkâr sahibi sayılma-

[503] M. M. el-Hicâzî, s. 251 vd.
[504] A. e., A. y. ;Elmalılı, VII, 5213; Âlûsî, XV, 278 vd.
[505] Âlûsî, XXIV, 99.
[506] Ebû Hilâl, el-Askerî, s. 190 vd.; M. el-Behiyy; s. 85.
[507] Elmalılı, III, 1914 vd.; VII, 5214 vd.
[508] Âlûsî, XV, 277-279.
[509] Merâğî, VII, 62.

malıdırlar. Çünkü kabulsüzlük başka, kabul-ü adem başkadır. Kabulsüzlük bir lâkaydlık, bir göz kapamak, câhilâne bir hükümsüzlük ise yok kabul etmek bir hükümdür, daha şiddetlidir.[510] Müşriklerin sayısı, münkirler içerisinde çoğunluğu teşkil eder. Bunlar Allah'ın her sıfatı için kâinatta maddî varlıklar cinsinden bir şerik tutarlar. Bunlara temsîlen, çeşitli putlar ve heykeller yaparlar.[511] Bunları, kendilerini Allah'a yaklaştıran vasıtalar kabul ederler. Doğrudan doğruya Allah'a yönelmelerinin haddini aşmak ve bir cür'et sayarak doğrudan Allah'a teveccühlerinde tapınma kıbleleri edinirler. Gûyâ Allah'a ibadetlerini böylece izhâr ederler. Bir hükümdarını saltanat kuvvetlerini vezirleri, valileri arasında taksim ettiği gibi, maiyyetinin aracılığı olmadan bir hükümdarla doğrudan doğruya temasa geçilmeyeceği gibi düşünerek, Allah'ın da ulûhiyeti çeşitli kuvvetlere dağıttığını, o kuvvetleri veya ilâha yakın olan kimseleri razı etmeden o ilaha yaklaşılamıyacağını sanırlar. Sonraki gelen nesiller ise, bu münasebetlerin hiç birini farkedemeden doğrudan doğruya o putlara taparlar. Beşeriyete tevhidden sonra ârız olan şirk ve puta tapıcılık, onlara böyle bir başlangıçla bulaşmıştır.[512] Yoksa aslında en ilkel putperestler bile, başlangıçta, bu heykel ve putların, kâinatta tasarruf eden, kendilerine fayda ve zarar verebilecek, dualarını kabul edebilecek, akıllı, müstakil, iradeli birtakım gizli kuvvetlerin sembolleri, mazhar ve doğuş yerleri olduklarını kabul ederler. Bunları ziyaret ve meshetmek suretiyle, takdîs ederek bereketleneceklerini, sihir ve hased gibi kötülükleri onlar sayesinde uzaklaştıracaklarını umarlar. Yoksa o heykellerde, külün ateşin içinde gizlendiği gibi, yahut mıknatıs kuvveti gibi özellikler bulunduğunu kabul ettiklerinden değil.[513] Giderek bu tavırlar, şirk halinde, her devirde insanlığın en salgın dinî hastalığı halini almıştır. Onun için Kur'ân'da, en kesif hücumların şirk ve müşriklere yönelik olduğu görülür. Şirk ve putperestlik, bir çeşit düşünce yokluğundan ve aklî tembelikten doğar.[514] Beşeriyet içinde şirkin, daha çok, itâatkâr, tâbi olma temayülünde, zayıf ruhlu, bazan da menfâatına düşkün

---

[510] S. Nursî, *Sözler*, s. 343.
[511] M. Behiyy, s. 76.
[512] ed-Dihlevî, I, 59, 61.
[513] Bkz. Derâz, *ed-Dîn*, s. 34-36.
[514] Derâz, *ed-Dîn*, s. 99.

kimseler arasında tutunup yer tuttuğu söylenebilir. İnsan kabiliyetinin, –mesuliyet sınırını geçmemek şartıyla– değişmesine göre, bir müessirden çeşitli neticeler doğması tabiîdir. Mesela güneşin ışığı bir çiçek bahçesine aksedince, bakışları süsleyen manzaralar ve güzel kokular hasıl olduğu halde, bir çöplüğe aksedince, tahammül edilmez pis kokular hâsıl olur.[515]

Müşrikler tanrılarını Allah'a denk tutarlar (En'am, 150; Şuarâ,98), putlarının fayda ve zarar vereceğini zannederler (Mülk, 20; Hûd, 54), kendilerine yardım edeceklerini tevehhüm ederler (Yâsîn, 75).[516] Onların Allah'ın yanında şefaatçi olacaklarını öne sürerler (Zümer, 43- 44).[517] Putlarını, bâtıl tanrılarını Allah sever gibi severler (Bakara, 165). Türkçe'de bir şeyi aşırı derecede sevmeye ve ona düşkünlük göstermeye "tapma" denilmesi de bu mânâ ile ilgilidir.[518] Müşrikler bazan yaratıklara aşırı tazîm gösterirler (Maide, 116), bazan da tanrılarını hüküm sahibi sayarlar (Tevbe, 31; Nisâ, 119). Bütün bunlar, ulûhiyetin hususiyetlerinden birini veya bir kaçını başka şeylere müstakil olarak verme tevehhümleridir. Bunlar, din ilminin iyi tahsil edilmediği ve dinî bilgilerin esasının bilinmeden, ağızdan ağıza bir efsane gibi dolaştırıldığı cahiliye devirlerinde ve çeşitli cahiliye mıntıkalarında zuhur eder.[519] Şirkin temelinde daimâ, gaflet, dalâlet, safsata, inad, muğalata, mükâbere, iğfâl ve göreneklere körükörüne bağlılık gibi şeytanî desiseler yatar. Şeytan çok uzaktan baktırarak yıldızı yıldız böceği gibi gösterir.[520] Şu halde şirk tehlikesine karşı en iyi çare, iyi bir dinî öğretim vererek, Kur'ân'ı insanlara yakından tanıtmaktır.

g) İnkâr Mümkün müdür? İnkârcılar Yokluğu Müdafaa Ediyorlar

İlim, akıl ve müşahede karşısında Allah'ı inkâr, isbat edilemez. "Allah vardır" hükmünün yanlış olduğunu tam olarak isbat edecek bir kimse yoktur. Tıpkı bunun gibi (haşâ) "Allah yoktur" hükmünün doğruluğunu da kimse isbat edemez. Herhangi birisi, kalkar Allah'ın varlığını inkâr

---

515 Ferîd, *D. F. Musahabeler*, s. 155.
516 Bkz. Âlûsî, XXIII, 51 vd.
517 Krş. A. e., XXIV, 10.
518 Krş. A. e., XX, 150; Elmalılı, I, 175.
519 Elmalılı, I, 175.
520 Bkz. S. Nursî, *Mektûbât*, s. 341-343.

edebilir, ama hiç bir zaman için bu inkârını bir delile dayandıramaz. Bu iddiasına hiç bir ilmî ve aklî delil bulamaz.[521] Münkirler (ate) in çoğu bu mevzuda şüpheci veya bilinmezci (agnostik) dirler. Bunlar kendi akıl yürütmeleriyle Allah'ın varlığına ulaşamayanlardır veya Allah'ın varlığı için getirilen delilleri, kendilerince yeterli bulmayanlardır. İnkârcılık, bilgisizliğin, âcizliğin itirafıdır. Bunun ne ahlakî ne de ilmî bir değeri vardır.[522] Allah'ın varlığına sayısız deliller getirilirken, inkâra hiç bir delil getirilemez.[523] Bu itibarla kâfir olmak cidden müşkil ve zor bir iştir.[524] Leibnitz şöyle bir kıyas yapar: Eğer bizatihî varlık mümkün değilse, varlığı başkası ile mevcud olanlar hiç mümkün değildir. Zirâ onlar; varlığı, kendi zatından olan varlık vasıtasıyla mevcutturlar. O olmasa, hiç bir şey mevcut olmayacaktı.[525] Şu halde inkâr eden bir insan, içinde bulunduğu bütün kâinatı ve hatta her şeyden önce kendi varlığını inkâr ediyor demektir. Akıllı hiç bir kimse ise, kendi benliğini, kendi varlığını inkâr edemez. Aynı zamanda diğer varlıkları inkâra muktedir olamaz. Çünkü bunlar varlıktır. Bunu yapmadıkça da hiç bir akıllı insan, hiç bir şekilde Allah'ı inkâr edemez.[526]

Hem yok olan şeyin yokluğunu, inkâra çabalamaya gerek yoktur. Yok olanın yokluğunu isbata çalışmak abesle iştigâl olur. Allah var olduğu için, münkirler, Allah'tan saklanabilmek, O'ndan kaçabilmek, kurtulabilmek için, inatla, vicdanlarının sesini bastırarak, fıtratlarına karşı gelerek inkâra gayret etmektedirler.

Denilebilir ki, inkârcılar bu tutumlarıyla yokluğu, yok olmayı müdafaa ediyorlar.[527] Halbuki varlık bir gerçektir. Kendiliğinden bilinir ki, mevcut ancak varlığa nisbet olunabilir. Yani varlığı yokluk, yok olan meydana getiremez. Mevcut hakkında " o mevcuddur, varlıktadır" denilir.

---

[521] Andro Cinovayivi, *Allah'ın Varlığı Mutlak Bir Gerçektir*, *Niçin Allah'a İnanıyoruz*, kitabında, I, 268; Mehmet Aydın, *Ateizm ve Çıkmazları*, İlahiyat, Fak. Der. XXIV, 190.

[522] C. Senâ, s. 585.

[523] Râzî, XIV, 66.

[524] Filibeli Ahmet Hilmi, s. 4.

[525] İsmail Fennî, *M. M. İzmihlâli*, s. 15.

[526] Filibeli A. Hilmi, s. 40; A. H. Akseki, s. 76.

[527] Bkz. Bu çalışmamızda *Allah'ın Zât'ı ve Marifet* konuları.

Çünkü onun için "o yoklukta (adem) mevcuttur" denilemez.[528] Varlığa verilmesi mümkün olan şeyi vermek, bir kerem, bir cûd,[529] bir hayırdır, bir rahmettir. O halde bütün varlık Allah'ın bir rahmet tecellîsidir, rahmet eseridir.[530] Varlık aynı zamanda bir nimettir. Yegâne varlık olan Allah'ın tecellî aynasıdır.

Varlıktaki izafî şerri Allah'ın varlığına muhalif görenler, her şeyi tesadüfe, yokluğa nisbet etmekle sırf şerri, karanlığı tercih ediyorlar. Çünkü yokluk sırf şerdir. Maturîdî'ye göre kâinatta şerrin bulunması bilakis Allah'ın varlığını isbat eder. Çünkü âlem maddecilerin dediği gibi (farz-ı muhal) kendiliğinden olsaydı, kendi kendini yaratsaydı, şersiz, noksansız kâmil olurdu. Çünkü hiç bir şey kendisini noksan ve kusurlu yapmak istemez. Bu noksanlıklar, bir müdahelenin bulunduğunu gösterir. Öyle yaratan Allah'tır. Şu halde noksanlık, kemâlsizlik ve izâfî şer mahlûk olmanın alâmetidir.[531] Halik'ı gösterir. Bu itibarla bütün güzellik ve kemâlât varlığa, bütün şerler ve tahripler ise yokluğa râcîdir.[532] Yokluk hiçliktir. Hiçlik varlığa sebeb olamaz. Varlık nurdur, yokluk zulmettir.[533] Ne kendisi, ne başkası için mevcud olmayan, zulmette son noktadır denmeye lâyıktır.[534] Bütün kusurlar ademden, kabiliyetsizlikten, vazife yapmamaktan -ki birer ademdirler- ve vücudu olmayan ademî fiillerden gelir. Bundan dolayı tahrip kolaydır. Çünkü bir şeyin varlığı için, pek çok şartların bulunması gerekirken, yok olması ve harabı için bir tek şartın yokluğu kâfîdir. Bazan bir serserinin kibriti koskoca muhteşem bir sarayı yakabilir. Bütün fenalıklar, günahlar ve şerlerin mayası yokluktur, tahriptir.[535] Bu varlık âleminde insana yapılan en büyük iyilik ona varlık vermek, yok iken yaratmaktır. Hiçliği müdafaa etmek ise kendini reddetmektir.

İnkâr etmek daimâ ispat etmekten zordur. Umûmî meselelerde nefyin kıymeti yoktur. Böyle bir nefiy ve inkâr isbat edilemez. İsbat eden, yalnız

---

528 İbn Rüşd, s. 81.
529 İzmirli, II, 222.
530 A. Hatîb, *Îcâzu'l-Kur'ân*, II, 266.
531 *Kitabu't-Tevhîd*, s. 17; Ferid Kâm, *Musahabeler*, s. 84 vd.
532 S. Nursî, *Şualar*, s. 463; İ. A. Çubukcu, s. 44.
533 Râzî, XII, 151.
534 Gazzâlî, *Mişkât*, s. 17.
535 S. Nursî, *Şualar*, s. 232,237.

onun yerini ve bazı meyvelerini göstermekle kolayca davasını isbat eder. Meselâ ıssız bir adaya çıkan iki kişiden birisi, bu adada insan olduğunu, diğeri de olmadığını iddia etseler önceki hemen birkaç insan izi göstermekle, davasını ispat eder. İnkâr edenin ise bütün adayı karış karış gezip insan bulunmadığını isbat etmesi gerekir.[536] Münkirin aynı çizgide yürüyerek "tanrı yoktur" diyebilmesi için kozmik bir beyne sahib olması, bütün kâinatı ve hatta geçmiş zamanı birbir gezecek, tarayacak, sınırsız zamanı kuşatacak ve hatta âhireti görecek bir görüşe sahib olması lâzımdır ki, bu inkârını isbat edebilsin.[537]

Freud ve Feurbach yazılarında "Tanrı fikri, çocuktaki baba imajının bir yansımasıdır" derler. Bununla ulûhiyet fikrinin kaynağının insan olduğunu anlatmak isterler. Bu yazarların projeksiyon nazariyeleri kendi aleyhlerine de kullanılabilir. Bunlar babanın hâkimiyetinden rahatsız olmakta ve baba baskısından kurtulmak için onun yok olmasını arzu etmektedirler. Böyle bir arzunun yansımasıyla Allah'ı inkâra varmaktadırlar ki bu bile Allah'ın varlığını ve O'ndan kurtulamayacaklarını gösterir.[538] Zaten münkirler (mutlak kâfirler) Allah'ın yokluğunu (hâşâ) isbat edemiyorlar. Peşin fikir ile önceden inkâr etmek istiyorlar, sonra buna bahâneler ve deliller düzmeye çalışıyorlar ve nihayet edebiyât yapıyorlar. Nitekim çağdaş, mülhid Sartre da, Tanrı'nın yokluğu fikrini aklî delillerle ispat edememiştir. Sadece "Varlık ve Yokluk" adlı eserinde "kendiliğinden varlık" ın mütenâkız olduğunu söylemiştir.[539] Bunu söylemekle aslında bir bâtıla düştüğünün farkında olmaz görünüyor. Yani teselsüle sarılmak istiyor. Sonsuzca sebebler zinciri devam etmelidir demek istiyor. Bu ise örümcek yuvası kadar zayıf bir bâtıla yapışmaktır. Kur'ân'ın çemberinden kurtulamıyor. Yani önce kendisini Tanrının yokluğuna inandırmak istiyor, sonra örümcek ağından zayıf sistemini bu inanç etrafında kurmak istiyor. Öyle ki Tanrı'nın yokluğu fikri, onda, varılan bir netice değil, seçilen temel bir postülâttır.[540]

---

536 M. Aydın, *Ateizm ve Çıkmazları*, XXIV, 202.

537 S. Nursî, *Şualar*, s. 86; *Sözler*, s. 78,112.

538 M. Aydın, A. g.m, s. 196.

539 Kenan Gürsoy, *J.P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler*, s. 153, ayrıca bkz. 17-39; 46-54; 90, basılmamış doktora tezi, A. Üni, Edebiyat Fak., Erzurum, 1979.

540 A. e., s. 153.

E. Durkheim tarafından geliştirilen inkârcı sosyolojik teorinin de gerçekçi tarafı yoktur. O demek istiyor ki Tanrı fikri fertlerin düşünce ve davranışlarını kontrol altına almak için farkına varmadan cemiyetin uydurduğu hayâl mahsûlü bir mefhumdur.[541] Tarihî gerçek bunun tam aksinedir. Her gelen peygamber, şirk toplumlarının değer hükümleriyle mücadele etmiş, tevhide dayanan yeni değer hükümleri getirmişlerdir. Şirk toplumlarının bozuk anlayışlarında hakîkî inkılâbı gerçekleştirmişlerdir. İşte Mûsâ (aleyhisselâm), İsâ (aleyhisselâm) ve Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'in yaptıkları şirk toplumlarıyla mücadele, Durkheim nazariyesinin tam aksini isbat etmektedir.

Nietzche, Sartre ve Camus'un, Kant'ın tam aksine, ahlâkı ileri sürerek inkâra kalkışmalarına ise sadece gülünür. Tarih boyunca ahlâkı, felsefenin değil, dinlerin kurup geliştirdiğini inkâra kimsenin mecâli var mıdır? Kudsiyet fikri kabul edilmedikçe ahlâkî bir sistem meydana getirilemez. Bu ise Allah ve âhirete iman ile hâsıl olur.[542] Münkir filozofların ahlâksızca ve süflî hayatları bunun en canlı misâli olarak tescil edilmiştir. Dindârlığın zayıfladığı nisbette ahlâksızlığın arttığı tecrübe ile sabittir.[543] Görüldüğü gibi bunlar, birer buhran felsefesidir. Hakîkatı, gâye kabul edecekleri, hâkim tanıyacakları yerde, kendilerini hâkim tanıyarak, şirkin başlangıcını kendi vicdanlarında kuruyorlar. Görülüyor ki bâtılın insanı azdırması bile suret-i haktan görünmesi iledir. Bu ise bâtılın hakka sığınması demektir.[544] Bu da inkârın çürüklüğünü ortaya koyar.

Bazen de münkirler Allah'ın Zât'ının bilinmeyişini O'nu inkâra sebep olarak ileri sürerler. Halbuki bir şeyin künhünü bilmek başka, varlığını bilmek başkadır. Gerçekte ise insan, Allah'ın kâinât denilen bu muhteşem eserine bakarak O'nun varlığını, birliğini ve bir çok sıfatlarını bilebilmektedir.[545]

Hülâsa, denilebilir ki inkârcılar Allah'ı inkâr ediyoruz, derken bile

---

541 M. Aydın. A. g. m., s. 195.

542 A. H. Akseki, s. 76.

543 İsmail Fennî, *İzâle-i Şukûk*, s. 223.

544 Elmalılı, *Izdırabât-ı Beşerin Sebebi Şirktir. İlim-Ahlâk-İman kitabında*, s. 276.

545 N. el-Cisr, s. 207. Ayrıca bu çalışmamızda *Allah'ın Zât'ı ve Allah'ı Tanımanın Gereği ve İnsanların Allah Hakkındaki Marifetlerinin Sınırı* konularına bkz.

O'nun varlığından istimdâd ediyorlar. İlmin, aklın ve kâinatın gerçekleri muvâcehesinde inkâr mümkün değildir.

h) Mutlak İnkâr ve Cezası

Dinsizlik fıtrata muhalif bir sapıklık olduğu gibi, Allah'tan başkasına tapmak da öyledir.[546] Kur'ân Allah'a inanma duygusunun insanlarda umûmî olduğuna dayandığı için, Allah'ı inkâr edenlere fazla önem vermemiş, Allah'ı tanıyıp da şirk koşanlar üzerinde durmuştur. Allah'ı tanımayanları bu umûmî duygudan sapmış kimseler kabul ettiğinden sadece onlara işaretle yetinmiştir[547] (İbrâhim, 10; Kehf, 37). İnkâr, fıtratın bozulması ve bir tereddîdir. Böylelerine kavlen ve fiilen ahdini bozmuş, verdiği sözden dönmüş, kendi nefislerine zulmetmiş kimseler nazarıyla bakılmalıdır.[548] (Ankebut, 52). Mizaca fesat ârız olunca, insan, iyiyi fenâ, fenayı iyi görür. Mizacı bozuk olanların bu durumu, işin gerçeği ile kendileri arasına perde olan hasta bir hâlin neticesidir (Müddessir, 31). Meselâ, hamile kadınlardan bazıları sabun, kömür, toprak yerler. Bu gibi biçare kadınların hastalık sebebiyle toprak yemesi, toprağın yemeye elverişli bir şey olduğunu isbata delil olabilir mi?[549] İnkarcı insanlar gayr-i tabiî insanlardır. Bunlar, insanlar içerisinde kaide değil, müstesnâdırlar.[550] Bunların fıtratı bozulmuş, alıcı ve verici cihazları tatil edilmiştir. Ancak bu tipler bütün zamanlarda şâzz denecek kadar azdır. Bütün dünya nüfûsu içerisinde mülhidler birkaç milyonu geçmez.[551] Bu gibileri, gemide giderken geminin hareketinden gâfil oldukları için, kara parçalarının hareket ettiğini zanneder, idrâk yanlışlığı içindeki insanlar gibidirler. Kendi gözlerinin körlüğünü unutup, hakîkî Sanatkâr'ı kör kuvvet şeklinde tahayyül ve tasavvur ederler. Daha doğrusu ilahî hâdiseler aynasında kendi gerçek görüntülerini görürler. Bu tiplere müslüman diyarında da rastlanmaktadır. Çoğu defa bunların İslâm'ı hiç bilmedikleri görülür. Hakkıyla âlim kimseler arasında dinsize pek tesadüf

---

546 Elmalılı, VI, 3824.
547 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 29.
548 A. H. Akseki, s. 151.
549 F. Kâm, *Musâhabeler*, s. 105.
550 Akkâd, *Allah*, s. 286; M. M. el-Hicâzî, s. 256.
551 S. Kutub, *Zilâl*, VII, 108.

edilemez (Rum, 22). Çünkü beşer tabiatı güzelliğe, hayra ve hakîkata meyyâldir. İnkârcılar ise kendilerini beşer cinsinin haricine atanlardır.[552] Dinsiz, ya gafletli bir emniyet, yahut öldürücü bir ye's içinde bulunur[553] (Hicr, 56). Kendilerini hiç bir kayıtla bağlı hissetmedikleri için devamlı surette behîmî duygularını tatmîn peşinde koşarlar (Câsiye, 23). Etraflarındaki her şeyi mânâsız ve lüzumsuz (Mü'minûn, 115) ve kendilerine hoyrat bir düşman olarak gördükleri için en korkunç anarşistler bunlar arasından çıkar. Hiç bir yırtıcı ve vahşî hayvan, doymaktan başka bir maksad için kan dökmediği halde, böyleleri, menfaat, gurur, kibir, refah ve hatta tiryakilik için kan dökmekten çekinmezler.[554] Bunlar vahşî hayvanlardan da aşağıya sükût ederler[555] (A'râf, 179). Müşrik ve münkir ulvî değerlere inanmayan kimsedir. Egoistçe menfaatını düşünür[556] (Muhammed, 12).

İnsan iman ile yüceler yücesine çıktığı gibi, küfür ile de alçaklığın en alçağına düşer. İman bir intisaptır, küfür ise Allah'a olan o intisabı keser. Üzerinde nakışlar bulunan avizenin, elektrik düğmesine takılınca, bütün nakışlarının okunduğu gibi, insanın kalbine de iman girince, üzerindeki esmâ-yı hüsnânın bütün sanat ve nakışları, o nur ile tezahür eder, okunur. Küfür bu intisabı kesmekle bütün mânâlı nakışlar karanlığa gömülür, okunmaz.[557] İnkârcılar şu âlemdeki Allah'ın varlık ve birliğine karşı bütün küfürleriyle karşı çıkıp, nimetlere nankörlükle mukabele ederek bütün varlıkları kıymetsizlikle, kâfirce itham ve tahkir ederler. Mevcudatı mânâsız görürler (Sad, 127). Allah'ın güzel isimlerinin tüm tecellilerini yalanlarlar. Şirk koşarak en büyük zulmü işlerler. Bütün yaratıkların haklarına tecavüzde bulunurlar. Böylece az vakitte sonsuz cinayetler işledikleri için sonsuz azaba müstehak olurlar.[558] Küfür hak olan emri yok saymak ve inkârdır. Hakkı bir an bile olsa inkâr, ebedî bir yalandır. Ebedî olanı inkâr, ebedî cürme sebep olur. İlahî rahmete ulaşmak için mahdud bir zaman zarfında

552 İ. Fennî Ertuğrul, İzâle-i Şukûk, s. 223.
553 Derâz, *ed-Dîn*, s. 42.
554 N. el-Cisr, s. 442.
555 Derâz, *ed-Dîn*, s. 88.
556 M. el-Behiyy, s. 76.
557 S. Nursî, Sözler, s. 299 vd.
558 A. e., s. 77. 119.

bahşedilen bir fırsatı, bir vesileyi, tamamen reddetmek, o rahmetten ebediyyen mahrumiyet, cezası ebedî cehennemdir[559] (Bakara, 162).

i) İnkâr Âmilleri

Taklid

İnsanların gelenek, görenek ve muhitlerinden elde ettikleri alışkanlıkları terk etmeleri kolay değildir. Çünkü bu gibi şeyler o toplumun fertleri için müşterek bir kültür mahiyeti iktisab etmiş olmaktadır. Bu kültür şekli öncekilerden tevârüs yoluyla sonrakilere intikâl eder. Cemiyette kötü inanç ve alışkanlıklar hâkim olunca da aynı durum ortaya çıkar. Artık insanları, atalarını taklid[560] yoluyla elde ettikleri yanlış inanç ve alışkanlıklardan vazgeçirmek kolay olmamaktadır.[561] Mekke müşrikleri de şirk inançlarını ikide bir atalarından aldıklarını öne sürerek, putlarından vazgeçmemekte diretmişlerdir. *"Onlara 'Allah'ın indirdiğine uyun', dense, "Hayır, biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol)a uyarız" derler, Peki ama ataları bir şey düşünmeyen, doğru yolu bulamayan kimseler olsalar da mı? (Atalarının yoluna uyacaklar)."* (Bakara, 170)

Bu türlü imana engel, körükörüne tutulan kötü taklid yolu bütün şirk topluluklarında görülmüştür. Mûsâ'ya (aleyhisselâm) aynı şeyi söylemişlerdir (Yunus, 78). İbrâhim (aleyhisselâm), aynı bahane ile karşılaşmıştır (Enbiyâ, 52-54; Şuarâ, 70-77). Yaptıkları kötülüklere bile aynı bahaneyi mazeret yapmak isterler[562] (A'râf, 28). Halbuki Allah kötülüğü emretmez ve şirke delil indirmemiştir (A'râf, 71). Kur'ân insanları devamlı uyararak, onları düşünmeye,[563] eskiyi sırf eski olduğu için taklide değil, düşünerek yanlışlarını ayıklamaya çağırır (Mâide, 104). Kör taklidin pençesinden cemiyetleri kurtaran peygamberlerin ne büyük inkılabçı şahsiyetler oldukları gün gibi ortadadır. Hz. Muhammed'in (sallallahu aleyhi ve sellem) ise bunlar arasında müstasnâ bir yeri vardır. Kur'ân peygamberlerin, müçtehid, müceddid ve

---

559 Elmalılı, III, 2112.

560 Taklid kelimesinin manaları için bkz. İbn Fâris, V, 19; Cevherî, I, 524; İbn Manzûr, IV, 368 vd.; Zebîdî, II, 474 vd.

561 Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 144.

562 Âlûsî, VII, 106.

563 Bkz. H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 43 vd.

salih kişilerin doğru yollarını takibini reddetmez (krş. Bakara, 133; Yusuf, 38; Nahl, 43). Bazıları ise kişinin dinde, enbiyâ ve müçtehidler gibi, hak yolda olduklarını bildikleri kimselere ittibaı taklit saymamaktadırlar.[564]

Cehâlet

Cehâlet ilmin zıddıdır.[565] Esasında hafiflik mânâsı taşır ki itmînânın hilâfıdır.[566] Cahiliye devrinde cehl kelimesi, hilm kelimesinin zıddı olarak kullanılırdı. En ufak kızgınlık anında, iradesini kaybedip parlayan delikanlının, sabırsız kişinin öfkesinin pençesine düşmesi halini ifade ederdi. Türkçemizde bazı bölgelerde delikanlıya cahil denilmesinde bu mânâ vardır. Hilm ise öfke karşısında itidâlini yitirmemek ve sakin kalıp öfkesini yenmektir. Cehil bu haliyle aslında hilmin zıddı iken, ilmin zıddı haline gelmiştir. Cahillik, içerisinde kibir, gurur, bağımsızlık, insanî ve ilâhî bir otoriteye boyun eğmeme, şiddetli bir şeref duygusu mânâlarını taşıyordu. Cehil bu kavramın içi ise, zulüm de dışı idi. Cehl o zaman için şerefinin incindiğini, lekelendiğini görmekten ileri gelen bir çeşit kızgınlık ve öfkedir (Hamiyyetü'l-câhiliyye). Öfke aklı örttüğü için, akıl hakimiyetini yitirir. Olayların içine nüfûz edememeyi, sathî düşünmeyi, basit ve isabetsiz hüküm vermeyi intâc etmekle cehl, ilmin nakızı haline gelmiştir. İslâm'ın getirdiği ve hak bilgisinin zıddı demek olduğu için, İslâm öncesi devre bütün bu özellikleriyle câhiliyye devri denmiştir. Şu halde cehl, vahiy ve kitap bilgisinin zıddıdır. Vahiy bilgisi ise, gerçek bilgi olup, tecrübeye dayanan ve herkesin görüp bildiği müşahede ve tecrübe ettiği bilgiyi de reddetmez.[567]

İşte bu türlü bilgisizlikler inkâra sebep olmaktadır. Nitekim marifet de imana götüren bir vesile olmaktadır.[568] Cahiliyetin değer ölçüleri, İslâm'ın değer ölçüleriyle çoğu zaman tam aykırı şeyler olduğu için,

---

564 Merâğî, II, 45; krş. Âlûsî, XXVII, 62-66; Ebû Bekir er-Râzî, *A'lâmü'n-Nübüvve*, s. 64 vd., Tahran, 1977.

565 Cevherî, V, 1663; İbn Sîde, I, 3. sifr, s. 35; İbn Manzûr, XIII, 136; Zebîdî, VII, 268; diğer manalar için Tehânevî, I, 235.

566 İbn Fâris, I, 489.

567 Bkz. T. İzutsu, s. 55-59; 192-198.

568 Mâtûrîdî, s. 381; S. Havva, s. 12.

Kur'ân'ı ve İslâm'ı tanımamak,[569] ulûhiyeti inkâra sebep olabilmektedir. Dinin iyi tahsil edilip öğretilmediği yerlerde, cahiliye değer hükümlerinin yeniden ortaya çıkması her zaman beklenir. Cahiller hak bilgisini, hak ölçülerini kavrayamazlar. Kur'ân'a göre Allah'tan başka ilahlar edinmek (A'râf, 138; Zümer, 64), ahlâksızlık (Yusuf, 33; Neml, 55), bâtılda diretip Allah'ın tehdidlerini gerçek bilmemek (En'âm, 111; Ahkâf, 23) ahdinde durmamak (Ahzâb, 72), işin iç yüzünü anlayamamak (Hucurât, 6; Hûd, 46) hep câhillikten sayılmıştır. Cahiller hep işin dış yüzünde kalırlar (Bakara, 273). *"Nihayet (hesab yerine geldikleri zaman (Allah) buyurur ki; "Siz Benim âyetlerimi, onları hiç bir bilgiyle kavrayamadığınız halde (körükörüne), tezkîb mi ettiniz? Neydi o ısrar ile yaptığınız?"* (Neml, 84), *"Onlar (bu) dünya hayatından yalnız dış (taraf)ı bilirler. Âhirette ise onlar gâfillerin tâ kendileridirler."* (Rûm, 7) Cahiller Allah hakkında bilgisizce tartışıp (Hacc, 8; Lokmân, 20), Allah hakkında bilmediklerini söylerler (A'râf, 28; Yunus, 68).

Kibir

Kur'ân'da tesbit ettiğimiz, inkâr sebeblerinden birisi de kibirdir. Ekseriya inatla içiçe bulunarak, insan fıtratının Yaratıcıya açılan manevî pencerelerini perdelemektedir.[570] Çoğu defa hükümdarlar ve hükümdarların etrafında bulunan memleketin ileri gelenleri (mele'), kurulu düzende mevki ve makamı yerinde olan kimseler, peygamberlerin hak davetine karşı çıkmışlardır. Bunlar Allah'a kul olmayı, Allah'ın diğer kulları gibi muamele görmeyi kibirlerine yediremeyen aristokrat sınıflardır. Kur'ân'da Firavun, Nemrud, Kârun bunların tipik örneklerini teşkil ederken, Mekke sitesinin Ebû Cehil, Ebû Süfyan, Velid b. Muğîre, Âs b. Vâil, Utbe b. Ebî Rebî'aları da Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'ın davetine karşı çıkan zulüm otoritelerdir. *"Kendilerine gelmiş hiçbir delil olmadan Allah'ın âyetleri hakkında tartışanlar (yok mu), onların göğüslerinde, (hiç bir zaman) erişemeyecekleri bir büyüklük taslamaktan başka bir şey yoktur. Sen Allah'a sığın çünkü işiten, gören O'dur."* (Mü'min, 56). Bu kibir yüzünden, nübüvvetin emri altına girmek istememişlerdir. Halbuki Allah peygamberliği her türlü hükümdarlık ve başkanlığın üstünde tutmuş-

---

[569] İbn Manzûr, XIII, 138 Âlûsî, IX, 41.
[570] A. Zeydan, s. 22.

tur.[571] Allah haksız yere büyüklenenleri âyetlerinden uzaklaştırır (A'râf, 146). Bilgili (Mü'min, 83) ve kuvvetli (Fussilet, 15) olduğu vehmi, insanı kibire düşürebilmektedir.

Oysa ki, mütekebbirler, vicdanlarında Allah'ı, peygamberini ve O'nun âyetlerini bilirler. *"Vicdanları da bunlara tam bir kanaat hasıl ettiği halde zulüm ve böbürlenme yüzünden onları inkâr ettiler. Bak o bozguncuların sonu nasıl oldu?"* (Neml, 14)[572] Gerçekte ise, kibriyâ ve azamet, Allah'ın hakkıdır, O'na lâyıktır, O'na yakışır. Allah'a kibrinden dolayı boyun eğmeyen çoklarının, bir menfaat, bir üst otorite, şehvet ve süflî arzular gibi pek çok şeylere kul köle olduklarını görmek nâdir meselelerden değildir. Allah'a karşı kibir, gurur ve küstahlık da bir nevî cahilliktir[573] (Fetih, 26).

Menfaat

İnsanın imanı kabule hazır fıtratının önüne geçerek, onu inkâra sevkeden âmillerden birisi de menfaat düşüncesidir. *"Mûsâ; "Ey Rabbimiz, dedi, hakîkaten Sen Firavun'a ve ileri gelenlerine dünya hayatında zînet ve (nice) mallar verdin, Senin yolundan saptırsınlar diye mi hey Rabbimiz?! Sen onların mallarını yok et Rabbimiz, kalblerini şiddetle sık ki onlar o çetin azabı görecekleri zamana kadar iman etmeyeceklerdir."* (Yunus, 88) Servet ve refahın şımarttığı kimselere Kur'ân'da tipik örnek Kârun'dur. Böyleleri maddî refah ve servetlerine güvenerek Allah'tan bile müstağnî olduklarını zannederler (Alâk, 6-7). Fakat Allah onları ansızın çarpar da onlar da âleme ibret olurlar (Kasas, 78-82; Kehf, 32-37).

Bugün de insanlar fiilen koyu bir materyalist hayatın içerisine yuvarlanmışlardır. Cemiyet tabakaları arasındaki korkunç farklar, zenginlerin Allah (hâşâ) yokmuş gibi lüks ve israf içerisinde yaşamaları, fakirleri unutmaları büyük içtimâî fesatlara yol açmaktadır. Halbuki Allah ve bir hesab günü vardır. Maddî menfaat ve refahın çoğu insanları baştan çıkardığı bir gerçektir. *"(Görürsün ki) onlar (şöyle) diyeceklerdir; "Seni tenzih ederiz, seni bırakıp da başka veliler edinmemiz bize yakışmaz. Fakat onların ve*

571 Bkz. Râzî, XXVII, 78 vd.

572 Kibir, tekebbür, istikbâr hk. şu âyetlere bkz.A'râf, 36,40,48,76,88,7; En'am, 93; Mü'min, 60; Mü'minûn, 46,67 vb.

573 T. İzutsu, s. 192.

atalarının (refah müddetini) kendin uzattın da nihayet zikri (Seni) unuttular ve helâk(e mahkum) birer kavim oldular." (Furkân, 18) Geçici dünya metâ ve refahından beslenen bu şımarıklık nihayet ulûhiyeti inkâra kadar varabilmektedir (Kehf, 36-37).

Korku ve Vatan Duygusu

İnsanları iman ve marifetullah saadetinden alıkoyan sâiklerden birisi de, iktidâr ve otorite sahiplerinin, ileri gelen nüfûzlu kimselerin, cemiyetteki zayıf kimselere yapmış oldukları korkutma ve vatanından çıkarıp sürme tehdid ve baskılarıdır. İnsanlık tarihinde böyle tiranların zulümleri çok görülmüştür. Nitekim Nemrud Hz. İbrâhim'i ateşe atmış (Enbiyâ, 68), Firavun Mûsâ'ya (aleyhisselâm) *"Benden başka ilah edinirsen, yemin ederim ki seni zindanlıklardan ederim, demiştir."* (Şuara, 29) Yine O, Hz. Mûsâ'ya iman eden sihirbazlara *"Ellerinizi ayaklarınızı çaprazlama kestireceğim ve hepinizi asacağım"* (Şuarâ, 49) tehdidinde bulunmuştur. Yahudiler bazı peygamberlerini öldürmüşlerdir (Âl-i İmrân 21). Mekke'nin önde gelen despot müşrikleri de maddeten zayıf, korumasız müslümanlara zâlimce, akla gelen her türlü işkenceyi tatbik etmişlerdir.

Kur'ân'da korku yüzünden imana engel olunduğu açıkça belirtilir. *"Sonunda, Firavun ve etrafındakilerin belası korkusundan, Mûsâ'ya kavminden ancak bir zürriyet iman etti. Çünkü Firavun o yerde (Mısır) çok zorba ve pek aşırı giden taşkınlardandı."* (Yunus, 83)

Bu tehdid ve korkunun içerisinde bir unsur da vatanından sürülüp çıkarılma tehlikesidir. Nitekim Hâris b. Osman, Resûlullah'a (sallallahu aleyhi ve sellem) gelmiş demiş ki: "Biz biliyoruz şüphesiz sen hak üzeresin velakin korkuyoruz, sana tâbi olup da Araplara muhalefet edersek, biz bir yiyimlik başız, bizi yerimizden çarpar kapışıverirler."[574] *"Dediler ki: "Eğer biz doğru yola uyar, seninle beraber olursak, yerimizden (Mekke'den) kovuluruz (...)"* (Kasas, 57). Görüldüğü gibi Mekke müşrikleri de gerçeği biliyorlar, risâletin hidayet olduğunu onlar da ikrâr ediyorlar, fakat yurtlarından edileceklerinden korktuklarını söylüyorlardı.[575] Çünkü vatandan çıkarılıp

---

574 Elmalılı, V, 3748.

575 S. Kutub, *Zilâl*, XX, 80.

sürülmek, öldürülmenin kardeşidir[576] (Nisâ, 66). Şuayb'ın (aleyhisselâm) kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler ona da aynı tehdidi yaptılar. Firavun vatan duygusunu istismar ederek Mûsâ'nın (aleyhisselâm) Mısırlıları yurdlarından çıkarmak ve oralara hakim olmak gayesinde olduğunu iddiâ ederek onların imana gelmelerini önledi. Kurulu şirk düzeninin ayakta kalması için, onlarda müşterek olan vatan duygusunu tahrîk etti (A'râf, 110; Tahâ, 63). Zaten Firavun, halkı fırkalara bölüp birbirlerine düşürerek sömürü ve zulüm iktidarını sürdürmekte mâhir bir istismarcı idi[577] (Kasas, 4). Bütün peygamberlere aynı şekilde vatanlarından sürülüp çıkarılma tehdidi yapılmıştır (İbrâhim, 13) ve nihayet Hz. Muhammed'i (sallallahu aleyhi ve sellem) de öz yurdundan çıkarmışlardır (Enfal, 30; İsrâ, 76).

Fakat bütün bu tehditler zayıf ruhlu kimselere tesir etmiştir. Mü'minler ise her türlü işkenceye rağmen, esas korkulmaya lâyık olanın sadece Allah olduğunun (Ahzâb, 37) şuurunda kimseler olarak, esas emniyeti Allah'ın civarında olmakta bilmişlerdir. Dilerse, Allah'ın, onları en güzel yurtlara yerleştireceğine, yeryüzünün hakimleri yapacağına kesin olarak inanmışlar, küfrün tehditlerine boyun eğmemişlerdir. *"İşte Yusuf'u zindandan kurtardığımız gibi, kendisine Mısır memleketinde de kudret ve şeref verdik. Orada istediği yerde makam sahibi oluyordu (...)"* (Yusuf, 56)

Çok Günahkârlık ve Hevâya Tâbi Olma

İnsanın fıtratında kötü temayüller de vardır (Âl-i İmrân 14). Ancak insan bu temayüllere karşı mücadele edebilecek kabiliyetlerle de donatılmıştır. İnsanın imtihanının en önemli bir yönü de işte bu fıtratına karşı yapacağı mücadele olacaktır (Haşr, 9).

Hevâ nefsin kötü isteğe meyletmesidir.[578] Keyfi ne istiyorsa onu elde etmeye ve onu, engel tanımadan gerçekleştirmeye çalışmak, bu hevâ putuna tapmak demektir.[579] Müşriklerin puta tapmaları da bir bakıma böyle bir hevâya tâbî olmadır (Necm, 23). Lût kavminin yaptığı da bu hevâ

---

576 Âlûsî, XVI, 216.
577 A. e., XVI, 224.
578 Râğıb, s. 548.
579 Şevkânî, V, 8.

putunun bütün arzularına –sonunda helâk bile olsa– uymaktan başka bir şey değildi (Ankebut, 28-29). *"Şimdi o kimseyi gördün ya; zevkini kendisine ilâh edinmiş, bilgisi olduğu halde Allah onu şaşırtmış, kulağını kalbini mühürleyip gözüne de bir perde çekmiştir. Artık onu Allah'tan başka kim yerine getirir? Hâlâ düşünmez misiniz?"* (Câsiye, 23)

Kötü temayüllere düşkün, şehvânî arzularının kölesi haline gelmiş, her türlü günahla yoğrulmuş kimseler, Allah'tan kaçabilmek için, önce O'nun hakkındaki şüphelere kulak verir, giderek inkâra varırlar. Böylece 'her günahta inkâra giden bir yol vardır' gerçeğini ortaya koymuş olurlar. Böylesi kimseler aslında küfrü sevdikleri için değil, fuhuş yapmak için inkâr ederler.[580] Canının istediğinden başka kendisine ilâh tanımayandan daha sapık kimse yoktur (Kasas, 50). Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem). "Gök kubbe altında, Allah'tan başka tapılan şeyler arasında, peşine düşülen hevâdan daha büyüğü yoktur" buyurmuştur.[581]

Bütün devirlerde, bilhassa ulûhiyete karşı, beşerî varlığın iktidârını göstermek iddiâsında olan ve rönesans sonrası Batıya büyük ölçüde hakim olan ve oradan da dünyanın hemen her tarafına yayılan materyalizm ve hümanizm, Kur'ân'ın takbîh ettiği hevâyı tanrılaştırmanın çok sayıda tezahürünü sergilemektedir. Bu hususta İslâm ülkelerinde önde gelenler ve zenginlerin yeterince basiret sahibi olmadıkları müşahede edilmektedir.

Hafife Alınma ve Kınanma Endişesi

Şirk cemiyetleri, geliştirdikleri cahilî değer sistemlerine karşı gördükleri hak ehlini, kınamak ve istihzâ etmek yoluyla psikolojik baskı altına almak isterler. Böylece zayıf iradeli kimselerin imana gelmesini önlemek isterler. *"(Firavun) kavmini küçümsedi. Onlar da kendisine itâat ettiler. Hakîkat onlar yoldan çıkmış bir kavim idiler."* (Zuhruf, 54) Böylece Firavun, kavminin Mûsâ (aleyhisselâm)'a inanmalarını, kınama ve alay taktiğiyle bertaraf etmiş olmaktadır. Bu tutum her devir müşriklerinin uyguladıkları bir taktiktir. Nitekim Mekke müşrikleri de, inanan zayıf kimseleri önceleri kınamış ve alaya almışlardır. Hatta Ebû Tâlib'in imana gelmemesinin

---

580 Derâz, *İslâm Hakkında Görüşler*, s. 29.
581 Elmalılı, V, 3590 Taberanî ve Ebû Nu'aym'den.

sebebi de müşrik eşrafın kendisini kınayacağı endişesi idi. Bu, gerçekten bir cahilliktir.

Halbuki imanın lezzetini tadanlar en büyük şerefin Allah'ın katında olduğunu bilirler, zerrece sarsılmazlar. İmanı zayıf olanlarda İslâm'dan dolayı kınanma endişesi görülebilmektedir. Böylelerinin imanını tahkîke erdirmek, itmînân haline getirinceye kadar işlemek lüzumu vardır. *"Ey inananlar, sizden kim dininden dönerse, (bilsin ki) Allah, yakında öyle bir toplum getirecek ki (O) onları sever, onlar da O'nu severler. Mü' minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve şiddetlidirler. Allah yolunda cihad ederler, hiç bir kınayıcının kınamasından korkmazlar. Bu Allah'ın bir lûtfudur, onu dilediğine verir. Allah(ın) lütfu geniştir (O) bilendir."* (Maide, 54), *"(...) Şeref ve zaferi onların yanında mı arıyorlar? Muhakkak ki bütün şeref ve kudret Allah'ındır."* (Nisa, 139)

III. KUR'ÂN-I KERÎM'İN ULÛHİYETİ TANITMADAKİ HUSUSİYETLERİ, KELÂM VE FELSEFEDEN FARKLAR

1. Tanıtma Üslûbunun Mücerred veya Müşahhas Oluşu

Kur'ân'da bu çalışmamızın başından beri fiillerini ve sıfatlarını yazdığımız yüce Allah, her yönden takdîse lâyık olan Zâtî bir varlıktır. Bu Zât, şeref, namus, hürriyet, tabiat kanunları gibi bazılarınca mukaddes addedilen mücerred mânâlar cinsinden değildir. Zaten bunlar mübhem olarak yayılmış tasavvurlardan ibarettir. Zihnin haricinde, kendi kendine kâim, müstakil bir varlığa sahip değildirler, birer araz ve isimden ibaret şeylerdir. Ulûhiyet mefhumu bu türlü mukaddes addedilen manevî nesnelerden,[582] sır fikir ve tasavvur cinsi şeylerden değildir. Böylesi, zihnî ve hayalî bir şey olur.

Böylesine mücerred, her türlü sıfatlardan arınmış bir ulûhiyet

[582] Derâz, *ed-Dîn*, s. 33.

tasavvuru, bir ululuk olarak bile kabul edilse, o bir yokluk demektir.[583] Mutezilenin, aklın tasvir ettiği şekilde Allah'ı her faal sıfattan tecrîd edip, O'nu mücerred, zihnî bir varlık haline çevirmeleri, bazı çağdaş filozofların, başlarını döndüren bir problemi çözmek için kâil oldukları farazî tanrıya benzer. Tabiatı, tekrar tabiata nisbet edebilmek için Tanrı'yı bir faraziye sayarlar. Mutezile de Tanrı'nın varlığını önce itiraf etti, sonra sıfatlardan soyulmakla neredeyse nefye kadar vardı. Filozoflar da önce inkâr ettiler sonra farz ettiler.[584]

Allah görünen maddelerin ötesindedir. Madde olmaktan münezzehtir. Mü'minler gayba inanırlar. Fakat bu gayb, ilim sahibi, kâinatta iradesiyle, meşîetiyle mutasarrıf,[585] bütün yaratıkların duasını işiten, hacetlerini bilen, fa'âl, rahîm, en yüce kemâl sıfatlarıyla muttasıf, hakîkî varlığa sahib olan Zât'tır. Yüce Allah'ın çok çeşitli isimleri işte bu ulûhiyetin nihayetsiz taraflarını ortaya koyar. Bu isimler arasında zıd yönleri ortaya koyanlar vardır. Meselâ, Allah hem zâhirdir, hem bâtındır. Hem âlîdir (yüce), hem insanlara şah damarından daha yakındır.[586] Böylece Kur'ân, ulûhiyeti bütün yönleriyle tanıtmayı hedef alır. Maddeciler ise Firavun'un kule yaptırıp göklerde Tanrı aramaya kalkışması gibi (Kasas, 38), her şeyi maddeden ibaret görürler; sanki maddeyi Tanrı edinmişlerdir, maddedeki kuvvetleri ilahlaştırmışlardır.

İşte Kur'ân'da Tanrı'nın müşahhas varlık olarak takdim edilmemesi, teşhisin maddeleştirmeyi intâc edeceğindendir. Halbuki zat kelimesinde böyle bir tehlike mevcud değildir.[587] Allah, şahıs ve madde değildir.[588] Maddeciler her şeyi maddeden ibaret gördükleri için, onlara göre madde, zatında yaratıcı bir kuvvet gibi kendi kendini meydana getirmiştir.[589] Varlığı sadece maddeden ibaret görmek beşeriyetin çocukluk seviyesindeki

---

583 C. Sena, s. 592; Charles Hartshome, *Dine, ve Felsefeye Göre Tanrı*, çev. M. Aydın, İlâhiyat F. Der., XXIV, 219; N. Keklik, s. 65.

584 A. Hatîb, *Allah*, s. 420.

585 Derâz, *ed-Dîn*, s. 34.

586 S. Yıldırım, s. 353.

587 Bkz. Bu çalışmamızda *Allah'ın Zât'ı* konusu,

588 N. Ayesbeyoğlu, s. 6.

589 A. Hâtîb, *Allah*, s. 108,136.

zihniyetidir. Çocuk için varlık, anasının memesini geçemeyecek kadar dar bir daireden başlar, sonra bu daire günden güne genişler, elle tutup yokladığı şeyleri aşmaya, büyüdükçe zihinde mücerred mefhumlar teşekkül etmeye başlar. Maddeciler her şeyi maddeye ircâ etmekle, insanlığı yüksek idrâk seviyesinden düşürdüklerinin farkına varmıyorlar. Halbuki maddecilik, yani gördüğünden, dokunduğundan öte bir varlık kabul etmemek insanlığın çocukluk seviyesidir.[590] Maddeciler her ne kadar kendilerine "bilimsellik", "tarihsellik", varılacak son gerçeklik vasıflarını yakıştırsalar da gerçek seviyeleri işte budur.

Gerçi Kur'ân'da bu seviyede olan kimseleri ve avâm tabakasını da ulûhiyet mevzuunda tatmin edecek âyetler vardır. Müteşâbih âyetler dediğimiz bu âyetler, Allah'ı çeşitli cihetlerden tanıtırlar. Yani Allah, müteşabih âyetlerle de kendi Zât'ını bize tanıtır. Allah *"Arş üzerine istivâ etmiştir."* (A'raf, 54), *"Allah'ın iki eli de açıktır."* (Maide, 64), *"Allah'ın eli biat edenlerin ellerinin üzerindedir."* (Fetih, 10), *"Nerede olsanız Allah'ın vechi oradadır."* (Bakara, 115), *"Celâl ve ikrâm sahibi rabbinin vechi bâkîdir."* (Rahmân, 27), *"Gözlerimizin önünde ve vahyimizle gemiyi yap."* (Hûd, 37), *"Melekler, sıra sıra olduğu halde Rabbin geldiği zaman."* (Fecr, 22) vb. âyetleriyle de Rabb Tealâ kendisini tanıtmaktadır;[591] fakat bu âyetleri anlayış şekli değişik olabilmektedir. Bu âyetleri anlamanın bir yolunun, kitabın anası olan muhkem âyetlere ircâ etmek olduğunu bildiren alimler vardır. Muhkemâtın "ümm"e (anneye) teşbihi (Âl-imrân, 7), çocukların emniyet ve sükun aramak için aslı ve menşei olan annesinin kucağına sığınması gibidir.[592]

Diğer taraftan Kur'ân, avâm ve havâs her seviyede insana hitab eden bir kitab olduğu için, onda her tabakanın anlayış seviyesine göre hitab bulunur. Havâs için bu âyetler müteşâbih gelir, avâma ise Allah'ı tanıtırken, "Şöyle bir varlık vardır, cisim değildir, bir yer tutmaz (mütehayyiz), kendisine işaret edilip gösterilmez" denilse o böyle bir şeyin yok mânâsına geldiğini düşünebilir. O halde bu seviyedekilere en uygun yol düşünebi-

---

590 M. el-Behiyy, s. 13 vd.; A. Hatîb, s. 107 vd.
591 M. Yusuf Musâ, s. 39.
592 M. M. el-Medenî, *Allah fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mec. Ezher, XXXII, sayı, 7, s. 675, Kahire, 1380/1960.

lecekleri seviyede hitab etmektir.[593] Kur'ân'ın ilk hitab ettiği cemiyet maddî putlara taptığı için, Kur'ân, onları müşahhastan mücerrede doğru yükseltmiştir. Onların anlayacakları şekilde onlara Allah'ı müteşabih âyetlerle de tanıtmıştır.

Kur'ân'ın sunduğu ulûhiyet mefhumu beşerin hepsine şâmildir.[594] Bunu insanların şuuruna ve duygusuna hâkim olacak bir üslûbla anlatmıştır. Bundan dolayıdır ki Kur'ân'ın verdiği ulûhiyet şuuru, sırf nazarî bir bilgi değil, ruhlarda ve duygularda yaşayan bir şuurdur.[595] Bu itibarla Allah'ın Zât'ı, mahdud beşerî akılla ihâta edilmekten büyük ve yücedir.[596]

Şu halde, Kur'ân'ın tanıttığı ulûhiyet mefhumu, maddî bir mefhum değildir, tecsîm ve tecessüd O'nun hakkında düşünülemediği gibi; hem de hiç bir vasfın kendisine delâlet etmediği, tecellî ettiği hiç bir vakıanın idrak etmediği, mücerred ve mutlâk fikir de değildir. Çünkü böyle olsaydı akıl, kendisine tutunamaz, halk kendisine ısınamaz ve insan böyle mücerred bir fikrin tesirini tabiatında ve davranışında bulamazdı. Bundan dolayı Kur'ân, ilah mefhumu için tecsîd ve tecrîd arası bir makam seçti.[597] Kur'ân bir Allah tasavvuru verir, o tam teşekkül ederken birden tebahhur eder. Allah çeşitli sıfatlarla tavsif edilmiştir. Aynı zamanda O'nun gibi bir şey yoktur. "Her ne ki hatırına gelirse Allah ondan başkadır".

2. Kur'ân'ın İrşâd Halkasının Genişliği ve Umûmî Seviye

Kur'ân'ın hedefi, insanları her hususta en doğruya irşad etmektir (İsra, 9). Ulûhiyet mevzuunda da vusule uygun usûl kullanmıştır. Bu hususta seviyeyi çok umûmî tutmuş, her seviyede insanın anlayacağı deliller getirmiş, avâm havâs herkese uygun gelecek tarzda hitab etmiştir.[598]

Kur'ân'ın delilleri her insanın faydalanacağı gıdalar gibidir. Memedeki

---

593 Râzî, V, 172; İbn Rüşd, s. 20,74,81; M. Yusuf Musâ, s. 38-40.
594 S. Nursî, *Mesnevî*, s. 210.
595 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 54.
596 Akkâd, *Allah*, s. 220.
597 A. Hatîb, *Allah*, s. 447 vd.
598 Derâz, en-*Nebe'*, s. 107.

bebekten tut, en kuvvetli adamın faydalanacağı su, her bünyeye yarayan süt gibidir. Felsefe ve kelâmın delilleri kuvvetlilerin faydalandığı ve fakat bazılarını da hasta eden, çocukların ise hiç faydalanamadıkları yiyecekler gibidir.[599] Kur'ân'ın delillerini her sınıf insan, vehim, âcizlik ve yorgunluk duymadan kolaylıkla anlar. Bunları anlamada sade bir köylü ile bilgin bir filozof aynıdır. Çünkü gaybları ve yarattığını bilen Allah kullarının gücüne göre teklifte bulunur.[600] Kur'ân'ı da insanların anlayıp düşünmeleri için göndermiştir (Kamer, 17).

Her devirde, insanların çoğu, anlayış bakımından, orta seviyede ve halk kültürü seviyesindedir. İşte Kur'ân bu umumî seviyeyi gözetmiştir. Bu sebeble Kur'ân'ın delillerinde hissî tarafa ağırlık verilmiştir. Bu itibarla Kur'ânî delilleri avâm da anlar. Yani akl-ı selimi ve fıtratı, çeşitli şeylerle karıştırılmamış herkes bu delillerden istifade eder. Bu kadarını düşünmede insanlar fıtratan müşterektirler. Meramını anlatmayan bedîhî mantık kurallarına göre mukaddimeler sıralayamayan herkes, düşünemiyor mânâsına gelmez. Kur'ân'da ve kâinatta herkesin düşünüp anlayacağı kadar çok delil vardır.[601] İmânda olduğu gibi, Kur'ân'ın delillerinden, hitablarından da akıl, vicdan, ruh, kalp hepsi gıdasını alır (Neml, 14; Bakara, 109; Nisâ, 65). Demek ki imanda önce ilim ve aklî marifet, ondan da kalbî basiret meydana geliyor ve ikisi bir bütün oluyor (Fatır, 28). Kur'ân'da avâma karşı hakikatlerin yalnız bir tarafı gösterilirken,[602] bir fizyoloji, bir psikoloji, bir atom alimi, bir feza bilgini de, kendisini hayretlere düşüren Kur'ân'ın gerçeklerinden aynı şekilde istifade eder. Nitekim yapılan keşif ve yeni buluşlar Kur'ân'ın bâkir gerçeklerini şerh etmeye yarıyor. Kur'ân'ın her gün bir yeni sırrı anlaşılıyor.

Meselâ, Kur'ân, sebebsiz bir şeyin olamayacağını (Tûr, 35-36), her varlığa Yaratan Allah'ın vücud verdiğini anlatırken, öldükten sonra dirilmeye, yeryüzünün baharda yeşillenmesini misal verirken, ilk defa yaratanın tekrar hayata iadesinin daha kolay olacağını bildirirken (Rûm, 27), her sınıf ve seviyede insanın anlayacağı, hem makûl hem müşahede edilen delilleri ortaya

---

[599] Gazzâlî, *İlcâm*, s. 88.
[600] N. el-Cisr, s. 28.
[601] Derâz, *İslâm Hakkında Görüşler*, s. 23.
[602] S. Nursî, *Sözler*, s. 237.

koymuştur. Fıtratı bozulmayan herkes bunları anlar ve ruhuna sindirir.[603] Kur'ân'ın bir mucize yönü de işte böyle zoru kolay anlatmasıdır. Halbuki bunların hiç birisinde mantık ilminin kıyas şekilleri sıralanmamıştır. Nitekim Hz. Ali de "İnsanların anlayacakları miktar (akıllarının seviyesine göre) söyleyin, yoksa Allah ve Resûlü'nün yalanlanmasını mı istersiniz?" demiştir. Bundan dolayı Allah Resûlü (sallallahu aleyhi ve sellem), bir câriyeden "Allah'ın gökte" olduğunu söylemesini kabul etmiştir. Çünkü onun aklı daha fazlasına yetmiyordu. Kur'ân'da işte bu seviyeden, tâ müteşâbih âyetleri anlamaya kadar[604] geniş bir saha vardır. Kur'ân, delil ve isbatları, muhatabın seviyesine uygun şekilde ölçüp biçmiştir.

Kur'ân'ın gâyesi irşâd olduğu için, irşad halkasını geniş tutmuştur. Hem kalp, hem akıl yolunu kullanarak manevî icâzıyla her şeyde bir marifet penceresi açmıştır.[605] Bilhassa umumî seviyeyi gözetmiştir Kur'ân. Çünkü Kur'ân mürşiddir. Umûma yaramayan şeyleri ibhâm ile icmâl etmesi bundandır. Yine bundan dolayı ince meseleleri, temsil ile idrâke yaklaştırır. Mugâlataya düşürmemek için zahirî nazârlardaki bedîhî şeyleri değiştirmez.[606]

Felsefe ve mantık usulleri ise, belirli bir seviye almış kimselere hitab eder. Gerçi felsefe de Kur'ân'ın ele aldığı mevzularla meşgul olur.[607] Fakat o umûmun faydalanamayacağı bir yoldan, gider. "Büyük önerme", "küçük önerme","netice" gibi mantıkî kıyas şekillerini herkes anlamaz. Hem, düşünmek için mutlaka bu kalıpları kullanmak da şart değildir. Halbuki din yalnız filozoflar için, alimler için gelmemiştir. Felsefe ve ilim ise insanların pek azına nasib olur. Halbuki insanların fıtrat ve duyguları, bütün insanlar arasında müşterektir. Bundan dolayı âlimlerden, câhillerden ve felsefecilerden mü'minler olur. Eğer din mantık ilminin metoduna uysaydı, pek az kimse iman ederdi.[608] Havas her devirde ve her toplulukta daima az bir zümreyi, avâm ise her zaman ekseriyeti teşkil etmiştir.

---

603 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, III,11 vd.
604 A.e., III,13.
605 N. el-Cisr,s. 289.
606 S. Nursî, *Sözler*, s. 223.
607 M. Yûsuf, Mûsa, s. 17.
608 A. Emin, III, 15.

Filozofların hareket noktası akıldır. Felsefî sistemlere o sistemi kuran filozofların akılcılığı hakimdir. Varlıklara varlık için bakarlar. Ulûhiyet için söyledikleri de tutarsızlıklarla doludur. Aristo'nun Tanrısı hareket etmeden hareket ettiren ilk muharriktir, ilk sebeptir. Tanrıyı o kadar kemal ile tavsif etmiştir ki, haddini aşarak pasif duruma düşürmüştür. Onun tanrısı kainatla temas etmeyen bir heykelden farksızdır. Kainatın varlığından haberi yoktur, ancak kendisini bilir.[609] İradeden münezzehtir, zatından başka bir şey taleb etmez. Küllîleri bilir, cüz'îleri bilmekten yücedir.[610] Âlem yaratılmamıştır, ezelî ve ebedîdir. İlk sebeb ve ilk muharrik fikri Sokrat ve Aristo'da da vardır.[611] Eflatun'a göre Tanrı, âlemin yaratıcısı değil, ustası, düzenleyicisidir (Demiurgos).[612]

Görüldüğü gibi Aristo ve Eflatun'un düşünce sisteminde ilah anlayışı tamamen hayalî bir varlık olup, hayalen düşünülen dünyalarda varlığı kabul edilen zihnî bir ilâhtır.[613] O ilâhın irâde ve faaliyeti yoktur, çünkü onlara göre onun ideal oluşunun ve kemâlinin izâhı budur.

Yeni filozoflar da ulûhiyet mevzuunda tutarlı şeyler söylememişlerdir. Bir çoğu şer problemini ulûhiyetin varlığı ile bağdaştıramamışlardır.[614] Gûya izah edeceğiz, halledeceğiz derken zorluğa zorluk katmaktan başka bir şey yapmamışlardır.[615] Bir çokları da tekâmülü, yahut basitten bileşiğe, alçaktan yükseğe doğru değişmeyi benimsemişlerdir. Ancak onlara göre, bütün âlem, kaynağı ve sonu olmayan ebedî bir maddeden ibaret olunca, tekâmül ve değişikliğe bir yol yoktur. Çünkü bugün kâinatta olan, her zaman vardı. Madem ki madde sonsuzdur, tekâmül ne demektir.[616] Yeni zamanlar maddeciliğinin eskilerden farkı, gözlerine gözlük, kulaklarına kulaklık takmalarından ibarettir.[617]

---

609 H. Atay, *F. ve İbn Sinâ'ya Göre Yaratma*, s. 101 vd.

610 Akkâd, *Allah*, s. 154-139, 178; C.Senâ, s. 144-146; Bkz. Macit Gökberk, *Felsefe Tarih*, s. 92-111; Krş, Kâmran Birand, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 78-80.

611 C. Sena, s. 137, 144; M. Yusuf Musa, s. 17.

612 C. Sena, s. 136; M. Musa, s. 17.

613 S. Kutub, *Zilâl*, V, 215.

614 Akkâd, *Allah*, s. 255.

615 A. e., s. 256.

616 A. e., s. 271.

617 A. e., s. 56.

Ardı arkası kesilmeyen, biribirini yıkan faraziyeler yığını,[618] tüm insanlığa yol gösterecek evsafta olamaz. Hakîkaten de olmamıştır. Eski Yunanlılar, iman meselesinde, beşer mirasına ilâvede bulunan şey veremediler.[619] Yunan çok tanrıcılığı, sarhoş, zanî, sahtekâr, zalim ve bütün kötülüklerin kaynağıdır.[620]

Esasen felsefe vahyi kabul etmemekle, daha baştan kendisini beşerî akılla tahdid etmektedir. Filozof, diğer sistemlerden kendisini ayırabilmek için, önceden kendisine bazı usûller koyarak, kendisini ikinci defa tahdid etmektedir. Filozof, sisteminin mantıkî bir bütünlük gösterip kendi içinde çelişki olmaması için bu usûlünün dışına çıkmamaktadır. Bizce felsefe, bunca tahdidlerle, değil ilahî mevzularda, beşerî mevzularda bile sınırlıdır. Filozoflar, üzerlerine kendi elleriyle intihar kozalarını ören ipekböceklerini andırırlar. Bunu da hür düşünce adına yaparlar. Diğer bir ifadeyle, filozof bir örümcek yuvası örer. Gerçi örümcek yuvası da zahiren muntazam, tertibli ve süslü görünürse de, içi boştur. Örümcek, ancak küçük haşerâtı avlamak için onu, karnından örer. Nitekim yukarıda görüşlerini kaydettiğimiz eski Yunan ve yeni maddeci filozofların, Allah hakkındaki tavsifleri, ilimsiz, hidayetsiz, karınlarından dokudukları, boş zanlardan ibarettir.[621] Bunlarla ancak zayıf akıllıları avlarlar. Onlar bu halleriyle sarp bir dağın tepesine tırmanmaya çalışan çocuklar gibidirler. Daimâ ayakları kaymaktadır. Kâinat alfabesinin harflerini bilmezken, varlık bilmecesini çözmeye çalışırlar. Üstelik bunlar büyük filozof sayılırlar. Ulûhiyet hakkındaki sözleri zan, tahmin ve hevâdan ibarettir. Felsefî neticeler, şahsî, mütenakız ve eksiktir, büyük kitlelere yol olamaz.[622] Hasılı bu yol, sadece zihnî, kısır, kuru, soğuk, kalb ve vicdana yatışmaz bir yoldur.[623]

---

618 M. Yusuf Musâ, s. 15.

619 Akkâd, *Allah*, s. 107.

620 N. el-Cisr, s. 30.

621 A. e., s. 286.

622 B. Topaloğlu, s. 920; İzmirli, I, 47; krş. M. Aydın, *İkbâl'ın Din Felsefesinde Ulûhiyet Kavramı*, İlahiyat Fak. Der. İslâmî İlimler Ens. Der., IV, 202.

623 S. Kutub, *Zilâl*, XI, 104.

Kelâma gelince, Gazzâlî'den itibaren kelâm eserleri, felsefe kitabı manzarası arz etmeye başlamıştır. Bu felsefenin esası da Eski Yunan felsefesidir. Eski Yunan filozoflarının kullandıkları bazı metodları İslâm kelâmcıları da kullanmışlardır. Bu durum kelâmın müslümanlar tarafından az okunmasına ve rağbetten düşmesine sebep olmuştur.[624] Çünkü kelâmcıların, a'yân ve a'râzın hudûsu, imkân delilleri, taksimler, mukaddimeler ve delillerin Aristo mantığı usûlleriyle takdimi herkes tarafından anlaşılır bir usûl değildi. Kur'ân'ın delilleri herkesin faydalanacağı bir gıda mâhiyetinde iken, kelâmcıların delilleri, pek az kimsenin istifade edebileceği bir ilâç mahiyeti iktisab etti.[625] Böylece pek az bir zümre kelâmdan faydalanırken; ele aldıkları sual ve tevcih; problem ortaya koyup sonra çözme usûlleriyle, halkın çoğuna zarar bile verdikleri söylenmiştir. Nitekim bu usûlleri selef de kullanmamıştır.[626] Anlaşılmayan veya anlaşılması pek güç olan ilmin rağbet görmemesi tabiîdir. Dahası var; kelâm Yunan akılcılığına tâbi olarak delilleri burhânî ve hitâbî olmak üzere taksime tâbi tutmuş, Kur'ân'ın delillerini, -bilhassa mütekellimlerin müteâhir olanları- zannî ve hitâbî delil kısmından saymışlardır. Bu taksimde hakem ise Yunan mantığı olmuştur. Bu cür'et sayılmaz mı?[627] Halbuki Kur'ân'ın hayat verme delili ne kadar kesin ve yüce ise, tevhid delili de öylesine kesin ve şereflidir. Bunlar ekseriyeti iknâ eden şeylerdir.[628] Dediğimiz gibi, kelâmın delilleri ve bu delilleri takdim usûlleri ilâçlar gibidir. İlâçlar ise hastalar içindir, onlar da azdır. Hastanın tedâvî edildiği şey ise, zarûret hükmündedir. Sağlıklıyı ondan korumak gerekir. Sağlıklıya ilaç vermekten doğacak zarar, hastayı tedâvideki ihmalden doğacak zarardan az değildir.[629] Ancak kelâmcılar, bu yola filozoflara cevap vermek için girdiklerini söylerler.

Mütekellimler Kur'ân mesleğine girseydiler, bilgileri daha toplayıcı, daha verimli olurdu. Ancak mantık meslek ve kayıtlarına, burhân ve şekil-

---

624 B. Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, s. 91; İbn Rüşd, s. 95.
625 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 88.
626 A. e., s. 89.
627 Taftazânî, s. 64-65; İzmirli, I, 45-46; Âlûsî, XVII, 25; Ayrıca bu deliller hk. tekfire varan tartışmalar için bkz. Akkâd, s. 234.
628 Gazzâlî, *İlcâm*, s. 90.
629 A. e., s. 123.

lerine girdiler, ilimleri de, umûmun faydalanamadığı, havassa mahsus bir ilim haline geldi. Çünkü geniş kitle Kur'ân'ın inceliklerini, akılları ölçüsünde anladıkları halde, kıyas şekillerinden, hiçbir şey anlamıyorlardı.[630] Bu itibarla denilebilir ki, bilhassa felsefe ile kelâmın sıkı münasebet kurdukları uzun asırlar boyu, müslümanlar akâid sahasındaki ihtiyaçlarını kelâm eserleriyle değil, ilmihal tarzında muhtasar kitaplarla gidermişlerdir.[631]

Kelâm uleması, itikat esaslarının doğruluğunu kabul ettikten sonra onu aklî delillerle isbâta giderler. Filozoflar hiç bir kayıd ve inanç olmadan araştırırlar. Ancak mütekellimler Kur'ân'ın talebeleri oldukları halde, mutezile gibi, usûllerinde aklı nakle tercih ettikleri, diğer bir ifadeyle kalbi kafaya taşıdıkları için,[632] kimisi onlarca cilt kitap yazdıkları halde, Kur'ân'ın on âyeti kadar açıklıkla, kesin isbat ve ciddi şekilde ikna edememişlerdir. Uzak yerlerden borularla su getirenler gibi, uzayan sebeb silsilesini kesmek için, ta başa kadar uzunca bir yola giderler. Kur'ân âyetlerinin her biri, Hz. Mûsâ'nın asası gibi, her vurduğu yerden su çıkarır. Her varlıkta Allah'ı gösteren bir marifet penceresi açar.[633] Felsefenin kalbe ulaşamayan, soğuk zihinden öte geçemeyen yolu gibi değildir.[634] Kur'ân'ın metodu, varlık sahnesinde her tarafa saçılmış Allah'ın âyetleriyle, beşer varlığının fıtratı arasında anlaşılır bir dil kullanmak olmuştur. Üzerinde yaşadığımız bu dünya Allah'ın âyetlerinin hayretler veren san'atının sergilendiği harika bir müze gibidir. Bu müzenin bir benzeri de içimizde gizlidir.[635] İşte Kur'ân insanı bu müzelerde gezdirir. Bir an güneşin doğduğu yerle battığı yeri, gölgenin uzayıp kısaldığını düşünmek, bir an bir nehrin çağlayışını, bir pınarın kaynayışını, susuzlukları gidерişini, bir bitkinin büyümesini bir tomurcuğun nazlı nazlı açılışını düşünmek, bir çiçeğe bakmak, havada uçan kuşu, denizde yüzen balığı, durmadan çalışan karıncayı.. düşünmek, beşer kalbine kâinat sırlarının akması için kâfidir. Bir lahza, bu hayret verici varlık âleminin beşer kalbine neler söylediğine kulak vermek, kor-

---

630 M. Ebû Zehrâ, *el-Mu'cize*, s. 350.
631 B. Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, s. 91.
632 A. Emin, s. 15.
633 S. Nursî, *Sözler*, s. 434; *Mektûbât*, s. 360.
634 S. Kutub, *Zilâl*, XI, 110.
635 A. e., XVII, 14 vd.

kunç bir idrâk ürpertisine, müsbet bir tesir icrâsına yetecektir.[636] İşte Kur'ân'ın metodu budur.

Meselâ "fâliku'l-habbi ve'n-nevâ" isminin açtığı marifet ufkuna bakınız. Allah'ın ne üstün faaliyetini sergilemektedir! Parmakla ezilecek kadar ince ve yumuşak olan çekirdek ve tohumun saçakları, sert çuvaldızların, sivri bıçakların giremeyeceği derecedeki sert yerleri, bazan taşları, kayaları çatlatır aralarına girer. Topraktan hayatî gıdaları emerek ağaç gövdesine verir. Bu Allah'ın ölüden diri çıkarmasına ne güzel bir temsildir.[637] İşte Allah böyle faâldir.

Netice olarak diyebiliriz ki Kur'ân insanlığın fıtratına hitap ederek umûmun istifade edeceği şekilde irşad halkasını geniş tutmuş, dar dehlizlere girmemiştir. Allah'ı tanıtmada herkeste mevcud fıtrî vicdanlara hitab etmiştir. *"Hiç gökleri ve yeri yaratanın varlığında şüphe olur mu?"* (İbrâhim, 10) demiştir. Bu itibarla Kur'ân'ın ulûhiyeti tanıtmadaki geniş caddesini, iyi anlayıp takdir etmek gerekir.

3. İnkâr Fikrini Tasrîh Etmeksizin İmanı Takviye

Kur'ân, ilk sûrelerde görüldüğü gibi, putlardan hiç bahsetmeden Allah'ı tanıtmaya ve tavsife başlamış, muhatapların inançlarına temas etmeden, doğrudan doğruya kendi fikrini ve davasını ortaya atmıştır. Yani Kur'ân, bir dava, bir gerçek getirmiştir. Bu yüzdendir ki Kur'ân'da ulûhiyetin tanıtılışında isbat ciheti hakimdir. Yani ulûhiyetin ne olmadığından (selbî yön) ziyade, ne olduğu ciheti yer alır. Kur'ân mesajının bu seyrine putperestlerin itiraz edip mücadeleye başlamalarından sonra şirkin çürütülmesine geçilmiştir.[638] Artık zararlı unsurların temizlenmesine sıra gelmiştir. Kalblerden zararlı unsurlar temizlendikten sonra marifet meyvaları verecek nurlar ekilebilecektir. Bu safhada Kur'ân, şirkin bütün tutamaklarını koparıp atar. Allah'ın yaratma, takdir ve tedbîrindeki sünnet ve fiillerini açıklarken, Allah'ın sıfatlarını da açıklar. Kur'ân'ın cedel yapmaması da onun gönüllere hitab eden, kendinden emin gerçekçi yönünü gösterir. Bir

---

636 A. e., XIII, 47.
637 Elmalılı, III, 1986 vd.'dan sadeleştirilerek kısaltılmış.
638 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 45.

sualden sonra cevabın gelişi, olayların serinliği içinde tecellîsi veya gerçeklerin meseller darbı sırasında belirmesi bu kabîldendir. Aslında bu üslûb da, akılları iknâ, kalblere tesir bakımından daha üstün bir üslûbtur.

Mutlak inkâr, insanlar arasında çok az bulunduğu için, Kur'ân, esas hücumlarını şirke yöneltir. İnkâr cihetini tasrih etmeden, imanı takviye eder. İnkâr hususunda vârid olan âyetlerin istifâm-ı inkârî üslûbuyla hitab ederek, ulûhiyetin asla şüphe götürmez bir hakîkat olduğunu belirtmesi de bu kabildendir. *"Allah'ı nasıl inkâr edersiniz ki, siz ölülerdiniz. O sizi diriltti; yine öldürecek, yine diriltecek; sonra O'na döndürüleceksiniz."* (Bakara, 28) *"Peygamberleri şöyle dedi: "Gökleri ve yeri yaratan Allah hakkında da şüphe ha? (...)."* (İbrâhim, 10) İki bahçe sahibinden, malıyla üstünlük taslayan, ona ebediyet izafeye kalkışan, zenginliğinin yok olmasını istemediği için, kıyametin kopacağından bile şüphe eden, Allah'ı unutup kendisine ve zenginliğine güvenen kimseye mü'min arkadaşı şöyle der: *"Seni topraktan, sonra nutfeden yaratan, sonra da seni bir adam biçimine koyan Rabbini inkâr mı ettin."* (Kehf, 37) Bu en mühim ulûhiyet mevzularında uslûbun sual tarzında varid oluşu, inkârı tasrîh etmemenin çok bâriz örnekleridir.

Çünkü Kur'ân'ın getirdiği bir mesaj bir tez vardır. O, bu kendi müsbet yolunda yürüyerek, kalplerde ve zihinlerde en büyük ınkılâbı gerçekleştirmiştir.

4. Devir ve Teselsülün Butlânı Yerine Kısa Yolu Tercihi

Mantığın kurucusu Aristo, bedâheti, hakîkat ölçüsü; isbat edilmemiş her şeyden şüpheyi, usûl kabul eden, cebri geometriye tatbik ve analitik geometriyi keşf eyleyen Descartes ve hesabı tefâduliyi icâd eden Leibnitz gibi büyük filozoflar ilk illetin varlığında asla şüphe etmemişlerdir. Nihayetsiz devam edecek bir sebebler zincirini kabul etmezler.[639] Zaten fıtratı teşevvüşe uğramamış herkes sebebler zincirinin ilânihâye devam etmeyeceğini, bunu bir yerde başlatan bulunduğunu anlar. Ancak Allah, sebebleri yaratan Müsebbibü'l-esbâbdır. Bu bakımdan M. İkbâl'de sebeb

---

[639] İ. Fennî, *M. M. İzmihlâli*, s. 26.

netice alâkasında her iki uzuv bir birine aynı derecede muhtaçtır. Mahiyeti itibarıyla bu silsileye katılan, hiç bir varlığa benzemeyen, bütün varlıklardan tamamen başka olan bir varlığa ulaşılmasını tenkid eder. "Bu delil yardımıyla varılan illet, zorunlu bir varlık olarak düşünülemez. Sebep netice münasebetinin zarûrî oluşuyla Allah'ın zarûrî bir varlık oluşu aynı şey değildir"[640] der. Kozmolojik delili Hume ve Kant da tenkid etmişlerdir. Ancak İkbâl'in tenkidi, bu delili Kur'ân'daki dinamizme[641] uygun bulamayışındandır. Nitekim Gazzâlî de bu delili ve filozofların anlayışını tenkid eder. Yani Kur'ân'daki ulûhiyet birbiri arkasına sıralanan, paslı sebepler zincirinin son halkası değildir. Yoksa teselsülün bâtıl olduğunda her akl-ı selim sahibi müttefiktir. Nitekim bir hadis, "şeytan birinize gelir de semâyı kim yarattı; yeri kim yarattı? der." "O da: "Allah" diye cevap verir, o zaman şeytan: "Öyle ise Allah'ı kim yarattı" der. Hem kim bu nevîden bâtıl bir şeyi kendisinde hissederse, hemen: "Ben Allah'a iman ettim" desin"[642] meâlinde, teselsülün sonsuzca devamının düşünmenin bir şeytan vesvesesi olduğunu, bu asılsız şeyden Allah'a sığınmak gerektiğini öğretir.

Kur'ân'da, illet-malûl delillerinin sıralanışıyla nihayette bir ilk sebebe ulaşan bir ulûhiyet anlayışı yoktur. Çünkü bu sebepleri böyle başa kadar götürmek, Allah'ı hem sebebler cinsinden bir sebep gibi düşünmeyi gerektiriyor, hem de O'na ulaşıncaya kadar, O'nu her şeyle bağlı, dolaylı ve atıl bir mefhum olarak düşündürüyor. Halbuki Kur'ân'da Allah her şeyin yaratıcısıdır. Sebeplerin de yaratıcısıdır. Sebepler cinsinden -ilk sebep olsa da- bir sebep değildir. Böyle uzunca bir yolda gitmeye lüzum yoktur. Allah her an Hayy'dır, Hallâk'tır, Fa'âl'dir, Kayyûm'dur. Varlıkları görüp gözetmektedir. Her şeyden haberdardır. *"O her an bir iştedir."* (Râhmân, 29) Kur'ân'ın tanıttığı ulûhiyet böylesine aktif bir ulûhiyettir. Kur'ân'ın talimi tamamen pratiğe yöneliktir. Kur'ân'da nazarî olarak ne bir theologie (Tanrıbilim) ne de Theodice (Tanrı felsefesi) vardır. Kur'ân'da kâinatta, tarihte insandaki icraatını izhar eden, Hayy, Kayyûm, Fa'âl, bizzat Allah vardır.[643] Kur'ân'da şimdiye kadar yazdığımız fiil ve isimleriyle, ken-

640 M. Aydın, *M. İkbâl'in*, IV, 202.
641 A. g. m. a. y.; Mübahat Türker, s. 126 vd.
642 643) Müslim, *İmân*, 60.
643 Fazlurrahman, s. 1.; S. Yıldırım, s. 157.

dimizi statik değil, dinamik bir ulûhiyet karşısında buluruz. Keyfiyet ve künhünü ise ancak Kendisi bilir.

Yunan felsefesinde Eflatun ve Aristo, Allah'ı hareket etmeyen ve hâdis olmayan, ilk sebeb ve ilk muharrik olarak tavsif etmekle, onu determinizmin bir çeşit esiri haline koydular. Bunları takib eden İslâm filozofları ve hatta kelâmcılar bile hareket, hâdiselerin sıfatıdır diye "Kadîm havâdise mahal olamaz" kaidesini koymuşlardır. Böylece kendi kendilerini ve buna bağlı olarak ulûhiyet tasavvurunu farkında olmadan sınırlamışlardır. Yani bu durum zarûrî olarak Allah mefhumunda faaliyetsizliği getirmiştir. Buradan kurtulmak için de kelâmcılar Allah'ın varlıklarla alâkasını, O'nun ezelî ilminin, kudretinin, iradesinin "tallukâtı" olarak izah etmişlerdir.[644] Bu izahlar elbette Kur'ân'ın ulûhiyeti mevzuundaki aktivitesini karşılayamaz. Devir ve teselsülün bâtıl olduğunu ispat için, bu felsefelere sapma yüzünden, gerek İslâm filozofları, gerekse mütekellimîn pek çok tenkidlere maruz kalmışlardır.

Halbuki Kur'ân, her bakışta, karşımızda ve içimizde bulduğumuz âyetleriyle Allah'ı bize tanıtır. Borular döşeyerek dolambaçlı yerlerden su getirir gibi değil. Hz. Mûsâ'nın asası gibi her vurduğu yerden su çıkarır.[645] Şu âyetlerdeki, kâfirlerin adeta yakasından yapışan ifâdelere bakın!: *"Yoksa bu tenakuzu onlara akılları mı emrediyor? Yoksa azgın bir kavim midirler? Yoksa o Kur'ân'ı kendi mi uydurup söyledi diyorlar? Hayır, iman etmezler. Haydi Kur'ân gibi bir söz getirsinler, eğer doğru söyleyenlerse (...) yoksa kendileri hâlıksız mı yaratıldılar? Yoksa onlar yaratıcılar mıdır? Yoksa gökleri ve yeri mi yarattılar? Hayır (gerçeği) anlamazlar. Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mı? Yoksa onlar mı her şeye hâkim olmuşlar? Yoksa onların bir merdiveni var da (vahiy edileni) ondan mı dinliyorlar? Öyle ise dinleyiciler açık bir delil getirsin. Yoksa kızlar O'na oğullar size mi? Yoksa kendilerinden bir ücret istiyorsun da cereme vermek ağırlarına mı geliyor? Yoksa gayb ilmi onların yanında da onlar mı yazıyorlar? Yoksa onlar bir tuzak mı kurmak istiyorlar? Fakat o kâfirler kendileri o tuzağa düşeceklerdir. Yoksa onların Allah'tan başka bir*

---

644 Fazlurrahman, s. 1.
645 S. Nursî, *Mektûbat*, s. 360.

ilahları mı var? Allah onların koştukları ortaklardan münezzehtir." (Tur, 32-41), *"Yoksa gökleri ve yeri yaratıp da sizin için gökten bir yağmur indiren mi (hayırlıdır?). O suyla biz sizin için bir ağacını bitiremiyeceğiniz güzel manzaralı bağ ve bahçeler bitirmişizdir. Allah ile beraber bir ilah mı var? Hayır, onlar haktan ayrılan bir kavimdir. Yoksa arzı bir mesken yapıp da ortasından ırmaklar akıtan, ona ait sabit dağlar yaratan ve iki denizin ortasına bir engel koyan mı (hayırlıdır?) Allah ile beraber bir ilâh mı var? Hayır onların çoğu (tevhidi) bilmezler. Yoksa sıkıntıya düşen kimse dua ettiği zaman onun duasını kabul edip fenalığı gideren, sizi yeryüzünün sakinleri kılan mı (hayırlıdır)? Allah ile beraber bir ilâh mı var? Siz pek az düşünüyorsunuz. Yoksa karaların ve denizlerin karanlıklarında size yol gösteren ve selâmete çıkaran, yağmurun önünde rüzgarları müjdeci gönderen mi? Allah ile beraber bir ilâh mı var? Allah onların ortak koştukları şeylerden çok yücedir. Yoksa halkı yaratıp duran, (öldükten) sonra onu iade edecek (diriltecek) olan size gökten ve yerden rızık veren mi (hayırlıdır)? Allah ile beraber bir ilah mı var? De ki: "Eğer Allah ile beraber birtakım ilahlar vardır" sözünde doğru iseniz, delilinizi getirin bakalım!"* (Neml, 60-64), *"De ki: "Eğer Allah kıyamete kadar devamlı olarak geceyi üzerinize (karanlık) bıraksa, Allah'tan başka size bir aydınlık getirecek ilâh kimdir? (Ey kâfirler topluluğu)? Ne dersiniz? Halâ dinleyip kabul etmeyecek misiniz? De ki: "Eğer Allah kıyamete kadar devamlı olarak gündüzü üzerinize bırakacak olsa, Allah'tan başka size içinde dinleneceğiniz bir geceyi getirecek ilah kimdir? Ne dersiniz? Halâ görmeyecek misiniz?"* (Kasas, 71-72) Çünkü Allah her an bir iştedir. Dualarımızı işitir. Bize cevap verir. Bize şah damarımızdan yakındır. (Kâf, 16) Her varlıkta O'na delâlet eden âyetler vardır. Hiç bir iş onu diğerinden meşgul edemez.

5. KALBÎ VE HİSSÎ TARAFA VERİLEN ÖNEM

Kur'ân bütün insanlığa gönderilmiş bir hidayet rehberi olduğu için insanların her sınıfı onun muhatabıdır. Ancak şu da bir gerçektir ki, insanlar içerisinde orta seviyede ve orta kültürde bulunanlar daha çok-

tur.[646] Beşer nüfûsunun ekseriyetini bunlar teşkil ederler. Bu tabakadaki insanlarda ise duygu ciheti galibtir. Kur'ân'ın hitablarında da kalbî ve hissî tarafa daha çok ağırlık verilmiştir. Duyguların insan üzerindeki tesiri fikrin tesirinden daha kuvvetlidir.[647]

Kur'ân sadece kuru aklı hedef almaz. Öyle olsaydı hitap sahası çok daralırdı. Bu itibarla Kur'ân, beşerî eserlerde görülen bu çeşit darlıklardan münezzehtir. Her seviyede insanın temayüllerine uygun gelmekle birlikte, beşer çoğunluğunu teşkil eden orta tabaka insanların, bilhassa fıtrî vicdanına, hislerine, gönüllerine, insaflarına, sağduyularına hitap eder. İnsan ruhunun Allah'a inanma kabiliyet ve istîdadına sahip bulunduğunu, tebliğ ve davetinin temeli kabul eder.

Bütün ruhların ezelde Allah'a iman ettikleri ve bu imanla doğdukları prensibiyle, insanların cibilliyet, hilkat ve fıtratlarına seslenir. Onların içlerinde esasen taşıdıkları Allah'a iman etme istîdadını açığa çıkarır.[648] Kendi güzel gölgelerinden sıyrılmış yalın ifade şekilleri, yalnız zihne ve akla hitab eder. Kur'ân'ın metodu olan tasvîrî ifade şeklinde mânâlar, daha ziyade hisse ve vicdana hitab eder, ruha çeşitli yollardan girerler. Kur'ân'da akıl, ruha açılan yegâne pencere değil, bir çok pencerelerden biridir.[649] Bu itibarla Kur'ân'da his ve telkin ciheti daha ağır basar.

Kur'ân açık seçik bedâhetlerden hareketle, hem akla, hem kalbe, hem hisse hitab ederek,[650] insanın bütün latîfelerini doyurur. Çünkü Kur'ân'ın maksadı cedel değil, insanları irşad, hakkı izhârdır. Meselâ Kur'ân, gökleri, yerleri yaratan Allah'ın varlığından hiç şüphe edilir mi (İbrâhim, 10) derken, kelâmcılar; âlem hâdistir, her hâdisin bir muhdisi vardır, o halde âlemin de bir muhdisi vardır şeklinde konuşurlar.

Kur'ân'ın mânâlarındaki derûnîlik ve hârukulâdelik tercümelerinde bile kendini göstermektedir. Kur'ân'ın edebî güzelliğini Araplar anladığı halde, mânâ yönünden üstünlüğünü her millet anlıyor. Bu durum onun lafzındaki fesâhat ve belâğat yanında mânâ bakımından da mûcize

---

646 A. Hatîb, *Allah*, s. 68; Çeşitli insan tipleri için bkz. S. Kutub, *et-Tasvîr*, s. 155-165.
647 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İmân*, s. 103.
648 A. Emin, s. 5-11. 649) A. Emin, s. 5-11. 649) A. Emin, s. 5-11.
649 S. Kutub, *et-Tasvîr*, s. 183.
650 M. Yusuf Musâ, s. 15;S. Yıldırım, s. 304.

olduğunu gösterir.[651] En meşhur edebî eserler, ve mesela, Harîrî'nin "Hikayeler"i bile ancak bir iki defa lezzetle okunabilir; fakat insan bunlardan çabuk usanır. Kur'ân, akıl ve ruhun ihtiyacına birlikte tekâbül ettiği için, tekrar tekrar, usanç vermeden okunur, dinlenir. Bunu kalplerinde iman nuru olanlar bilirler.[652]

Kur'ân, ana fikri o şekilde her yere dağıtmıştır ki, aynı fikri değişik ifadelerle tekrarlamış ilgiyi çekmiş, usanç ve bıkkınlık vermemiş, aralıklarla tekrarı sağlamıştır. İnsan onu okuyup, dinlerken bir bahçeden bir bahçeye, bir şehirden bir şehire, bir yemekten bir yemeğe geçiyor gibi olur. Böylece o her anda ve her yerde lezzetle anafikri duyurur.[653]

Kur'ân Allah'ı tanıtırken kâinatı bir vitrin, hayatı bir sergi yapar, orada ulûhiyet gerçeğini seyrettirir. Böylece idrâk sahibi insan, varlığın her yanını bu gerçeğin doldurduğunu görür. İşte bu metod Allah'ın varlığını O'nunla mücadele eden bir mesele yapmaz. Çünkü ilâhî varlık, Kur'ânî bakış, gerçek sahneleriyle görüldüğünden, bu gerçek etrafında tartışmaya zemin kalmaz.[654] Zaten iman, mü'minlerin zi'l-yedlerindedir, inanmayanlar, inkârlarını isbata çabalamalıdırlar. Zira mü'minler imanlarıyla huzurludurlar. Bundan sıkıntıya düşenler inkârcılardır.

Kur'ân'ın mukaddimeleri kısa ve apaçık gerçeklerdir, kolay anlaşılır. Bazan da mukaddimelerden birini hazfeder. Gazzâlî buna örnek Âl-i İmrân 59-60. âyetlerini göstermiştir. Kıssalarla da Kur'ân, iknâ ve tesire bir yol tutar.[655] Aklı, kalbî ve hissî, göklerdeki ve yerdekileri düşünmeye sevk etmek, bir Kur'ânî metoddur. Böylece insanların duran nabzını yeniden attırarak harekete geçirir, verilen ses dalgalarını yeniden aldırmaya çalışır.[656] Kur'ân'da bu fıtratı uyarıcı, hissî tarafa önem veren pek çok âyet vardır.[657]

---

651 İ. Fennî, *İzâle-i Şukûk*, s. 134; N. el-Cisr, s. 243.
652 İ. Fennî, A. e., s. 88.
653 Râzî, VII, 2; H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 109-110.
654 S. Kutub, *Zilâl*, XI, 190.
655 M. Ebû Zehrâ, *el-Mu'cizâtu*, s. 240.
656 S. Kutub, *Zilâl*, XI, 191.
657 Bkz. Kehf, 45; Zâriyât, 55; Nahl, 125; Enbiyâ, 22; Fatır, 9;Hacc, 73-74; Âl-i İmrân 191; Furkân, 61 vb.

6. Kur'ân'ın İfadesindeki Haşmet

Kur'ân'da hiç bir beşer üslûbunun ulaşamayacağı büyük sözler vardır. Bu kâinatta, göklere, yerlere, canlılara, cansızlara sahip çıkan bir Zât vardır, Kur'ân'da. Onda bütün varlıkların o Zât'ın mülkünde ve hükmünde olduğu anlatılır. *"Şüphesiz göklerin ve yerin mülk (ve saltanatı) Allah'ındır. O hem diriltir, hem öldürür (...)"* (Tevbe, 116). *"O gökleri ve yeri yoktan var edendir (...)."* (En'âm, 101). *"O'nun işi, bir şeyin olmasını istedi mi, ona sadece "ol" demektir. hemen oluverir."* (Yâsîn, 82), *"Şüphesiz Allah taneleri ve çekirdekleri yarandır (...)"* (En'am, 95). *"Sizin yaratılışınız ve diriltilişiniz bir kişinin (yaratılıp diriltilmesi) gibidir."* (Lokman, 28), *"Göklerde ne var, yerde ne varsa (hepsi) Allah'ı tesbih (tenzih) etmektedirler. Mülk O'nun, hamd O'nun, O her şeye hakkıyla kâdirdir."* (Tegabün, 1), *"Her şeyin mülk ve tasarrufu (ve kudreti) kendi elinde bulunan (Allah)ın şânı ne kadar yücedir, münezzehdir. Siz ancak O'na döndürülüp götürüleceksiniz."* (Yâsin, 83), *"O gün sema bulutlar parçalanacak, melekler indirilecek. O gün mülk çok esirgeyen (Rabbin) indir. Kafirler için ise pek yaman bir gün olmuştur."* (Furkan, 26-27), *"(...) Bugün mülk kimindir? Bir olan, kahhar olan Allah'ındır."* (Mü'min, 16), *"O gün biz kitabların sahifesini dürüp büker gibi semayı düreceğiz, ilk yaratışa nasıl başladıksa, üzerimizde hak bir va'd olarak, yine onu iâde edeceğiz. Hakikatte failler Biziz."* (Enbiya, 104), *"Allah'ı hakkıyla takdir edemediler. Halbuki kıyamet günü (kürre'i) arz O'nun avucu içindedir, gökler de O'nun sağ elinde dürülmüştür (...)."* (Zümer, 67)

Böyle şeyleri beşer söyleyemez. Nitekim söyleyememiştir. Hiç bir kimse bu varlığa sâhip çıkamamıştır. Kur'ân'da tüm kâinata sahip çıkan bir yüce Zât vardır. Bu kadar büyük söz ancak uluhiyet pınarından fışkırır. Alışkanlıklar arasında perdelenen hârikuladelikleri gösterip çıkarmak için, Kur'ân işte böyle gök gürleyişleriyle gaflet uykusunu dağıtır. Onun defi ve âni ilham olunuyor tavrı vardır.[658] Kur'ân'ı işittin mi, derhal yücelik, kuvvet, satvet, kudret, hikmet ve rahmet edasıyla seslenen ilahî bir zâtiyyet karşısında kalırsın. O rahmetten bahsettiği yerlerde bile zafiyet göstermez.

---

[658] S. Nursî, *Sözler*, s. 393-394.

Allah, Kur'ân'ın bütün sûre ve âyetlerinde Kâdir, Cebbâr, Muntakim, Âdil, Hakim, Rahîm isimleriyle birarada terğib ve terhib zimamını elinde tutan mutlak hâkim bir Zâttır.[659]

Bu üslûb azameti, kendisine cevamiu'l-kelim verilen Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'de bile yoktur. Nitekim el-İbriz kitabında Şeyh Abdülaziz ed-Debbağ, insan, peygamber ve Kur'ân kelamının farkını şöyle anlatır: Kışın soğuk havada bir kimse konuşurken nasıl ağzından buhar çıkarsa, Kur'ân ve hadis okununca da öyle nurlar çıkar. Ancak ulûhiyyet nuru ile nübüvvet nuru farklıdır. Onun için Kur'ân'ın nuru ile hadisin nuru da birbirinden farklıdır. Diğer insanların sözünde bir nur yoktur. Bir gaz lâmbasının gazı çok konunca ışığı artıp, azalınca zayıfladığı gibi, ârifler de hadis ve Kur'ân işitince nurları kuvvet bulur, marifeti artar. "Her akıllı olan ve Kur'ân'a kulak veren ve diğer kelamları da dinleyen, şüphesiz aradaki farkı anlar. Sahabe (radıyallahu anhum), insanların en akıllıları idiler. Bunlar atalarının dinlerini ancak, Cenab-ı Hakk'ın kelamını vuzuh ile görüp bildikleri için terk ettiler. Eğer Rasûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem)'e Kur'ân değil de hadis-i kudsîlere benzer şeyler inseydi, insanlardan hiç kimse iman etmezdi. Lakin boyunları eğdiren , Rab Teâla'nın kelamı olan Kur'ân-ı Aziz oldu."[660]

Kur'ân'ın üslûbu yeni bir uslûptur. Onu düşünen ve dinleyen Arap, kelam ve üslûblarında onun bir benzerini bulamaz.[661] Bir kelimesi çıkarılsa sözün yapısı bozulur. Çünkü Kur'ân birbirine kenetli bir nûrânî bina gibidir. Onlardan birisi olmazsa, sanki Kur'ân âyetlerinin tayflarından parlak bir şuâ sönmüş gibi, bir parçası eksik kalır.[662]

Kur'ân insanların zihnini başka şeylerden tahliye edip dikkatleri çekmek için, sûre başlarında huruf-u mukatta'a gibi, büyük tabiat hadiselerine yemin gibi metodlar kullanmış ve en üstün edebî üslûpla onlara hitab etmiştir. Bunu Velid b. Muğîre itiraf eder, Hz. Ömer (radıyallahu anh) müslüman

---

659 Mustafa ez-Zerka, *Mukarane Beyaniyye Beyne Uslûbi'l-Hadis ve'l-Kur'ân*, *Liva'ul-İslâm*, 1. sayı, s. 33.
660 M. ez-Zerkâ, A.g.m. s. 35.
661 A. g.m., XII. sayı, s. 742.
662 Derâz, *en-Nebe'*, s. 106,126.

olur[663] (En'âm, 20; Abese, 18-20; Târık, 3-4; Kâri'a, 11-12; Yunus, 32-33; Nebe', 1).[664] Kur'ân'ın telkin ve tesir gücünü bildikleri için, müşrikler onu dinletmemeye çalışmışlardır. (Fussilet, 26). Buna karşı Kur'ân en çekici üslûpları kullanarak onlara kendisini dinletmiştir. Bütün bunları söz mucizesi ile başarmıştır.

İşte Kur'ân, bu yenilmez, yetişilmez söz ve mânâ gücüyle, Allah'ı bize tanıtan en büyük vesika olarak ortada durmaktadır. Bütün kudret ve şerefin Allah'a ait olduğunu haykırmaktadır ve kıyamete kadar da haykıracaktır (Nisa, 139).

7. Hitap Tarzları

Kur'ân-ı Kerîm, umûmen bütün insanlara hitab ettiği gibi, hususî kavimlere de hitab eder. Her çeşit misaller Kur'ân'da irâd edilmiştir. (A'raf, 89; Kehf, 54). Onları Allah'ı tanımaya, hidayetine tâbi olmaya davet eder. Mesela şöyle buyurur; *"Ey Âdem oğulları, size kendi içinizden elçiler gelip âyetlerimizi anlattıkları zaman (günahlardan) korunup (kendisini) düzeltenlere korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir."* (A'raf, 35) Bu ve benzeri âyetler Kur'ân'da, insanlara peygamberlerin ve kitapların geleceğini bildirir, yani naklî delilleri gösterir. Ayrıca ulûhiyeti tanıtıcı aklî deliller, nazar ve tefekküre davet edici âyetler pek çoktur. Kalpleri ve akılları uyarmak için onda her vesile bulunur. Her muhit ve çevredeki her kalbe ve akla hitâb eder. İnsan ruhunun her haline, her merhalesine seslenir.[665] Çünkü Kur'ân'da her türlü insan tipini bulmak mümkündür.[666]

Gökler ve yer, âyet ve ibretlerle doludur. Beşer fıtratında da yeterli gizli bir dil vardır. Bu fıtrat uyanık ve açık olursa bu kâinattan çok şey dinler ve anlar. Kur'ân, insanı, göklere, yere tevcih eder. Ölçüyü kaçırmadan, göz, kulak, kalp ve aklı bunlara yöneltir. Öylece Allah'ın varlığını, celâlini, tedbirini, saltanatını, hikmet ve ilmini, insana sezdirir.[667] Kâinat son derece büyük ve ebedî bir mucizenin sergi alanıdır.[668] Yeryüzünü gezip

---

663 İbn Hişam, *es-Sire*, I, 289,367-379, Beyrut, 1391/1971.
664 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 99-100.
665 S. Kutub, *Zilâl*, XXI, 56.
666 S. Kutub, *Zilâl*, *et-Tasvir*, s. 155-165.
667 S. Kutub, *Zilâl*, XI, 190.
668 A. e., XVI, 81.

görmeye, önceki kavimlerin hallerinden, kalıntılarından ibret almaya davet eder (Hacc, 46). *"Göklerin, yerin melekûtuna ve Allah'ın yarattığı şeylere ve ecellerinin yaklaşmış olabileceğine bakıp ibret almadılar mı? Peki buna inanmadıktan sonra hangi söze inanacaklar?"* (A'raf, 185)

Kur'ân'ın yolu böyle akıl ve nakil, yani delil yoludur. *"De ki: "İşte benim yolum budur, Allah'a basiretle davet ederim. Ben ve bana uyanlar... Allah'ı ortaklardan tenzih ederim, ben ortak koşanlardan değilim."* (Yusuf, 108)

"(Ey Muhammed), sen hikmetle, güzel öğütle Rabbinin yoluna çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et. Çünkü Rabbin yolundan sapanları en iyi bilendir. Ve O, yola gelenleri de en iyi bilendir." (Nahl, 125) Bu âyet hakkında değerli tefsir ve görüşler vardır. Âyette üç yolla dâvet zikredilir. Hikmet, güzel öğüt ve en güzel yolla mücadele. Bu üç yol, insanların üç sınıfına yöneltilecek tarzdadır. Bu üç sınıf:

1- Aklî incelemelerin, felsefî görüşlerin kendilerine hakim olduğu kimselerdir. Bunların sayısı genellikle az olur.

2- Orta tabakadır ki, selim fıtrat üzeredirler. Bunlar, sayıca insanlığın çoğunu teşkil ederler.

3- Tabiatında mücadelecilik, inad bulunan kimselerdir. Davetçi, muhatabların durumuna göre, bunlardan birinci sınıfa hikmetle, ikinci sınıfa güzel öğüt ve nasihatla, üçüncü sınıfa da en güzel bir tartışma usûlüyle dâvette bulunmalıdır.[669]

Bu âyette hikmetin burhanî (kesin) delil, güzel mev'izanın da hitabî delil olduğunu, mücadale yolu ile birlikte Peygamberimizin (sallallahu aleyhi ve sellem) risaletinin tamam olup, beyaz, siyah her ırka şâmil olduğunu ifade edenler de vardır.[670] Kur'ân'da her çeşit ve seviyeden insanlara gıda olacak mahiyette davet usûlleri mevcuddur. Ancak bunların muhatablara göre takdir ve tevcihi çok önemlidir. Mev'iza ehline hikmetle davette bulunulsa, süt çocuğunun kuş etiyle beslenmesi gibi zararlı olur. Hikmet ehline mücadele yoluyla hitab edilmesi, yetişkin bir adamın, ana sütü ile

---

[669] Gazzâlî, *el-Kıstâs*, s. 11-12; Râzî, XX, 138-139; Şevkânî, III, 203.
[670] İbn Rüşd, s. 21.

beslenmesi gibi tiksinti verir.[671] Bazıları da bu âyette mücadelenin ayrı zikredildiğini, onun bir davet yolu olmadığını öne sürmüşlerdir.[672]

Söz buraya gelmişken, cedel hakkında malumat vermek yerinde olur kanaatindeyiz. CDL, ipi sağlamca bükmek demektir.[673] Mücadele ve cidal ise çekişme ve yenişme usûlüyle, karşılıklı görüşmedir. Sanki tartışan iki taraftan her biri kendi ipinin fitilini (davasını) sağlamca bükmeye çalışırken, hasmının görüşünden çözmektedir. Cidalde bir de hasmını sert yere düşürme mânâsı vardır.[674] Bu lügat mânâlarından da anlaşılan, sırf yenmek için mücadele mânâsıyla mücadele ve cedeli Kur'ân tasvib etmemiştir, Kur'ân münakaşadan kaçınmıştır. Onun için, Kur'ân cedel yerine daha çok davet kelimesini kullanmış ve mücadele ile tartışmayı da ahsen (en güzel) vasfı ile sınırlamıştır.

Bu itibarla Kur'ân, hitab tarzlarından ilk karşılaşmada hemen tartışmaya girmez. Kur'ân, kendisini dinleyenlere sevdirmek ister. Kendi müsbet yolunu ve fikrini delilleri zikrederek ortaya koyar. Bu daha ziyade ulûhiyet ve âhiret mevzularında görülür. Vakit darlığı halinde, bir kaziyye olarak fikrini ortaya atar, onları destekleyecek delilleri bile zikretmez. Buna rağmen itirazla karşılaşır, muarız tarafından mecbur bırakılırsa, en güzel şekilde mücadeleyi kabul eder.[675] Buna en güzel örnekler Hz. İbrâhim (aleyhisselâm) ile Nemrud (Bakara, 258-259), Hz. Mûsâ ile Firavun arasında geçen ulûhiyet tartışmasıdır (Şuara, 23-28). Fakat davet ve mücadele mevzubahis olunca Nuh (aleyhisselâm) hiç unutulmaz (Hud, 32). Bu makul yollar Kur'ân'ın asıl hedefinin, insanları yıkmak ve ilzam etmek değil, irşad etmek olduğunu gösterir. Çünkü irşad, ihyadır, diğeri ifnadır.[676]

Bu asıl hedeften dolayıdır ki Kur'ân lügat mânâsıyla sırf cedeli, hep zemm makamında kullanmıştır. Çünkü bu çeşit mücadelede iyi niyet ve irşad gayesi ortadan kalkmış, hasmı sırf düşürüp yenme arzusu hâkim

---

671 Gazzâlî, *el-Kıstas*, s.12; krş. İbn Rüşd, s. 55-56; M.Ebû Zehra, *Uslûbu'l Kur'ân fi'l-Cedel*, el-Ümine dergisi, Safer, 1981, 14. Sayı, s. 62,63

672 Râzî, XX, 139; krş. Âlûsî, XIV, 254.

673 Cevherî, IV, 1653; İbn Manzûr, XIII, 108;Zebîdî, VII, 253.

674 Râğıb, s. 89-90; Ebû Hatim er-Râzî, s. 36-37.

675 H. Atay, *Kur'ân'a Göre İman*, s. 113.

676 Gazzâlî, *el-Kıstâs*, s. 13.

olmuştur. Bu durumda hasma galebe çalınsa dahi kalbi kazanılamayıp bilakis kırılacağı için, bu usûl yine iman ve hidayete vesile olamaz. Kur'ân'ın uzak durduğu zihnî cedele bir örnek verelim; Allah, müşriklere hitaben *"Siz ve Allah'tan başka taptıklarınız hep cehennem odunusunuz. Siz hep beraber cehenneme gireceksiniz. O taptıklarınız eğer ilah olsalardı cehenneme girmezlerdi. Halbuki hepsi ebedî olarak orada kalacaklardır."* (Enbiya, 98-99) buyurunca müşrikler, "Meryem Oğlu İsâ da mı cehennemlik?" dediler. "(...) *Bunu sana sırf bir tartışma olarak misal veriyorlar. Doğrusu onlar çok cedelci adamlardır."* (Zuhruf, 58) buyuruldu. Müşriklerin bu sözü zihnen şekil ve mantık kuralları bakımından doğrudur; fakat akl-ı selim, vicdan ve hakikat bakımından tam bir mugalatadır. İşte Kur'ân böyle felsefe ve zihnî mantık yollarını takib etseydi bir neticeye ulaşamazdı. Çünkü akide böylesi cedel üzerinde inşa edilemezdi. İşte Kur'ân'ın yolu bu hakikat ve vicdana ulaşma yoludur.[677] Nitekim Cübeyr b. Mut'im, Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) den bir akşam vakti Tur Sûresini dinler; *"Yoksa kendileri hâlıksız mı yaratıldılar? Yoksa onlar (kendi nefislerini) yaratanlar mıdır? Yoksa gökleri yeri onlar mı yarattılar? Hayır, (onlar hakkı) anlamazlar. Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mı? Yoksa onlar mı her şeye hakim olmuşlar?"* (Tur, 35-37) âyetine gelince "nerdeyse kalbim yerinden uçacaktı. Bu İslâm'ın kalbimdeki ilk tesiridir"[678] diyerek daha müşrikken Kur'ân'ın hakkâniyet metodunu en güzel şekilde dile getirir. İşte bu olay Kur'ân'ın gerçekçi yolunun gönüllere yaptığı tesiri anlatan elle tutulur bir misalidir. Nitekim Hz. Ömer de Tâhâ Suresini dinleyince müslüman olmuştu.

Fakat ne yazık ki Kur'ân'ın bu mânâ gerçeği ve lafız harikasının ikna ve telkin yolu yerine, Abbasiler Devrinde felsefe ve kelam yolu tutulmuştur. Halbuki Kur'ân, insanlara hitab ederken, ulûhiyet meselesini zihnî bir münakaşa tarzında ele almaz. Onu metafizik bir mevzu olarak ele alıp diyalektik bir metod içinde de sunmaz. Onu insanın kalbine inmeyen ölü bir felsefe meselesi olarak ortaya koymaz. Bunun yerine kainat sayfalarından, yaratılış sahnelerinden, fıtrat çizgilerinden, idrakin apaçık gerçeklerinden söz ederek, bambaşka bir güzellik ve çekicilikte, duygu ve ilham

677 S. Kutub, *et-Tasvîr*, 380.
678 İzzuddin İsmail, s. 184 vd.

dolu intibalar taşıyan canlı bir mesele olarak ele alır.[679] Kainat sahnelerinden mürekkeb ruhî şuura hitab eden bir tablo içinde takdim eder, hissi uyarır, hayali canlandırır.[680] Bunu türlü üslûplarla yapar.

Kur'ân, insanı insan olarak ele alır. Kafasıyla, kalbiyle, duygularıyla, zaaflarıyla, kıskançlıklarıyla, ceberutuyla, iddialarıyla, zanlarıyla ve bütün muamma yönleriyle ele alır, onun derinliklerine nüfuz eder ve onu Allah'a çeker. Bazen en büyük varlıklardan bahsederken, birdenbire en küçük bir daireye geçer. Göklerin ve yerin yaratılışından bahsederken, bakarsınız insanın sesinden, simasından, nimet ve hikmet inceliklerinden bahis açar (Rum, 22). Ta ki öylece fikir dağılmasın, kalp boğulmasın, ruh Mabûdunu doğrudan doğruya bulsun.[681]

Kur'ân meseleyi idrake yaklaştırmak için bazen teşbihler ve darb-ı mesellerle anlatır (Zümer, 29; Nahl 74-75; Nur, 39-40).[682] Bazen mukâyese ile anlatır (Ra'd, 160; Nahl, 17).[683] Bazen parçalara ayırarak istidlal eder, bazen parçalamadan (Enbiya, 29-35; Nahl,59-65).[684] Bazen Allah'ın fiillerini, beşerin nazarına ilahî san'atın kumaşları gibi serer, sonra bir özetle dürer ve onlardan esmâyı çıkarır.[685] Bazen Kur'ân rububiyet hükümlerini geniş bir kesrete serer, sonra bir vahdet rabıtası ile birleştirir. Bazen zahirî sebepleri azletmek için müsebbibin gayelerini, semerelerini gösterir,[686] (Abese, 24-27). Bazen de meselenin hakikatini olduğu gibi ortaya koyar, tanıtır. Putların gerçek durumlarını ortaya dökmesi gibi.[687]

Bütün bunlarla birlikte Kur'ân anlaşılmaz delil ve müddeâdan kaçınmış her sınıf insanı irşadla birlikte bir derecede umumun hissiyâtına hürmet etmiştir.[688] Mevzunun önemiyle mütenasip en yüksek lafız belâgatiyle de –bilhassa Mekki sûrelerde– edebiyata düşkün Arapları adeta çarpmıştır.[689]

---

679 S. Kutub, *Zilâl*, XIII, 150.
680 S. Kutub, *et-Tasvîr*, s. 20.
681 S. Nursî, *Sözler*, s. 10.
682 Bkz. M. Ebû Zehrâ, *el-Mucize*, s. 325, 329, 344; S. Nursî, Mektûbat, s. 413.
683 M. Ebû Zehrâ, *el-Mucize*, s. 322 vd.
684 M. Ebû Zehrâ, s. 318 vd.; S. Nursî, *Sözler*, 411.
685 S. Nursî, *Sözler*, 405-410.
686 A. e., s. 411-418.
687 M. Ebû Zehrâ, s. 316 vd.
688 S. Nursî, *Muhakemât*, s. 12.
689 S. Nursî, *Sözler*, s. 446.

a) Müşriklere Hitap

Müşrik Allah'ın yarattıklarından herhangi bir şeyi Allah'a ortak koşan kimsedir. Kur'ân , inkar amilleri kısmında da yazdığımız sebeplerle bir cemiyete hakim olan şirk alışkanlığının, şirk tanrılarında vehmedilen unsurların hepsini ortaya dökerek şirkin bütün mahiyetini açığa çıkarır. Onları birer birer çürüterek şirkin hiç bir dayanağını bırakmaz. En makul delilleri serdederek, müşriklerin beynine ve kalbine çöreklenmiş olan örümcek ağını parçalar. İnsanları kula kul olmaktan ve kul yapısı eşyanın esaretinden hürriyete kavuşturur; gerçek ilah olan bir Allah'a yöneltir.

Müşriklerin Allah'tan başka tanrılar tutmaları için hiç bir aklî ve naklî delilleri yoktur. *"Onlar Allah'ı bırakıp da kendisine bir delil indirilmeyen ve hakkında kendileri için, bir bilgi bulunmayan şeylere ibadet ediyorlar. O zalimler için hiç bir yardımcı yoktur."* (Hacc, 71) Bu âyette sultan ile naklî delil, bilgi ile de aklî delil kastedilir.[690] *"Yoksa Allah'tan başka ilahlar mı edindiler? De ki: "Delilinizi getirin. İşte benimle beraber olanların kitabı* (Kur'ân) *ve benden evvelki ümmetlerin kitabı.* (Bunlarda şirk yoktur). *Doğrusu onlar hakkı bilmezler de onun için yüz çevirirler."* (Enbiyâ, 24), *"*(...) *Yine de insanlardan kimi var ki ne bilgisi, ne yol göstereni ve ne de aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışır (durur)."* (Lokmân, 20), *"Onlar sizin ve babalarınızın, (tanrı) diye isimlendirdiğiniz (boş, kavramsız) isimlerden başka bir şey değildir. Allah onlar hakkında hiç bir delil indirmemiştir. O (putlara tapa)nlar, zanna ve nefislerinin alçak hevesine uyuyorlar, halbuki onlara Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir."* (Necm, 23). Putlara tapanlar zanna ve hevaya tâbi olan kimselerdir. Çünkü müşriklerin putlarda görmek istedikleri hiç bir vasıf onlarda yoktur.

Her şeyden evvel putların hakîkî varlıkları yoktur (Ra'd, 33). Boş isimlerden ibarettirler (A'râf, 76; Yusuf, 40; Enbiya, 43). Hiç bir fayda ve zarar veremez acizlerdir (En'am, 71; Maide, 76). Canlı bile değildirler (A'raf, 193-195). Yaratamazlar (Yunus, 34), diriltemezler (Nahl, 3), rızıklandıramazlar (Rûm, 40). Duaya cevab veremezler (Furkan, 77). Hüküm selahiyetleri yoktur (Mü'min, 20), hidayet edemezler (Yunus, 35). Gaybı bilemezler (Nahl, 21). Büyük felaket

[690] Âlûsî, XVII, 198 vd.

sırasında kaybolurlar (İsra, 67), kendilerine tapanları savunamazlar (Yasin, 23). Şefaat edemezler (Zümer, 43), hatta kendilerine tapanları bile reddederler (Furkan, 17-19), aralarında çekişmektedirler (Zümer, 29).

Kur'ân bu gerçekçi tahlil ve tesbitlerle şirkin bütün evham kulelerini yıkmıştır. Bir daha belini doğrultamaz hale gelmiştir.

b) Ehl-i Kitaba Hitap

Kur'ân, kitap ehline de en makul ölçüler içerisinde hitab etmiş, davetini onlara da ulaştırmıştır. Ehl-i Kitap, müşrikler gibi değildi. Onların da bir ulûhiyet inançları vardı. Ancak zaman içerisinde bazı noktalarda sapmalar olmuştu. İşte Kur'ân, onlardan Hz. Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem)'i ve onun risaletinin tanıttığı şekilde Allah'ı tanımalarını istedi. *"(Yahudi ve Hristiyanlardan) düşmanlıkta ileri gidenler müstesna olmak üzere Ehl-i Kitapla en güzel şekilde mücadele edin. Bir de deyin ki; "(Biz) hem bize indirilene, hem de size indirilene iman ettik. Bizim ilahımız ve sizin ilahınız birdir. Biz yalnız ona itaat ederiz."* (Ankebut, 46). Ehl-i Kitapla mücadele hususunda bu âyet adeta bir umumî düstur vermektedir. O da yumuşak ve güzel bir mücadele[691] ve adeta bütün münzel kitapları kaplayıcı bir iman çerçevesidir. Bu metod, çerçeveyi ve irşad halkasını geniş tutmanın da güzel bir örneğidir. Bize ve size indirilene iman ettik demenin bir telkin yönü de şudur: Davetçi, kitap ehlinin de aynı insafla mukabelesine mazhar olursa, mükâleme iman ile neticelenmiş olacaktır. Görüldüğü gibi bu üslûp ne kadar makul, ne kadar müessir ve ne kadar birleştirici bir davet üslûbudur. *"Hem iyilikle kötülük müsavi olmaz. Sen kötülüğü, en güzel olan iyi hareketle sav. O vakit bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan, yakın bir dost gibi olmuştur."* (Fussilet, 34). Bu âyette de güzel bir davet metodu ortaya konmuştur.

"De ki: "Ey kitap ehli! Bizimle sizin aranızda müsavî bir söze gelin. Şöyle ki, Allah'tan başkasına tapmayalım, O'na hiç bir şeyi ortak koşmayalım, Allah'ı bırakıp da birbirimizi Rabbler edinmeyelim." Eğer kitab ehli bu sözden yüz çevirirlerse (O halde) şöyle deyin: "Şahid olun, biz gerçek müslümanlarız." (Âl-i İmrân 64).

---

691 Âlûsî, XXI, 2.

Kur'ân'ın, ehl-i kitaba ulûhiyeti tanıtmasındaki tutumu başlangıçta, ihtilaf noktalarından ziyade, müşterek temel inançları ortaya koyarak, onların "müşterek söz" e kolayca gelmelerini temin etmek gayesine yönelmişti. Onlar olumlu bir tutuma girmeyip, üstelik mücadele edince, Kur'ân da, onlarla "en güzel bir şekilde mücadele" ederek dalâlete düştükleri hususları saymış, inançlarını düzeltmeleri gerektiğini kuvvetle ifade etmiştir. Hakk katından gelen bu son tebliğe inanmamaları, artık ilim geldikten sonra hevalarına tabi olmalarından başka bir şey değildi (Âl-i İmrân 19). Bile bile inkar etmişlerdir (Âl-i İmrân 70).

Yahudiler Kur'ân'ın ulûhiyet davetine Hristiyanlardan daha katı davranmışlardır. *"Andolsun ki Yahudilerle müşrikleri Mü'minlere düşmanlık bakımından insanların en şiddetlisi bulacaksın. Sevgi bakımından Mü'minlere en yakın olanlarını da "Biz Hristiyanlarız", diyenleri bulacaksın. Bunun sebebi şu: Çünkü onların içinde bilgin keşişler ve dünyayı terkeden rahibler vardır. Hakikaten onlar, Hakkı kabul hususunda büyüklenmez ve kibretmezler. Peygamberlere indirileni (Kur'ân'ı), Hristiyanların anlayışlıları, dinledikleri zaman hakkı anladıklarından ötürü gözlerinin yaşla dolup boşandığını görürsün. Onlar şöyle derler: "Ey Rabbimiz! İman ettik, şimdi bizi şehadet getirenlerle beraber yaz."* (Maide, 82-83)

Görüldüğü gibi kitap ehli denilen Yahudi ve Hristiyanlar, bu gerçek, insaflı, makul ve rıfk ile olan hitaplar karşısında, kitap bilgisine sahip bir milletten beklenen gerekli davranışı göstermemişlerdir. Bu yüzden onlardan iman edenler az olmuştur. Çoğu ilimsiz, delilsiz, haksızlıkla gerçeğe, bilerek karşı çıkmışlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in bu gerçek hitap ve davetleri bügün insanlığa karşı geçerliliğini korumaktadır. Ehl-i kitap ve tüm insanlık, kıyamete kadar bu hakk davete muhatab olmaya devam edeceklerdir. Çünkü Kur'ân yeni çağların kitabıdır. Zira insanlar, uluhiyeti, ancak Kur'ân'ın davetini kabul etmekle, hakiki mânâsıyla tanıyabileceklerdir. Zira gerçek budur. Haktan ötede ise sapıklıktan başka bir şey yoktur (Yunus, 32).

SONUÇ

İnanç mevzularının sıkça tartışıldığı günümüzde, bu tartışılan mevzuların merkezini ulûhiyet meselesi teşkil eder. İşte biz, bu çalışmamızda, Kur'ân'ın bu mühim meseleyi nasıl ele alıp takdim ettiğini ortaya koymaya çalıştık.

Gördük ki bu mevzu, Kur'ân'da daha ziyade insana yönelik bir mevzudur. İnsan sebepler ve hikmetler âlemi olan bu dünyaya imtihan için gelmiştir. Mükellefiyetlerinin başında da Allah'a iman gelmektedir. Beşeriyet daha Âdem'le (aleyhisselâm) tevhid inancına sahip olmuşsa da, beşer tarihi içinde çoğu zaman şirke sapmaları görülmüştür. Kur'ân bu sapmaları umumiyetle şu mantığa irca ederek çözmüştür: Hiç bir şey Yaratıcı'sız olmaz (Tur, 35). Ortada ise kâinat denilen muhteşem bir eser var. Öyleyse bu muhteşem eseri bir vücuda getiren vardır. Bu Zât Allah'tır. Yarattığı yaratıklarının sahibi olan Rabb... Rabb'ın ise yaratıklarına bir takım talimatlarının bulunması tabiîdir (A'raf, 54). Rabb'ı tanıyıp, O'nun emir ve nehiylerine razı olup, teslim olmak da O'nu ilâh, Tanrı edinmektir. Diğer bir ifadeyle ilâh olabilmek için Rabb olmak gerekir. Rabb olabilmek için ise, her şeyden önce Yaratıcı olmak gerekir (En'âm, 102; Mü'min, 62). Yaratan ise Bir'dir. İşte Kur'ân'ın bu parlak vahiy mantığı şirki temelinden yıkar.

Cenab-ı Hak kendisini, Kur'ân'da, fiilleri ve her biri de yüce sıfatına delâlet eden isimleriyle tanıtır. Etrafımızda gördüğümüz büyük küçük kâinat (mikro ve makro kozmos), hep Cenab-ı Hakk'ın fiil ve eserleridir. Alemde Allah ve fiillerinden başka bir şey yoktur dense, mübalağa sayılmaz. Bu itibarla Kur'ân'da, Zât'ını daha ziyade fiilleriyle izhar eder.

Yaratma fiili, ulûhiyetin bütün varlıklarda tecelli eden icraatıdır. Kur'ân'da uluhiyeti en çok tanıtan bir fiildir. Bu cihetten Allah'ın bu icraatı çok çeşitli fiil ve isimlerle ifade olunmuştur. Yaratmada en önemli husus, yoktan yaratma yani, ilk defa yaratma olduğu hatırlanmalıdır. Ulûhiyetin en bariz vasfı olan yaratıcılık, Kur'ân'da bütün yönleriyle işlenir. Görülen görülmeyen bütün varlıklar yaratma alanı içerisine girer. Göklerden, dağlardan, denizlerden ta sineklere kadar yayılan geniş saha içindeki küçük büyük her şeyle Allah'ın yaratıcılığı arasında münasebet kurulur. Bundan dolayıdır ki ulûhiyetin yaratma vasfını ifade eden isimleri, yaratmanın her türlü safhalarını ifade edecek genişlikte ve çeşitlilikte yer tutar.

Allah'ın fiilleri ile ilgili Kur'ân ifadeleri içerisinde ağırlığı, insana yöneltilenlerin teşkil ettiği görülmüştür. İnsana verilen değer, şeref, en güzel nimetlerden istifade ettirilmesi, buna mukabil emanet ve hilafetle mükellef tutulması, semavî irşad vasıtasıyla yönlendirilmesi, kısaca vazifesini ifa etmeyi mümkün kılacak bütün vesilelerle donatılması ve nihayet dünya ve âhirette buna göre karşılık görmesi en geniş yeri tutar.

Cenâb-ı Hakk Kur'ân'da kendi Zât'ını, sıfatlarını ifade eden isimleriyle de tanıtır. Kur'ân-ı Kerîm'de 100 civarında geçen esmâ-i hüsnâ, her biri bir cihetten Cenab-ı Hakkı vasfederler. Bunların başında hepsinin mânâsını câmi, ulûhiyetin özel ismi durumunda olan Allah ismi gelir. Bütün varlık, Allah'ın isimlerinin bir tecellisidir. İsimlerin çeşitli oluşları Allah'ın Zât'ının vahdaniyyetine bir halel getirmez. Allah'ın kulları, her türlü durumlarında, Cenab-ı Hakk'a, kendi hallerine uygun bir ismiyle, yönelir, O'na yakarır ve O Yüce Zâtla münasebeti temin ederler. Allah'ın bu güzel isimleri, aynı zamanda, kullar için birer ideal ahlâk örneğidirler. Yani mü'minler, güçleri dahilinde bu isim ve sıfatları canlandırarak, Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanmayı, kendilerine gaye bilirler. Biz bu çalışmamızda bu isim ve sıfatların birbirine yakın mânâda olanlarını bir araya getirmek suretiyle tasnif ettik. Gördük ki, Kur'ân, Allah'ı tanıtırken selb değil isbat cihetini fazlasıyla tercih etmiştir. Allah'ın ne olmadığından ziyade, ne olduğu, daha doğrusu mahluklarına nasıl muamele ettiği hususu daha galip olarak yer almıştır. Esmâ-i hüsnâ, umumiyetle, fiillerinin sergilendiği âyetlerden çıkarılırcasına, bir icmâl yapar gibi, âyetlerin sonunda zikredilir.

Cenab-ı Hakk'ın bu fiil ve isimleri, beşerî idrakin anlayabileceği en makul ölçüde bir Ma'rifetullah gerçekleştirirler. Teâla Hazretlerinin kâinatı kaplayan fiilleri isimlerine, isimleri sıfatlarına, sıfatları da Yüce Zât'ına delâlet ederler. Cenab-ı Hakk'ın Zât'ı, Kur'ân'da, nazarî –zihnî, belli– belirsiz bir mefhum olarak yer almaz. Kur'ân'da ulûhiyet her an bir işte olan (Rahman, 29), kâinatta, tarihte ve insan benliğindeki icraatlarıyla kendi Zât'ını izhar eden bir uluhiyettir. Ancak Allah'ın Zât'ının mahiyetini bilmeye yol yoktur. Bu husus beşer tâkatinin haricindedir. Her şeye bir ölçü ve sınır koyan Allah, insanların bu hudutta durmalarını uygun bulmuştur.

Kur'ân'ın ulûhiyeti tanıtmada kullandığı deliller, aklı, kalbi ve tarihi dolduracak vasıftadır. Yoktan hiç bir şey olamaz. Atomlardan galaksilere kadar bütün kâinat Allah'ın ihtirâ' ve yaratmasıyla var olmuştur. Elbette bu kadar yaratık bir Yüce Yaratıcı'yı gösterir. Allah'tan başka Yaratıcı olmadığı için, O'ndan başka ilâh da yoktur. Çünkü sahte şirk tanrıları bir sineği bile yaratamazlar (Hacc, 73). Yaratmasının canlılara taâlluk eden hayat verme delili, herkesi âciz bırakan bir mucize olarak ortada durmaktadır. Allah'ın kuru maddeden can yaratması O'ndan başkasına verilemeyecek bir hususiyettir. En küçük mikroptan en büyük fillere kadar canlılar, hep O'nu tanıtan ihyâ delilinin nümûneleridir.

Göz görmek için kanatlar uçmak için, solungaçlar teneffüs için yaratılmıştır. Şu halde her şey bir bilgi, bir gâye ve hikmete yöneliktir. Bir şeyde bir kasıt bulunursa; elbette onda bir kastedenin bulunmasını düşünmek gerekir. Kâinatın gaye ve hikmetlerle dolu olması, gaye ve hikmetliliğin Allah'ı tanıtıcı bir delil olduğunu gösterir.

Yine insan fıtraten, bedihî olarak hiç bir şeyin kendiliğinden olmayacağını biliyor ve hissediyor. İşte bu bedâhat delili Allah'ı bilmenin enfüsî bir delilidir. İnsan ruhen ve vicdanında Allah'ı hisseder. İnsan vicdanı Allah'ın varlığını fıtrî ve ruhî tecrübeleriyle bilir.

Allah'ın tarih boyunca beşeriyete peygamberler göndermesi ve bu mümtaz Zâtların vazifelerinde muvaffakiyete ulaşmaları, elbette Allah'ın varlığının ve onları teyidinin bir delilidir.

İnsanlık, tarih boyunca dinsiz ve mabedsiz olmamıştır. Bu, bir

cihanşümul şuur hâlinde, beşeriyetin ittifakıyla, bir delil mahiyeti iktisâb etmiştir. Kur'ân insanlara beşerî ölçülere göre ihtimalli tarafların her ikisini mukayese ettirerek, ihtiyatlı tarafı tercih etmelerini tavsiye eder. Bu hususta sualler irad ederek münkir ve müşrikleri ilzâm eder.

Kur'ân'ın ulûhiyeti tanıtma mevzuunda beşeriyete sunduğu bunca irşâdlar ve bizzat insana doğuştan bahşedilen akıl, duygular gibi fıtrî kabiliyetlerle, beşerden istenen en makul ölçüde bir marifetullah gerçekleştirilebilir. Çünkü Allah gaybdır, fakat delili bulunan bir gaybdır. Yokluk mânâsına gelen bir gaib değildir. O bilinmez meşhurdur. İnsan Allah'ı Kur'ânî ölçüler içerisinde tanıyınca O'na karşı takdir, tazim ve muhabbet hisleri uyanır. Çünkü tanımayan takdir edilemez, tanımayan sevilemez. Muhabbet ise en büyük teslimiyeti doğurur. Allah'a yapılacak kulluğun özünde, işte bu muhabbet ve yüksek takdir hissi bulunmalıdır. Bu feyizli neticeler ise marifetullah içerisinde gizlidir.

Allah'ın yaratılıştan verdiği güzel kabiliyetlere ve semâvî ikazlara rağmen, taklid, cehâlet, kibir, menfaat, korku, kınanma endişesi ve hevâya tâbi olma gibi sebeplerle bu mazhariyetten kendini mahrum edenler de vardı. Bunlar temiz fıtratlarını bozarak, çeşitli kalbî hastalıklarla, inkâr, şüphe ve şirki kendilerine ikinci bir tabiat haline getiren kimselerdir. Kur'ân mücmel, fakat hiç bir şeyi eksik bırakmayan harita gibidir. Her şey boyuna göre, ferden veya nev'an onda yerini almaktadır. Bu itibarla, Allah'ı marifete engel ve inkâra sebep olan hususlar da Kur'ân'da yer almıştır. Ancak beşeriyette fıtrat-ı asliyye ve onun gereği olan iman esasdır. İnsanlık içinde zilyedlik, iman tarafındadır. Mutlâk inkârcılar insanlığın bu umumî ittifakından kendilerini dışarı atan, müstesnâ kabilinden marazî ruhlu kimselerdir. İnkârlarına delil aramaktadırlar. Ancak bu delili bulamamaktadırlar. Çünkü insan kâinatı ve hatta bizzat kendi varlığını inkâr etmeden Allah'ı inkâr edemez. Çünkü tecrübe, tarih, ilim ve duygular mevâcehesinde inkâra delil yoktur.

Kur'ân, felsefe ve mantık usulleriyle, belirli ve mahdud sayıda insanlara hitab etmemiştir. O bir hidâyet rehberi ve bir irşâd kitabı olduğu için, her seviyeden insanın anlayacağı şekilde hitab etmiştir. Ulûhiyeti tanıtırken de Kelâmın delil ve teselsülü kesmek için girdiği uzun yola girmez.

Her varlıkta Allah'ı gösteren bir delil, bir âyet bulur. Akla, kalbe ve ruha birlikte hitab ederek, böylece herkeste müşterek fıtrî vicdana ulaşmasını bilir. İnsandaki akıl, duygular ve kalp, yani bütün lâtifeler ondan aynı zamanda, müştereken gıdalarını alırlar.

Kur'ân bir ilâhiyat felsefesi değildir. Onun tanıttığı ulûhiyet, felsefelerde olduğu gibi, nazarî, fikrî, mücerred, kâinatı bir kere yaratıp kendi haline terk etmiş, kâinatla ilgilenmeyen, çok uzaklarda, belli belirsiz bir ulûhiyet mefhumu değil, yaratan ve yaratmakta olan, her an Hayy, Kayyum, mahlukatını görüp gözeten, onların rızıklarına, dualarına yetişen, fa'âl, her an bir işte, bilgisi olmadan bir yaprağın bile düşemediği, kâinatta, tarihte ve bizzat insanın yaşayışındaki icraatlarıyla kendi Zât'ını izhâr eden bir uluhiyettir.

Kur'ân bu ulûhiyeti, mevzuunun şanına uygun ifade şekilleriyle takdim eder. Kur'ân'da beşerin yetişemeyeceği muhteşem bir üslûb ve büyük sözler vardır. Kur'ân'ı okuyan kimse, hiçbir beşerî hitapta karşılaşamayacağı büyük sözlerle karşılaşır. Kur'ân'da insana, kâinata sahib çıkan bir Zât hitab eder.

İlgili yerlerde de belirttiğimiz gibi, Kur'ân insana hitab eden bir kitap olduğu için her türlü insan onun muhatabıdır ve her tip insan Kur'ân'da yer almaktadır. Çalışmamız esnasında, Kur'ân'da insan tipleri konusunun ayrı bir çalışma mevzuu olabileceği dikkatimizi çekti. Yeri gelmişken burada bu hususa da işaret etmek isteriz.

Bitirirken şunu da belirtmek isteriz ki, bugün, yeryüzü sakinleri içerisinde, ulûhiyeti şanına lâyık, ifrat ve tefritlerden uzak, beşerin kavrayabileceği en makul ölçüler içerisinde tanıyanlar, Kur'ân'ın tanıttığı ulûhiyet inancına sahip olan müslümanlardır.

Rabbimizin, yüce hakikatler olan kelimeleri, anlatmakla bitmez (Kehf, 109). Bu nâçiz çalışmamızın günahlarımıza keffaret olmasını niyâz ederken, O'nun öğrettiğinden başka bir bilgimiz olmadığını itiraf eder (Bakara, 32), son olarak "*Alemlerin Rabbine hamdolsun.*" (Yunus, 10) deriz.

BİBLİYOGRAFYA

Abduh, Muhammed, Risaletu't-Tevhîd, Nşr. S. M. Reşid Rıza, Mısır 1372.

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrut,ts.

Afîfî, Ebu'l-Alâ, Fusûsu'l-Hikem ve't-Talîkatu aleyh, Daru'-Kitabi'l-Arabî, Beyrut,ts.

el-Akkâd, Abbâs Mahmûd-Allah (Kitâb fî Neş'eti'l-Akîde), Dârul'l-Me'ârif, 6. baskı, Mısır, 1969.

——, Kur'ân Felsefesi, Çev. Ahmet Demirci, Nşr. Nur Kit, Ankara, ts.

——, Akîdetu'z-Zâti'l-İlâhiyye fi'l-İslâm Mecelletu'l-Ezher, XXII. cilt, sayı, 5 Cumâd el-Ûlâ el-Kâhire, 1380/1960.

Akseki, Ahmet Hamdi-İslâm, Nşr. İrfan Yayınevi, 2. baskı, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1966.

el-Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd-Rûhu'l-Ma'ânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî, Dâru İhyai't-Turâsi'l-' Arabî, Beyrût, ts.

Âsım Efendi, Ebu'l-Kemâl Ahmet, Kâmûs Tercemesi Okyânûs, Matba-i Bahriye, İstanbul, 1305 baskısından ofset.

el-Askerî, Ebû Hilâl, el-Furûku'l-Luğaviyye, Nşr. Mektebetu'l-Kudsî Husâmuddîn el-Kudsî, el-Kâhire, 1353.

Atay, Hüseyin-Kur'ân'a Göre Îmân Esasları, A. Ü. İlâhiyât Fak.yy., Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1961.

——, Fârâbî ve İbn Sînâ'ya Göre Yaratma, A.Ü. İlâhiyât Fak.yy. Ankara, 1974.

——, Kur'ân'da Bilgi Teorisi, İlâhiyât Fak. Dergisi, XVI, Ank. 1970.

Ateş, Süleyman, Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli, Ankara, 1977.

——, Cüneyd-i Bağdâdî, Hayatı, Eserleri ve Mektupları, Nşr. Sönmez Neşriyat, Nureddin Uycan Matbaası, İstanbul, 1969.

Ayasbeyoğlu, Nevzât,-İslâmiyetin Eğitimimize Getirdiği Değerler, Milli Eğitim Yayınları, M.E. Basımevi, İstanbul, 1968.

Aydın, Hüseyin, Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi, Ankara 1976.

Aydın, Mehmet, Muhammed İkbal'in Din Felsefesinde Ulûhiyet Kavramı, A. Ü. İlâhiyât Fak. İslâm İlimleri Enst. Dergisi, sayı, 4, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1980.

Aydın, Mehmet , Ateizm ve Çıkmazları, İlâhiyât Fak. Dergisi XXIV (190-202), A.Ü. Basımevi, Ankara, 1981.

el-Azzâmî, Şeyh Selâmet el-Kudaî-Furkânu'l-Beyne's-Sıfati'l-Ekvân, el-Beyhâkî'nin el-Esmâ ve's-Sıfât'ının sonunda, Beyrût, ts.

Balaban, M. Rahmi, İlim-Ahlâk-İman; Diyanet İşleri Başkanlığı yy. İkinci Basım, Yeni Matbaa, Ankara, 1950.

el-Behiyy, Muhammed, Min Mefâhîmi'l-Kur'ân fi'l-Akîde ve's-Sulûk, 1. tab, Nşr. Mektebetu Vehbe, el-Kâhire, 1934/1973.

el-Beydâvî, el-Kâdî Nâsıruddîn, Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, 2. baskı, el-Halebî, Mısır, 1388/1968 (Tefsîru'l-Celâleyn ile birlikte).

el-Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn, Kitâbu'l-Esmâ' ve's-Sıfat, Nşr. M. Zâhid el-Kevserî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, ts.

Birand, Kâmran, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fak. yy., Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1958.

Bucaille, Maurice, Kitâb-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim, Çev. Suat Yıldırım, TÖV. yy., Silm Matbaası, İzmir, 1981.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmail, el-Câmi'u's-Sahîh, Mısır, 1351/932.

Bursavî, İsmail Hakkı, Rûhu'l-Beyân, en-Nefîsetu'l-Osmaniyye Matbaası, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1306.

Caspar, Robert , Cours de Theologie Musulmane, 2. edition, Rome, 1974.

Câviş, Abdulaziz, Anglikan Kilisesine Cevap, Çev. Mehmet Akif, sadeleştiren: Süleyman Ateş, Diyanet İşleri Başkanlığı yy., Ankara, 1974.

el-Cemel, Şeyh Süleyman, el-Futûtâtu'l-İlâhiyye bi Tavdîhi Tefsîri'l-Celâleyn li'd-Dehâili-Hafiyye, el-Matba'atu'l-Meymeniyye, Mısır, 1196 h.

el-Cevherî, İsmaîl b. Hammâd, es-Sıhâh, Nşr. A. 'Abdulğafûr Attâr, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Mısır, ts.

Challaye, Felicien , Dinler Tarihi, Çev. Semih Tiryakioğlu, 2. baskı Varlık yy., İstanbul 1972.

el-Cisr, Hüseyin Efendi, Kitâbu Risâleti'l-Hamîdiyye, Matba'atu'l-Hamîdiyye, el-Kâhire, 1322.

el-Cisr, Nedîm, Kıssatu'l-Îmân, Beyne'l-Felsefe ve'l-İlm ve'l-Kur'ân, Mektebetu'l-İslâmî yy., 3. baskı, Beyrût, 1389/1969.

el-Cürcânî, Seyyid Şerîf, et-Ta'rifât, Mısır, 1283.

Çağatay, Neş'et-İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı 3. baskı, A.Ü. İlâhiyât fak. yy., XCV, Ankara, 1971.

Çantay, Hasan Basri, Kur'ân-ı Hakîm ve Me'âl-i Kerîm, 2. baskı, Ahmed Said Matbaası, İstanbul, 1376/1957.

Çubukçu, İbrâhim Agâh, İslâm Felsefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri, 2. baskı, A. Ü. İlâhiyât Fak. yy.XCIX, Ankara, 1971.

Decvî, Yûsuf, et-Tevhîdu'r-Rubûbiyye ve't-Tevhîdu'l-Ulûhiyye, Nûru'l-İslâm (Dergisi), I. sayı, el-Matba'atu'l-Hâdise, el-Kâhire, 1340; IV. 4. sayı, el-Kâhire, 1352.

Delanglade, Jeane, Le Probleme de Dieu, Aubier Montaigne, Paris, 1960.

Deraz, Muhammed Abdullah, ed-Dîn, el-Matba'atu'l-Alemiyye, Mısır, 1391/ 1952.

——, en-Nebe'ul-Azîm, Matba'atu's-Sa'âde, Mısır, 1379/1960.

——, İslâm Hakkında Görüşler, çev. Ali Özek, İstanbul, 1977.

Descartes, Metafizik Düşünceler, çev. Mehmet Karasan, M.E. Bakanlığı yy., İstanbul, 1967.

ed-Dehlevî, Şâh Veliyyullah Ahmed, Hüccetu'llahi'l-Bâlığa, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

Ebu'l-Bekâ', el-Külliyyât, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1287.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, es-Sünen, Nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, Beyrut, ts.

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musenna, Mecâzu'l-Kur'ân, Nşr. Fuâd Sezgin, Matbaatu's-Sa'âde, Mısır, 1390/1970

Ebû Zehra, Muhammed, el-Mucizetu'l-Kübrâ, el-Kur'ân, Nşr. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Mısır, 1970.

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dîni Kur'ân Dili, 2. baskı, İstanbul, 1959.

Emin, Ahmed, Duha'l-İslâm, Beyrut, ts.

Encyclopedie de l'İslâm (Eİ)-Nouvele Edition.

Ertuğrul, İsmail Fennî, Hakîkat Nurları, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1975.

——, Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli, Orhâniye Matbaası İst. 1928.

——, İzâle-i Şukûk, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928.

el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, el-İbâne an Usûli'd-Diyâne, el-Medîne, 1975.

Fazlurrahman, The Qur'anic Concept of God, The Univers and Man. İslamic Studies, 6(1969).

Ferîd Kam, Dînî Felsefî Musâhabeler, Sırat-ı Mustakîm Matbaası, İst. 1329.

——, Vahdet-i Vücûd, Matba'a-i Âmire, 1331.

el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed, Basâiru Zevi't-Temyîz fî Lataifi'l-Kitâbi'l-Azîz. Nşr. M.A. en-Neccâr, el-Kâhire, 1383.

Gamow, George-Dünyamızın Hayat Hikâyesi, Çev. Avni Yakalıoğlu, Varlık Yayınları, İstanbul, 1979.

Gardet, Louis-Anawati, M., İntroduction â la Theologie Musulmane, 2. baskı, Paris, J. Vrine, 1970.

Gökberk, Macit, Felsefe Tarihi, Bilgi Yayınevi, 2.baskı, Ankara, 1967.

Gürsoy, Kenân, J.P. Sartre Ateizminin Doğurduğu Problemler, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1979.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, İhyâu Ulûmi'd-Dîn, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, el-Halebî, Mısır, ts.

——, el-Maksadu'l-Esma Şerhu Esmâillahi'l-Husnâ, Nşr. Mektebetu Külliyyâti'l-Ezheriyye, el-Kâhire, ts.

——, Mişkâtu'l-Envar, (el-Kusuru'l-Avalî serisi 2. Cüzde 1. Kitap) Nşr. Mektebetü'l-Cundî, el-Kahire, 1390/1970.

——, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd (el-Kusûru'l-Avâlî serisinden) Mektebetu'l Cundî, el-Kâhire, 1392/1972.

——, el-Kıstâsu'l-Mustakîm (el-Kusûru'l-Avâlî serisinden), el-Kâhire, 1390/1970.

——, İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm, (el-Kâhire, 1390/1970.

——, el-Munkızu mine'd-Dalâl, Nşr. Mektebetu'l-Cundî, Mısır, ts.

——, Cevâhiru'l-Kur'ân, Nşr. Mektebetu'l-Cundî, Nşr, 1964.

——, el-Hikme fî Mahlûkâti'llahi Azze ve Celle, Nşr. Mektebetu'l-Cundî Mısır, 1392/1972.

——, er-Risaletü'l-Ledünniyye, (el-Kusuru'l-Avâli serisinden) el-Kahire, 1390/1970.

——, Fî Beyânî Ma'rifetillah, (el-İktisâd fi'l-İ'tikâd'ın sonunda), Mektebetu'l-Cundî, el-Kâhire, 1392/1972.

——, Ravdatu't-Tâlibin ve Umdetu's-Sâlikin (el-Kusuru'l-Avali serisinden) Mektebetü'l-Cundî, el-Kahire, 1392/1972.

——, el-Madnûn bih alâ Gayri Ehlihi, (el-Kusûru'l-Avâlî serisinden), el-Kâhire, 1391/1971.

Hamîdullah, Muhammed, İslâm Peygamberi (Hayatı ve Eseri), Çev. M. Said Mutlu, I. Cilt, 1. baskı, İrfan yayınevi, İstanbul, 1385/1966.

——, İslâm'a Giriş, Çev. Kemal Kuşçu, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1961.

Hartshokne, Charles, Dîne ve Felsefeye Göre Tanrı, Çev. Mehmet Aydın A.Ü. İlâhiyât Fak. Dergisi XXIV, Ankara, 1981.

el-Hâtîb, Abdulkerîm, Allah Zâten ve Mevdû'an, Kâdiyyetu'l-Ulûhiyye, 3. baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1395/1975.

——, Allah ve'l-İnsân Beyne'l-Felsefe ve'd-Dîn, Kadiyyetu'l-Ulûhiyye, Dâru'l-Ma'rife, 3. baskı, Beyrût, 1395/1975.

el-Hâzin, Alî b. Muhammed, Lubâbu't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzîl, Matba'atu'l-Ezheriyyeti'l-Mısriyye, Mısır, 1313.

Havvâ, Saîd, Allah Celle Celâluh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1392/972.

Hayat Ansiklopedisi, Tifdruk Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, İst. 1961.

Hicâzî, Muhammed Mahmûd, el-Vahdetu'l-Mevdû'iyye fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Daru'l-Kutubi'l-Hadîse, Matba'atu'l-Medenî, el-Kâhire, 1390/1970.

Işık, Kemal, Maturîdî'nin Kelâm Sisteminde Îmân, Allah ve Peygamberlik Anlayışı, Fütüvvet yy., Ankara, 1980.

İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed, Kitâbu Cemhereti'l-Luğa, Mektebetu'l-Musennâ, Haydarâbâd baskısından ofset, Bağdâd, ts.

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa, 2. baskı, Mısır 1389-1392/1969-1972.

İbn Haldûn, Mukaddime, Dâru'ş-Şa'b, Beyrût, ts,

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şifâu'l-Alîl, el-Kâhire, 1975.

——, Tarîku'l-Hicreteyn ve Bâbu's-Saadeteyen, Dâru'l-Kitâbil-Arabî, Beyrût, ts.

İbnu'l-Kelbî, Putlar Kitâbı (Kitâbu'l-Asnâm). Çev. Beyza Düşüngen, A.Ü. İlâhiyât Fak. yy.LXXXIV. Ankara, 1969.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, Beyrût, 1389/1969.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, es-Sünen, Nşr. Muhammed Fu'âd Abdulbâkî, Daru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Mısır, 1372.

İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed, Lisânu'l-Arab, el-Kâhire, ts.

İbn Rüşd, İbn Rüşd'ün Felsefesi, Çev. Nevzât Ayasbeyoğlu (Faslu'l-Makâl ve Kitâbu'l-Keşf Tercümesi), A.Ü. İlâhiyât Fak. yy., Ankara, 1955.

İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Alî, el-Muhassas, el-Mektebetu't-Ticârî, Beyrût, ts.

Erzurumlu İbrâhîm Hakkı, Ma'rifetnâme, Matba'a-i Ahmed Kâmil, İstanbul, 1330 baskısından ofset.

İkbâl, Muhammed, İslâm'da Dînî Tefekkürün Yeniden Teşekkülü, Çev. Sofi Hûrî, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul, 1964.

——, İslâm'ın Ruhu, Çev. E. A., Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul, 1963.

İslâm Ansiklopedisi (İA), İstanbul

İsmâîl, İzzuddîn, Uslûbu'l-Cedel fi'l-Kur'ân, Mecelletu'l-Ezher XXII, Safer sayısı, el-Kâhire, 1380/1950.

İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlm-i Kelâm, İstanbul, 1339/1341.

İzutsu, Toshihiko, Kur'ân'da Allah ve İnsan, Çev. Süleyman Ateş. A.Ü. İlâhiyât Fak. yy. 126. Ankara, 1975.

el-Kattân, Mennâ' Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân, Riyâd, 1393/1973.

Şeyhülislam M. Kazım Efendi, İsbât-i Vâcib, Sırât-ı Mustakîm, sayı:19, İst. 1326.

el-Kazvînî, Zekeriyyâ, b. Muhammed , Kitâbu Acâibi'l-Mahlûkât ve Ğarâibi'l-Mevcûdât, Matba'atu'l-Me'ahid, el-Kâhire, ts..

Keklik, Nihât, Sadreddîn Konevî Felsefesinde Allah-Kâinat ve İnsan, İstanbul Ü. Edebiyât Fak. yy., İstanbul, 1967.

el-Kelâbazî, Ebû Bekr Muhammed , et-Ta'arruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf, Nşr, Abdulhalîm Mahmûd, Tâhâ Abdulbâkî Surûr, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, el-Kâhire, 1380/1970.

Kızılırmak, Abdullah , Astronomi Dersleri, Ege Ü. Matbaası, İzmir, 1966.

Kitâb-ı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahid), Kitâb-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1972

Koçyiğit, Talat, Kur'ân ve Hadîste Rü'yet Meselesi, A.Ü. İlâhiyât Fak. yy., 128, Ankara, 1974.

el-Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm, er-Risâle, Matbaatu's-Sa'âde, Mısır, 1385/1966.

Kutub, Seyyid-Fî Zılâli'l-Kur'ân, 4. baskı, Beyrût, ts.

et-Tasvîru'l-Fennî fi'l-Kur'ân, Beyrût, ts.

Leibniz, Metafizik Üzerine Konuşma, Çev., Nusret Hızır, M.E. Bakanlığı, yy., 162, İstanbul, 1949.

Masson, D., Le Coran et la Revelation Judeo-Chretienne (Etudes Comparees). Paris, 1958.

el-Maturîdî, Ebû Mansûr , Kitâbu't-Tevhîd, Nşr. Fethullah Huleyf, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul, 1979.

el-Medenî, Muhammed Muhammed, Allah fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Mecelletu'l-Ezher, XXXXII, sayı: 7-8, el-Kâhire, 1380-1381.

el-Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed, Kûtu'l-Kulûb, el-Halebî, Mısır 1381.

el-Merâğî, Ahmed Mustafa, Tefsîru'l-Merâğî, 4. baskı, el-Halebî, Mısır, 1390/1970.

Moeller, Charles, J. P. Sartre ve Tabiatüstünün Bilinmemesi, Çev. Mehmet Toprak, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

Morrison A.Gressy , İlim İman Etmeyi Gerektirir, Çev. Nureddin Boyacılar, (Sâlih el-Felekî'nin Arapça tercümesinden), D.İ. Başkanlığı yy., Ankara, 1972.

Mûsâ, Muhammed Yûsuf, el-Kur'ân ve'l-Felsefe, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır 1966.

Muslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh, Nşr. Muhammed Fu'ad, Abdulbâkî, Mısır, 1374/1955.

Muslu ,Yılmaz, Yaşayan Gezegen, Yeni Asya yy., İstanbul, 1979.

en-Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah , Medâriku't-Tenzîl ve Hakâ'iku't-Te'vîl, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrût, ts.

Nicholson, Reynold. A., İslâm Sufileri, Çev. Mehmet Dağ ve Arkadaşları, Kültür Bakanlığı yy., Ankara, 1978.

Nursî, Bezîüzzaman Said, Sözler, Sinan Matbaası, İstanbul, 1958.

——, Mektûbât, Sinan Matbaası, İstanbul, 1958.

——, Mesnevî-i Nûriye, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1958.

——, İşârâtu'l-Î' câz, Sinan Matbaası, İstanbul, 1959.

——, Şu'alar, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1959.

——, Lem'alar, Ankara, 1957.

——, Muhâkemât, Sinân Matbaası, İstanbul, 1964.

Rabbânî, Şeyh Ahmet Fârûk , Mektûbât, Işık Kitabevi, İstanbul, 1977.

er-Râğıb el-İsfahânî, el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân, Nşr. Muhammed Seyyid Keylânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.

er-Râzî, Fahruddîn, et-Tefsîru'l-Kebîr, 2.baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Tahrân, ts.

er-Râzî, Ebû Hâtim, A'lâmu'n-Nübüvve, Nşr. Salâh es-Sâvî, Gulâm Rıda A'vânî, Tahran, 1398/1977.

Rıdâ, Muhammed Reşîd ve Muhammed Abduh, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr), 4. baskı, Mektebetu'l-Kâhire, Mısır, 1379/1960.

Rousseau, Herve, Dinler, Çev., Osman Pazarlı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1970.

es-Sabûnî, Nûreddîn, Mâturidiyye Akâidi, Nşr. Bekir Topaloğlu, D. İşleri Başkanlığı yy., Ankara, 1979.

Halim Paşa, Said, Buhranlarımız, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, ts.

Sena, Cemil, Tanrı Anlayışı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978.

es-Serrâc, Ebû Nasr Abdullah, Kitâbu'l-Luma' fi't-Tasavvuf, Nşr. R.E. Nicholson, Leiden, 1914.

Songar, Ayhan, Enerji ve Hayat, Yeni Asya yy., İstanbul, 1979.

es-Suyûtî, Celâluddîn ve el-Mahallî, Cemâluddîn, Tefsîru'l-Celâleyn, el-Beydâvî tefsîrî ile birlikte.

——, el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, el-Mektebetu's-Sekafiyye, Beyrut,973.

Swihart, Thomas L., Astrofizik ve Yıldızlar, Çev. M. Ünal Akyol, Ege, Ü. Matbaası, İzmir, 1970.

eş-Şa'rânî, Abdulvehhâb, el-Yevâkît ve'l-Cevâhir fî Beyâni Akâ'idi'l-Ekâbir, Mısır, 1378/1959.

Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi-Allah'ı İnkâr Mümkün müdür, Hikmet Kitabhânesi, Kostantıniyye, 1327.

Şemseddîn, M., Felsefe-i Ulâ, İsbât-ı Vâcib ve Rûh Nazariyeleri, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1339-1341.

——, Kable'l-İslâm Araplar ve Tedeyyünleri, Dâru'l-Funûn İlâhiyât Fak. Mecmû'ası III. Ağustos, 1926.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî, Fethu'l-Kadîr, 2. baskı, Mısır, 1383.

et-Tabâtabâî, Muhammed Huseyn, el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân, 2. baskı, Mu'essesetu'l-A'lemî, Beyrût, 1390-1393/1970-1973.

Tabbâra, Arîf Abdulfettâh, Rûhu'd-Dîni'l-İslâmî, 10. baskı, Matba'atu Dâri'l-Kutub, Beyrût, 1393/1973.

et-Taberî, M.b.Cerîr, Câmiu'l-Beyân an Te'vîl'l-Kur'ân, Nşr. A.M.Şâkir, Mısır, 1374/1955 (Hûd sûresine kadar).

——, Aynı eser, el-Halebî, el-Kâhire, 1373/1954 (Hûd sûresinden sonra).

et-Tabersî, Ebû Alî, Mecmau'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân, Nşr. el-Mahallâtî, el-Mektebetu'l-İlmiyyeti'l-İslâmiyye, Tahrân, ts.

et-Taftâzânî, Sa'dud'dîn Mes'ûd, Şerhu'l-Akâ'idi'n-Nesefiyye, Kestelî Hâşiyesi ile birlikte, İstanbul, 1310 h. baskısından ofset, Salâh Bilici Kitabevi, 1960.

et-Tehânevî, Muhammed A'lâ, Kitâbu Keşşâfi Istılâhati'l-Fünûn, 2. baskı Tahrân, 1967.

Topaloğlu, Bekir, Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib), D.İşleri Başkanlığ yy., Ankara ts.

——, Kelâm İlmi, Damla Yayınevi, İstanbul, 1981.

et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed, el-Câmi'u's-Sahîh (es-Sunen), Nşr. A. Muhammed Şâkir ve Arkadaşları, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Mısır 1357/1938.

Türker, Mübâhât, Üç Tehâfüt Bakımından Felsefe ve Dîn Münâsebeti, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. yy., 102, Ankara, 1956.

Watson, J.D., Gen ve Moleküler Biyolojisi, Çev. Altan Günalp, Hacattepe, Ü. yy., Ankara, 1968.

Yıldırım, Suat, Kur'ân'da Tanrılık (Allah'ın Vasıfları ile Bâtıl Tanrılar Açısından), Basılmamış Doçentlik tezi, Atatürk Ü. İslâmî İlimler Fak., Erzurum, 1977.

ez-Zebîdî, M. Murtad, Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, Beyrût, 1386/966.

ez-Zemahşerî, Mahmûd b. Umer, el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, ts.

ez-Zerkâ, Mustafa, Mukârene Beyâniyye beyne Uslûbi'l-Hâdîs ve'l-Kur'ân, Livâ'ul-İslâm (Dergisi) XIV, 1. ve 12. sayı, el-Kâhire, 1960.

ez-Zerkeşî, Bedruddîn, el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm el-Halebî, el-Kâhire, 1391/1972.

Zeydân, Abdulkerîm, Usûlu'd-Da've, Matba'atu Selmân el-A'zamî, Bağdâd, 1392/1972.

İNDEKS

A

B

C/Ç

D

E

F

G

H

I/İ

J

K

L

M

N

O/Ö

P

R

S/Ş

T

U/Ü

V

Y

Z